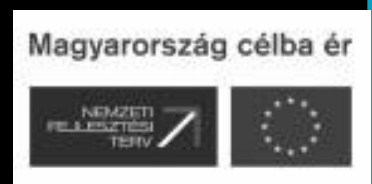

CSALÁDSZOCIOLÓGIA

SZÖVEGGYŰJTEMÉNY

SZERKESZTETTE: CZIBERE IBOLYA

A kiadvány az Európai Unió társfinanszírozásával készült.

Készült a Nemzeti Fejlesztési Terv Humánerőforrás-fejlesztési Operatív Programja keretében.

További információ: www.magyarorszag.hu/tema · infovonal: 06 80 204 514

CSALÁDSZOCIOLÓGIA

•

SZÖVEGGYŰJTEMÉNY
(OKTATÁSI SEGÉDANYAG)

•

SZERKESZTETTE:

CZIBERE IBOLYA

•

Lektorálta:

Schadt Mária

•

Megjelent a HEFOP 3.3.1.-P-2004-10-0001/1.0 EMIR számú

pályázata keretén belül

•

Grafikai terv, tördelés:

Nagy Sándor Zoltán

grafika Nagy Bt.

•

DEBRECEN, 2006

TARTALOMJEGYZÉK

1. Cseh-Szombathy László: A család meghatározása.....	5
2. Vaskovics László: Társadalmi modernizáció és a szülői szerepváltozás összefüggései.....	14
3. Somlai Péter: A sokféleség zavara: a családi életformák pluralizációja Magyarországon.....	23
4. Cseh-Szombathy László: A házasság minősége.....	29
5. Bánlaky Pál: A család belső működése – A családon belüli kapcsolatok dinamikája.....	38
6. Utasi Ágnes: Tradicionális család individuális értékpreferenciákkal.....	62
7. Pierre Bourdieu: Férfiuralom.....	73
8. Simone de Beauvoir: Történelem.....	106
9. Harrier Silius: Foglalkoztatottság, egyenlő esélyek és a nőtudomány (women's studies) kilenc európai országban.....	142
10. Roderick Phillips: Katolikusok és protestánsok.....	167
11. Andorka Rudolf: Az ormánsági születéskorlátozás története.....	183

A CSALÁD MEGHATÁROZÁSA

A szociológiai kutatások általános problémája, hogy olyan fogalmakkal kell dolgozniuk, amelyeket a mindennapi szóhasználatból vettek, és amelyekhez a közhasználatban különböző értelmezések tapadtak. E fogalmak alkalmazásakor mindig fennáll az a veszély, hogy mind a kutató, mind pedig a kutatási eredmények olvasója a felhasznált fogalmaknak sajátos értelmezését adja: társadalmi csoportjának kultúrája, vagy személyes élményei alapján a fogalomhoz olyan jellegzetességeket is asszociál, amelyek, annak lényegét tekintve, nem szükség szerinti együttjárói. Különösen nagy e veszély, ha a fogalom által kifejezett társadalmi jelenség az emberek életében nagy szerepet játszik, s e jelenséget felidézve élményeik alapján erős érzelmi reakciót vált ki bennük.

Ez a helyzet a családszociológia központi fogalmával, a családdal. Az emberek családban nőnek fel, és túlnyomó többségük egész élete is a család keretei között zajlik le. Ennek során az emberek tudatában a családi intézménynek számos, egyedi vonásokkal átszőtt képe alakul ki, és ez elevenedik meg a családfogalom hallatára. E fogalomra az emberek többnyire érzelmileg is reagálnak: a család vagy valami jót, kedveset jelent, vagy pedig a káros élmények hatására a rossz, az ártalmas megtestesítője lesz.

A köznapi szóhasználat és a fogalom hallatára fellépő érzelmi reakció zavaró hatásának kiküszöböléséhez feltétlenül szükség van a család fogalmának definiálására. Ez azonban rendkívül nehéz feladatnak bizonyul, és nem véletlen, hogy több családszociológiai kézikönyvet is írtak róla, úgyhogy a szerző mindvégig adós maradt a család fogalmának pontos meghatározásával. E mindennapi életünk során állandóan tapasztalt, mintegy magától értő jelenség ugyanis a definiálási kísérletek során rendkívül összetettnek bizonyul. Nagyon sokféle megnyilvánulása van, melyek révén életünkkel különféle vonatkozásokban áll összefüggésben. A lényeges jellegzetességeknek olyan sokasága mutatkozik, amelyeknek még egyszerű felsorolása sem süríthető bele egy meghatározásba, mert ez esetben a definíció áttekinthetlenné és a fogalom használhatatlanná válna.

Megoldást e helyzetben úgy találhatunk, ha a család jellegzetességeinek sokaságát valamilyen szempontból rendezzük, és a definícióban a választott szempont szerint legfontosabb jellegzetességeket emeljük ki. Az így meghatározott fogalom alkalmazásakor a téves értelmezések lehetősége csökken, és a definíció mindjárt megjelöli a fogalom alkalmazásával végrehajtható kutatás irányát, fő szempontjait is.

A fentiekből következik, hogy nemcsak egyetlen családdefiníció lehetséges, hanem a definíciók egész sora is elképzelhető és indokolt lehet. A család sokféle megnyilvánulása, belső szerkezete, a társadalomban elfoglalt helye többféle szempontból vizsgálható, és az egyes definíciók értéke attól függ, hogy a választott szempontból végzett kutatást mennyiben segítik elő. Nincs abszolút mérce, amely szerint az eddig kidolgozott család-meghatározások rangsorolhatók lennének és csak az állapítható meg, hogy a család valamely jellegzetességének tisztázásakor melyik definíció alkalmazása az előnyösebb.

A családszociológiai irodalomban a legelterjedtebb az a meghatározás, amely a családtagok közötti állandó érintkezést, kölcsönhatást, tehát az interakciót tartja a család legfontosabb vonásának. Ezt a meghatározást először Ernest W. Burgess alkalmazta 1926-ban megjelent tanulmányában, amelynek már a címe - "A család, mint az interakcióban álló személyiségek egysége" - kifejezte a szerző megközelítésének lényegét. E definícióból kiindulva alakult ki az a családszociológiai iskola, amelyet ma interakcionális iskolának nevezünk.

Ha Burgess tanulmányának címében adott meghatározását önmagában nézzük, akkor jogos kétségeink támadhatnak, hogy e definícióval mennyiben sikerül a család lényegét megragadni. Tulajdonképpen minden társadalmi csoport interakcióban álló személyekből tevődik össze, és ezért az a definíció, amely a családot egymással interakcióban álló személyek csoportjának nevezi, nem segít bennünket abban, hogy a családot megkülönböztessük a többi társadalmi csoporttól. Ezt a kifogást a családszociológiai irodalomban több szerzőnél is olvashatjuk, mint az interakcionális családszociológiai megközelítés bírálata.³ Minthogy azonban Burgess későbbi munkáiban a család definícióját lényegesen kibővítette, beleépítette azokat a sajátosságokat, amelyek a családot a többi csoporttól megkülönböztetik, ezért az alaptételben indokolatlan volna mást látni, mint a kutatási szempont leszögezését.

Amikor Burgess a család vizsgálatában az interakciók megfigyelésének fontosságát emelte ki, ez reakció volt a XIX. század és a XX. század elejének azon szociológiai munkáira, melyek elsősorban a család működésének

jogi szabályozásait és a családi élet formális megnyilvánulásait tárgyalták. Ezzel a megközelítéssel szemben Burgess azt kívánta kifejezni, hogy a családélő, változó, fejlődő jelenség. Állandó csak a családtagok közötti interakció, mely, ha véget ér, akkor megszűnik a család is. Az interakció tartalma és jellege viszont változhat: a család létének nem feltétele a családtagok közötti harmonikus viszony, az egyes családok a tagok közötti konfliktusok közepette is fennmaradhatnak.

Az interakcionális család-meghatározásban alapvető a szerep fogalma. Burgess már 1926-os tanulmányában is hangoztatja, hogy a család jelenségének kutatásában alapvető annak a társadalmi eredetű elképzelésnek a vizsgálata, amelyet a családtagok magukról és családi szerepükről kialakítanak. A családi élet legfőbb problémájának azt a küzdelmet tekinti, amely a tagok között szerepükről alkotott elképzeléseik érvényesítése érdekében folyik.

Számos kiadást megért családszociológiai kézikönyvében Burgess a család interakcionális meghatározását a következőképpen fejlesztette tovább: "A család olyan interakcióban álló személyek egysége, akiket egymással való érintkezésükben a férj és feleség, az apa és anya, a fiú és lány, a fivér és nővér társadalmi szerep betöltésére való törekvés irányít. A" szerepek társadalmilag definiáltak, de minden családban részben érzelmileg, részben hagyományosan kialakult tudati tényezők lényegesen megerősíthetik őket." E könyvben azonban már szükségesnek tartotta, hogy a család meghatározásában az interakcióban álló személyeket, az interakció helyét és környezetét is figyelembe vegye: a családot olyan személyek alkotják, akiket házasságkötés, vérségi kapcsolat vagy örökbefogadás fog egybe; a családot alkotó személyek egy fedél alatt élnek és közös háztartást tartanak fenn; tagjai bizonyos fokig osztoznak egy közös kultúrában, amely valamilyen nagyobb társadalmi egység kultúrájából származik, de minden családnál sajátos, megkülönböztető jellegű vonásokat is tartalmaz.

Az interakcionális családdefiníciót a legeredményesebben a házastársi kapcsolatok alakulásának vizsgálatában alkalmazták. Burgess és Cottrell: "A házasság sikerének vagy csődjének előrejelzése" című könyvével az 1930-as évek végén a kutatások egész sorozata indult meg, amelyek elsősorban a házastársak szerepeltvársaival és a házastársi interakciókkal foglalkoztak. Hasznosnak bizonyult az interakcionális család-meghatározás a gyermekek családi szocializálásának vizsgálatában és az öregkorhoz való adaptáció családi feltételeinek vizsgálatában is. Az előbbiben a szereptanulás, az utóbbinál a szerepvesztés, illetve korábbi szerepek átalakulása volt a központi téma az interakcionális megközelítés híveinél.

A legtöbb kutatásban, mely az interakciós családfogalmat használta, megfigyelhető, hogy a család és a családot körülvevő társadalom közti kapcsolat vizsgálata háttérbe szorult. Az Interakciók hangsúlyozása lehetőséget adna ugyan a család és a társadalom egyéb intézményei közötti interakció kutatására, mégis erre ritkán került sor. A kutatók elsősorban a család belső interakcióiból igyekeztek magyarázatot adni. Willard Waller, az interakcionális megközelítés egyik kiemelkedő alkalmazója, ezt úgy fejezte ki, hogy a család az interakcióknak többé-kevésbé zárt rendszere; néha ugyan szükség van arra, hogy a családi történetet külső változók segítségével magyarázzák, mégis, e történetek többnyire más családi eseményekkel értelmezhetők.⁶ Ez a tétel kétségtelenül az interakcionális megközelítés szélsőséges megfogalmazása, mégis jól mutatja, hogy milyen irányba vezet az interakciókat kiemelő családdefiníció alkalmazása, ha nem jár vele az a tudatos törekvés, hogy a család és a társadalom egésze közötti kapcsolatot egyidejűleg figyelembe vegyék.

Széles körű elterjedtsége miatt második helyen strukturális-funkcionális szociológiai iskola családfogalmáról kell megemlékezni, melyet ezen iskola legkiemelkedőbb alakja, Talcott Parsons "Család, szocializáció és interakciós folyamat" című könyvében fejtett ki.

Parsons és követői szerint a család, mint társadalmi rendszer értelmezhető. Ez elsősorban azt jelenti, hogy a családi kapcsolatok, a családtagok interakciói nem esetlegesek, hanem összefüggnek egymással, és a családtagok egymáshoz való viszonyából vezethetők le. A családi struktúrában elfoglalt helyzet várakozásokkal jár, mind a többi családtagnak az egyénnel kapcsolatos cselekedeteit illetően, mind pedig az egyén cselekedeteit tekintve: ezek a várakozások rendszert alkotnak, és meghatározzák a család működését.

A konkrét családi élet megértéséhez azonban nem elegendő a családi rendszer vizsgálata, hanem figyelembe kell venni a család kapcsolatait a társadalom egészével, illetve más intézményeivel, valamint az egyes családtagok személyisége és a család közötti kapcsolatnak is vizsgálat tárgyának kell lennie.

A strukturális funkcionális ezt úgy fogalmazza meg, hogy a család nem független rendszer. hanem úgy kell felfogni, mint az egész társadalmat alkotó rendszer alrendszerét; kapcsolatban áll eközben a társadalom más alrendszerével és az őt alkotó családtagok személyiségrendszerével. A család lényegét úgy érthetjük meg, ha azt

vizsgáljuk, hogy milyen funkciókat lát el az egész társadalomban, illetve a családot alkotó egyének életében. így válik a funkció kulcsfogalomká a strukturális-funkcionális családszociológia számára.

A strukturális-funkcionális iskola családszociológusai számára a funkció a családi alrendszer és más rendszerek, alrendszerek közötti olyan cselekvésekben, történésekben kifejeződő kapcsolat, melynek célja az érintett rendszerek fennmaradásának, egyensúlyának fenntartása a kölcsönös akciók eredményeként. A társadalom egészének fennmaradásához a család a gyermekszüléssel és a gyermekek családi szocializálása funkcióinak ellátásával járul hozzá, biztosítja a népesség fizikai és minőségi reprodukcióját; a családot alkotó egyének személyiségének stabilitását pedig a család feszültségoldó tevékenysége segíti elő. Parsons szerint a mai család lényege éppen ezért a reprodukció, a szocializáló és a feszültségoldó funkciók ellátása, és a családszociológiai vizsgálatok fő kérdése, hogy ez milyen formában és milyen mértékig történik meg.

Az elmúlt másfél évtized legerőteljesebb családszociológiai kézikönyvei a családot rendszerként értelmezték, és a családot a funkció szempontjából tárgyalták. Ez a felfogás jellemzi például Norman W. Bell és Ezra F. Vogel "Modern bevezető a családhoz" című gyűjteményes kötetét. A két szerkesztő a kötet bevezetőjében kifejti a család rendszerjellegét, hangsúlyozva, hogy a család, mint társadalmi rendszer nem zárt, hanem nyitott rendszer, amelynek alapvető sajátossága a más rendszerekkel fenntartott kapcsolat. A funkciókat tekintve Bell és Vogel a családon kívüli rendszerekkel kapcsolatos családi funkcióknak négy típusát különbözteti meg: a reprodukció szocializáló funkciója kívül a család megértéséhez szükségesnek tartja a gazdasági, a politikai és az ún. közösségi funkciók vizsgálatát is. A család fennmaradása szempontjából funkcionális jelentősége van azoknak a tevékenységeknek, melyeket a család külső rendszerek számára fejt ki, de a család stabilitásához ezeken kívül még szükség van a család vezetésére, az integráció és szolidaritás biztosítására és a családi értékek és normák fenntartására is, melyek külön funkciókként értelmezendők.

William Goode több nyelven is megjelent "A család" című könyvében a családnak, mint rendszernek értelmezéséhez a szerep fogalmát vette igénybe.⁹ Szerinte a család szerepek organizációja, és ahhoz, hogy egy család fennmaradjon, a szerepek betöltési módjainak kontinuitása szükséges. A funkciókat vizsgálva Goode arra hívta fel a figyelmet, hogy bár mindegyik ún. családi funkció ellátása elképzelhető a családon kívül is, elláthatja azt a társadalom valamely más intézménye, azonban minden általunk ismert társadalomban az az általános, hogy a reprodukció, a fogyasztás, a szocializálás és a társadalmi kontroll elsősorban a családban zajlik le. E funkciók ellátása mellett a család azért is alapvető alrendszere az egész Társadalomnak, mert azok a szerepmagatartás típusok, amelyeket az emberek családjukban tanulnak meg, modelljévé válnak a családon kívüli szerepek betöltésének is. Ezért szolgál a család - Goode véleménye szerint - instrumentális alapul más intézmények számára.

Róbert F. Winch, a harmadik kézikönyv szerzője, akiről itt meg kell emlékezni, "A modern család" című művében a családot jellemző funkciók legátfogóbb rendszerezését adta.¹⁰ E funkciók ellátásával járul hozzá a család a társadalmi rendszer fennmaradásához és a családot alkotó egyének szükségleteinek kielégítéséhez. Öt alapvető funkciót sorol fel, melyekhez származékos funkciók kapcsolódnak. A leglényegesebb a reprodukció funkció, amely a társadalom utánpótlását biztosítja, az egyének számára pedig az utódok biztosításával a "halhatatlanság" iránti vágy kielégítését jelenti. A második a gazdasági funkció, amely a család tagjainak a társadalmi munkamegosztásban való részvételében és a családtagok fogyasztásának biztosításában fejeződik ki. A "politikai" funkció a harmadik, amely Winch értelmezésében a konfliktusok megoldását, a családon belüli rend fenntartását és a külső rendszerhez való alkalmazkodást jelenti. A szocializáló és nevelő funkció ellátásával a család a társadalom számára az egyes szerepek, betöltésére készít elő, a családtagokat, nevezetesen a gyermekeket pedig felkészíti a társadalomba való beilleszkedésre. Az ötödik alapvető funkció Winch a vallási funkciót tekinti, amely szerinte a társadalmi kontrollt segíti elő, az egyén szempontjából pedig e családi funkció jelentősége az, hogy a krízisek, a szorongások elviselésére készít elő. A strukturális-funkcionális szemlélet szerint a társadalom és az egyén fennmaradásához szükséges funkciók időtől és helytől függetlenül minden társadalomban azonosak. Különbözik az egyes történelmi korok és társadalmak között abban van, hogy az egyes funkciókat a társadalom alrendszerei eltérő mértékben látják el. Voltak társadalmak, amelyekben a család, mind a társadalom, mind tagjai számára a funkciók legnagyobb részét ellátta: ilyen volt például a történelmi kínai család; más társadalmakban viszont aránylag kevés funkció hárul a családra, mint például az izraeli kibuc családokban. Európában és Észak-Amerikában a családok történelmi alakulását a funkcióvesztés jellemzi: a mai modern család lényegesen kevesebb funkciót lát el, mint a múlt századbeli; vagy legalábbis szerepe az egyes funkciók ellátásában kisebb jelentőségű. Ez a modern család az ún. nukleáris család, amely házaspárból és ezek kiskorú gyermekeiből áll.

Amikor a funkcionális-strukturális szemléletű családszociológusok családról beszélnek, akkor általában a házaspárból és gyermekeikből álló nukleáris családra gondolnak. Másik, gyakran alkalmazott megnevezése e családi formának a "házastárs család" kifejezés. Parsons szerint a mai kor jellegzetessége a nukleáris családok izolálódása, maximális elkülönülése egymástól. Ez a gazdasági fejlődés, az erős iparosodás és az általános szerepdifferenciálódás következménye. A gazdasági rend nagyfokú munkaerő-mobilitást kíván, amit akadályoz a történeti nagycsalád, valamint e nagycsaládban élő tradíciók, míg a nukleáris család és ennek a teljesítményt értékelő normái megfelelnek az erősen iparosodott gazdasági rend követelményeinek.

Parsons szerint a házastársi család korábbi történeti korokban is megvolt, de a mai korban vált dominánssá, a kiterjedt rokonsági kapcsolatok gyengülésével, háttérbe szorulásával. A szerkezeti irányzat másik kiemelkedő képviselőjének, George P. Murdocknak a véleménye szerint a nukleáris család univerzális társadalmi csoport, amely ma uralkodó forma, a múltban pedig alapvető egysége volt az összetettebb családi képződményeknek, melyeken belül jól megkülönböztethető a funkcionális csoport." A nukleáris család modellje így nemcsak a mai család vizsgálatának az eszköze, hanem mint ideáltípus, eszközül szolgál a múlt családja, illetve az Európán és Észak-Amerikán kívüli családok összehasonlító vizsgálatához is, mint az például Goode "Világforradalom és a családi formák" című könyvében látható.¹²

A strukturális-funkcionális családkoncepció alkalmazásával végrehajtott vizsgálatok leginkább a család és a teljes társadalom illetve a család és a családtagok személyisége közötti kapcsolattal foglalkoztak. A kapcsolatok elemzése többnyire statikus volt, ami nem következik szükségszerűen a családdefinícióból, viszont összefügg a rendszernek azon parsonsi meghatározásával, amely szerint minden rendszer egyensúlyi állapotának megőrzésére, illetve helyreállítására törekszik. E felfogással összefüggésben áll az is, hogy az irányzat családszociológusai nagy jelentőséget tulajdonítottak azon magatartások vizsgálatának, amelyekkel a családtagok a család különállását, más csoportoktól megkülönböztető jellegét, határait hangsúlyozzák ki, és ezzel a család identitásának folyamatosságát biztosítják. Hiányzik a kutatásokból a dinamikus szemlélet, és amennyiben változásról egyáltalán szó van, az is rendszerint annak következménye, hogy a családi alrendszer a társadalmi rendszer alakulásához adaptálódik. A család belső dinamikáját, a családi életből következő fejlődését nemigen vették figyelembe; a családot, mint passzívan adaptáló alrendszert kezelték.

A strukturális-funkcionális családkutatások zöme látszólag történeti szemléletű és több neves képviselője nagy gondot fordított az elmúlt korszakok családjainak vizsgálatára és e családoknak a mai családokkal való összehasonlítására. A korábbi korok családi formáinak vizsgálata azonban "történetietlenné" vált azáltal, hogy a kutatások eredményeként nem a konkrét történeti valóság komplex megfigyeléséből vezették le az egyes időszakok, társadalmak jellegzetes családi formáit és ezek funkcióját, hanem a mai családokról kialakított tipológia visszavetítése és a mai összefüggések alapján definiált funkciók múltbeli megnyilvánulásának keresése lett a kutatás célja. Ez jellemzi például Winch említett kézikönyvének azt a részét, amely a tradicionális kínai nagycsaláddal foglalkozik. Winch számára a kínai nagycsalád azért érdekes, mert ennél kimutathatók mindazon funkciók, amelyek különféle kombinációkban más kultúrák családjainál megtalálhatók, de sehol sem ilyen teljességben. Így a kínai család ismertetése illusztratív jellegű lesz, és egyáltalán nem kerül sor olyan problémák felvetésére, amelyek végiggondolására a kínai helyzet szinte kényszeríti az embert; így például, hogy mi a kínai család szerepe a társadalmi fejlődés megmerevedésében, milyen mechanizmusok voltak e családnál a belső konfliktusok kezelésére, milyen személyiségvonások következtek e "mindenható" családban való életből stb. E kérdések megválaszolásánál is "funkciók" derülnének ki, amelyek azonban már nem illeszthetők be a funkcionális iskola teleologikus modelljébe.

Az 1960-as évek empirikus családszociológiai kutatásai egyre nagyobb számban alkalmazták a családnak egy olyan meghatározását, amely a család belső struktúrájából adódó állandó fejlődését, változását hangsúlyozta. E dinamikus család-koncepció kialakítása elsősorban Reuben Hill nevéhez fűződik, aki 1948-tól egymást követő munkáiban fokozatosan fejlesztette ki azt a családszociológiai irányzatot, melyet ma fejlődés-szemléletű családszociológiai megközelítésnek nevezünk. Hill az interakcionális iskola képviselőjeként jelentkezett első publikációival, és a családon belüli interakciónak későbbi munkáiban is mindig döntő jelentőséget tulajdonított. Munkásságát emellett jellemzi az is, hogy kezdettől fogva alkalmazza a rendszer fogalmát, így benne feltétlenül megállapítható bizonyos eklekticizmus. Ezt láthatjuk a családról adott, 1951. évi meghatározásában, amely szerint: "Minden családi csoport a társadalmi interakció többé-kevésbé zárt rendszere... Ahhoz, hogy az interakciós családban megmagyarázzuk az eseményeket, gyakran kell fordulnunk e rendszeren kívüli történésekhez, de igen sokszor megmagyarázhatjuk a családi eseményeket más családi eseményekkel." A család tehát szerinte is rendszer, mégpedig az interakciók többé-kevésbé zárt rendszere. Új a meghatározásban a változásoknak a családon belüli eseményekkel való összekapcsolása.

A fejlődési családmodell további kidolgozása során központi helyet kapott a családi életciklus fogalma. A család változását elsősorban azokra az eseményekre vezették vissza, amelyek a család szerkezetében a demográfiai történések hatására következnek be. Ilyen történések a gyermekszülés, a gyermekek növekedése és a szülők - a férj és a feleség - öregedése. Ezek ugyanazon család interakciós rendszerében alapvető változásokat hoznak létre anélkül, hogy a családon kívüli rendszerek bármilyen átalakulást kezdeményeznének.

A családi életciklus gondolatát részletesen először Evelyn Duvall fejtette ki "Családi fejlődés" című könyvében. Meghatározta a család fejlődésének legfontosabb szakaszait, és elemezte az egyes szakaszokra jellemző családi feladatokat. Az általa megkezdett munkát Roy H. Rodgers folytatta tovább; következetesebb, szigorúbb kategóriarendszert dolgozott ki a családi életciklus felosztásához. A gyakorlati kutatásban a Rodgers által kidolgozott bontás némileg módosított változata terjedt el leginkább. Ennek ismertetését és az alkalmazott fogalmak definícióját legjobban összefoglalva Reuben Hill és Roy H. Rodgers közösen írt tanulmányában találhatjuk, amely Harold T. Christensen kézikönyvében jelent meg."

Hill és Rogers a család életciklusának 8 szakaszát különböztette meg. Ezek a következők: az újonnan házas pár családja; a csecsemős család; a bölcsődés-óvodás korú gyermekes család; az iskoláskorú gyermekes család; a serdülő gyermekes család; a felnövekedett gyermekeit kibocsátó család; a magukra maradt, de még aktív szülők családja; és végül az inaktív öreg házaspár családja. Mindegyik szakasz változást jelent az előzőhöz képest a családtagok családi feladataiban, a családi interperszonális kapcsolatok jellegében és a család centrális feladatában.

A szakaszok megállapításánál, mint látható, három ismérvet vettek figyelembe: a családnagyságot, illetve annak változását, a család korösszetételében bekövetkező változást, és a család keresőinek aktivitásában történt változást. Mindezen változások a család életében azért lényegesek, mivel velük együtt módosul a családi szerepek komplexusa is. A szerepek rendszerében több módosulás is elképzelhető, mint ahány szakaszt Hill és Rodgers megkülönböztettek, de a legfontosabbak egybeesnek az egyik szakaszból a másikba való átmenettel. Leginkább az vitatható, hogy mennyiben indokolt az első gyermekhez, annak korához kapcsolni a bontást, mint ahogy azt a szerzők tették, figyelmen kívül hagyva a további gyermekek kor szerinti megoszlását.

Az életciklusok változása lesz e modellben a családok fejlődésének, átalakulásának legfőbb oka. Hill és Rodgers továbbra is átvették a strukturális-funkcionális irányzatból a család rendszerének definiálását, de e rendszernek nem a külső kapcsolatait tekintik a legfontosabbnak, hanem a családon belüli alrendszerek összefonódottságát. Ha ezen alrendszereknél valamilyen változás következik be, ez a részek kölcsönös függése következtében a többi alrendszer és az egész rendszer módosulását okozza. Ez a családi pozíciók és szerepek átalakulásában fejeződik ki.

Hill és Rodgers részlegesen zárt, félig autonóm rendszernek tekintették a családot, azaz módot biztosítottak arra, hogy családfogalmukat a család és a külső rendszerek vizsgálatára is fel lehessen használni. Ez az egyes életciklus-szakaszok meghatározásánál is tapasztalható, amikor valamelyik családtagnak a családon kívüli rendszerek valamelyikében megváltozott helyzetére vezetik vissza a családi rendszer átalakulását, például a negyedik családi életciklus-szakasz kezdetét azzal kapcsolják össze, hogy a gyermek iskolássá válik, a nyolcadikét pedig azzal, hogy a kereső házastárs nyugdíjba megy.

Azokat a kutatásokat, amelyek a fejlődést hangsúlyozó család-meghatározást használták, két csoportra oszthatjuk. Az egyik csoportba sorolhatók azok a vizsgálatok, amelyek a családi életciklus valamelyik szakaszára koncentrálnak és e szakasz speciális jellegzetességeit kívánják tisztázni, a meghatározásból következő dimenziók mentén. A másik csoportba tartozó kutatások a család egész életciklusát elemzik. Nagyobb az első csoportba tartozók száma, amelyek között számos kiemelkedő munka található, mint például Mirra Komarovszky vizsgálata a gyermekes munkás-házaspárokról, Axelson tanulmánya a gyermekeit már kibocsátott házaspár életéről vagy Elaine Cumming és William Henry könyve az öreg korú házaspár fokozatos visszavonulásáról. A másik csoportba sorolható kutatások közül feltétlenül megemlítenéd Glick vizsgálata, amely statisztikai-népszámlálási adatok alapján átfogó képet adott az amerikai család alakulásáról, Feldman felvétele a házastársi kapcsolat alakulásáról az életciklus folyamán, és Campbell vizsgálata a család szerepstruktúrájának változásáról. A fejlődési családkoncepció alkalmasnak bizonyult a generációk közötti összehasonlító vizsgálatok céljaira is, mint azt Reuben Hillnek három generáció foglalkozási karrierjével, gazdálkodásával és életmódjával foglalkozó vizsgálata mutatta. E kutatásban az összehasonlításokat a különböző generációkhoz tartozó családoknál az azonos életciklus-szakaszokra vonatkozóan végezték el, és így váltak igazán világossá, hogy a történeti fejlődéssel milyen változások következtek be a családi életben.

A fejlődési szemléletű család-meghatározás hozzájárult ahhoz, hogy a dialektikus szemlélet elterjedjen a család vizsgálatában, és könnyen operacionalizálható is volt. A családi életciklus-szakaszokra való felbontásabár csak megközelítő pontossággal - még népszámlálási adatok alapján is lehetséges. Kérdéses viszont, hogy az egyes szakaszok megkülönböztetésénél eddig igénybe vett változókon kívül nem kellene-e más mutatókat is figyelembe venni, mint például a házaspár korát, a házasság tartamát, a házaspár társadalmi-gazdasági jellegzetességeit. Problémát okoz, hogy nincs hely a fejlődési modellben sem a házasságkötés nélkül együttélőknek, sem az újránházasodó gyermekeseknek, sem pedig a házasság egész tartama alatt gyermektelen házaspároknak. A fejlődési szemléletű család-meghatározás sem tekinthető ezért univerzális kutatási eszköznek.

A fejlődési szemléletű család-meghatározás hiányosságaival tisztában van maga Reuben Hill is, aki a meghatározás kialakításában döntő szerepet játszott. Egy 1970-ben tartott előadásában elemezte és bírálta a fejlődési szemléletű családdefiníciót, és a rendszerelméleti kutatások egyes eredményeinek ismeretében jelezte, hogy véleménye szerint milyen irányban kellene továbbfejleszteni a család koncepcióját. Hill elsősorban Walter Buckley "Szociológia és a modern rendszerelmélet" című munkájából indult ki; ez a mű a rendszerelmélet egyik legfontosabb értelmezése a szociológusok számára.

Hill véleménye szerint a fejlődési szemléletű csalárendszer három vonatkozásban kell módosítani. Először is fel kell adni a család alrendszerei közötti szoros, merev kapcsolat feltételezését, melynek alapján az alrendszerekben bekövetkezett bármely változásnak átalakulást kell eredményeznie a többi alrendszerekben is. A rendszerelmélet szerint a kapcsolatok több dimenziójúak, dimenzióként változó intenzitásúak, és bizonyos fokú autonómiát engednek az alrendszereknek. A család esetében ez azt jelenti, hogy például a szülők közötti kapcsolat változásának nem kell okvetlenül módosítania a szülő-gyermek, vagy a gyermekek közötti testvéri viszonyt. A másik korrekció a családi rendszer zártságára és jól meghúzzható határaitra vonatkozik. Az empirikus kutatások során ismételtelen kiderült, hogy nagyon nehéz e határokat megállapítani, és célszerűbbnek látszik elfogadni a rendszerelméletnek azt az álláspontját, amely elveti a merev határokat, és a határokat egyszerre elválasztóként és áteresztőként is kezeli. Ilyen határdefiníció mellett értelmét veszti a zárttság feltételezése. Hill harmadsorban javasolja azon gondolat feladását, amely szerint a csalárendszer, változások esetén, az eredeti egyensúlyi állapot helyreállítására törekszik. Nagyon hasznosnak tartja a feedback fogalmát a családszociológiában is, és lényegesnek tekinti a negatív és a pozitív feedback megkülönböztetését. Eddig a családszociológia csak az elsővel számolt: azokkal az információkkal, melyek a családi rendszer eredeti céljai és a tényleges helyzet közötti ellentmondást jelezve olyan akciókat indítanak el, amelyek a tényleges helyzetet a céloknak megfelelően kívánják korrigálni. A pozitív feedback ezzel szemben a célok és a helyzet közötti különbségek további növekedését eredményezi, új célok kijelölésére, innovációra vezethet. Hill szerint a család életciklusa során ismételtelen olyan helyzetbe kerül, amikor céljait és struktúráját tekintve alapvető átalakulás szükséges, azaz morfogenezisre kell képesnek lennie ahhoz, hogy fennmaradjon.

Míg Hill a hagyományos kutatások tapasztalataiból kiindulva fogalmazta meg a családszociológusok elképzeléseit arról, hogy a rendszerelmélet felhasználásának milyen lehetőségei vannak a család vizsgálatában, addig Buda Béla és Hajnal Albert a rendszerelmélet oldaláról indultak ki és "A család természetéről" című munkájukban egy rendszerelméleti modell fő vonásait adták meg a további családszociológiai kutatások számára."

Buda és Hajnal rendszerelméleti családmodellje azon a megfontoláson alapul, hogy mivel a család intézmény, ezért lényegében érvényes rá az emberi szervezetekre vonatkozó szabályszerűségek összessége, és így jogos a családnál deduktív úton keresni egy, már tudományosan kialakított általános szervezethez hasonló vonásait, elemeit és szabályszerűségeit. Az általános modell alkalmas arra, hogy rendet teremtsen a család jelenségeiben, különválassza a lényegét a lényegtelenről, és ráirányítsa a figyelmet az eddig elhanyagolt összefüggésekre.

A rendszer elemei közötti kapcsolatok elrendeződési formáinak, az ún. struktúráknak három fajtája van: az osztályozási, a statikus és a dinamikus viszonystruktúra. Így három modell típus is képezhető: osztályozási vagy taxonimikus modell; statikus váz vagy felépítési modell; és dinamikus folyamat vagy működési modell. A szerzők szerint az eddigi családszociológiai kutatások tematikailag egyenlőtlen megoszlása és a komplex megközelítés hiánya miatt ma még a taxonimikus modell felhasználása a legcélszerűbb.

Taxonimikus modelljük kétféle taxonómiát alkalmaz: az egyik szerint a család elemei az alapszerepek, a másik szerint pedig a szervezeti feladatkörök. Az alapszerepek kijelölésénél a családtagok biológiai és pszichológiai sajátosságai kapnak rendező szerepet. Alapszerep lesz az apa, anya, fiúgyermek, leánygyermek, nagypapa, nagymama szerep. A feladatkörök a család tevékenységeit rendezik a tevékenységek céljai, eredményei szerint, abból az elgondolásból kiindulva, hogy mind a tudatos, mind az ösztönös emberi megnyilvánulásokban célok, eredmények az irányítók. A szerzők könyvükben nem sorolnak fel valamennyi feladatkört; a példaként említett 19 feladatkör között olyanok szerepelnek, mint a család státusának képviselője; a család pénzügyi, anyagi

ellátása; a család vezetése mindennapi élethelyzetekben; a gyermekek számára viselkedésminták nyújtása; gyermekszülés; betegek ápolása stb.

A teljes családkép kialakításához a kétféle taxonómiát kombinálni kell egymással. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az alapszerekhez hozzá kell rendelni azokat a feladatköröket, amelyeket a szerepek hordozói ellátnak. Egyik jellegzetes kombinációtípus az, amikor egyes feladatköröket csak meghatározott alapszerek látnak el. Másik típus, amikor a feladatköröket bármely alapszerek képviselői elláthatják. A két taxonómia kapcsolása változatos, de ugyanakkor formalizált tipológiát biztosít a családok jellemzéséhez. Egy ilyen kombinatorikus család-taxonómiai kép továbbfejleszthető a rendszermodell második (felépítési) és harmadik (működési) fázisaig.

A rendszerelméleti családmodell kiemelt fontosságot tulajdonít a cselekvésnek. A család minden megnyilvánulási szintjén valamilyen tevékenység megy végbe, valamilyen cél elérése érdekében. E tevékenységek értelmezésére szolgál a funkcionális egység koncepciója. A funkcionális egység modellje szerint a rendszeren valamilyen folyamat halad át, melyet a rendszer átalakít. Ez az átalakítás munkavégzés, melynek hatására valami rendezettebb állapotba jut. Ezért lehet a folyamat átalakítás előtti állapotát nyersanyagnak, kiinduló állapotnak, átalakított állapotát eredménynek nevezni. Előbbi a "bemenet", utóbbi a "kimenet".

A funkcionális egység működése irányított. Ehhez rögzített az eredmény átalakítás előtti reprezentálása: a cél. A cél megvalósítását úgy foghatjuk fel, hogy a folyamat bemenetét fokozatosan közelítjük a kívánt végállapothoz. Ehhez egy működési program van. A család esetében e célok, mint kognitív minták a családot alkotó felnőttek személyiségében élnek.

A család életciklusai során más és más rendszerállapotokba kerül. A fázisok jellemezhetők a szerepek és feladatok változásaival, valamint azzal a változással, mely a szerepek és feladatok megoszlásában és kapcsolódásában beáll vagy beállhat. E folyamat ábrázolására a taxonómikus modell már nem alkalmas, hanem működési modellre van szükség. Ennek kialakítását meg kell előznie a felépítési (statikus váz) modell kidolgozásának, mely modell már képet ad a családi szerepek relációjáról, a családi feladatok megoszlási módjáról és a családon belüli emberi kapcsolatok hálózatról. A működési modell pedig már a felépítés által megszabott interakciók tevékenységét, programjait adja vissza. Ezen interakciók egy része cselekvés jellegű: a család tagjai munkát végezve változtatnak életkörülményeiken vagy egymáson. De az interakciók zöme kommunikatív természetű. A család tagjai állandó változásban, átalakulásban tartják egymással való kapcsolataikat, és állandóan változtatnak egymás személyiségén is.

Buda és Hajnal taxonómikus modelljének sémája kiváló eszközt nyújt az eddigi családszociológiai kutatások rendezésére és a fehér foltok felfedezésére. Nagyon hasznos a szerepek és a funkciók határozott szétválasztása. A családszociológiában eddig a családi szerepek meghatározása többé-kevésbé magával hozta, feltételezte bizonyos funkciók előfordulását, amelyeknek a hiánya e korábbi modelleknél mindjárt a család működésének zavarát jelentette. Az adott családban viszont a funkció ellátása esetleg valamely családi szerep képviselőjének feladatává vált, anélkül hogy ez a családi rendszer működésében zavart okozott volna. Kérdés viszont, hogy a szerzők által használt családi szerep-értelmezés mellett nem volna-e jobb családi pozíciókról beszélni. Vitatható néhány példaként felsorolt funkció megnevezése és tartalma is, de a legfőbb problémát az adott modellel kapcsolatban az okozza, hogy ez nem ad módot olyan családok működésének értelmezéséhez, amelyekben bizonyos funkciók ellátása elmarad, másoké pedig negatív következményekkel jár, mégpedig tartósan, anélkül hogy az adott családi szisztéma felbomlana. E "diszfunkcionális" családoknál problematikus, hogy mennyiben irányítja a család életét a rendszerelmélet által kitüntetett helyet elfoglaló cél; nem jutunk-e közelebb ezen egyáltalán nem kisszámú családok megértéséhez akkor, ha a családi szervezet vizsgálatához olyan modellt használunk, amely egyrészt nagyobb lehetőséget biztosít a család működését zavaró belső ellentétek figyelembevételének, másrészt pedig nagyobb jelentőséget tulajdonít a már kialakult szervezetek továbbélésében a rutinnak és a tehetetlenségnek.

A családon belüli ellentétek vizsgálatához kiváló eszköz a marxista család-megközelítés, amely Marxnak a kialakuló kapitalizmus munkáscsaládjairól tett megállapításaiból és Engelsnek a család kialakulásáról írt munkájából rajzolódik

A tőkés társadalom a családot az eltérő érdekek küzdelmének színterévé tette. Marx ezt a múlt századi munkáscsaládok helyzetének leírásakor állapítja meg. A munkás férj és apa a tőkés gyári termelés kialakulásával - Marx szavaival élve - rabszolga-kereskedővé vált, aki gyári munkára kényszerítette feleségét és gyermekeit, mintegy eladta őket a gyárnak. A női és gyermekmunka terjedésével mind több férj-apa vált munkanélkülivé, és a család jövedelmét a feleség és a gyermekek munkája biztosította. Ugyanakkor az apa hatalma a családtagok felett

továbbra is megmaradt, és a jövedelem elosztása elsősorban tőle függött. A kényszer és a kiszolgáltatottság jellemezte ilyen körülmények között a családtagok közötti kapcsolatot.

A monogám család kialakulásának történeti elemzése alapján Engels már nemcsak a munkáscsaládnak, hanem valamennyi társadalmi csoport monogám családjának alapvető jellegzetességét a férfi és nő szembenállásában látta. A monogám családban a férfiak kizárólagos uralomra tettek szert, míg a nők cseléddé váltak és a társadalmi termelésben való részvételből kiszorultak. A monogám család: "...úgy lép fel, mint az egyik nem leigázása a másik által, mint a nemek egy olyan szembenállásának a proklamációja, amely az egész előtörténetem folyamán addig ismeretlen volt." A nemek közötti ellentét a fő vonás még ott is, ahol nem kerül sor nyílt konfliktusra a családban férj és feleség között, mert vagy a nő nem lázad fel a férfiuralom ellen, vagy pedig a férfi nem képes személyi adottságainál fogva keresztülvinni akarátát.

Amikor Engels könyvét írta, még a legtöbb országban a jogi szabályok, törvények biztosították a férfi uralmát a családban. Engels azonban látta, hogy e jogszabályok másodlagos jelentőségűek. A férfiak uralma, a nők szolgálata a nők gazdasági elnyomásának a következménye, és amíg a nőket nem vonják be a társadalmi termelésbe és a köztevékenység egyéb formáiba, addig az továbbra is, a jogi egyenlőség deklarálása után is fennmarad.

A családot, mint a férfi és nő ellentétének színterét értelmező családkoncepciót a XX. század folyamán elsősorban a nők helyzetének alakulásával foglalkozó kutatásokban alkalmazták. E kutatások teljes mértékben igazolták Engels előrejelzését: a jogi egyenjogúságot mind több országban iktatták törvénybe, de ezzel a családon belüli hatalmi viszonyok nem sokat változtak. A szocialista országokban azután bekövetkezett a nők többségének bevonása a társadalmi termelésbe, és ez lényeges változást hozott a család hatalmi szerkezetében. Megszűnt a férfiak uralma és a nők kiszolgáltatottságból adódó alárendeltsége. Nincs vége azonban a családon belüli ellentéteknek és a hatalmi harcnak a szocialista társadalomban sem. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy bár a család belső struktúráját, működését alapvetően az egész társadalom rendje és a társadalomban végbemenő folyamatok határozzák meg, ezek minden egyes család sajátos viszonyaitól átalakítva hatnak, mint azt Kulcsár Kálmán "Az ember és társadalmi környezete" című könyvében kifejti. A családok sajátosságai a családtagok magatartásában a múlt társadalmi-történeti szituációiban kialakított formákat és normákat érvényesítik, így például a családi munkamegosztásban a férfiak jelentős része továbbra is csak a korábbi egykeresős családban ellátott feladatokat végzi, a háztartási és gyermeknevelő munkák a feleségre maradnak, annak ellenére, hogy ma már ő is éppen úgy kereső munkát is folytat, mint a férj-apa. Bár ez a helyzet nem csupán a férfiak konzervatív magatartásán múlik, hanem sokszor abból adódik, hogy a nők ragaszkodnak munkakörükhöz, következményeiben mindenképp feszültséghez vezet, és, a házastársak nyílt vagy burkolt küzdelmeiben jut kifejezésre.

A másik ok, amiért a családi konfliktusok a szocialista társadalomban sem szűntek meg, abban keresendő, hogy a családtagok egymással szembeni igénye többirányú és érzelmileg motiváltabb, mint bármely más csoporton belüli személyes kapcsolatokkal járó igények. A házastársak közötti érzelmi kapcsolat igazán döntő fontosságúvá a szocialista családban válik, ahol a házasságot kívülről összetartó erők szerepe a gazdasági-társadalmi átalakulással nagyrészt megszűnik, mint azt Anatolij G. Harcsev és Szergej I. Gólod a szovjet családról írt könyvükben megállapítják. E fokozott igényeknek azonban a mindennapi élet gondjait, bajait együtt átélő és azokat megoldani próbáló családtagok sokszor nem tudnak eleget tenni, különösen akkor, ha a házassággal és a szülői szereppel járó nehézségekre nem készítették őket elő, miként ez ma általában még elég gyakori.

A fent elmondottakból következik, hogy véleményünk szerint egy módosított konfliktusmodell a szocialista családok vizsgálatánál is hasznos lehet, annak ellenére, hogy a szocialista családnak már nem alapvető jellegzetessége a férfi és nő szembenállása.

A mai marxista családszociológia általában egy olyan családkoncepciót használ, amely a család és az egész társadalom közötti kapcsolatot emeli ki, és a család funkcionális jellegét hangsúlyozza. A funkció fogalmának marxista használata más, mint amellyel a strukturális-funkcionális irányzatnál találkozunk. A szocialista országok családszociológusai, amikor a család funkcióiról beszélnek, nem valamilyen "örök családi funkciók" megnyilvánulásait keresik a mai családok életében, hanem a szocialista társadalomban működő családok vizsgálata alapján állapítják meg azok funkcióit. Ez jellemzi Anatolij Harcsev írásait, vagy a lengyel Jerzy Piotrowski munkáit, és ezt tapasztalhatjuk a magyar családszociológusok, Kósa Erzsébet, H. Sas Judit műveiben, és különösen Kulcsár Kálmán családdal foglalkozó munkáiban. Amikor Kulcsár Kálmán "Az ember és társadalmi

környezete” című könyvében a család funkcióinak átalakulásáról ír, nem valamilyen normák alapján, elméletileg kijelölt célok teljesítését kéri számon a mai magyar családokon, hanem azokat az eredményeket elemzi, amelyek a családok működéséből adódnak. Ez a megközelítés egyáltalán nem zárja ki a család működésének értékelését és a kapott eredmények alapján tett családpolitikai javaslatokat, inkább nagy lehetőséget biztosít arra, hogy a fejlődő társadalomban ugyancsak változó család életének újszerű megnyilvánulásait felismerjük és jelentőségét a teljes társadalmi összefüggés-rendszerben értelmezzük.

A szocialista országokban a családszociológia fejlődése a szociológia több más ágazatának fejlődése mögött viszonylag elmaradt. Ebből következik, hogy a szocialista társadalmak családjainak vizsgálatához szükséges családkoncepció kidolgozása még nem zárult le. A történeti szemlélet vezette funkcionális megközelítés megfelelő alapul szolgálhat a koncepció kifejlesztéséhez, és nagyon lényeges része az is, hogy a család-modellt, a családot a teljes társadalmi kontextusban vizsgálják, de a koncepciót tovább kellene fejleszteni olyan irányban, hogy az a család belső dinamizmusát is ki tudja fejezni. Így érvényesíteni kellene az életciklus gondolatát, továbbá a család-meghatározásnak ki kellene térnie a családtagok közötti interakciókra is. Ennek során mód nyílna a családi konfliktusok új alapsémájának kialakítására is, amely a szocialista társadalom viszonyainak megfelelően adaptálná Marx és Engels ide vonatkozó elképzeléseit.

A családszociológiai kutatások szinte elképzelhetetlenek a statisztikai adatgyűjtések, elsősorban a népszámlálások és a népmozgalmi adatszolgáltatások eredményeinek felhasználása nélkül. Éppen ezért a család fogalmáról szólva befejezésül feltétlenül meg kell emlékeznünk a statisztikai adatgyűjtések során alkalmazott családkoncepcióról is.

A magyar népszámlálások alkalmával használt meghatározás szerint: “A család a háztartási, illetve vérségi kapcsolatban együtt élők legszűkebb köre, az ún. “családmag”, tehát házaspár gyermek nélkül vagy gyermekkel, vagy nem házas (nőtlen, hajadon) gyermekkel, továbbá a házastárs nélkül élő (özvegy, elvált, esetleg hajadon vagy nőtlen) szülő nem házas (nőtlen, hajadon) gyermekkel.” “Eszerint tehát családot alkotnak az együttélő a) házaspár és nem házas (nőtlen, hajadon) gyermekei; b) házastárs nélkül élő szülő és nem házas (nőtlen, hajadon) gyermekei.

A magyar meghatározás összhangban van az Egyesült Nemzetek ajánlásával, amely a család fogalmát a házastársi családmagra redukálja, és ugyancsak feltételnek tekinti a családhoz tartozást, illetőleg a közös háztartásban élést. Ám nem minden ország hozta összhangba meghatározását ezzel az ajánlással, és ezért, nemzetközi összehasonlítások esetén, az esetleges különbségekből adódó eltérések kiküszöbölése vagy figyelembevétele érdekében célszerű tisztázni az egyes országokban alkalmazott definíciókat. Eltérő például az Egyesült Államokban alkalmazott családfogalom, amely egy családnak tekinti a közös háztartásban élő mindazon személyeket, akik között vérségi rokonság, házastársi vagy örökbefogadási kapcsolat áll fenn. Eszerint két rokon házaspár, vagy egy házaspár és a velük rokon, házastárs nélkül élő szülő és gyermeke egy közös családot alkot, ha egy háztartásban élnek. Az amerikai statisztikai adatgyűjtés tehát nem fogadja el az ENSZ meghatározása szerinti családmagot. Az amerikai adatokkal való összehasonlításoknál ez azt jelenti, hogy az amerikai családnak a mi családháztartásunk felel inkább meg, amely a külön háztartásban élő nukleáris családok mellett magában foglalja a rokon személlyel élő nukleáris családokat, és egy egységként kezeli a két vagy több családmagból álló háztartásokat. Az amerikai népszámlálások használják az elsődleges család, a másodlagos család és az alcsalád fogalmát: az első az amelynek tagja a háztartásfő és vele együtt a háztartás rokon tagjai; a másodlagos család az a nukleáris család, amely nem rokonokkal él közös háztartásban, alárendelt pozíciójában. az alcsalád pedig rokonokkal együtt élő házaspárt jelenti.

A magyar népszámlálási gyakorlatban is elfogadott családmag-koncepció és a strukturális-funkcionális iskola nukleáris családfogalma közti kapcsolat nyilvánvaló, azonban a népszámlálási fogalom alkalmazása nem vonja magával a funkciókra vonatkozó feltételezések egész sorát. Nem szociológiai természetű konstrukció, és ezt sohasem szabad elfelejteni, amikor a család szociológiai vizsgálatánál népszámlálási adatokat használunk. Népszámláláskor a számbavétel a családok megkonstruálásában, majd csoportosításában csak demográfiai jellegű változókra van tekintettel. A szociológus család-koncepciójának szempontjából a statisztikai családatatok csak kevés információt szolgáltatnak, ezért többnyire csak szociológiai hipotézisek felállításához, nem pedig azok verifikálásához használhatók. A családszociológus számára fontos, hogy tisztában legyen a statisztikai családfogalmak tartalmával és értékével, és sohase képzelje azt, hogy ezekkel a család szociológiai definíciója helyettesíthető.

A TÁRSADALMI MODERNIZÁCIÓ ÉS A SZÜLŐI SZEREPVÁLTOZÁS ÖSSZEFÜGGÉSE

Elhangzott 1999. november 15-én

MODERNIZÁCIÓS FOLYAMATOK

Napjainkban a modernizációs elméletek egyre gyakrabban hívják fel figyelmünket a társadalmi élet egyes területein érvényesülő modernizációs (Max Weber) és individualizációs folyamatokra (Georg Simmel, Ulrich Beck), a tér és az idő korlátlanására (Anthony Giddens), továbbá a hétköznapi életformák kolonizációjára (Jürgen Habermas). Ezen előadás tárgya szempontjából leginkább a társadalmi differenciálódás és a társadalmi élet "eltudományosodásának" kérdéseit tartom fontosnak.

Kiemelném azt a szerkezeti átalakulást, amely az életformák differenciálódását és individualizációját lehetővé és szükségessé teszi, továbbá egy olyan kulturális változást mozdít elő, amely az említett folyamatokat legitimálja. A következőkben ezt szeretném részletesebben felvázolni.

1. A társadalom szerkezeti változása a társadalmi részrendszerek (pl. helyi, vallási közösségek) fellazulásával, illetőleg részleges felbomlásával jellemezhető. Ennek a folyamatnak természetesen kihatásai vannak a családi életformákra is. Ezek egyre inkább kiszakadnak a makroszerkezeti összefüggésekből, és mindinkább a személyes életszféra ügyeivé válnak, mintegy ellenpólust képezve a hivatalos és bürokratikus intézményekkel szemben. Az említett bürokratikus intézmények olyan feladatokat (és funkciókat) is átvállaltak, amelyek az iparosodás előtti társadalmakban még a család feladatköreibe tartoztak, például a munkahelyi szocializáció, amely a modern társadalmakban szinte kizárólag az iskolákban és a szakképzés intézményeiben folyik, ezeknek a funkcióknak a specializálódott szervezetekhez történő delegálásával a családok egyre inkább társadalmilag elszigetelt helyzetbe kerülnek, aminek hatása vitathatatlan a családon belüli kapcsolatokra.

2. A társadalmi differenciálódás egyben kulturális differenciálódás is, aminek révén - ha az összefüggéseket nagyon leegyszerűsítjük - létrejön a modern társadalmak világnézeti pluralizmusa. Mindez befolyásolja az életformák megválasztását, és a gyakorlatban meghatározza az élet- és a családformák legitimitását.

3. A társadalmi differenciálódás és a közösségek szerkezeti fellazulása ugyanakkor egy bizonyos nyitottságot, rugalmasságot és az egyéni teljesítmény megnövekedését is jelenti. A modern társadalmak számára a teljesítményelv és a versenyszellem a társadalmi mobilitás szelekciós kritériumává vált. Ezen elvek egyre erősebben érvényesülnek a mindennapi éleiben, a párkapcsolatokban éppúgy, mint a családi élet színterén. (A lakóhely megválasztásának eldöntésekor például az a kérdés, hogy melyik házaspár hivatása és karrierje a fontosabb.)

4. A társadalmi differenciáltság kulturális oldalról nézve ugyanakkor megfelel a demokrácia és az egyenjogúság elveinek. A demokratikus társadalmakra jellemző egyenjogúság elve a családi életben is jelentős szerephez jut, ezen belül pedig leginkább a családon belüli kapcsolatokban a szülő és gyermek közötti viszonyban jut kifejezésre.

A szemléleti változások másik típusa, amely témám szempontjából érdekes, az "eltudományosítás". Tágabb értelemben a Max Weber-i racionalitáselv érvényesítésével van dolgunk. Ebben az összefüggésben a tudományos felfedezések és felismerések számának megnövekedése és ezek alkalmazása játszik kiemelt szerepet a család és a szülői szerepkör vizsgálatában.

Az elmondottakat a házasságban lezajló megtermékenyítés sematikus ábrája illusztrálja.

A szakirodalomban egyre több utalás történik arra, hogy az eddig érvényben lévő szülő- és családtípusok kettős természete, az emberiség fejlődésére eddig relevánsnak tartott összefüggés, a család kettős természete, "a biológiai és a társadalmi normák szerinti szülői szerep" azonossága az új fejlődési tendenciák következtében fellazulhat, illetve teljesen eltűnhet. (Hoffmann-Riem, 1988; Segalen, 1990; Peuckert, 1991; Hoffmann-Riem, 1993; Tyrrell, 1994).

<i>Tudományos felismerések</i>	<i>Tudományos felismerések alkalmazása.</i>
Fogamzásgátló szerek	Az erotika és a nemzés egymástól való szétválasztása, (génszerkezet felismerése)
Génszerkezet felismerése	A biológiai értelemben vett anya és apa azonosítási lehetősége.
Inszemináció (heterológ)	Mesterséges megtermékenyítés (nem a férj hímivarsejtjével történő megtermékenyítés).
Lombikban történő megtermékenyítés	A megtermékenyített petesejt visszautlítása egy másik asszony méhében.

Ezen folyamat következtében figyelhető meg egy olyan újszerű jelenség, melynek során az eddig szorosan egymáshoz tapadó fogalmak és intézmények egymástól elválhatnak. Így megfigyelhető például a szexualitás és a gyermeknemzés egymástól való elszakadása (különösképpen a fogamzásgátlás hatékony módszereinek következtében), a házasság és a család intézményének egymástól való elszakadása, és újabban a partneri és a szülői viszony különbözősége sem ritka eset.

Ebben az értekezésben elsősorban ennek a fejlődési folyamatnak a családi életformára ható következményeit vizsgáljuk (pluralizáció), de az elemzésben érintjük az említett változások szülői szerepeket érintő következményeit is. (Hoffmann-Riem; Furstenberg; Herlth—Brunner, 1994). Igazoljuk, hogy a szülői szerepek biológiai és normatív megkettőződése a modern társadalmakban egyre elterjedtebb jelenség, aminek következményeként kétféle szülőtypust különböztetünk meg.

A SZÜLŐI SZEREPKÖR FRAGMENTÁLÓDÁSA

A Hoftmann-Kiemtől (1988) származó "szülői fragmentálódás" elve figyelembe veszi ezeket a tendenciákat, és két szülői konstrukciót állít szembe egymással: a biológiai és a normatív szülőtypusokat. A biológiai értelemben vett szülői mivoltot a vérrokonság elve alapozza meg. Amíg ezt a fajta szülőtypust a nemzés és a szülés teszi a tulajdonképpeni biológiai szülővé, addig a társadalmi normák szerinti szülői szerepet a normatív köteleességek és jogok felvállalása jellemzi. A biológiai és a normatív szülői szerepek radikális szétválasztásának tipikus példája az örökbefogadás, illetve az elvált szülők kapcsolata gyermekeikkel. Ezt példázza a megözvegyülést követő újrarázasodás esetén a gyermeknek az új férj által történő adoptálása is.

A SZÜLŐI SZEREPKÖR SZEGMENTÁLÓDÁSA

A szakirodalom nemrégiben kezdett el foglalkozni a biológiai értelemben vett és a társadalmi normák szerinti szülői szerepek elválasztásának egy másfajta módjával is: ez a "heterogén inszemináció". A reprodukciós technikák alkalmazásával még a természetes megtermékenyülésen alapuló anyaság és apaság is radikálisan szétválasztható biológiai értelemben vett és társadalmi normák szerinti szülői szerepekre. A kétféle szülői szerepkör egybeesését az a tény is gyengíti, hogy létezik az ún. "részleges szülői" szerep, pontosabban a "részleges anyaság". A technológiai fejlődés eredményeképpen a petesejt testen kívüli, extrakorporális megtermékenyítésével (*in vitro fertilisation*) értelmet kap az a feltételezés is, miszerint a megtermékenyített petesejt nemcsak a donorba ültethető vissza, hanem az áthelyezhető egy másik asszony méhében is (Hoffmann-Riem, 1988, 217). Pontosan ez a történelmileg egyedi helyzet teszi szükségessé, hogy társadalomtudományi szemszögből nézve alapjaiban újragondoljuk a szülői szerepeket. A "szülői szerepkör fragmentálása" kategóriával jelzett elméleti koncepcióban megtett distinkció a biológiai értelemben vett és a társadalmi normák szerinti szülői szerepek között megítélésem szerint nem kielégítő ahhoz, hogy a valóságot, nevezetesen a családot, az apaságot és az anyaságot megértsük. Abból kell kiindulnunk, hogy a szülői szerep különböző alakokra vezethető vissza. Az elemzés szintjén az alábbi dolgok között szeretnék különbséget tenni:

- biológiai alapok (biológiai értelemben vett szülői szerep),
- genetikai alapok (genetikai értelemben vett szülői szerep),
- jogi alapok (a jog szerinti szülői szerep),
- a társadalmi normák (a normatív szülői szerep).

A biológiai értelemben vett szülői szerep szempontjából - mint már említettük - a vér szerinti rokonság a meghatározó. A vérrokonság a biológiailag egymástól leszármazó személyek csoportjának elfogadott köteléke (Segalen, 1990, 68.)

A társadalmi normák szerinti szülői szerepkör szempontjából az előírt szülői szerep felvállalása a meghatározó. A mai társadalomban általánosságban még igaz, hogy a biológiai és a normatív szülők egyazon személyek (vér szerinti anya és vér szerinti apa), de egyre gyakrabban fordul elő olyan eset is, ahol a biológiai értelemben vett és a társadalmi normák szerinti szülők különböző személyek. A két szülői szerep egymástól való elszakadása a szülők és gyermekeik családon belüli vérrokonságának megszűnését jelenti. Ezeket az összefüggéseket a társadalomtudományi szakirodalom kellő mértékben részletezi és a "fragmentált szülői szerepkör" koncepcióval elméletileg is leképezi.

Hogy a szülői szerep újonnan keletkezett sokszínűségén el tudjunk igazodni, különbséget kell tennünk a társadalmi normák szerinti és a jogi értelemben vett szülői szerep között is. A jogi értelemben vett szülői szerepfogalom bevezetésének szükségességét az előbb leírt, a társadalmi normák szerinti apaság példáján keresztül szeretném szemléltetni. Ha a jogi értelemben vett apán azon férfit értjük, aki egy gyermeknek (legtöbb esetben a saját gyermeknek) törvényesen a gondját viseli (legyen ez házasság vagy adoptáció útján), akkor feltételezhetjük, hogy ez az apa a társadalmi normák szerinti apa szerepét is betölti, aki a gyermek létfenntartásáért és neveléséért teljes mértékben vagy legalábbis részben felelős.

Ez a helyzet azonban nem mindig adott, abban az esetben például nem, ha a jogi értelemben vett apa (és feltételezzük, hogy adott személy egyben a biológiai értelemben vett apa is) válás következtében egy másik asszonnyal él együtt. (A hölgy a férfi törvényes gyermekeinek nem az anyja.) A példánál még azt is feltételezzük, hogy a gyermekek anyja ugyanakkor egy másik férfival (nem pedig a gyermekek vér szerinti és jogi értelemben vett édesapjával) élettársi viszonyban, házasság nélkül él együtt. Továbbá azt is, hogy az anya élettársa az első férj gyermekéről gondoskodik, és minden tekintetben megfelel az apa iránti elvárásoknak.

Az elvált férfi jog szerinti apasága csak abban az esetben szűnik meg magától, ha ő a gyermekekről való gondoskodás (felügyelet) jogát nem kapja meg (az eltartási kötelezettsége azonban fennáll). A jog szerinti apaság mindaddig érvényben marad, míg a gyermeket egy másik férfi nem adoptálja. Részleteiben most azonban nem tudok arra kitérni, hogy a jog szerinti apaság releváns marad-e abban az esetben is, ha az apa már nem gondoskodik gyermeke felől (ha tehát az apa a társadalom minősítése szerinti apaságból eredő kötelességeit gyermeke felé nem gyakorolja).

Ez a példa, úgy vélem, jól tükrözi, hogy a jogi értelemben vett és a társadalmi normák szerinti apa szerepét adott időben egyszerre két férfi is betöltheti. Hasonló apasági konstellációik adódhatnak például olyan esetben is, amikor az édesapa nyomtalanul eltűnik, vagy több évig börtönben ül, vagy súlyos betegség miatt a jog szerinti apa a norma szerinti szerepéből eredő kötelességeinek nem tud eleget tenni. Hajadon édesanyák esetében szintén előállhat ez a szituáció, és noha a biológiai értelemben vett apa a gyermek eltartására kötelezett, őt az anya a gyermekkel való mindennemű kapcsolatában megakadályozza. Ebben az esetben az édesapa az apai feladatának csak egy szegmensét, egy funkcióját tölti be, nevezetesen a genetikait.

A biológiai és a genetikai értelemben vett szülői szerep megkülönböztetésére a mesterséges megtermékenyítés lehetősége óta van szükség. Mindaddig, amíg a leendő anya petesejtjének megtermékenyítése a házastárs hímivarsejtjével történik, ez a megkülönböztetés nem szükségszerű. A biológiai értelemben vett szülői szerep fogalma akkor válik kérdésessé, ha a megtermékenyítés egy idegen férfi hímivarsejtjével történik, vagy ha a megtermékenyített petesejtet egy másik asszony méhébe ültetik vissza a kihordás idejére. A szakirodalomban ekkor megosztott biológiai anyaságról beszélnek.

A biológiai értelemben vett anyaság meghatározó feltételeiként eddig a magzat kihordását és magát a szülést tekintették. Az a tény, hogy a megtermékenyítés nem a saját házastárs hímivarsejtjével történik (egy spermaadó által), illetve hogy a megtermékenyített petesejtet egy másik asszony méhébe ültetik vissza ("fél-anyaság"),

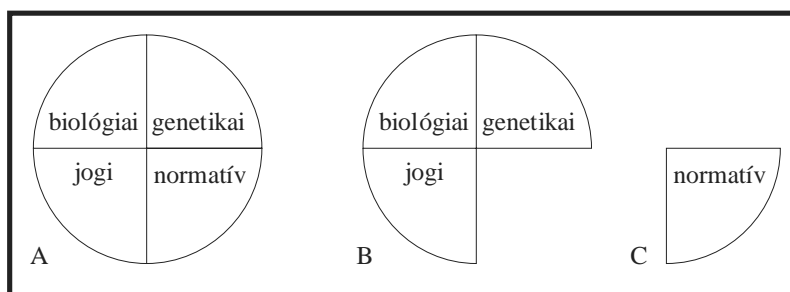
véleményem szerint akkor nem kérdőjelezi meg a biológiai értelemben vett anyaság fogalmát, ha ennek feltételeként magát a magzat kihordását és a szülést tekintjük. Inkább abból kell kiindulnunk, hogy a genetikai és biológiai értelemben vett szülők (adott esetben a biológiai anya) nem feltétlenül egyazon személyek. Különbséget kell tennünk tehát a genetikai és a biológiai értelemben vett anyaság között, még akkor is, ha jelenleg ritka, hogy ugyanazon gyermek esetében különböző lehet a genetikai és a biológiai anya személye (1. ábra).

Szülői szegmensek	Genetikai	Biológiai	Jogi	Normatív
Anyai szerepkör	Fogantatás, megtermékenyítés (természetes módon, mesterséges megtermékenyítés során, heterogén inszemináció)	A magzat kihordása és a gyermek megszületése	Vérrokonság elve (házasság, adoptáció)	Az anyaszerep mindennapi betöltése
Apai szerepkör	Megtermékenyítés (természetes módon, mesterséges megtermékenyítés során, heterogén inszemináció)	Megtermékenyítés (természetes módon, mesterséges megtermékenyítés során, heterogén inszemináció)	Vérrokonság elve (házasság, adoptáció)	Az apaszerep mindennapi betöltése

1. ábra. Az apaság és az anyaság kialakulásának és megalapozásának szegmentálódása

Az előzőekben megállapítottuk, hogy maga a szülővé válás módja és a szülői szerepek megalapozódása különböző lehet aszerint, hogy a szülői szerep biológiai, genetikai vagy jogi értelemben, illetve a társadalmi normák szerint kerül-e betöltésre. A szülői szerepkör betöltésének ezt a számos lehetőségét szeretném "a szülői szerepkör szegmentálása" összefoglaló címszó alá rendezni.

Ez a szegmentálódás még akkor is fontos szerepet játszik, amikor mind a négy szerep azonos időben, azonos személy által kerül betöltésre (anya vagy apa). Hozzáigazítottuk ezt tekintettük általános esetnek. Napjainkban megfigyelhető az említett szegmensek és szerepek egymástól való szimultán, illetve fokozatosan történő elszakadása, amit a szakirodalom az újonnan bevezetett fogalommal, a "fragmentálással" jelöl. Ezt a fogalmat azonban ki kell terjesztenünk a genetikai és a jogi értelemben vett szülői feladatkörök területére is. Abból kell kiindulnunk, hogy egy megszületett gyermeknek, extrém esetben, nemcsak egy édesapja és édesanyja lehet. Ebből a helyzetből adódóan különböző variációjú szülői konstellációkról beszélhetünk, mind az anyai, mind pedig az apai szerepeket illetően, nem is beszélve a szülői konstellációk variációs lehetőségeiről (2. ábra)

Szülői szerepek konstellációja	Szülő-konstellációk	Szülő-konstellációk élettársak esetében
(az egy gyermek esetében az egyik szülő által betöltött szülői szegmensek adott időpontban)	(egy vagy több gyermek esetében, az adott időpontban, az apák és az anyák száma határozza meg)	(egy vagy több gyermek esetében, az apák és az anyák száma határozza meg)
szituatív (egy gyermek esetén)	szituatív	szituatív
szimultán-szituatív (több gyermek esetén)	-	szituatív
folyamatos-folytonos (egy vagy több gyermek esetén)	folyamatos-folytonos	folyamatos-folytonos

2. ábra. A szülői szerep konstellációja és szülőkonstellációk

AZ ÉLETCIKLUS ÉS A SZÜLŐ-KONSTELLÁCIÓK/SZÜLŐI SZEREP KONSTELLÁCIÓJA

A különböző szülői konstellációk szimultán létrejöttéből adódóan különböző családtípusok kialakulásáról beszélhetünk. Ezek száma annak a ténynek a figyelembevételével növekszik, hogy egy nő, illetőleg egy férfi élete során változások adódhatnak a szülői szerepeket illetően. Erre példa a válás, megözvegyülés, nyomtalanul való eltűnés (desertion) vagy egy új partnerkapcsolat, újraházasodás, örökbefogadás, illetőleg a heterológ inszemináció. Az idő során a szülői szerep változhat (az egyes szülői szegmensek figyelembevételével); például egy válás következményeként az apa megtagadja vagy elveszíti a gyermeke feletti jogi és normatív apai szerepeket (gondoskodási és gondozási jogi probléma). Abba sem árt belegondolni, hogy egy többgyermekes anya, illetőleg apa minden egyes gyermeke esetében más-más szülői szerepkört gyakorolhat. Sajnos ezt az aspektust nem áll módomban jelen tanulmány keretei között részleteiben kifejteni.

SZÜLŐ-KONSTELLÁCIÓK ÉS CSALÁDTÍPUSOK

A szülői szegmensek és a szülői szerepkörök különböző konstellációinak sorait a társadalomtudományi szakirodalomban a "családtípusok pluralizálása" címszó alatt tárgyalták, bár mindeddig csak a biológiai értelemben vett és a normatív szülői szerep megkülönböztetésének figyelembevételével. Így a hagyományos értelemben vett családképből kiindulva (apa, anya és ezek vér szerinti gyermekei) az alábbi családtípusokat különböztethetjük meg:

- csonka család,
- "egyszülős család",
- élettársi viszony gyermekkel,
- örökbe fogadó család,
- mostohacsalád,
- heterológ inszemináció,

- Binukleáris család (elvált és a későbbiekben újra megházasodott szülők azon kapcsolata, melyet a gyermek gondozására nem jogosult szülő tart fenn a gyermek gondozására jogosult szülővel, ez az esetek többségben az anya) (Ahrons, 1979). Olyan családtípusról van szó, melyet két külön házastárs alkot; a vér szerinti anyáé és a vér szerinti apáé. A gyermekről mindkét fél különböző időpontban, de egyaránt gondoskodik (Peuckert, 1991).

"Válás utáni család" (amelyet a válás után a biológiai értelemben vett és a társadalmi normák szerinti szülői szerepkörök megjelenése idéz elő akkor, ha a vér szerinti szülő a gyermekekkel kapcsolatot tart fenn).

A párkapcsolatok és azok konstellációinak dinamikus fejlődését figyelemmel kísérve, a szakirodalomban az alábbi újszerű fogalmakat is elemezték:

- együttélés élettársi kapcsolatban, versus vadházasság, versus házastársi viszony, próbaházasság;
- egymás utáni házasságok sorozata (Fortsetzungsehen Sukzessivehen);
- living apart together (távházasság, külön lakás és intim szexuális és élvezeti kapcsolat);
- csoportos házasság.

HETEROLÓG INSZEMINÁCIÓ ÉS A SZÜLŐ-KONSTELLÁCIÓK

Mesterséges megtermékenyítés során is megvalósulhat a szülői szerepkörök és azok konstellációinak szegmentálása és fragmentálása; ezt a témakört azonban meg csak néhány éve taglalja a szakirodalom. Így kerül sor a "szülői mivolt" vér szerinti rokonság nélküli megemlítésére. Gors és Honer (1990) egy új formáról tesznek említést, a "többszörös szülői szerepkör" fogalmától, mely alatt azt az egyre gyakrabban előforduló jelenséget értik, amikor egy gyermeknek több (például biológiai értelemben vett és a társadalom minősítése szerinti) anyja és apja lehet. Ezeknek a gyermekeknek számos különböző értelemben vett testvérük létezhet, és az idő múlásával

a nagyszülők, a nagybácsik és nagynénik személye is többszörösen betölthető.

Az új megtermékenyítési technikák által keletkezett szülő- és családtípusok elemzésénél az alábbi formákat különböztetjük meg:

- *Heterológ inszemináció:*

A petesejt olyan mesterséges megtermékenyítése, mely során a hímivar-sejt nem a házastárstól, hanem idegen donortól származik; részleges vérrokonságot eredményező szülő-gyermek kapcsolatot eredményez.

A normatív anya donortól kapja a petesejtet, melyet férje hímivar-sejtjével lombikban termékenyítenek meg. A magzatot ezután méhébe visszaültetik, és azt kihordja. Ehhez a biológiai értelemben vett anya genetikailag egyértelműen donor. A társadalmi normák szerinti anya csupán kihordja és megszüli gyermekét.

- *“Szülés előtti dajkaság”:*

A társadalom minősítése szerinti anya petesejtjét férje hímivar-sejtjével lombikban megtermékenyítik, majd a magzatot egy másik asszony hordja ki. A társadalom minősítése szerinti anya genetikailag is egyértelműen a biológiai anya. Az asszony, aki a gyermeket kihordta, csupán egy “szülés előtti dajka”.

- *Béranyaság:*

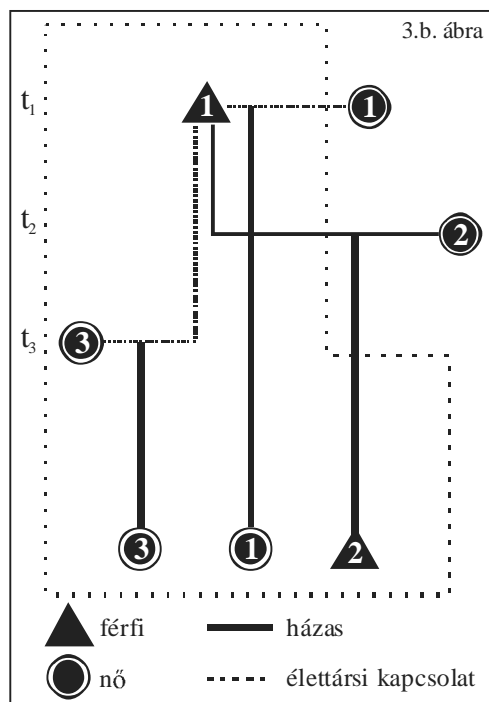
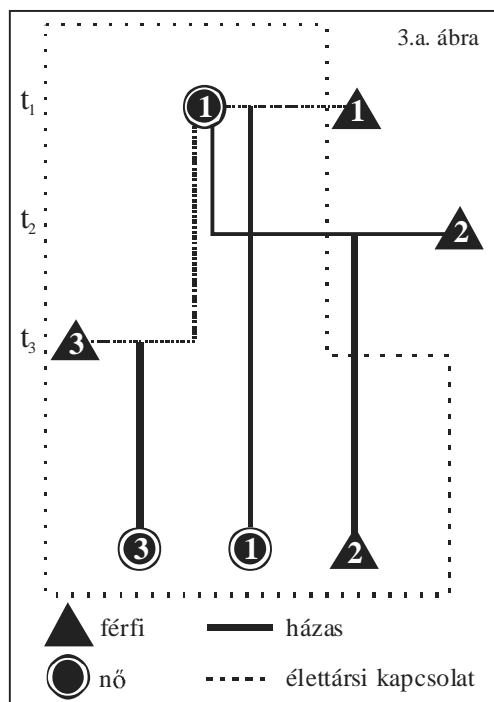
A leendő, normatív anya “bérbe veszi” egy másik asszony petesejtjét és méhét, hogy férje hímivar-sejtjének segítségével gyermeket nemzzenek.

- *Kétszeresen heterológ inszemináció:*

A petesejt és a hímivar-sejt adományozásának lehetőségével nem esnek egybe a társadalmi normák szerinti és biológiai értelemben vett szülői szerepek. A normatív anya a gyermeket csupán kihordja.

AZ ÚJ CSALÁDTÍPUSOK ÉS A SZÜLŐI SZEREPEK SZEGMENTÁLÓDÁSA ÉS FRAGMENTÁLÓDÁSA

A szülői szerep rendkívül széles skálájú szegmentációjának és fragmentációjának bemutatására irányuló törekvések és próbálkozások, noha igen fontosak, sok esetben nem elégedőek az újonnan kialakuló, egyre bonyolultabb családtípusok jellemzésére. Ezt két sajátosan választott példával szeretném alátámasztani (3.a és b ábra):

- Tétélezzük fel, hogy egy hajadon leány olyan férfitől vár gyermeket, akinek személye ismeretlen. (Ez az apa a biológiai és genetikai értelemben vett apa, ugyanakkor nem tölti be a jogi értelemben vett és a társadalmi normák szerinti apaszerepet.) A gyermek egyelőre házasságon kívüli gyermeknek számít.

- Továbbá tétélezzük fel, hogy az előbbi asszony egy-két éven belül házasságot köt egy olyan férfival, aki gyermekének nem biológiai értelemben vett apja.

- Ebből a házasságból születik egy gyermek.

Adott időpontban a férfi ennek a gyermeknek nemcsak normatív, hanem a biológiai, genetikai és jogi értelemben vett apja is.

Feltételezzük, hogy a férfi örökbe fogadja felesége házasságon kívüli gyermekét, és így a gyermek jogi értelemben vett apjává válik. Magára vállalja az apai kötelezettségeket, és ezáltal a társadalmi normák szerinti apa szerepét is betölti, ugyanakkor nem ő a gyermek biológiai és genetikai értelemben vett apja.

Feltételezzük, hogy ez a házasság az idő múlásával tönkremegy és felbomlik. A házasságból származó közös gyermek feletti gondoskodás jogát adott esetben az anya kapja (a házasságon kívüli gyermeke feletti gondoskodási jog szintén az övé).

A férfi újra megnősül, és az új házasságából is születik gyermeke.

Ezenkívül tétélezzük fel, hogy az elvált asszony a válás után élettársi viszonyban él egy másik férfival, akitől szintén születik egy gyermeke. Ez a gyermek is házasságon kívüli gyermeknek számít. A gyermek biológiai és genetikai értelemben vett apja, mivel gyermekéről gondoskodik, egyben a társadalmi normák szerinti apa is. A felügyeleti jog azonban az anyáé.

Első ránézésre ez a családtípus az "élettársi viszony gyermekkel" kategóriába lenne sorolható. A legidősebb gyermeknek kezdetben csak biológiai és genetikai értelemben vett apja volt, aki azonban a jogi értelemben vett és a normatív szerepeket nem töltötte be.

Az anya házasságkötésével és az örökbefogadással az anyja férje a gyermeknek a társadalmi normák szerinti és jogi értelemben vett apja lett. A válás után és az anya új kapcsolata által az új élettárs a gyermek második, a társadalmi normák szerinti apja lett, aki azonban szintén nem tölti be a biológiai és genetikai apa szerepét, de még csak a jogi értelemben vett apai szerepkört sem.

A második, eredetileg házasságban született gyermeknek eleinte biológiai, genetikai és jogi értelemben vett, illetve a társadalmi normák szerinti apja is volt. A válás után az apa nem tölti be többé gyermeke életében a normatív apai szerepkört (ez a jog az anyánál maradt). Ezt a szerepkört az anya új élettársi kapcsolata révén egy harmadik férfi tölti be, így a középső gyermeknek is új, normatív apja lesz, aki azonban nem a biológiai és nem is a genetikai értelemben vett apa.

A legfiatalabb gyermek házasságon kívüli gyermek, akinek pillanatnyilag van egy biológiai és egy genetikai értelemben vett, illetve egy a társadalmi normák szerinti apja, mégis jog szerinti apja.

Ma azt feltételezzük, hogy a férfi és a nő egymással minden kapcsolatot megszüntet, akkor jelen esetben egy "többmagú családról" beszélhetünk.

Ha azt feltételezzük, hogy az elvált férfi nem tartja a kapcsolatot az előző házasságából született gyermekével, úgy ez esetben nem a "többszörös szülői szerepkör" (apai szerepkör) esete áll fenn, hanem egy "többapás családtípussal" van dolgunk, amely családtípust a szakirodalom nem tárgyalja.

Szeretnék még egy példát levezetni, amelynek előfordulása azonban nem olyan gyakori, mint az előbb említett eset.

Feltételezzük, hogy egy férfi és egy nő házasságkötés nélkül élnek együtt. Gyermeük születik, aki házasságon kívüli gyermeknek számít. Mivel azonban az édesanya kábítószerfüggő, elveszik tőle a gondoskodás jogát. A gyermeknek egy biológiai és genetikai értelemben vett, illetve a társadalmi normák szerinti apja (a jogi szerepkört még nem tölti be) és egy biológiai, genetikai és jogi értelemben vett anyja van, aki azonban nem felel meg a társadalmi normák szerinti anya iránti elvárásoknak. A házastársi viszony megszűnik.

Feltételezzük, hogy a férfi kis idő elteltével feleségül vesz egy nőt, és a házasságból születik egy gyermek, akinek mind biológiai, genetikai és jogi értelemben, mind pedig a társadalmi normák szerinti anyja és apja is van.

Feltételezzük, hogy az új feleség elvállalja a férje első gyermeke feletti, normatív anyaszerepet.

Feltételezzük, hogy ez az asszony néhány év múltán nyomtalanul eltűnik (ami a mai társadalomban nagyon ritkán fordul elő).

- Feltételezzük, hogy a férfi élettársi viszonyban él egy harmadik asszonnyal, amely kapcsolatból születik egy házasságon kívüli gyermek. A gondoskodás joga az anyáé.

Első ránézésre az "élettársi viszony több gyermekkel" kategóriához sorolnánk az esetet. A valóságban azonban egy "többnyás családtípusról" beszélhetünk, legalábbis akkor, ha az anya a még mindig érvényben lévő biológiai és jog szerinti mivoltát vesszük alapul.

A mai társadalomban az általánosan elfogadott családtípust a társadalmi normák szerinti feladat- és szerepkörök betöltése tartja össze, ez az általános értelemben vett család képezi a társadalom legkisebb egységét. A szülői szerepkörök különbözőképpen történő megvalósításából és betöltéséből adódóan az érintett szereplők nagy valószínűséggel megpróbálják a szülői szerepkör alulértékelt szegmenseit eltitkolni, vagy legalábbis próbálják azokat nem hangsúlyozni. Gyakran még a tudományos életben is csak nem létező fikcióként kezelik a modern társadalom mai valós családsképeit.

FEJLŐDÉSI IRÁNYZATOK ÉS ÚJ KÉRDÉSKÖRÖK A CSALÁDKUTATÁS TERÜLETÉN

Összefoglalva az alábbi fejlődési tendenciákról beszélhetünk. (Az erre vonatkozó empirikus bizonyításokat sajnos itt most nem tudom kifejteni.)

A szülői szerep területén egy egyre erősödő fragmentációs folyamat figyelhető meg a genetikai, biológiai és jogi értelemben vett, illetve a normatív szülői szerepek egymástól való) különválását követően.

A szülői szerepek és azok együttállásának növekvő variációja (mind szimultán-szituatív, mind pedig szukcesszív szempontból).

Az ideiglenes szülői szerep jelentőségének növekedése.

A vérrokonági viszony mint a család összetartó erejének csökkenő jelentősége.

A reprodukciós triád egyre gyakoribb szétválása. Egyre több gyermek nevelkedik "nem biológiai", illetve "nem genetikai" értelemben vett szülőknél.

6. A szülői szerepkör szegmentációja és fragmentációja következményeként a rokonsági kör kiszélesedése és változása, illetve az anya-gyermek triád erősödő dominanciája figyelhető meg.

Ezekkel a trendekkel, ezekkel a fejlődési irányzatokkal már az előzőekben is foglalkozott a szakirodalom; itt utalnék Tyrel Herlth 1994-es publikációjára, melyben megemlítették az említett fejlődési irányzat egy-két követelményét is. Ezek lehetnek:

- a polarizációs elmélet (új konfliktushelyzetek a párkapcsolat és a szülői szerepkör területein),
- inkompatibilitás-elmélet,
- illetőleg az ambivalencia- és a szubsztitúció-elméletek mint a gyermek szempontjából felvetődött és az új irányzatokkal megjelenő problémakörök, valamint az egyre gyakoribb partnerváltás problémája
- és a kollóziós elmélet, amely a válás következményeivel és a válás utáni helyzettel foglalkozik.

Melyek azok a lehetséges következmények és kérdések, amelyek a jelenlegi fejlődési irányzatok hatására a családkutatás területén a jövőben felbukkannak? Végezetül röviden ezekre szeretnék utalni.

- A jelenlegi fejlődési irányzatok arra kényszerítik a családszociológusokat, hogy magát a család fogalmát újból megvitassák, nézeteiket újból kifejtseék. Ez nemcsak a társadalomtudomány területén válik majd szükségessé, hanem a politikán és a jogén is.
- A szülői szerep szegmentációja és fragmentációja következményeként ma is jelenlévő családtípusok sokfélesége érzékeny és kényes kutatási területet nyújt a családszociológusok számára.
- Nyilvánvalóvá vált, hogy az új fejlődési irányzatok következményeként a rokonság és annak fogalmának

kérdése is növekvő szerephez jut a jelenlegi családkutatás területén.

- A családtypusok változásai során megváltozott szerephez jut Kaufmann felelős "szülői szerepkör"-ről és a "szülői szerepkör normatív kötelezettségei"-ről alkotott nézete is. Napjainkban számos módon észlelhető a tényleges és az elvárt szülői szerep egymástól való elszakadása. Ezért aztán a "szülői jogok és kötelességek" témakörben felvetődött kérdések és problémák újbóli megvitatásra és értékelésre szorulnak, nem beszélve a szükséges, újonnan kialakítandó öröklési szabályokról.

A fent kifejtett állásfoglalásnak több képviselője van, hiszen több tudományterületet egyaránt érintenek az adódott problémák. Leginkább a jogászokra és a szociológusokra vár az az interdiszciplináris feladat, hogy e kérdésekre választ találjanak.

Fordította: Görög Viktória

A SOKFÉLESEG ZAVARA: A CSALÁDI ÉLETFORMÁK PLURALIZÁCIÓJA MAGYARORSZÁGON¹

Készült a "Népesség és népességgazdaság" c. 1998. november 16-18-i konferencián elhangzott előadás alapján.

Az utóbbi évtizedekben a családi együttélés és a magánélet egyre változatosabb formái alakultak ki a világ fejlett országaiban. E folyamat sokféle megnyilvánulása figyelhető meg Magyarországon is. Fokozott változatosságot látni az együttélés intézményeiben, az életút menetében, szakaszainak sorrendjében, a házasságban és házasságon kívüli családi keretekben, az együtt élők létszámában, összetételében és más tényezőkben. Többféle új életformát alakított a társadalmi munkamegosztás és a mobilitás csatornáinak, útjainak és formáinak változása. Ezzel párhuzamos a szociális integráció mechanizmusainak és a szocializáció menetének megújulása. Új oldalairól ismerjük meg a nemi és életkori szerepeket, új tapasztalatok válnak ismertté az intim emberi kötődések, illetve a családi kapcsolatok természetéről és alakulásáról.

A fokozott változatosság zavart okoz a résztvevők és megfigyelők számára egyaránt. Növekvő érdeklődés nyilvánul meg különböző életstílusok, kapcsolati és együttélési formák iránt. Ezek elfogulatlan megismerése és elemzése új szempontokat és új kutatásokat kívánna meg, s azt is, hogy egyeztessük különféle tudományágak és kutatási területek (demográfia, szociológia, kulturális antropológia, szociálpszichológia) egymástól eltérő szempontjait. De a szorosabban vett tudományos összefüggéseken kívül fontos közéleti vonatkozásai is vannak a családi élet változásának. A családi értékek erősítésének jelszavát hirdető világi és egyházi erők mindig is elvonatkoztatták az értékeket a létfeltételektől, az erkölcsöt a köznapoktól, a családot a társadalomtól. Ezért azután különösen időszerű lenne szisztematikusan áttekinteni a család és az életformák fokozódó pluralizációját, az ide tartozó új jelenségeket.

Az itt következő, töredékes írás egy konferenciára készült, s nem lehetett ilyen feladata. Kellő kutatási előmunkálatra és megbízható ismeretre sem tudnék támaszkodni egy ilyen elemzés elkészítéséhez. Folytak ugyan külföldön és Magyarországon is különféle összehasonlító vizsgálatok a családi élet pluralizációjáról (*Enyedi - Tamási*, 1994; *Somlino*, 1990), de úgy látom, hogy nem rendelkezünk még a téma rendszeres feldolgozásához szükséges fogalmakkal és módszerekkel. Vázlatos fejtegetéseimmel ezek kimunkálásához szeretnék hozzájárulni.

1. Az együttélési formák és az életút módosulásai

A család intézményének, társadalmi jellemzőinek megismerésében fontos szakasz kezdődött az 1960-as évek végétől. Ekkor indultak meg, főként *P. Laslett* kezdeményezésére Nagy Britanniában, majd a kontinensen olyan vizsgálatok, melyek pontosabb ismereteket ígértek az együttélések történeti típusairól. Az anyakönyvek és más források ú.n. "család-rekonstrukciós" módszerrel történt elemzése lehetővé tette azt, hogy a kutatók megbízhatóbb információkhoz jussanak arról, milyen létszámú és összetételű háztartásokban éltek az emberek az ipari forradalmat s általában a 19. századot megelőző korszakokban.

A szóban forgó vizsgálatok eredményei alaposan megcáfolták azokat a történeti sztereotípiákat, melyek a patriarchális nagycsaládról és a sok generációs háztartásról, mint az együttélés szervezetének általános modelljéről szóltak. A múltat is sokkal árnyaltabban kell elképzelnünk ennél. Kiderült, hogy a kétgenerációs háztartás és a nukleáris családmódel nem az iparosodás kövedtezménye, hanem korábban alakult ki és terjedt el Nyugat-Európában, de valószínűleg Európa középső régiójában is (*Faragó*, 1996). S az is kiderült, hogy jóval többféle formája létezett az együttélésnek férfiak és nők, szülők, gyerekek és más rokonok között, mint korábban feltételezték.

Társadalomtörténeti értelemben tehát a családsszervezet mindig is sokféle volt, "pluralizációjának"-nak mégis vannak új tendenciái. Ezek a tendenciák leírhatók egyfelől az együttélés formáinak és mintázatainak, másfelől az egyéni és családi életmenet ("life-course"), változásaiként (*Nave-Herz*, 1997).

Az utóbbi évtizedek egyik legfontosabb idevonatkozó tendenciájaként a házassági kedv fogyatkozását említhetjük meg. A házasságkötések száma évtizedek óta csökken. (Ráadásul Magyarországon ez a csökkenés

erősebb, mint a környező országokban). A csökkenés közvetlen és közvetett okai számosak, s ezek láncolatából elsőként a házasság alternatíváit emelem ki.

A hagyományosabb társadalmakban a tartós párkapcsolatok elfogadott formájának kizárólag a házasság számított. A modernizáció során viszont többféle életforma vált mérlegelés tárgyává, s nyert teret. A házasság mellett mind többen választják a kapcsolattartás és együttélés más intézményeit. Ennek a nagy horderejű változásnak a hátterében számos tényező kölcsönhatását kell feltételezni. Itt csak utalni tudok közülük néhány fontosabbra.

A fejlett társadalmakban hosszabb ideje tapasztalható a nemi szerepek változása. E folyamat egyik legfontosabb összetevője az, hogy a huszadik században egyre több nő tanult tovább és vállalt munkát. Ezzel összefüggésben kezdett módosulni a családokon belüli munkamegosztás, hiszen a női szerepek változása kihatott a férfiak szerepeire is. Ezért változnia kellett felelőségek, jogok és döntési kompetenciák elosztásának feleségek és férjek között. A szóban forgó folyamat nyomán keletkező konfliktusokat főként a század közepe óta vizsgálják mindenütt. Fontos témája lett ez a hazai családszociológiának is, a 60-as években történt újjászületése óta (Szalai, 1971).

Ehhez járult, főként az 1960-as évek óta, a szexuális viselkedés és normák alaposabb változása. Ez a folyamat egybevágott azzal, hogy széles körben elterjedtek a korszerű fogamzásgátló tabletták. Az oktatásban, közművelődésben és egészségügyi felvilágosításban is fokozott szerepet kaptak a szexualitásra vonatkozó ismeretek. Mindez csökkentette a gyermeknemzéstől való félelmet és szabadabbá tette a szexuális érintkezést.

A nemi kapcsolatok átalakulására különösen érzékeny a közvélemény. A tabuk gyengülése nagyobb nyilvánosságot biztosított a szexualitás egész kérdésköre, például a pszichoszexuális fejlődés, a szexuális viselkedés biológiai alapjai, a nemi szerepek kulturális és társadalmi változatai számára. A fokozott nyilvánosság azután visszahatott a társadalmi érték- és normarendszerre, s növelte a kapcsolatok és együttélési formák szabad megválasztásának, illetve ezek társadalmi elismertetésének igényét minden körben, például az azonos neműek között.

Ez azt igényt táplálta a válások növekvő száma is. A fiatalok új nemzedékeinek tagjai részben ennek hatására érzik egyre kevésbé kötelezőnek és elkerülhetetlennek a házasságot. Így az együttélési formák változásának egyik fontos és általános jele szerte Európában az, hogy a házassodások számának csökkenésével párhuzamosan növekszik a házasságon kívüli együttélések száma (Vaskovics - Rupp - Nunner, 1992).

Az élettársi kapcsolat persze nem új jelenség, s a fiatalok próbaházasságaira és más, a házasságon kívüli együttélést intézményesítő formákra is felfigyeltek már évtizedekkel ezelőtt, főként skandináv kutatók. De mindezt inkább kísérleti jelenségnek, a házasság előtti periódus átmenetének, semmint tartós együttélési formának ítélték (pl. Boh, 1987: 159). Jelenleg már ezt másként látjuk. A házasságon kívüli együttélési formák nemcsak a fiatalok körében terjednek. Valószínűsíthető, hogy e formák népszerűbbé válásának szerepe van az újravezárlások számának csökkenésében is.

Az életformák pluralizációja szorosan összefügg az egyéni életutak szakaszainak és e szakaszok egymásutánjának megváltozásával. Az európai társadalmak fejlődésének korábbi idején alakult ki és terjedt el az a kulturális mintázat, amit M. Kohli "normál életút"-nak nevezett (Kohli, 1993). Ez az előkészület (gyermekkor/ ifjúkor), a kereső szerep (aktív felnőttkor) és a nyugalmi fázis (időskor) egymásra következő szakaszaiból, éles váltásaiból, korszakhatáraiból és visszafordíthatatlan menetéből állt. Az utóbbi évtizedek azután alaposan változtattak az életút szakaszolásán és az életkori szerepeken, így a fiatalabb nemzedékek tagjai már egy módosított életút jegyében alakítják életük jelenét és jövőjét.

A módosítások közül hadd utaljak itt az ifjúkor változásaira (LeVine - White, 1992). Először is arra, mennyire megnyúlt a kamaszkor szakasza. A serdülők biológiai érése mind fiatalabb életkorban következik be, ezt követően viszont a tanulás folyamata egyre tovább tart, a házassodás pedig később következik be. A fejlett országok fiataljai tovább élnek együtt szüleikkel, illetve gyakran költöznek vissza - például válás után - a szülői házba.

Mindez módosította a fiatalok egész életútját, s a kamaszkori válságok elhúzódásához, illetve a "poszt-adolescencia" különféle következményeihez vezetett (Somlai, 1997: 100 és köv.). Időben eltolódott és módosíthatóvá vált mind a családalapítás, mind pedig a pályaválasztás. Amíg korábban az önállóság kitüntetett értéknek számított, s elérése véglegesen lezárta egy életszakaszt, addig a mai fiatalok életében egybemosódhatnak, párhuzamosan folyhatnak vagy akár újrakezdődhetnek a tanulás, a hivatásra készülődés, a pályaválasztás, illetve

a pénzkereső tevékenység szakaszai. A készülődés, próbálkozás megnövekedett ideje alatt többféle települést, esetleg országot, sokfajta tevékenységet, foglalkozást, párkapcsolatot próbálhatnak ki mindkét nem tagjai. Ezzel párhuzamosan módosulnak az együttélés szakaszai és különféle formái is. Ez az életforma főként az értelmiségiek, középosztálybeliek és a magasabb jövedelmű rétegek körében figyelhető meg, de terjedőben van szinte mindenfelé (Hurrelmann, 1994).

De nemcsak a fiatalok életformái változnak. Fontos módosulások figyelhetők meg az idősebbek világában is. A családi élet "poszt-parentális" periódusa az utóbbi két-három nemzedék életében alaposan kitolódott. Amíg négy-öt nemzedékkel korábban - az átlagos élettartam akkori nagysága miatt - még alig létezett ez a szakasz (Hareven, 1982), jelenleg húsz évig vagy még tovább tart a legfejlettebb országokban. (Magyarországon főként a halálozások magas száma miatt ez kevesebb családnál következik be). Ez az életszakasz - amit "üres fészek"-nek is neveznek - a felnőtt gyerekek elköltöztetésével, a háztartásból történő kiválásával és azzal kezdődik, hogy a szülők újra ketten maradnak. Az ilyen szülők közül sokan - legalábbis eleinte - egy "szendvics-generáció" tagjaivá válnak. Azért nevezik így őket (Schlesinger, 1995), mert miközben még segítenek gyerekeiknek az önálló lakás felépítésében vagy megszerzésében, a saját háztartás berendezésében és a családalapításban, továbbá hamarosan részt vesznek unokáik gondozásában, ezzel egyidejűleg gondozzák és/vagy támogatják rendszeresen saját idős szüleiket. A modern társadalmakban jól lehet érzékelni azokat az identitás-válságokat és szocializációs feszültségeket, melyek a szóban forgó életszakasz előkészületeiből, halogatósaiból és elkezdéséből fakadnak.

Az idősök körében figyelhető meg leginkább az egyedül élés. Ezt főként a háztartások létszámának és összetételének megfigyeléséből tudhatjuk. Az adatok azt mutatják, hogy az egyszemélyes háztartások száma, illetve az ilyenekben élő személyek számaránya hosszabb ideje megszakítás nélkül növekszik. 1980-ban még csak minden ötödik, 1996-ban már minden negyedik háztartás tartozott ezek közé. De amíg a fiatalok aránya mindössze 9% az így élők között, addig a középkorúaké 33%, az időseké pedig 58% (Mikrocenzus, 1996).

2. Családvilágok és kapcsolatok

Ötven évvel ezelőtt, 1949-ben 1000 lakosra 11,7 házasságkötés és 1,4 válás jutott. Ennek az arányszámnak 1997-ben 4,6, illetve 2,4 lett az értéke. Közölhetnénk további adatokat is Magyarországról vagy Európa más országaiból. Ezek azonban mind azt mutatnák, hogy a házasságok törékenyebbek, mint valaha: **a válások száma magas és hosszabb ideje növekszik.**

A "házasodási kedv" gyengülése és a válások terjedése a házasság intézményének gyengülését jelzi. De miképp magyarázzuk ezt a folyamatot? A házasság és család szociológusai az elmúlt száz évben sokféle hipotézist és elméletet fogalmaztak meg a házasságok bomlékonyságának és a válások számának növekedéséről. E magyarázatok többsége **a társadalmi és kulturális változások** hatásaira vonatkozott. Sok mindent érdemes itt számba venni a társadalmi át-rétegződéstől és mobilitástól vagy a városiasodástól kezdve az életkori és nemi szerepek már említett változásán át az értékrendszerek módosulásáig. A múlt század óta alaposan megváltozott a háztartások és családok gazdasági helyzete, funkciói, de azok a jogszabályok is, melyek a házasság megkötésére és felbontására, valamint a családra és élettársi kapcsolatokra, a vagyonszövésre, tartásra, örökbefogadásra, szülői felügyeletre, örökösödésre, stb. vonatkoznak. Sokan úgy látják, hogy mindezek a változások főként az újabb nemzedékek tagjainak megváltozott értékrendszerén és beállítódásain keresztül fejtik ki hatásukat. Cseh-Szombathy László már a hetvenes évek végén ezt írta: "Szerintem mindenütt a házasságok és a válások megítélésében bekövetkezett változás a legfontosabb, és a kettő, a házasság és a válás értelmezése, elválaszthatatlan egymástól." (Cseh-Szombathy, 1979: 319).

Magam is ezt gondolom. A mai fiatalok másként ítélik meg együttélésük törvényességének kérdéseit, mint néhány nemzedékkel korábban élt elődeik. Ezt legnyomatékosabban a házasságon kívül született gyerekek megítélésének és helyzetének változása mutatja. A század első felében még "vadházasság"-nak nevezték az élettársi együttélést és "zabigyerek"-nek vagy "törvénytelen"-nek azt, aki házasságon kívül született. (De sokan használták a "természetes" jelzőt is erre a megnevezésre, ami jól mutatja, hogy élesen megkülönböztették a természet és az állam törvényeit.) Később a törvényalkotók megszüntették az ilyen gyerekek joghátrányait, az utóbbi évtizedben pedig szerte Európában megfigyelhető a házasságon kívüli születések arányának növekedése. A 90-es években az így született gyerekek alkotják az összes születések kb. negyedét Magyarországon, míg Nyugat-, s főként Északnyugat-Európa országaiban ennél is nagyobb arányát.

A kapcsolatok törvényes elismertetésének változása az érték- és normavilág változásával függ össze (Cseh-Szombathy, 1994). Ennek nyomán a párválasztás menete, de a családi kapcsolatok alakítása is nagyobb szabadsággal, vagyis több konfliktussal és felelősséggel jár a közéletben és magánéletben egyaránt.

A családi kapcsolatok egy sajátos mikro-világot, normatív és szimbolikus rendszert alkotnak (Somlai, 1986). Ezek a rendszerek magatartási szabályokat tartalmaznak például arra, hogy mit kell és mit szabad (illetve mit nem kell és mit nem szabad) egymástól kérdezni, s kommunikációs mintázatokat arra, hogyan kell és lehet (illetve hogyan nem szabad és nem lehet) egymásnak a kérdéseket feltenni, a kíváncsiságot vagy érdeklődést kifejezni. Az ilyen világok fokozatosan, a párkapcsolatok során formálódnak, s kialakulásuk mindig együtt jár - nyílt vagy elfojtott - konfliktusokkal. A fiatalok kapcsolatainak alakulása nagyban függ például attól, mennyire képesek megérteni a másik fél törzscsaládjának, szüleinek és rokonságának értékeit, szempontjait és értelmezési mintázatait, s mennyire tudnak és akarnak alkalmazkodni azokhoz. Ezzel párhuzamosan szokott megváltozni személyes kapcsolati hálózatuk is. S közben gyakori próbák, alkalmazkodási feladatok, alkudozások, szakítások, újrakezdések formálják a kapcsolatot, s alakítják annak világát.

A család kapcsolatok alakulásának szabályszerűségeiről nem tudunk eleget, pedig e világ megismerésére is újabb és újabb kezdeményezések és erőfeszítések történnek. A kezdeményezők között voltak és vannak gyakorlati szakemberek, mint például óvodai vagy iskolai pedagógusok (akik a gyerekek fejlődési zavarait vagy magatartási problémáit tapasztalják), orvosok és ápolók (akik különféle betegségek kialakulásának és fennmaradásának hátterében gyanítanak családi hatásokat), rendőrök, jogászok (akik a bűnözés, a bűn megelőzés, a büntetés és a korrekció legfontosabb tényezői között akarják számba venni a családi kapcsolatokat), s persze szociális gondozók és szociálpolitikával foglalkozó közhivatalnokok. De a családvilágok és személyközi kapcsolatok pontosabb megismerésének igénye beleillik a modern tudományok újabb fejlődési tendenciáiba is. A modern medicina, a humanista irányultságú pszichológia, pedagógia és szociológia új felismerései egyre gyakrabban jelölnek ki interdiszciplináris témaköröket, kutatási területeket és feladatokat.

Ilyen új feladat például **a családon belüli erőszak és bántalmazások** orvosi, lélektani, szociológiai és kriminológiai kutatása (Gelles - Straus, 1988). A "bántalmazás" nem alkalmi idegeskedést és pofont jelent, hanem a rendszeres és célzatos fizikai erőszak révén eszkalálódó hatalomgyakorlás folyamatát. Mint sok más jelenségről, erről is régóta tudnak valamit az emberek közvetlen környezetükből, illetve a mítoszokból, a drámairodalomból, regényekből és filmekből. Ilyen forrásból tudjuk intuitíven azt is, miért nehéz a családi erőszak elfogulatlan, megbízható információkon alapuló kutatása. Az utóbbi évtizedekben ennek ellenére megindultak ilyen vizsgálatok.

Csecsemők és gyerekek családi bántalmazásának felderítésében gyermekorvosok játszották a főszerepet. Magyarországon dr. Velkey László, egy borsodmegyei gyermekorvosi kutatás vezetője azt állapította meg, hogy a gyerekek 5,7%-át bántalmazzák súlyosan, illetve hanyagolják el szülei fel (Velkey, 1994). O a következő magatartásokat sorolja az elhanyagolások közé: gyereküket lehűlt állapotban, éheztetve vagy leromlottan, a betegség előrehaladott szakaszában viszik orvoshoz; a körzeti orvos véleménye ellenére csak későn viszik kórházba a gyermeket, kezelés közben nem érdeklődnek utána, későn viszik haza; az otthon kezelt gyerekek csak későn vagy egyáltalán nem adják oda a gyógyszert. Az elhanyagolás mellett gyakori az érzelmi és fizikai bántalmazás, a súlyos kínzás, csonkítás, illetve a szexuális zaklatás, bántalmazás, incesztus.

Az orvosi rendelőkben vagy a gyermekvédelmi szakemberek által észlelhető esetek persze csak a jéghegy csúcsát mutatják. A gyerekek kóros elhanyagolásának és bántalmazásának megbízható áttekintését az is megnehezíti, hogy a gyerekek testi fenytését csak a legkirívóbb esetekben tekinti közügynek a közvélemény. Még inkább így vélekedünk akkor, amikor az egyik házastárs bántalmazza rendszeresen a másikat. Magyarországon a halállal végződő erőszakos bűncselekmények közül minden második családban követnek el. Morvai Katalin kriminológusnak, a feleségbántalmazás magyarországi szakértőjének becslése szerint viszont minden tizedik nőt bántalmaz házastársa vagy élettársa (Morvai, 1998: 111).

A gyerekekkel és a feleségekkel (továbbá az idős emberekkel, betegekkel, stb.) szembeni erőszak mindig a családon belüli kapcsolatok torzulásait jelzi. De ugyanerről vallanak más jelek is, például az alkoholizmus (vagy a kábítószer-függés), ami gyakran közvetlenül váltja ki az erőszakot és bántalmazást. A különféle szerektől való függőség, az "addikció" keletkezésének leírásában is nélkülözhetetlen a családi háttér feltárása. Itt fontos értelmezési szempontokat nyújtanak a családok világához tartozó kapcsolati és konfliktuskezelési játszmák, ezeknek "forgatókönyvei" (Buda, 1986). A szereposztás középpontjában többnyire az alkoholista áll (ő

rendszerint a férj és apa), s őt veszi körül a többi szereplő: a vádló “ügyész” (például a felesége), a megmentéséért küzdő védelmező (a szülő, az orvos, esetleg a gyerek), a “rossz útra csábítók” (barátok, kocsmai ismerősök). Ezek a játszmák gyakran ismétlődhetnek, kényszeres magatartásokat és egyre torzabb kommunikációs gyakorlatot rögzíthetnek. Mindennek hatására bekövetkezhet az az állapot, melyben a házaspár között már nincs hitele egyetlen szónak sem.

A házastársi kapcsolatok megromlása nem mindig vezet váláshoz, s a kötelékek jogi formája gyakran nem sokat mond a családi kapcsolatok minőségéről. Ezzel összefüggésben utalnék arra, hogy mennyire félrevezetőnek tartom a “csonka család”, s még inkább az “egy szülős család” kifejezését. Ez az elnevezés azért félrevezető, mert az általa jelölt családok többsége nem özvegyülés, hanem válás révén alakult át. Márpedig a válás utáni állapot igen sokféle lehet (Krantz, 1992). Íme néhány változat, mindegyik a válás által befolyásolt vagy nem befolyásolt gyerekek nézőpontjából:

- válás után szétköltöznek a szülők, s közben tovább romlik kapcsolatuk (a gyerek az érzelmi elkötelezettségek feszültségeit és a jelenségek egymással ellentétes világát tapasztalja);

- válás után szétköltöznek a szülők, de idővel normalizálódik kapcsolatuk (a gyerek érzékeli, hogy szülei eltűnik a másik iránti elkötelezettséget és próbálják összehangolni szavaik jelentését);

- a házastársak elváltak, de közös lakásban maradnak (a gyerek alig tapasztal változást, talán nem is tud a válásról);

- mire a házastársak elválnak, már valaki mással élnek együtt (ilyenkor a család a egyes gyerekek számára egyáltalán nem csonka, hanem túlságosan is dús).

Előfordul viszont az is, hogy a házastársak nem válnak el, a gyerek mégis hiányosnak érzi családját, mert szülei hosszabb ideje külön élnek és nem érintkeznek egymással. Hiszen nem a házasság felbontása vagy megkötése, hanem a családi kapcsolatok minősége az, ami döntően befolyásolja a gyerekek fejlődését. Jól mutatják ezt a gyerekek és kamaszok bűnözésének vizsgálatából leszűrt tapasztalatok. A gyerekkorú elkövetőknek kevesebb, mint 15 %-a él “csonka család”-ban, s összesen 6-7 %-uk állami gondozott (forrás: Legfőbb Ügyészség adatai, közli Népszabadság, 1998, január 6).

A kapcsolatok alakulásának interdiszciplináris kutatásai nyomán árnyaltabb képet nyerünk arról, hogyan szabályozza a család a gyerekek és felnőttek magatartását. Kezd egyre világosabbá válni, hogy a kapcsolatok minősége mennyire felelős a személyiség-fejlődés egészéért és összetevőjéért. A család kohója nagyon sokféle motivációt, beállítottságot, személyiség-vonást fejleszthet ki, kohója lehet a szeretetnek és erőszaknak, a biztonság-érzetnek és a bizonytalanságnak, s még sok más tényezőnek gyerekek és felnőttek lelkében.

Az ilyen felismerések alaposan módosították azt a hamis képet, amit a családról az egyházak festettek, s próbáltak megőrizni a korábbi évszázadokban, s amelyre a 70-es évek óta újra hivatkoznak konzervatív erők. A mai társadalmak tagjai az értékek érvényességét már nem tradicionálisan, hanem kommunikatív módon, vélemény-nyilvánításuk és saját választásaik függvényében fogadják el vagy vonják kétségbe. Az életformák változását a kulturális horizontok tágulása és a normák pluralizációja kísérte. A társadalomtudományok dolga ezért továbbra is az, hogy e sokféleséget vizsgálva járuljanak hozzá a családi életformák pontosabb megismeréséhez.

IRODALOM

- Boh, Katja (1987): *Changes in Marital Forms and Parenting from a European Perspective* - Pp. 157-170 in: L. Shamgar-Handelman-R. Valomba (eds): *Alternative Patterns of Family Life in Modern Societies*. Roma.
- Buda Béla (1986b): *Az alkoholizmus családpatológiája és családterápiája* - "Alkoholológia", 3. sz. 8 - 16. old.
- Cseh-Szombathy László (1979): *Családszociológiai problémák és módszerek* - Bp. Gondolat kiadó
- Cseh-Szombathy László (1994): *Az értékek változásának hatása a családok működésére* - "Demográfia" XXXVII., Nr. 3-4. 366-372. old.
- Enyedi G. - Tamási P. (1994) (szerk): *A változó család* - Bp. INFO - Társadalomtudomány.
- Faragó Tamás (1996): *Rokonsági viszonyok a 18. században* - "Demográfia" XXXIX 4.sz. 241-262. old.
- Gelles, Richárd J. - Murray A Siraus (1988): *Intimate Violence* - New York, Simon and Schuster.
- Hareven, Tamara K. (1982): *Family Time and Industrial Time* - Cambridge, University Press.
- Hurrelmann, K. (1994) (ed): *International handbook of adolescence* - Greenwood Press, Westport, CO - London.
- Kohlt, Martin (1993): *A foglalkozási életút intézményesülése és individualizálódása* - "Replika", 9-10 sz. 161 - 177. old.
- Kranz, Susan E. (1992): *The Impact of Divorce on Children* - Pp. 242 -265 in: A. S.
- Skolnick -J. H. Skolnick (eds) "Family in transition". New York: HarperCollins. *Legfőbb Ügyészség* (1998): *Tájékoztatás a gyerekkori bűnözéséről* - Népszabadság, január 6.
- LeVine Robert A. - Meny White (1992): *The Social Transformation of Childhood* - Pp. 295 - 315 in: A. S. Skolnick - J. H. Skolnick (eds) *Family in transition*. New York, HarperCollins.
- Mikrocenzus, 1996.: *A népesség és a lakások jellemzői*. Bp. KSH, (1996).
- Morvai Krisztina (1998): *Terror a családban. A feleségbántalmazás és a jog* - Bp. Kossuth.
- Nave-Herz Rosemarie (1997): *Pluralisierung familialer Lebensformen - ein Konstrukt der Wissenschaft?* - S. 36 - 49 in: Vaskovics (hrsg) *Familienbilder und Familienrealitäten* - Opladen: Leske + Budrich.
- Schksinger, Benjámín (1995): *The Sandwich Generation as a Growing Cross-Cultural Family Pattern: A Review* - Paper prepared for the XXXIIth International Seminar of Committee on Family Research, Murikká, Finnland.
- Somlai Péter (1986): *Konfliktus és megértés* - Bp. Gondolat k.
- Somlai Péter (1997): *Szocializáció* - Bp. Corvina k.
- Sorrentino, C. (1990): *The changing family in international perspective* - "Monthly Labor Review" 113. No. 3; P. 41 - 58.
- Szalai Júlia (1971): *A családi munkamegosztás néhány szociológiai problémájáról* - lásd: Ucsei P. (szerk): "Család és házasság a mai magyar társadalomban" Bp. Közg. és jogik. 169-199. old.
- Vaskovics, László A. (1992) (M.Rupp unter Mitarbeit von G. Nunner): *Nichteheliche und eheliche Lebensgemeinschaften. Ein Vergleich* - "Gegewartkunde" H. 3. S. 323 - 335 in.
- Velkey László (1994): *A "megvert", "megkínzott", "megrázott", "bántalmazott" gyermek syndroma* - "Gyermekgyógyászat" 4. sz. 267 - 279. old.

Cseh-Szombathy László

A HÁZASSÁG MINŐSÉGE

A XX. század utolsó harmadában Európában és Észak-Amerikában jelentősen megváltozott a heteroszexuális kapcsolatok jellege és működése. Egyre szélesebb körben vált elfogadott magatartássá az életciklus különböző szakaszaiban gyakorolt házasságon kívüli nemi élet; drasztikusan csökkent a házasságkötések gyakorisága, melyet mind kevésbé tekintettek az együttélés feltételének; visszaesett a gyermekvállalások száma és aránya; több országban tért hódított az a szemlélet, mely elutasította, hogy a gyermekvállalás lenne a párkapcsolatok legfőbb célja; meggyengült a kapcsolatok stabilitása, a házasságok harmada-fele válással ért véget, s hasonló instabilitás jellemezte a házasságon kívüli együttéléseket is.

A család életében bekövetkezett fenti változásokat a kutatók, elsősorban a demográfusok, szociológusok, szociálpszichológusok kezdettől fogva figyelemmel kísérik. A XX. század korábbi évtizedeiben folytatott kutatómunka során kialakított tudományos eszköztár - a fogalmi rendszer, a meg-; figyelési technikák, az összehasonlításoknál, méréseknél alkalmazható skálák és a statisztikai elemzés módszertana - rendelkezésre áll, és a század végén is alkalmazható. Azonban magától értődik, hogy a jelenség dinamikájának felgyorsulása új fogalmak, új mérési technikák és megközelítések kidolgozását is szükségessé tette - a korábbi, a statikus állapot vizsgálatára kialakított eszköztár felhasználása mellett. Ennek az új vizsgálati megközelítésnek egyik fontos fogalmi konstrukciója a házasság minősége.

A fogalom megalkotásában és alkalmazásában két tényező játszott szerepet. Az egyik az életminőség konstrukciójának a hatása. Milton Rokeachnak (Rokeach, 1968) és Erik Allardtnak (Allardt, 1973) az 1960-as évek óta kifejtett iskolateremtő munkássága nyomán nagy érdeklődés támadt a társadalmi jelenségek szubjektív megítélése iránt. Míg korábban a társadalmi magatartások szociológiai értelmezésének előterében az egyének, csoportok helyzetét meghatározó, objektív kritériumok alapján mérhető életkörülmények, társadalmi-gazdasági-kulturális jellegzetességek vizsgálata állt, most az életminőség kutatói ezekkel egyenlő jelentőséget tulajdonítottak annak az értelmezésnek, minősítésnek, amelyet az emberek, csoportok maguk adtak cselekedeteiknek és azok hátterének.

A családi élet szociológiai vizsgálata különösen alkalmas terepet nyújt az új megközelítés alkalmazására. A családi történetek külső megfigyelői már a harmincas években is szinte automatikusan elfogadták a vizsgált személyek szubjektív magyarázatait. Példa erre az Ernest Burgess vezette chicagói kutatócsoport munkássága, mely a házasság boldogságát, illetve boldogtalanságát vizsgálta a kérdezettek véleménye alapján (Burgess-Cottrel, 1939).

A minőség fogalmának konstruálását előmozdította az is, hogy a házasság sikerességének-sikertelenségének mérésére korábban használt mutatóról kiderült: nem rendelkezik a neki tulajdonított tartalommal. Ez a mutató a válási adat volt, abban az értelmezésben, hogy a felbontatlan házasságok sikeresnek, a válással zárulók sikertelennek minősültek. A fennálló házasságok intenzív vizsgálatai bebizonyították, hogy a stabilitás nem garancia a sikerességet illetően, mert a fennmaradó házasságoknak nagy része nem elégíti ki azokat az elvárásokat, amelyekkel a házastársak a párvalasztáskor, a házasságkötésnél éltek. A stabilitás-instabilitás mutatói statikus jellegűek voltak, nem mérték a házasság során bekövetkezett változásokat, azt például, hogy egy válással lezáruló kapcsolatnak pozitív, élményekben gazdag szakaszai is lehettek, és ezek éppen úgy figyelembe veendők az adott házasság összefoglaló megítélésénél, mint a későbbi válás.

A fentiekből következik, hogy a házasság minőségének konstrukciója során olyan definícióra van szükség, amely számol a jelenség dinamikus voltával. A korábban alkalmazott mutatókkal szemben érvényesülő másik jellegzetessége, hogy nemcsak a házasság összefoglaló szubjektív megítélésére van tekintettel, hanem külön-külön figyelembe veszi azokat a területeit is, amelyek az összefoglaló megítélésnél szerepet játszhattak. A jelen írás elsőnek ezen részterületek számbavételét tekinti feladatának.

Még egy szempontból tartom szükségesnek a házasság minőségét leíró konstrukció bővítését. Veszélyesnek tartom ugyanis, ha a mutató csak a házastársak egyikének a minősítésére épül. Számolni kell azzal, hogy a házastársak szubjektíve eltérően értékelhetik kapcsolatukat: más a férj képe a házasságáról, mint a feleségéé. Jessie Bernard ezt úgy fogalmazta meg, hogy mindig két házasság van: egyik, amelyikben a férj él, a másik a feleség

felfogását tükrözi ugyanazon házasságról (Bernard, 1964; 1972). A családkutatás ezt hosszú időn át nem vette figyelembe, és csak az egyik partner - többnyire a feleség - véleményét, képét használta fel a házasság egészének jellemzésére.

A HÁZASSÁGKÖTÉS JELLEGZETESSÉGE

A dinamikus megközelítés szükségessé teszi, hogy a minőség megállapításához már a házasság létrejöttének jellemzését is beépítsük a modellbe. A kérdés az, hogy mi motiválta a feleket a házasságkötésnél. A XX. században legelterjedtebb nézet szerint a partnereknek egymás iránt érzett vonzódása, kötődése, röviden: szerelme az, ami kívánatos ahhoz, hogy a létrejövő házasság olyan közösséggé váljék, amely biztonságot ad, stabil lesz, fennmarad jóban-rosszban, és amely, ha kell, kárpótol az egyéb területeken bekövetkező sikertelenségekért. Ezen elképzelés szerint a szerelmi házasság kölcsönös, viszonzott vonzalom alapján jön létre. A valóságban a kölcsönösség sokszor nem áll fenn: az egyik fél szerelmes, a másik elfogadja a ragaszkodást, az önfeláldozásig menő kiszolgálást, valamint a házasságból számára adódó egyéb előnyöket, és ezek számbavételével dönt a házasság mellett. Ez a féloldalas motiváltság képezi a házasságkötés második típusát.

A harmadik típus az, amikor mind a két fél racionális kalkuláció alapján megy bele a házasságba. A kalkulációnál figyelembe vett előnyök sokfélék lehetnek: járhat a házasság anyagi előnyökkel, hozhat megszabadulást a már terhessé váló szülői családtól, vezetheti a házassulót a gyermek utáni vágy - hogy csak néhány példát említsünk. Viszonylag ritkább, de ide sorolható az változat is, amikor valaki pszichés problémája megoldását reméli a házasságtól, például a megszabadulást az alkoholizmustól.

A negyedik csoportba a sodródó, a házasságot igazában nem kívánó, de a partnerrel kialakult kapcsolat egyre fokozódó intenzitása miatt abba belekényszerülő házassulókat sorolom. Ennek legismertebb formája a házasság előtti nemi életből adódó terhesség motiválta házasságkötés. A házasságkötés nélküli együttélés elterjedésével a terhesség miatti házassági kényszer csökkent, de a sodródás változatlanul kimutatható abban a formában, hogy a nem-házaspárkapcsolat idején egyre több olyan, beváltással nem számoló nyilatkozat hangzik el valamelyik fél részéről, amelyből házassági szándékra lehet következtetni, s amelyre a házasság megkötését kívánó partner mind inkább hivatkozik. Társának nincs bátorsága a kapcsolat megszakítására, s végül belemegy a viszony legalizálásába.

A kapcsolat legalizálása nélküli együttélés mára már széles körben elterjedt alternatíva lett, és ezért érdemes lesz ezek minőségét is vizsgálni. Itt azonban csak a törvényes házasságokkal kívánok foglalkozni, s az együttélés csak annyiban jön számításba, amennyiben hozzátartozik a házasság alakulásához.

AZ AKTUÁLIS ÉRZELMI KAPCSOLAT

A házasságok minőségének megállapításához központi feladat annak tisztázása, hogy milyen a férj és a feleség közötti érzelmi kapcsolat a vizsgálat időpontjában: mennyiben uralkodik ebben a partner iránti szeretet, s mennyire ez a meghatározója a felek magatartásának, cselekedeteinek, vagy pedig egyéb törekvések mellett másodlagos a házasság számukra s közömbösek társukkal szemben. A harmadik lehetőség az, amikor gyűlölet, ellenszenv uralja a házastársi viszonyt. E három típus Cuber és Harroff amerikai szerzőpár tipológiáján alapul (Cuber-Harroff, 1965).

A szerzők az intrinsic - bensőséges - nevet adták azoknak a házasságoknak, amelyekben a partnereket a kölcsönös empátia vezette, s egymás kedvéért akár áldozatokat is készek voltak hozni életük más területein (például foglalkozási karrier), ha ezt igényelte házasságuk harmóniája. A közömbösség jellemezte viszonyt a szerzők devitalizáltak - élettelennek váltak - keresztelték el, ami a házasságok nagy részénél helytálló elnevezés: azt fejezi ki, hogy az egykor bensőséges kapcsolatok fokozatosan hogyan válnak érdektelenné, élettelenné. Ezek mellett azonban számottevő azon érdekházasságok aránya is - amelyeket Cuber és Harroff szintén e kategóriába sorolt -, ahol az empátia kezdetől fogva hiányzott. A Cuber-Harroff rendszer harmadik típusa a konfliktushoz szokott házasság. Ezekben a házastársak közötti összeütközések napirenden vannak, de ennél fontosabb, hogy alapvetővé válik az egymás iránti ellenszenv.

A fenti tipológia egységként kezeli a házasságot: nem különbözteti meg a férj és a feleség érzelmeit, amelyek pedig eltérőek lehetnek. Tapasztalatainkból tudjuk: elég gyakori eset az, hogy az egyik fél érzelmei alapján a há-

zasság még az intrinsic kategóriába sorolandó, míg társa, minthogy már érdektelenné vált, a devitalizált változatot képviseli. Társulhat a közömbösség a másik gyűlöletével is, amelyet a házasság idején elszenvedett csalódások, ellenszenves vonások felfedezése okozhat.

A HÁZASTÁRSÁK KÖZTI KOMMUNIKÁCIÓ

A házasság sikerességéhez nélkülözhetetlen, hogy a házastársak tudjanak egymással kommunikálni, kapcsolatuk az egymás iránti nyitottság jegyében alakuljon. A jó minőségű házasság igényli, hogy mindkét fél hajlandó legyen az őt foglalkoztató problémáról társával beszélni, bevonni őt a megoldás keresésébe, a benne kialakult feszültségek levezetésébe. Nem hátráltathatják ebben egyiküket sem gátlások, a személyes autonómia féltése.

Fontos, hogy a közlést fogadó fél kész legyen a másik meghallgatására, az együttgondolkodásra, hogy vállalja a megértő közönség szerepét és kifejezésre juttassa együttérzését.

Ennek ellentéte a másik fél közönyös végighallgatása vagy a téma ismételt elhárítása - más, fontosabbnak tartott dolgok miatt. Így juthat el a házasság oda, hogy már egyik fél sem tartja érdemesnek elmondani azt, ami foglalkoztatja.

Ha sikerült az egymás iránti nyitottságot megteremteni és fenntartani, megnőnek annak az esélyei, hogy a házastársi viszony érzelmi vonatkozásban mind a két fél számára a legfontosabb közösséggé váljék. Ezért a kommunikációs nyitottságot a házasság sikerességének feltételeként kezelhetjük, ami azonban nem jelent garanciát arra, hogy a partnerek reakciója az őszinte közlésekre mindig pozitív lesz. Van, amikor a nyitottság következményeként olyan ellentéteket ismernek fel, amelyek megoldhatatlan konfliktusokhoz vezetnek, és végül a házasság felbomlását okozzák.

A HÁZASTÁRSI KONFLIKTUSOK

Konfliktusoktól egy házasság sem mentes, de sokféle ok hozhatja ezeket létre és lehetséges kezelési módjuk is számos.

A bensőségesnek induló házasságok korai szakaszában jelentkező ellentétek háromféle reagálást válthatnak ki. Az egyik, hogy a felek megpróbálják lekicsinyelni, még a maguk számára is eltagadni az ellentétet, magyarán szőnyeg alá söpörni a problémát. A feszültségeket külső okokra vezetik vissza, s bíznak abban, hogy a dolgok maguktól is rendeződnek anélkül, hogy ezekkel foglalkoznának. A másik típusú reagálás az, amikor kitörnek, mert úgy érzik, hogy becsapták őket: a rózsaszínű harmónia köddé válik, s helyébe olyan valóság lép, amelyre nem voltak felkészülve. A harmadik reagálás a józan mérlegelés és a konstruktív megoldás keresése.

A konfliktusok osztályozása során sem lehet természetesen megfedkezni arról, hogy a két oldal felfogása, megoldásra vonatkozó elképzelése eltérő lehet a napirenden levő kérdést illetően: az egyik fél próbálkozhat a probléma tagadásával, míg a másik annak nyílt megvitatására törekedhet.

Szokásos fejlemény, hogy a házastársak közötti vita idővel állandó, visszatérő témává válik. Az intrinsic házasságokban a felek a kapcsolatukat ekkor is olyan értéknek tekintik, amelynek fenntartása érdekében készek kompromisszumot kötni. Ilyen esetekben van különösen nagy jelentősége a folyamatos, nyitott kommunikációnak, amely nélkül reménytelen, hogy a feleknek sikerüljön mindkettőjük számára kielégítő megoldást találni.

Az élettelenné, devitalizálttá váló házasságokban a lényegtelen kérdésekről szóló eszmecsere nem élezi ki az ellentéteket. Változás olyankor következik be, amikor valamelyik fél külső kapcsolatai a másik számára fontossá válnak, s megbolygatják az addigi közömbösséget. Ilyenkor kiderülhet, hogy a közöny nem teljes: van még kötődés a házastárshoz, amely éles konfrontációban nyer kifejezést.

Előfordul, hogy a kommunikáció nem a megoldás keresésének eszköze, hanem inkább az ellentétek kiélezéséé. A cél az lesz, hogy az elmondottak minél fájóbb sérülést okozzanak a másiknak. Ez akkor áll elő, amikor a házasság olyan stádiumba jutott, hogy abban a felek nem látnak semmi értéket, ellenkezőleg, járomnak

fogják fel, amelytől jó lenne megszabadulni. A tényleges szakítás azonban hosszú ideig várthat magára, vagy azért, mert a házasság olyan előnyöket nyújt, amelyekről a bizonytalan jövő miatt még a gyűlölettel teli férj vagy feleség sem kíván lemondani, vagy azért, mert az érzelmi kapcsolatokban ilyenkor is él bizonyos ambivalencia: kötődés a partnerhez (Weiss, 1975, 1976).

A KONFLIKTUSOK LEGGYAKORIBB OKAI

A házastársi konfliktusok a házassági ciklus bármelyik szakaszában meghatározhatják annak minőségét. Az induláskor jelentkező konfliktusokról már volt szó, most a későbbi időpontokban fellépő ellentétekre szeretném felhívni a figyelmet. Ezek rendszerint a családi életet befolyásoló külső körülmények megváltozásában lelik gyökereiket. A körülmények változása miatt nem tartható fenn az addig kialakult gyakorlat, s az adaptációs kísérlet ellenállásra talál. Ez különösen jellemző a házasság hatalmi struktúráját érintő változásokra.

Leegyszerűsítve két típusa van a házasságon belüli érdekérvényesítésnek, a döntések meghozatalának: az egyik az, amikor mind a két félnek hasonló esélye van arra, hogy elképzelései érvényesüljenek a vitás kérdésekben, illetve hogy kompromisszum szülessék, amelyben mind a két elképzelés részben helyet kap; a másik típusban a férj vagy feleség akarata a meghatározó, egyedül tőle függ, hogy társa javaslatát mennyiben veszi figyelembe. Konfliktus az első típus esetében is kialakulhat, de ennek tárgyszerű kezelésére van mód, mivel a kapcsolat egészének jellege, a házasságnak mind a két fél számára nyilvánvaló értéke következtében megvan az elvi hajlandóság a kompromisszum keresésére. Ezért a viták a felmerülő döntési helyzet kezelésére lokalizálhatók. Változik a helyzet akkor, ha a házasság devitalizálódik: a vitás kérdések nagy része többé nem kelt érdeklődést, a közös élet mind több területét illetően hallgatólagos megállapodás születik arról, hogy abban ki határoz. A kialakult rutint, az azzal járó közönyt külső események zavarhatják meg, mint például a rendelkezésre álló jövedelem váratlan megnövekedése vagy összezsugorodása, aminek kezelésére még nem alakult ki séma. Jellegzetes rutint zavaró változás tapasztalható a férj nyugdíjba menetelekor: a megszokott tevékenységétől megfosztott férfi a háztartás irányításában keres teret pótcselekvésre, s feleségét akarja irányítani, aki viszont a jövedelem csökkenése miatt esetleg a férj passzióira fordított összeget kívánja megnyirbálni, netán a befolyó bevételek kezelését is igényli.

A házaspár életkörülményeinek változása megbolygathatja azt a kialakult hatalmi rendszert is, amelyiket az egyik fél dominanciája jellemez. A bekövetkezett események az uralkodó felet arra készíthetik, hogy a családi élet további területeire terjessze ki döntési, ellenőrzési jogát, míg az addig visszaszorított partner a változást az addigi rutin megváltoztatására próbálja felhasználni.

A házasság minőségének megítélése szempontjából fontosak azok a konfliktusok, amelyek a házaspár gyermekei, esetleg gyermektelensége körül támadnak. Ellentét lehet már a gyermekvállalás, a születendő gyermekek számának és a szülések időpontjának időzítésére vonatkozó tervek körül is. Magyarországra nézve - az intenzív vizsgálatok alapján - a termékenységi mutatók által jelzett erőteljes csökkenésről is azt lehet tudni, hogy minimális azon nők aránya, akik nem kívánnak egyetlen gyereket sem (Kamarás, 1991). Kérdéses a második és esetleg további gyerekek vállalása: erről alakulhat ki vita a házaspár között.

Másként értelmezhetik a család anyagi lehetőségeit újabb gyerek vagy gyerekek vállalása esetén, továbbá másként fogják fel a feleség munkavégzésében, karrierjében bekövetkező - a szüléssel szükségszerűen együtt járó - törést.

A megszületett gyermek miatt átrendeződik a házaspár időmérlege: kevesebb idő és energia jut a partnerre, amit a magát vesztesnek érző fél az irányában kisugárzó szeretet csökkenéseként foghat fel. Ez az értelmezés lehet jogos: ott, ahol a világra hozandó gyermek volt a házasságkötés domináns motívuma, e vágy teljesülése valóban a partner iránti érdeklődés, figyelem hanyatlását hozhatja magával. Ha azonban erős, bensőséges vonzalom vezetett a házassághoz, akkor nem szükségszerű, hogy a család új tagja iránti szeretet a házastárs kárára váljék a kapcsolat egyik meghatározójává, hiszen a szeretetre való készség nem korlátos jószág. A riválisként tekintett gyerek körüli konfliktusok többnyire latensek maradnak, de hozzájárulhatnak az általános ellentétek kialakulásához, elmélyüléséhez.

A gyerekeknek egy más vonatkozásban is szerepük lehet a házasságok minőségében. Ez az az eset, amikor a gyerek bűnbakká válik, villámhárítóként szerepel a házastársak egyéb okok miatt megromlott viszonyában. A

házasági problémákról nem beszélnek, a bajok oka - értelmezésük szerint - nem a viszony rendezetlensége, hanem a gyerek magatartása, csalódást okozó viselkedése.

Nemcsak a gyerekekhez, hanem további személy(ek)hez fűződő kapcsolat(ok) is okává válhat(nak) a házastársi konfliktusnak. A legtöbb házasságkötés utáni évtizedben, évtizedekben kimutatható a kettős családi kötődés: a partneri viszony mellett érvényesül a szülői, a prokreációs családhoz való kötődés is, az, amely két-három évtized alatt vált az ember személyiségének részévé. Ennek kikapcsolása nem megy egyszerre, és a felnőtt házasság megerősítésért, tanácsért továbbra is a szülőkhöz fordul, amennyiben még a házasságkötés előtt kialakult egy ilyen bizalmas viszony. A házasságkötés után a partner ezt illetéktelen harmadik fél bevonásának, beavatkozásának foghatja fel és sérelmezheti. Az új család életkörülményei - a szülők anyagi támogatása, a közös fedél - sokszor elkerülhetetlenné teszik az együttes aktivitást, a sűrű érintkezést, amely veszélyessé válhat a házassági közösségnek más kapcsolatokkal szemben élvezett elsőbbségére s így annak minőségére.

Rosszallást, ellenkezést válthat ki valamelyik fél baráti köre, illetve ennek tagjaival való érintkezése is. Ez a rosszallás indokolt lehet, ha a barátokkal töltött idő hátráltatja bizonyos családi funkciók zavartalan ellátását és a tőlük kapott tanácsok hivatkozási alappá válnak a családi problémák megoldásáról folytatott vitákban. Viszont veszélyessé válhat a házasságra, ha a párkapcsolat izolálódik, befelé fordul és elzárkózik a külső kapcsolatok elől, amelyek a partnerek közötti kommunikációhoz új benyomásokat, gazdagabb tematikát, a kialakult rutinok megcsontosodását akadályozó ötleteket nyújtanak. Ahhoz, hogy az intrinsic, bensőséges jellegű házasság ne alakuljon át élettelenné, devitalizált egymás mellett éléssé, nélkülözhetetlen a család nyitottsága.

Kérdés, hogy a nyitottság mennyiben szolgálja a házasság jobb minőségét, ha beleértjük az extramaritális - házasságon kívüli - heteroszexuális kapcsolatokat is. A nyitott házasság ideológusainak válasza igenlő: szerintük a házasságon kívüli nemi élet gazdagítja a házastársak személyiségét, elősegíti ennek fejlődését, és ezáltal új vonásokat visz a házasságba, csökkentve annak veszélyét, hogy az az unalom posványába kerüljön (O'Neill - O'Neill, 1972).

A házasságon kívüli nemi élet megítélésében - az emberek világnézetétől, normarendszerétől függően - erősen megoszlanak a társadalmak. Jelentős kisebbségi csoportot képeznek azok, akik házasságuk kezdetétől fogva elfogadják a szexualitás szempontjából nyitott házasságot, és azután ennek elvei szerint viselkednek. A kérdés, hogy mennyire sikerül kiküszöbölniük házasságukból a féltékenységet.

A legtöbb európai ország családjoga elutasítja az extramaritális kapcsolatokat, és indoknak tekinti a házasság felbontására még ott is, ahol ennek alapja nem a vétkesség megállapítása, hanem a funkciók ellátásának hiánya. Itt is témává válhat a házastárs "hűtlensége", amennyiben nincs egyező vélemény a házasság felbontását, illetve fenntartását illetően.

Valószínűleg elég ritka eset az, amikor egyébként intrinsicnek, bensőségesnek minősíthető házasság tartósan fennmarad extramaritális kapcsolat mellett. A Cuber-Harroff-tipológia ezen esetek különválasztására az intrinsic kategória egy alosztályát dolgozta ki, az ún. vitális házasságokét. Ebbe azok tartoznak, akiknél nagy az egyetértés, erős az egymáshoz való kötődés, magasra értékeli házasságukat, de megengedik egymásnak az extramaritális szexuális kalandokat.

SZEXUÁLIS ÉLET A HÁZASSÁGBAN

A házasság minőségében nagy szerepet játszik, hogy a házastársak mennyiben vannak megelégedve és mennyiben nem az egymással folytatott szexuális élettel. Kevés megbízható vizsgálati eredménnyel rendelkezünk e témakörben, ezek közé tartozik Johnson és Masters (1966) kutatási beszámolója. Ebből az derül ki, hogy a házasságok jelentős részében a szexuális élet nyújtotta élmény elmarad a partnerek elvárásaitól, és csalódottak lesznek. Hiányérzetüket kezdetben eltitkolják, de magatartásukat már ekkor is befolyásolja a kielégítetlenség. Később új partnerekre tesznek szert, s extra-maritális érdeklődésüket, új szexuális kapcsolatukat azzal magyarázzák maguknak, házastársuknak és a családon kívül egyaránt, hogy a várt élmények a házasságban elmaradtak.

Csalódást okozó szexuális élet mellett ritka a jó minőségű házasság. Viszont az újra és újra nagy élményt adó szexuális kapcsolat még nem elég a sikeres házassághoz, de huzamosan fenntarthat rossz házasságokat is, olya-

nokat, ahol a konfliktusok már annyira eszkalálódtak, hogy külső szemlélődő számára szinte érthetetlen a felek további együttélése.

DEVIÁNS SZEMÉLYISÉGVONÁSOK ÉS MAGATARTÁS

A házasság a partnerek személyiségének egyik legfontosabb alakítója, de a személyiség változása visszahat a családi élet minőségére. Ez a kölcsönhatás jól elemezhető azokban a házasságokban, ahol az egyik fél vagy mind a kettő olyan szokások rabja lesz, amelyeket a társadalom elítél és a tudomány deviánsnak nevez. Ezek közül a legelterjedtebb az alkoholizmus, emellett erőteljesen terjed a kábítószeres fogyasztása. Mindkettő gyakran irányul a feszültségek oldására. E feszültségek oka, mint láttuk, sokszor a házasság. Ugyanakkor, ha a mértéktelen és rendszeres alkoholizálás eluralkodik a családi élet felett, ez akadályozza a különféle házastársi funkciók megfelelő ellátását, s szinte kezelhetetlen konfliktusok állandó forrásává válik. A kábítószernek pedig az a hatása, hogy fogyasztóját felszabadítja a kööttségei alól, szükségszerűen szembeállítja házassági ígéretével, amelyben házastársa és születendő gyermekei iránt korlátlan felelősséget vállalt.

A VILÁGNÉZETI-NORMARENDSZERBELI AZONOSSÁG, KÜLÖNBŐSÉG

A családszociológusokat évtizedek óta foglalkoztatja az a kérdés, hogy melyik esetben nagyobb a sikeres házasság valószínűsége: akkor, ha a felek személyisége, családi háttere, társadalmi státusa azonos, vagy ha különböző (Winch, 1958). A vizsgálatok többsége az azonosság mellett tette le a szavazatát, a homogámiát minősítette a reményteljesebbnek. Ezek az elemzések nagyjából a házasságok objektíven megfigyelhető sajátosságaival foglalkoztak, és kisebbségük tekintette döntőnek a világnézeti azonosságot vagy különbséget (Bolton, 1961; Murstein, 1976; Kerckhoff-Davis, 1962; Coombs, 1966).

Többféle lehetőség van a világnézetek kategorizálására, és a kategorizálás szempontja időtől és helytől függően szükségszerűen változik. Befolyásolja az is, hogy milyen céllal történik. A jelen esetben célom olyan különbségek megállapítására alkalmas bontás felvázolása, amely mint egy sajátosság indikátora beépíthető a házasság minőségét jellemző valamely szintetikus mutatóba.

Leegyszerűsítve három nagy kategóriába sorolom az értékrendeket és normákat. Az első a tradicionálisnak nevezhető értékek és normáké, a második a racionálisoké, a harmadik pedig a posztmodern szemléleté.

A tradicionális értékek és normák elfogadása azzal jár, hogy az emberek az örökölt - többnyire a szülőktől átvett - rangsorolásokat, követelményeket, előírásokat nem vetik vizsgálat alá, nem tekintik vita tárgyának, hanem feltétel nélkül igyekeznek ezek szerint cselekedni. E tradicionális értékek, normák következetesen felépített rendszere elsősorban vallási világnézetekhez kapcsolódik, de köthet nézetkülönbséget nem tűrő politikai mozgalmakhoz is, ahol a vitákat lezáró kijelentés az alapítónak, a "vezér"-nek az adott kérdésben tett nyilatkozata lehet. A fundamentalizmusnak így lehetnek ellenszenves formái, de az kétségtelen, hogy a házasság szempontjából megkönnyíti az egyén döntését.

Nem így a racionalitás. Itt nagy a kategórián belüli változatosság, mivel mindenkinek jogában áll a különböző területekre vonatkozó normák között válogatni, amelyek sokszor nehezen egyeztetetők össze egymással. Mindenre nagyobb terhet hárít azáltal, hogy a döntés jogát rátesztálja.

A posztmodern szemlélet lényegét abban látom, hogy szkeptikus a célok racionális kiválasztását és különösen azok megvalósítását illetően. Kétli, hogy a történések kimenetele előre látható s ezért a jelen lehetőségeit felértékeli. Ebből adódik a jövőre vonatkozó elkötelezettségek kerülése, így például a házasságkötés, amikor is hosszú távú együttéléstről van szó, vagy a gyermekvállalás, ami olyan köteleességeket von magával, melyektől nehéz megszabadulni. A posztmodern szemlélet szerint a partnereknek nem lehet olyan igényük egymással szemben, amely lemondást kíván bármilyen személyiséget gazdagító, az önmegvalósítást elősegítő törekvésről.

A házasság minősége szempontjából mind a tradicionális, mind a racionális értékrend sikeres lehet, amennyiben a felek azonos alapokon állnak. Ez azt jelenti, hogy a két megkülönböztetett szemlélet esetében egyaránt a homogámia biztosít nagyobb esélyt a jó házasságra. A posztmodern világnézet logikus következménye viszont, hogy az ezt - kölcsönösen vagy akár csak egyoldalúan - valló felek nem kötnek házasságot, hanem enélkül élnek együtt, s bármikor készek ezen közösség megszüntetésére. Ez a változat tehát nem tekinthető a házastársi kapcsolat új formájának.

A HÁZASSÁG ANYAGI ALAPJAI

A házasság minőségére természetesen hatással vannak azok az anyagi körülmények, melyek között a család él, illetve ahogy a felek ezeket értékelik. A szegénység, a nélkülözés miatt a házastársak egymást vádolhatják - a felelőst keresve. A jövedelem meghatározó hányadát biztosító felet, többnyire a férjet, házastársa élehetlenséggel, lustasággal vádolhatja, míg a háztartást vezető féllal szemben szokásos érv, hogy pazarló, rossz beosztója a rendelkezésére bocsátott pénznek.

A jómód közepette a "nincs" ritkán oka a házasság megromlásának, felbomlásának: a magas jövedelem inkább összetartó erő az egyébként mindinkább élettelenül váló kapcsolat esetében is. De nem gátolja véglegesen a válást, hiszen az újrakezdéshez is nagyobb lehetőséget nyújt, mint az átlagos vagy az alatti jövedelem.

STABILITÁS - INSTABILITÁS

Mint említettem, akár egy sokaság ilyen irányú jellemzésére sem tudom elfogadni a válási gyakoriságokat. Egyénekre nézve pedig teljesen alkalmatlan a stabilitás-instabilitás megkülönböztetésére, mert amint felbomlik egy házasság, máris kiesik a vizsgálat köréből.

A megoldást az jelentheti, ha a házasság dinamikáját valamilyen formában követjük. Ez kétféleképpen képzelhető el: vagy egy házassági kohorszból vett mintát figyelünk meg követéses, longitudinális módszerrel, vagy retrospektív kérdéseket teszünk fel egy házasságokból képzett minta, illetve egy elváltakból álló almintát tagjainak (Kamarás-Orosz-Bárány, 1984).

Az első megoldás, a longitudinális, követéses vizsgálat előnye, hogy mentes a visszaemlékezések során gyakran előforduló téves felidézések okozta hibáktól, kiterjed a mintában előfordult válások történetéhez szükséges információk gyűjtésére; hátránya, hogy kimaradnak a vizsgálatból a megfigyelés ideje alatt újabb házasságot kötők, s így ezek házasságának minősége nem szerepel az összképben.

ELKÉPZELÉSEK A HÁZASSÁG MINŐSÉGÉNEK MÉRÉSÉRE

A házasság minősége mint fogalmi konstrukció akkor igazán hasznos a családszociológiában, ha valamilyen összefoglaló mérőszámban ki is tudjuk fejezni: mutatót tudunk szerkeszteni a megfigyelt házasságok jellemzésére, melynek alapján csoportokat írhatunk le és hasonlíthatunk össze.

A méréshez egy alacsony szintű, ún. ordinális skálát használhatunk, amely néhány kategóriára bomlik a "jó/rossz" dimenzióban. Világos, hogy a kategóriák megválasztásánál nagy szerepet játszik a kutató személyes ítéldő képessége, de ez más skálák esetében is ritkán kerülhető el; a megoldás a szubjektív értékelés explicitté tétele.

Az itt felvázolt elképzelés hátterében az áll, hogy szerzője a jó házasság kívánatos jegyének tartja a felek közötti bensőséges kötődést, az egymás iránti áldozatkészséget, az egymás közötti nyitott kommunikációt, valamint a nyitottságot a külső kapcsolatok tartása szempontjából is. Ezek hiánya gyenge vagy rossz házasságra vezet.

A javasolt szintetikus indikátor a házasság olyan jellegzetességeit veszi figyelembe, amelyekről a megelőző részekben szó volt. Számértékeket rendel az egyes tényezőkhez, ezen értékeket összegezi, kiszámítja átlagukat férjre és feleségre, majd a két fél szintetikus mutatójának átlaga lesz a házasság minőségének indikátora. A tényezők értékeinek megállapítása többnyire a megkérdezett személyek direkt válaszából következik, de némely esetben a kutató feladata - az interjú során elhangzottak egészének figyelembevételével - a megfelelő kategória kiválasztása.

Az összegzés és átlagolás után a kapott összefoglaló mutató értéke 1 és 5 között van. Ennek mechanikus besorolására többféle megoldás is elképzelhető. Az egyik a Cuber-Harroff-féle öt kategóriába való besorolás, a kategóriák nevének megváltoztatásával. Az idézett szerzők a neveket csak az érzelmi jellegzetességek figyelembevételével adták: itt olyan értékek közötti különbségek kimutatásáról van szó, amelyek több dimenziót érvényesítenek.

A szerző erejéből már nem telik arra, hogy empirikus vizsgálattal ellenőrizze a koncepció használhatóságát. Megtisztelésnek venné, ha erre ifjabb kollégái kedvet kapnának.

Kategóriák	Értékhatarok
Minden tekintetben sikeres	4,5-5
Nagyobb részt sikeres	3,6-4,4
Erősen vegyes	2,7-3,5
Nagyobb részt sikertelen	1,9-2,6
Csődbe jutott	1,0-1,8

	<i>A mutatók</i>	
A házasság eredete:	érzelmi kötődés	5
	racióális számítás	3
	sodródás	1
A házasság aktuális jellege:	bensőséges	5
	közömbös	3
	ellenséges	1
Az értékrend (a megkérdezett szerint):	azonos	5
	részben eltérő	3
	teljesen eltérő	1
Az egymáshoz kötött áldozat:	korlátlan	5
	korlátozott	3
	elutasítva	1
A házastársak közötti kommunikáció:	nyitott	5
	szűrt	3
	gyenge	1
Konfliktuskezelés:	konkrét problémára orientált	5
	eltagadó	3
	ellenséges	1
Gyerekek:	vannak, örömet okoznak	5
	nincsenek	3
	vannak, problémát okoznak	1
Szülőkhöz való viszony:	zavartalan	5
	semleges	3
	ellenséges	1
Külső kapcsolatokhoz való viszony:	nyitott	5
	fenntartásos	3
	zárt, kizárólagosságra törekvő	1
Extramariális szexuális kapcsolat:	elutasítva	5
	tolerálva, ha futó	3
	elfogadva és gyakorolva	1
Alkoholfogyasztás:	nincs, ritkán és kismérték	5
	rendszeres, de kontroll alatt	3
	mértéktelen	1
Anyagi helyzet:	jól	5
	kiegítő	3
	rossz	1
Válás mint megoldás:	gondolata nem fordult elő/elutasítva	5
	foglalkoztatta már	3
	volt már különélés, járt ügyvédnél	1

Irodalom

- Allardt, E. (1973): *About Dimensions of Welfare*. Helsinki. Research Group for Comparative Sociology. University of Helsinki.
- Bemard, J. (1964): *The Adjustment of Married Mates*. In: Christensen, H.T. (szerk.) *Handbook of Marriage and the Family*. Chicago, Rand McNally.
- Bernard, J. (1972): *The Future of Marriage*. New York World Publishing. Bolton, C. D. (1961): *Mate Selection as the Development of a Relationship*. Marriage and Family Living.
- Burgess, E. W.-Cottrell, L. (1939): *Predicting Success or Failure in Marriage*. Englewood Cliffs, New York, Prentice Hall.
- Coombs, R. H. (1966): *Value Consensus and Partner Satisfaction among Dating Couples*. *Journal of Marriage and Family*, 28. sz.
- Cuber, J. F.-Harroff, P. B. (1965): *The Significant Americans. A Study of Sexual Behavior among the Affluent*. New York, Appleton Century.
- Kamarás Ferenc (1991): *Termékenység az 1980-as években*. *Demográfia*, 1-2. sz.
- Kamarás, F.-Orosz Zs.-Bárány L. (1984): *Longitudinal Marriage Surveys in Hungary 1966-1986*.
- Kerckhoff, A. C.-Davis, K. E. (1962): *Value Consensus and Need Complementarity*. *ASR*, 27. sz.
- Masters, W.-Johnson, V. (1966): *Humán Sexual Response*. Boston, Little Brown and Company. Murstein, B. J. (1976): *Who Will Marry Whom? Theories and Research in Marital Choice*. New York, Springer.
- O'Neill, N.-O'Neill, G. (1972): *Open Marriage: A New Life Style for Couples*. New York, M. Evans.
- Rokeach, M. (1968): *Beliefs, Attitudes and Values*. San Francisco, Jossey Bass.
- Weiss, R. S. (1975): *Marital Separations*. New York, Basic Books.
- Weiss, R. S. (1976): *The Emotional Impact of Marital Separation*. *Journal of Social Issues*, 32. sz.
- Winch, R. F. (1958): *Mate Selection: A Study of Complementary Needs*. New York, Harper.

A CSALÁD BELSŐ MŰKÖDÉSE²²

A CSALÁDON BELÜLI KAPCSOLATOK DINAMIKÁJA

Természetesen megint csak az a kiindulópontunk, hogy a család dinamikus rendszer. Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk meg, hogy milyen rendszeralakító (rendszer-szervező) erők működnek a családban, ezek hatására milyen belső szerkezeti formák alakulnak ki, és milyen változásfolyamatok figyelhetők meg.

Mindenekelőtt tekintsük át, hogy pontosabban mely kérdésekkel kell itt foglalkoznunk.

a) Az *interakciók* (ezen belül kitüntetetten a kommunikációs aktusok) rendszere. Az interakciók, a családtagok egymás közötti, egymásra irányuló "történései" jelenítik meg aktuálisan, az "itt és most"-ban a közöttük lévő kapcsolatokat, ezekben zajlik a család mindennapi élete. Akár azt is mondhatjuk, hogy az interakciók sokasága maga a család folyamatos élete. Elsősorban tehát erről kell szólni.

b) Az interakciókból "leparlódott" és rögződött *viszonyrendszer*. Sok hasonló módon lejátszódott interakció ugyanis mintegy "szabállyá" rögzül, bizonyos értelemben objektiválódik, vagy ahogyan Durkheim értelmezte, társadalmi tény lesz belőle. (Vagyis olyan valami, ami ugyan csak az emberek kapcsolatában, egymáshoz való viszonyában, cselekedeteiben létezik, de elszakad már az egyes egyéntől, az egyes egyénre nézve "kényszerítő erővel" hat, az éppen cselekvő egyén számára, aktuális cselekvésének szempontjából éppolyan meghatározó külső erő, külső tényező, mint bármilyen "kemény-objektum", mint pl. az utca, mely megszabja haladásom lehetséges irányát, mint a lámpaoszlop, amit ki kell kerülnöm." A családon belüli objektiválódott, társadalmi ténnyé rögzült viszonyok több fajtáját kell majd megmutatni:

- Az *érzelmi kötődések*, amelyekről tudjuk - a család fogalmának meghatározása kapcsán volt róla szó - a családtagok közötti kapcsolatok leglényegesebb belső tartalmai.

- A *kompetenciaviszonyok*; vagyis az, hogy a család tevékenységei során egy-egy családtag véleménye tipikusan milyen fajta kérdésekben mérvadó, illetve a többi családtagok számára figyelembe veendő, megfontolandó. (Tehát, hogy az adott családtag miben kompetens.)

- A családon belüli "*hatalmi*" viszonyok: ki tudja kire rákényszeríteni akarátát, illetve ki rendeli önként alá magát egy másik családtagnak.

- A családon belüli "*szövetségek*", a stabil vagy *időleges koalíciók*. A családon belül ugyanis, éppúgy, mint bármilyen más embercsoportban, valamilyen céljának biztonságosabb, valószínűbb eléréséhez az ember igen gyakran szövetségest keres. Ez lehet egyszeri, csak az éppen adott cél elérésére irányuló szövetség, és tartós kapcsolattá is rögzülhet.

c) Végül foglalkoznunk kell majd azzal, hogy mi teszi szükségessé, mi váltja ki a szerkezet mozgásait, változásait. Itt a következő fő tényezőkről lesz szó:

- A külső, családon kívüli hatások: a külvilág változásaira, eseményeire a családnak reagálnia kell. Az, hogy egy külső eseményt egy családtag vagy több érzékel és "hoz be" a családba, hogy az esemény az egyes családtagokat hogyan érinti, nyilván formálja a család belső viszonyait is.

- A család belső történéseit is valamiképpen fel kell dolgozni. Különösen fontos "történet" az egyes családtagok valamilyen változása (legyen szó akár a gyermek természetes, növekedésből adódó változásáról, akár pl. egy felnőtt családtag állásváltásáról), ez ugyanis megváltoztat(hat)ja a többi családtaghoz való viszonyát, így a család egész belső kapcsolatrendszerét is.

- Végül alapvetően fontos tényező a családi életciklus alakulása. (Családi életciklus: a családnak, mint egésznek van kialakulása, megszűnése, ezek között az élete, amely mind a családösszetételt, mind a belső viszonyokat tekintve különböző szakaszokra, ciklusokra osztható.) Ez ugyanis törvényszerű, és folytonosan érvényesülő hatás, amely a belső viszonyok folyamatos újra- meg újra-alakítását követeli meg, váltja ki.

Vizsgáljuk meg tehát egyenként ezeket a kérdéseket!

5.1. AZ INTERAKCIÓK - KOMMUNIKÁCIÓK - RENDSZERE

Mindenekelőtt szögezzük le: minden interakció egyben kommunikáció is, minden emberek közötti "történésnek" van jelentéstartalma (közléstartalma). Ami persze nem mindig egyértelmű: megütlek, ez közlés is arról, hogy haragszom rád, megsimogatlak, ez közlés is arról, hogy szeretlek, meghúzom a hajad - nos, ennek az akciónak a közléstartalma bizony már kontextusfüggő. Ám a közléstartalom megléte ekkor sem tagadható. Érdekes tehát innen, a családban zajló kommunikáció problémavilágából elindulunk.

Egy kommunikációs aktus alapsémája - mint ezt a kommunikációelméletből tudjuk - mindig az, hogy van egy "adó", akitől a dolog elindul, van az "üzenet", ami maga a közlés tartalma, amit az "adó" közölni akar, van a kommunikációs csatorna, amelyen át az "üzenet" továbbítódik és eljut a "címezett"-hez (a „vevő”-höz), aki azután felfogja és értelmezi a az üzenetet. Látható, hogy minden kommunikációs aktusnak, törvényszerűen, lényegéből következően, legalább két kiküszöbölhetetlen, benne rejlő szubjektív mozzanata van: az "adó" szándéka, akarata, a "címezett" értelmezése. A családban zajló kommunikációs aktusok sajátosságait éppen ezeknek a szubjektív mozzanatoknak a milyenségéből lehet megérteni.

A család, a családi kapcsolatok legáltalánosabb jellemzésekor²⁴ elfogadtuk azt, hogy a család tagjai fontosak egymás számára. Különös jelentőséggel bír tehát számukra, hogy a kommunikációs aktus szubjektív mozzanatai (az "adó" szándéka és a "vevő" értelmezése) milyen viszonyban állnak egymással. Ez a kölcsönös megértés²⁵ problematikája.

Fontos dolog itt, hogy - mint Somlai írja - "... a 'kölcsönös megértés' nemcsak kognitív művelet, s jelentésvilága nem mindig és nem mindenben engedelmeskedik a ítéletalkotás és következtetés logikai szabályainak." Nyilván, tesszük hozzá, hiszen, mint szoltunk róla, a családon belüli viszonyok mindig erős érzelmi töltésűek, és ez mind az "adó" szándékait, mind a "vevő" értelmezéseit jelentősen befolyásolja. ("A jelentésalkotás és megértés a személyközi kommunikáció folyamatában zajlik" - írja Somlai²⁶ - márpedig a családon belüli személyközi kommunikáció mindig erőteljes érzelmi alappal, emocionális-indulati háttérrel is bír.)

Egy további, a kommunikáció lezajlását befolyásoló tényező az, hogy a családon belül egy kommunikációs aktus sohasem elszigetelt, egyedi jelenség, mindig óriási "háttérvilága" van. Aminek csak egyik eleme az imént jelzett érzelmi alap, hozzá tartozik még az adott kommunikációban részt vevő tagok kapcsolatának teljes története, és ezen belül - vagy inkább ennek következtében: a tartós kapcsolat során kialakult módon - a kommunikációban részt vevő családtagok egymásról kialakított képe.

Ezek következtében a családon belüli kommunikációban sohasem pusztán közlés (az "adó" részéről) és ennek tudomásulvétele (a "vevő" oldaláról) történik, hanem mindig jelen van a jelentéstulajdonítás mozzanata. Mit jelent ez?

Legegyszerűbb lesz egy példán bemutatni a dolgot.²⁷

Esti óra, a férj a szobában tévét néz, a feleség beszél a konyhából: "kész a vacsora." Az "adó", a feleség "üzenete", szándéka szerint, lehet ez is: "biztos éhes vagy, kezdhettek vacsorázni." A "vevő", a férj, alkalmasint tulajdoníthatja ennek a közlésnek azt a jelentést is, hogy "hagyd ott a tévét, gyere vacsorázni". Ez két, egymástól eltérő, bár itt nem egymásnak ellentmondó jelentéstartalom. Lehet, hogy a feleség abból - és csak abból - indul ki, hogy férje éhes, és azt várja el tőle, hogy ehessen végre, míg a férj azt véli, hogy felesége azt várja el tőle, hogy menjen ő is a konyhába egy vacsora közbeni beszélgetésre.

Nyilván többféle más értelmezés is lehetséges. Könnyen lehet, hogy a felek egészen más jelentést tulajdonítanak a közlésnek, mint amit mi leírtunk. Lehet, hogy egészen mások az elvárásaik egymással szemben, mint amit feltételeztünk. A lényeg csak annak megmutatása volt, hogy a felek kölcsönösen elvárásokat (és az elvárásokat kifejező jelentéseket) tulajdonítanak egymásnak, és ezeknek az elvárás-tulajdonításoknak az alapján értelmezik a kommunikált "üzenetet". (Az üzenet küldője, az "adó" is: közlésének szándékában eleve figyelembe veszi a "vevő" - általa feltételezett, általa a "vevő"-nek tulajdonított - elvárásait, a "vevő" feltételezett értelmezési kódját)

Ugyanakkor a példa arra is rámutat, hogy külső szemlélő, aki csak az éppen lezajló kommunikációs aktust érzékeli, nem értheti meg igazán annak rejtett tartalmait, ehhez ismernie kell(ene) a felek kapcsolatát, a kapcsolat "történetét", a kölcsönös elvárások alakulását. Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy a családokkal kapcsolatos

bármilyen segítő-támogató tevékenységben különös gonddal kell ügyelni arra, hogy a családtagok közötti kommunikációt lehető teljes összefüggésrendszerében értelmezzük. Egy esetleg szemünk előtt zajló kommunikációs aktus egészen mást jelenthet a résztvevők számára, mint amit mi, külső szemlélőként, kiolvasni vélünk belőle. Nekünk is megvan a magunk értelmezési kódrendszere, ami szükségképpen más, és adott kontextusban egészen bizonyosan lényegesen szegényesebb, mint résztvevőké; nekünk, ha képesek vagyunk rá, az ő jelentéstulajdonításukat kell "megfejtenuk".

A felek tehát a kommunikációban jelentést (szándékot, akaratot) tulajdonítanak az "üzenetnek", van valamilyen elvárásuk (előzetes feltételezésük) a másik szándékáról, akaratáról. Mintegy megelőlegezik a jelentést. Ez az értelmező előlegzés lehet egybehangzó az "adó" szándékával (azt értem a közlésből, amit a másik közölni akar), és lehet attól eltérő. Ha az eltérés rejtve marad, akár azért, mert a felek nem veszik észre azt, akár azért mert nem akarják tudatosítani az eltérést, a kommunikáció tévutakra vagy vakvágányra fut. Ha viszont az eltérés felszínre kerül, akkor megvan a lehetősége annak, hogy a dolog aktuálisan - az éppen zajló kommunikációs aktusra nézve - tisztázódjon, és megvan a lehetősége annak is, hogy a jelentéstulajdonítás mechanizmusa tartalmában módosuljon. Vagyis, hogy a felek módosítsák egymás elvárásaira vonatkozó előlegzéseiket. A jelentéstulajdonítások eltéréseinek sorozatos tisztázása az a folyamat, amelyben a jelentéstulajdonítások összehangolása, egymás elvárásainak megismerése, a kölcsönös megértés kialakul, kialakulhat. A "történet", a kapcsolat története tehát nem csak abból a szempontból lényeges, hogy megadja egy adott kommunikációs aktus "háttérvilágát", hanem ezért is, mert ebben a "történet"-ben történik a felek kommunikációs kódjainak összehangolódása.

Tökéletes, teljes kölcsönös megértés természetesen soha sem lehetséges. Gyönyörűen hangzik, hogy "mi egymás gondolatait is kitaláljuk, mi mindig pontosan tudjuk, hogy mit akar a másik", csak éppen a valóságban ez lehetetlen. Miért? A teljes és tökéletes kölcsönös megértéshez az kellene, hogy a felek minden korábbi élménye, tapasztalata, tudása; tehát minden hatás, ami őt, gondolkodási és társ-érzékelési struktúráját olyanná formálta, amilyen, azonos legyen. Vagyis hogy a két ember azonos legyen. Ez nyilván lehetetlen. A kölcsönös megértés alakulása tehát csak egy, az optimumot - jó esetben - közelítő, de soha el nem érő folyamat lehet. Ami - akár optimálisan alakul, akár nem - a család dinamikájának, belső mozgásrendszerének egyik kiemelkedő fontosságú összetevő eleme.

Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy a jelentéstulajdonítások eltéréseinek felszínre kerülése nem feltétlenül és nem minden esetben vezet a kölcsönös megértés elmélyüléséhez. A tisztázás ugyanis, még ha feltételezzük is mindkét fél részéről a tényleges tisztázási szándékot, maga is kommunikációs aktus. Amelynek tartalmaira éppúgy jellemzőek az előlegzések, jelentéstulajdonítások, elvárás-tulajdonítások, mint az eredeti, tisztázandó "üzenet"-re. Könnyen létrejöhet, és a gyakorlatban gyakran létre is jön egy olyan ördögi kör, amelyben a "tisztázó" kommunikáció maga is tisztázásra szorul, és így tovább, akár a végtelenségig. ("Én azt gondoltam, azért mondd, hogy..." "Miből gondoltad?" "Abból, hogy ..." "De az nekem egész mást jelent." "Miért jelent mást?" "Mert egyszer te ..." "De én akkor ..." é.í.t.) Miután egy ilyen kommunikáció a gyakorlatban mégsem folytatható a végtelenségig, valamely ponton megmarad a tisztázatlanság, és így az egész folyamat nem a kölcsönös megértés, hanem a "kölcsönös értetlenség" mélyülését eredményezi.

Azt, hogy melyik változat- tisztázódás vagy tisztázatlanság növekedése- következik be, alapvetően a kapcsolat alakulásának egésze, az adott kommunikációs aktus előzményei határozzák meg. Mindenekelőtt az, hogy kapcsolatuk alakulása során a felek - a családtagok - milyen képet alakítottak ki egymásról, valamint ennek függvényében az, hogy milyen "kapcsolatalakítási technikákat" dolgoztak ki a maguk számára. (Például ha a másikat racionális megfontolásokra kevésbé hajlamosnak ismertem meg, akkor inkább érzelmi ráhatásokat fogok alkalmazni.)

Az egymásról kialakított képnek (Somlai szerint²⁸) három fő forrása van.

Az első a másik személy megnyilatkozásai, mindaz, amit ő, akár szavakkal, akár más módon, tudomásunkra hoz, tudomásunkra akar hozni önmagáról. Ez természetesen sohasem teljes kép: az ember akarva-akaratlanul szelektál: mivel mindent nem közölhet (lévén az ember eleve túl bonyolult "szerkezet" ahhoz, hogy mindent közölni lehessen róla, ráadásul naponta annyi inger éri, annyi információt kap a külvilágból (is), amennyiről lehetetlen beszámolni), azt fogja közölni, amit ő fontosnak tart, illetve azt, amiről feltételezi (ez is egy megelőlegezés!), hogy a másik számára fontos. Ugyanakkor persze a másik tudja, hogy partnere szelektál, és ismerni véli (megint egy megelőlegezés!) szelekciós mechanizmusait is, így a kapott információkat ebben az

értelmezési keretben helyezi el. Partnere viszont ismerni véli az ő értelmezési keretét,... (“Én tudom, hogy te..., és azt is tudom, hogy te tudod, hogy én úgy tudom; de én tudom, hogy te azt hiszed, hogy tudod, hogy én úgy tudom...”.) Ezért (is) elkerülhetetlen, hogy az ember más forrásból is ki akarja egészíteni a társáról alakított képet.

A második forrás a saját, közvetlen tapasztalat. Amikor látjuk a partnert más helyzetben, más emberekkel való kapcsolatában, amikor a saját kapcsolat értelmében kívülről szemléljük őt. (A más emberrel való kapcsolat természetesen lehet családon belüli is: a feleség számára például a férjéről alakított kép fontos forrása az is, ahogyan a férj saját szüleivel, vagy gyermekükkel alakítja kapcsolatát.) Figyelnünk kell azonban arra is, hogy ez az ismeret sem “objektív”, egyáltalán nem csak róla szól: a saját értelmezési keretünkben (amit persze, hogy a dolog még bonyolultabb legyen, erősen befolyásol a másiról korábban szerzett ismereteink összessége is) helyezzük el és értelmezzük-értékeljük az új ismeretet.

A harmadik forrás a környezet. Látjuk, felfogjuk, érzékeljük azt, hogy környezet (ismerősök, rokonok, más emberek) milyennek látják partnerünket, esetleg közvetlen információt is kapunk erről (elmondják véleményüket, vagy tudomásunkra jut az), és természetesen ez is alakítja az általunk kialakított képet. Ezek a hatások alakítják tehát az egymásról kialakított (és természetesen folyamatosan alakuló) képet.

És itt térhetünk vissza kiinduló kérdésünkre, arra ugyanis, hogy melyek a családban zajló kommunikáció - rendszeralakító, viszonyformáló - sajátságai.

Láttuk, hogy ebben a kommunikációban inherens (benne rejlő), törvényszerű elemként van ott jelentéstulajdonítás (szándéktulajdonítás) eleme, amelynek dinamikája (a jelentéstulajdonítások folytonos egymásra vetítése) alakít(hat)ja a kölcsönös megértést, amelynek viszont alapja (és egyben folyamánya is) a másiról alkotott kép, a másik megismerése. Eléggyé nyilvánvaló, hogy a másiról alkotott kép, ezzel összefüggésben a kölcsönös megértés szintje az, ami alapvetően meghatározza a kapcsolat alakulását, belső minőségét, jellemzőit. Ebben az értelemben mondhatjuk azt, hogy a családon belüli kommunikáció a (családi) rendszer szervező elve és alakító mechanizmusa. És, minthogy az előzőekben rendre azt láttuk, hogy a kommunikáció elemei folytonos változásban vannak, mondhatjuk azt is, hogy a kommunikációs rendszer a család élete dinamikájának (mozgásának, változásának) is az alapja és egyben megjelenítője.

Voltaképpen ugyanezek mondhatók el általánosabban a családban zajló interakciókról is. Bármilyen családtagok közötti “történésben” kimutathatóak a megelőlegezések {annak. feltételezése, hogy hogyan fog a másik családtag reagálni „akciónk”-ra}, kimutatható, hogy az előlegezések a “történetre”, korábbi interakciók tapasztalataira alapulnak, és természetesen minden interakció lezajlásában kulcsszerepet játszik a másiról kialakított képünk.

Azt írtuk e fejezet bevezetőjében, hogy “... az interakciók sokasága maga a család folyamatos élete.” Láttuk, hogy az interakciók, a kommunikációk rendezik és folyamatosan újrendezik a családon belüli kapcsolatokat, a család, mint rendszer belső szerkezetét. Végül is arra a következtetésre jutunk, hogy maga a család mindennapi élete, a család “életfolyamata” az, amely belső jellegzetességeinél fogva a folytonos változás, az állandó szerkezetalkító dinamika mozzanatát viszi be a család életébe. A család - extrém kivételektől eltekintve - nem tud pusztán önreprodukáló, önmagát változatlan formákban újratermelő rendszer lenni. Lényegi, mondhatni lételeme a változás; végül is ez jelenti azt, hogy a család dinamikus rendszer. Csak ezen a bázison, ennek a szabályszerűségnek a keretei között értelmezhetők a család rendszerjellegének, a család (relatív rögződött) viszonyrendszerének megjelenésformái; amelyekkel a továbbiakban foglalkozunk.

5.2. A CSALÁDON BELÜLI VISZONYRENDSZEREK

5.2.1. Az érzelmi kötődések rendszere

Többször hangsúlyoztuk már, hogy a családon belül minden kapcsolat, minden “történés” érzelmekkel átszőtt, emocionálisan motivált. Itt most ezeknek az érzelmeknek a sajátságairól, tartalmairól kell szólni.

Ezt azonban nem tudjuk általánosságban megtenni. Eddig, noha példáink természetesen mindig valamely meghatározott családtagot említették, megállapításaink lényegében bármely családtagra érvényesek voltak. Itt, az érzelmi viszonyok tárgyalása során, nem tekinthetünk el a családtagok megkülönböztetésétől. A különböző (családi) státuszban (helyzetben) lévő családtagokat ugyanis más és más tartalmú és jellegű érzelmek kötik egymáshoz.

A házaspár (élettársak) esetében talán az a legfontosabb, hogy az ő kapcsolatuk kiindulópontja, lényege, alapvető összetartó ereje az egymás iránt érzett szeretet. (Mármost a modern, polgári típusú család tipikusnak tekintett esetében.) Őket nem köti egymáshoz vérségi kapcsolat, kapcsolatuknak legalábbis az induló, kapcsolatépítő fázisában nem dominánsak anyagi tényezők.

Igaz, a párválasztás a modern családban is számos tényező által befolyásolt. Joggal mutatnak rá a szakemberek, hogy komoly szerepe van a társadalmi státusznak: többnyire a hasonló társadalmi helyzetű csoportból (csoportokból) választanak párt az emberek. (Aminnek persze az is oka, hogy a társas kapcsolatok többnyire rétegen belülré korlátozódása miatt egyáltalán megismerkedni is leginkább hasonló társadalmi helyzetű partnerrel lehet.) Ugyancsak szerepet játszik a párválasztásban a szellemi-kulturális tényező: értelemszerűen az övével hasonló szellemi beállítottságú, érdeklődési körű partnerrel érti meg magát könnyebben az ember. Szerepe van természetesen az értékvilágnak, az egyén értékrendjének is: elég nagy zökkenőket ígér két nagyon eltérő értékrendű ember együttélése. Úgy tűnik azonban, hogy ezek valóban inkább csak befolyásoló (vagy, mint a társadalmi helyzet, a lehetséges "választékot" behatároló) tényezők, a párkapcsolat létrejötté alapvetően érzelmi indíttatású.

A házaspár (élettársak) közötti érzelmi kapcsolat, szeretetnek persze önmagában is többféle tartalma van. Ott van benne a szexuális vonzás, amelyben esztétikai szempont ("tetszik nekem"), biológiai készítés ("megőrülök az illatától"), mentális motívum ("olyan biztonságban érzem magam mellette"), és még ki tudja, mi minden más vegyül. Ott van benne a megbecsülés, ami vonatkozhat értékekre ("olyan jó, becsületes ember"), készségekre és képességekre ("ügyesebb, okosabb, mint mások"), tulajdonságra, jellemvonásra ("mindig határozott"), és bármi másra, ami az ember számára fontos. (Mert természetesen azt értékeljük, becsüljük a másokban, ami nekünk fontos; a számunkra érdektelen tulajdonságot, képességet legfeljebb elismerjük, tudomásul vesszük, de nem vált ki belőlünk pozitív érzelmet.) Ott van azután a bizalom, a "számíthatok rá" érzése, és bizonyára még több más érzés-elem is. A lényeg azonban az, hogy az egész érzés-halmaz kölcsönös: mindkét fél érzi a szexuális vonzást, kölcsönösen becsülik egymást (természetesen különböző tulajdonságaikért), egyformán bíznak egymásban, és - ideális esetben - az érzelmek intenzitása is nagyjából azonos. A házaspár (élettársak) érzelmi kötődése tehát alapján szimmetrikus kapcsolat: ugyanolyan jellegű és hasonló intenzitású érzelmek kötik őket össze.

Más jellegű és tartalmú a gyermek-szülő kapcsolat, és itt határozottan különbséget kell tennünk a szülőtől a gyermek felé, és a gyermektől a szülő felé irányuló érzelmek között. (Sőt, finomabb elemzésben ki kellene térni arra is, hogy az anya és az apa gyermekek iránti érzelmei is több ponton különböznek egymástól, mint ahogy a gyermek apja, illetve anyja iránti szeretete is némileg más tartalmakat hordoz.) Alapja is más: a gyermek és a szülő között vérségi kapcsolat van. Ez azt is jelenti, hogy előbb jön létre a kapcsolat, és csak ezt követően töltődik fel érzelmekkel. Maga a kapcsolat megléte elsősorban a gyermek, de bizonyos értelemben a szülő számára is adottság, az érzelmi tartalmak csak a kapcsolat "működése" során alakulnak ki. Míg a szülőök viszonyában az érzelmek a kapcsolat alapja, addig a szülő-gyermek viszonyban a kapcsolat az érzelmek alapja. S minthogy ez utóbbi kapcsolat megszüntethetetlen adottság (a vérségi köteléket nem lehet "felmondani"), minden bizonnyal ezért van, hogy a szülő-gyermek kapcsolat sokkal nehezebben bontható meg, mint a pár kapcsolata.

Ez (is) magyarázza, hogy a szülőnek a gyermekre irányuló érzelmeiben markáns szerepet játszik a felelősségérzet: tudja, hogy gyermeke testi és szellemi fejlődése nem csekély mértékben rajta múlik. (Ld. a szocializáció kapcsán mondottakat.) Ott van ebben az érzés-együttesben az aggodás: vajon nem éri a külső világból érkező baj a gyermeket? Ott van az elégedettség: van, aki továbbviszi valamiképpen az életét. Mindezek vegyülnek össze azzá, amit röviden szülői szeretetnek nevezünk.

A gyermeknek a szülő iránti érzelme más tartalmú. Van benne bizalom; bizalom az iránt, hogy megkapja szüleitől mindazt, amire szüksége van. Van benne tisztelet, ami a felnőttnek szól, annak az embernek, aki sok minden olyan dologra képes, sok olyasmir tud, amit ő még nem tud megtenni, nem tud. Van benne valamiféle hála, elismerő nyugtázása mindannak, ami szüleitől kapott és kap. Ezekből, és más hasonló elemekből tevődik össze a gyermeki szeretet.

Látható, hogy a szülő-gyermek (érzelmi) kapcsolat jellegét tekintve aszimmetrikus viszony. Az érzelmek intenzitása lehet azonos, a szeretet lehet egyformán erős mindkét irányban, tartalma azonban szükségképpen más.

Megint egészen másfajta a testvérek közötti érzelmi kapcsolat. (Ha vannak egyáltalán testvérek ...) Ez is vérségi alapú, de eltérően a szülő-gyermek kapcsolattól, ebben nincs jelen a rászorultság eleme. Mindenekelőtt ezért jellegében, ha nincs a testvérek között túl nagy életkor különbség, lehet szimmetrikus, de nyilván egészen más tartalmakkal, mint a szülőké. Itt a mentális-szellemi közösség, az egy családban nevelkedés

“összeszoktatásából” eredő közös élményvilág és biztonságos egymásismerés, egymásra hangolódás, az egymás másokkal (estenként a szülőkkel) szemben is segítő bizalom alakítja a pozitív érzelmi kötődést, a sajátos testvéri szeretetet.

És természetesen megint egészen más, minden eddigitől eltérő jellegű és tartalmú érzelmi kapcsolatok alakulnak az esetleg együtt élő más családtagokkal (nagyszülők) is. A szülői generáció kapcsolata nagyszülőivel mindig ambivalens: benne vannak a gyermeki érzelmek is, de - főként az idősebbek hajlottabb korában - megjelennek, sajátos formában, az eredetileg a gyermekekre irányuló érzelmek (felelősségérzet) is. Az idősebbek viszont hajlamosak felnőtt utódaikat is gyermekként szeretni, és gyakran nehezen tudják feldolgozni a kapcsolat szimmetrikussá válását. A nagyszülők unokáikat gyermekként szeretik, de korlátozott-módosult felelősségérzettel, az unokák nagyszüleit kevesebb “kötelező”, de esetleg sokkal “személyre szóló” tisztelettel övezik, és így tovább. (Ezeknek a kapcsolatoknak a részletesebb elemzésével, mivel az ilyen típusú együttélés egyrészt viszonylag ritkább, másrészt nagyon sok, az érzelmi viszonyokat alapjában meghatározó alakváltozata van, itt nem foglalkozunk.)

Ebben az alfejezetben eddig csak pozitív érzelmi kapcsolatokról, szeretetről szóltunk. Természetesen a családban is megjelennek negatív érzelmek is. Azt mondjuk, természetesen. Ez alatt nem csak azt értjük, hogy minden emberi kapcsolatban előfordulnak félreértések, egyéb negatív érzelmet kiváltó események, hanem azt is, hogy a család életében mondhatni törvényszerűen, a normál működés kapcsán is keletkeznek negatív érzelmek. Anélkül, hogy minden lehetőséget számba vennénk, néhány példával érzékeltetjük, hogy milyen jelenségekre gondolunk.

Jellegzetes eset, hogy a nagyobb gyermek kistestvére születésekor kisebb-nagyobb mértékben féltékeny lesz rá. A csecsemő gondozása az anya energiáinak java részét leköti, értelemszerűen kevesebb ideje marad nagyobb gyermekére, mint korábban. Ezt a nagyobb gyermek szeretetsökkenésként élheti meg, aminek, úgy látja, a kistestvér az okozója. A veszteség-érzet a kistestvér iránti negatív indulatot vált(hat) ki.

Ugyancsak tipikus helyzet adódik, amikor elkezdődik a növekvő gyermek önállósodása, a leszakadás a szülőkről. Ez eléggé szabályszerűen minimum fájdalmat (a szeretett gyermek részleges elvesztése felett) és szorongó aggodást (mi lesz a gyermekből, a gyermekkel) vált ki, de nem ritka a harag, a keserűség sem (a gyermeki “hálátlanság” miatti harag és keserűség).

A szülők között fellépő negatív érzelmek egyik tipikus forrása valamilyen külső kapcsolat. (Figyelem! Itt nem csak, sőt nem is elsősorban külső szexuális vagy párkapcsolatra gondolunk!) Az ember nem csak családi közegében él, munkahelyén, egyéb formákban szükségképpen vannak külső kapcsolatai. És ezek - megint csak szükségképpen - szinte sohasem teljesen azonosak partnerével. Ezek a kapcsolatok az ember szándékaitól függetlenül is változnak, alakulnak, és gyakran előfordul, hogy a változás valamiért a partnerét (házastársát) negatívan érinti. Ez is kiválthat negatív érzelmet.

A kérdés tehát nem úgy tevődik fel, hogy kiküszöbölhetők-e a negatív érzelmek a család életéből, hanem csakis úgy, hogy tudják-e kezelni egymással szembeni negatív érzéseiket a családtagok. Ez egyrészt a bizalom, másrészt a konfliktuskezelő technikák (minthogy minden negatív érzelm természeténél fogva konfliktust (is) jelent) kérdése. A konfliktusokról részletesebben a következő fejezetben szólnunk. Itt még a bizalomról valamit.

Nem akarunk itt általában a bizalomról beszélni; annyira sokágú kérdés, annyi fajtája és feltétele van, hogy külön könyvet lehetne írni róla. Csak a családi kapcsolatok alakulásának szemszögéből nézzük.

Mit jelent itt a bizalom? Azt, hogy a család valamely tagja minden előfeltevés, minden előzetes “megbeszélés”, “megállapodás”, “alku” nélkül számít arra, hogy egyrészt a család más tagja megérti őt (megérti kommunikációs üzenetének tartalmát, megérti szándékát, törekvését, megérti érzelmi állapotát), és válasza (legyen a válasz kommunikációs üzenet, vagy legyen valamilyen cselekvés - “reakció” -, vagy bármi más) olyan lesz, ami pozitívan érinti őt, másrészt számít arra, hogy a másik családtag részéről nem indul elfelé számára negatív “akció”. Másként fogalmazva: a bizalom tulajdonképpen hit a Másik felém irányuló pozitív szándékában. Nagyon fontos eleme a bizalomnak az abban való hit - elsősorban valamilyen kommunikatív közlés esetén -, hogy a Másik nem fog visszaélni a kapott információval, nem fogja azt számomra negatív módon használni.

Miért fontos a bizalom a családi kapcsolatokban? Láttuk az előző alfejezetben, hogy mennyire fontosak a megelőlegezések, a jelentéstulajdonítások, a másik szándékairól való feltételezések. És láttuk azt is, hogy esetenként a “tisztázás” feszültséggeneráló “ördögi kör”-be futhat bele. Ez úgy és akkor kerülhető ki, ha mindkét

félben megvan a bizalom a másik pozitív szándékai iránt. Különösen fontossá válik ez akkor, amikor valamely "történet" negatív érzelmet vált ki. Ha nincs meg az alapvető bizalom, elindulhat a negatív érzelmek eszkalációja, a folyamat ellenőrizhetetlenné válik. (Ez az eset, amikor "a bolhából elefántot csinálunk", amikor egy alapján jelentéktelen nézeteltérés súlyos, olykor kezelhetetlen és visszafordíthatatlan konfliktussá növekszik. Csak azért, mert a felek nem bíznak egymásban, nem mernek számítani arra, hogy a másiknak alapvetően pozitívek az érzelmei és szándékai, és így kölcsönösen negatív előjelű jelentéseket tulajdonítanak a másik "akcióinak".) A bizalom tehát a kölcsönös megértés (ld. előző alfejezet) alakulásának alapfeltétele.

Hogyan jön létre a bizalom? Egészen bizonyos, hogy egy kapcsolat alakulásának kiindulópontjában múlhatatlanul szükség van egy megelőlegezett bizalmi szintre ("ősbizalom"). Még nincsenek egymásról, egymás akcióiról, egymás kapcsolatbani működéséről tapasztalatok, de éppen ahhoz, hogy elindulhasson a kölcsönös megismerés folyamata, kell a bizalomnak egy olyan (megelőlegezett) alapszintje, amelynek alapján egyáltalán meg mernek nyilvánulni egymás számára. Ez az "ősbizalom" csak pozitív érzelmre, szeretetre alapulhat. A legláthatóbb ez a párválasztás során: megszeretek valakit, és "minden alap nélkül" megbízom benne: a pozitív érzelem eleve megelőlegezi a bizalmat. Ezt a kiindulást azonban a bizalom megerősítésének kell követnie. Ami viszont csak a mindennapi tapasztalatok során történhet meg. Ha újabb és újabb helyzetekben tapasztalják, megélik a felek, hogy számíthatnak a másikra (abban az értelemben, ahogyan azt írtuk), akkor szilárdul tudáserejük hitté a bizalom. A bizalom ezért nem egyszer s mindenkorra elért (elérhető) állapot, hanem végeérhetetlen folyamat: a bizalom folytonos megőrzésének, megtartásának és megújításának folyamata.

A bizalomnak természetesen kockázata is van. Abból indultunk ki, hogy a bizalom lényege: az interakcióban részt vevő egyik fél számít arra, hisz benne, hogy a másik fél reakciója nem lesz számára negatív. Természetesen csalódhat, természetesen előfordulhat, hogy a másik fél mégsem érti meg őt, mégis bántóan, negatív módon reagál. Minél mélyebb, minél feltétel nélkülibb, és - tegyük hozzá - minél megalapozottabb a bizalom, annál nagyobb a csalódás. A kapcsolat erősségétől, meg persze az adott helyzet súlyosságától, a felek számára való fontosságától függ, hogy a csalódás feldolgozható-e, vagy a kapcsolat válságához, szakadásához vezet. Nyilván, mivel tökéletes megértés, mint korábban is mondtuk, nem lehetséges, és így a másik minden reakciójának pontos előrejelítése is lehetetlen, valamilyen mérvű csalódások egy kapcsolatban szükségszerűen előfordulnak. Ha a kapcsolat egyébként elegendően erős, a csalódások feldolgozása megtörténhet oly módon, hogy a jobb kölcsönös megismeréshez, a jobb kölcsönös megértéshez vezet. A feldolgozás viszont természeténél fogva valamiféle aktivitás; ez is azt erősíti, amit az imént írtunk, hogy ugyanis a bizalom fenntartása, megőrzése, erősítése állandó "munkát", aktivitást igénylő folyamat.

Találkozunk olyam felfogással amely szerint a csalódás megelőzésének legbiztosabb módja, ha nem előlegezzük meg a bizalmat. ("Ha nem várok el tőle pozitív reakciót, biztos, hogy nem csalódom.") Csakhogy a bizalomhiány minden bizonnyal még súlyosabb kockázattal jár. Elsősorban azzal, hogy gyakorlatilag megakadályozza a közös cselekvéseket. Lehetetlen ugyanis minden közös cselekvés előtt annak minden mozzanatát megbeszélni, minden lépésben megegyezni, a szükségleteket és érdekeket megfogalmazni és egyeztetni. A közös cselekvés arra alapul, hogy bízik a másikban, és ennek a bizalomnak a bázisán a cselekvések összehangolásához elegendő utalásszerű jelzéseket adni. (Gondoljuk el azt az extrém esetet, hogy egy házaspár, nem bízva meg egymás pozitív reakcióiban, minden szexuális aktus előtt pontosan meg akarná beszélni, hogy akarják-e mindketten az aktust, ha igen, hogyan, milyen lefolyással, melyikük mit tegyen és milyen sorrendben. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy ebben az esetben kizárt, hogy az aktus, a "közös cselekvés" megtörténjen.)

Azt állítjuk tehát, hogy a kapcsolat alakulásában a bizalomhiánynak összehasonlíthatatlanul nagyobb a kockázata, mint a bizalomnak. A bizalom az érzelmi viszonyok hálózatának nélkülözhetetlen összetevő eleme, és ebben a minőségében eszköze a családon belül fellépő egymás iránti negatív érzelmek kezelésének. Ha ugyanis megvan a bizalom megfelelő szintje, akkor a másik negatív érzelmet kiváltó akciójának (cselekvésének, szavának, más megnyilvánulásának) nem fogok negatív szándékot tulajdonítani (ld. előző alfejezetben a szándék-tulajdonításról mondottakat!), és éppen ez adja meg a lehetőségét a negatív érzelmek eliminálásának.

A családtagok közötti érzelmi kapcsolatok - tegyük még hozzá ebben az alfejezetben - nem függetlenek egymástól, rendszert alkotnak. Rendszert, amelyben egy-egy kapcsolat kiegészíti vagy korlátozza a másikat, esetleg más kontextusba helyezi, módosítja jellegét, tartalmát. Így például a szülők közötti kapcsolat módosul a gyermek születésével (jó esetben kiegészül új tartalmakkal, például a közös felelősségvállalással, kedvezőtlen esetben a gyermek "falat húz" a szülők közé), a szülő-gyermek kapcsolat módosul egy további gyermek születésével (jó esetben gazdagodik, például a "többen vagyunk" örömeivel, kedvezőtlen esetben lazítja a szülők és az első gyermek kapcsolatát, esetleg a két szülőnél különbözőképpen, és akkor még a szülők egymás közötti

kapcsolata is sérülhet), és így tovább. A lényeg itt csak az, hogy a családon belüli érzelmi kapcsolatok olyan rendszert alkotnak, amelyben a családtagok közötti (érzelmi) kötődések meghatározzák (determinálják), befolyásolják egymást. Ha egy család érzelmi viszonyait szemléljük (vizsgáljuk), ebben az egymásra vonatkoztatott rendszerben kell szemlélnünk (vizsgálunk).

5.2.2. A kompetenciaviszonyok

A kompetencia fogalmát a szakirodalomban gyakran a "befolyásolás általános képességként definiálják." Mi itt azért, hogy egyértelműen megkülönböztessük a hatalmi viszonyoktól, s így a családon belüli döntések dinamikáját árnyaltabban mutathassuk be, a kompetencia fogalmát szűkebb, egyben szokásosabb értelemben használjuk. A kompetencia általában a valamiben való illetékességet, a valamilyen tudást, szakértelmet jelenti.

A családon belüli kompetenciaviszonyok ebben az értelemben egyszerűen azt jelentik, hogy - normális esetben - a család egyes tagjai egyféle, mások másféle kérdésekben "illetékesek". A család mindennapi működése során kialakul, hogy bizonyos kérdésekben egyik, más kérdésekben másik családtag véleményét érdemes súlyal számításba venni, mert a család számára ez vezet a legjobb megoldáshoz. (Néhány nagyon leegyszerűsített, "hagyományos" családmodellt feltételező példa: Az anya kompetens abban, hogy hogyan kell beosztani a kósztpénzt. Az apa kompetens abban, hogy hogyan kell felszerelni egy lámpát. A gyermek kompetens abban, hogy vasárnap az állatkertbe menjenek-e, vagy kirándulni.)

A kompetenciák rendszere persze nagyon differenciált lehet. Elképzelhető, hogy ugyanabban a döntési folyamatban, a döntési folyamat más-más fázisaiban, másnak a kompetenciája érvényesül. Legyen például az az eldöntendő kérdés, hogy mi lesz másnap az ebéd. Elképzelhető egy ilyen döntési folyamat: a család elfogadja, hogy a gyermek kompetenciája annak meghatározása, hogy mit egyenek. (Esetleg azért, mert másnap van a gyermek születésnapja, és családi szokás, hogy ilyenkor a gyermek "rendelhet" ebédet.) De az már az anya kompetenciája, hogy mit kell ehhez bevásárolni. És lehet, hogy az apa kompetenciája maga a bevásárlás, mert ő az a családban, aki legjobban tudja, mit, hol lehet megkapni.

A kulcskérdés itt - az előbbi példa erre is utalhat - a kompetenciák eloszlása, a kompetenciaviszonyok megosztottsága, kiegyenlítettsége. Vagyis az, hogy elfogadódik-e a családban: mindenkinek van valamiben, és senkinek sincs mindenben kompetenciája. Homogén kompetencia-eloszlás (mindenki azonos mennyiségű és azonos súlyú, jelentőségű kérdésben kompetens) természetesen nem lehetséges. A gyermek, minél kisebb, értelemszerűen kevesebb dologban kompetens, mint a szülők. A szülők, vagy a testvérek között is vannak olyan különbségek (képesség, speciális szaktudások stb.), amelyek egyiknek vagy másiknak a családon belüli ügyekben eltérő mértékű kompetenciát "juttatnak". (Hangsúlyozandó itt a családon belüli jelleg. Nem ritka ugyanis, hogy valamely családtagnak, speciális tudása folytán, bizonyos kérdéskörben nagyon nagy kompetenciája van, de éppen az ezzel való lekötöttsége miatt a családon belüli dolgokban járatlan. Művész, nagyvállalkozó gyakran "élhetetlen" a család kisvilágában.) A kompetenciák relatíve egyenletes eloszlása, a kompetenciaviszonyok kiegyenlítettsége tehát nem homogenitást, nem mereven értelmezett egyenlőséget jelent, hanem azt és csak azt, hogy a család minden családtag kompetenciáját elfogadja, elismeri azokban a kérdésekben, amelyekben ő az illetékes. És ilyen kérdés minden családtag esetében bőven van. Alapszinten ilyenek az önmagunkra vonatkozó kérdések (mit szeretek enni, milyen zenét szeretek hallgatni, milyen ruhát akarok felvenni, kivel szeretek játszani stb.; ezekben a dolgokban - különleges kivételektől eltekintve - én és csak én vagyok az illetékes), ugyancsak kizárólagos illetékessége van mindenkinek a más emberekhez (családtagokhoz, vagy családon kívüliekhez) való viszonyának a megítélésében (senki sem döntheti el helyettem, hogy kit szeretek, kit nem), és nyilván számos kérdésben megosztott a kompetencia (ő ért igazán a dologhoz, de én is tudok megalapozottan hozzátenni).

A kompetencia-eloszlás kiegyenlítettsége ellen ható leggyakoribb tényező a kompetencia-kisajátítás: amikor egyik családtag saját kompetenciájának tekint olyan dolgot, amiben valójában (tényleges tartalma szerint) egy másik családtag az illetékesebb. (A férj önmagát tekinti a család jövedelmeinek elosztásában illetékesnek, holott a feleség ismeri azokat az információkat - mi mennyibe kerül, mire mennyi kell -, amelyek a "családi költségvetés" összeállításához szükségesek; az idősebb testvér nem engedi a számítógéphez a kisebbet, mondván, nem ért hozzá, holott esetleg a kisebb az iskolában már sokkal többet megtanult a gépről, mint ő.) A kompetencia-kisajátítás sajátos, igen gyakori esete, amikor a szülő nem engedi felnőni, önállósodni gyermekét. ("Én tudom, hogy mi a jó neked, tedd azt, amit én jónak gondolok.") A kompetencia-kisajátítás tehát felborítja, vagy néni engedi kialakulni a kompetenciák relatív kiegyenlítettségét, a kompetenciaviszonyok relatív egyensúlyát, így

akadályozza a család, mint mikro-rendszer funkciója szerinti működését.

Természetesen a családban a kompetencia-viszonyok is rendszerré, mégpedig dinamikus rendszerré szerveződnek. A rendszerré szerveződést az jelenti, hogy a kompetenciák rögződnek, "társadalmi ténnyé" válnak abban az értelemben, ahogyan azt még a fejezet bevezetőjében Durkheim "nyomán leírtuk. Mégpedig nem csak egyediségükben (egy-egy dologban ki a kompetens) rögződnek, hanem kapcsolataikban, kapcsolódásaikban is ("A" dologban egyik családtag az illetékes, az ehhez szorosan kapcsolódó "B" dologban már inkább egy másik családtag; ld. a másnapi ebéddel kapcsolatos példánkat.) Ugyanakkor ez a rendszer dinamikus, folytonosan változik. Ahogyan nő a gyerek, egyre több dologban lesz kompetens, a külső körülmények változása, illetve az ezekhez a változásokhoz való alkalmazkodás szükséglete a felnőttek közötti kompetencia-megoszlást is módosítja. A rendszer relatív egyensúlyát tehát folytonosan újra kell alkotni; a család viszonylag zökkenőmentes folyamatos "működtetése" a családtagoktól - nem most mondjuk először, és nem is utoljára - folyamatos erőfeszítést, "munkát" igényel.

Szoros kapcsolatban van a kompetencia-viszonyokkal következő kérdésünk:

5.2.3. A családon belüli "hatalmi" viszonyok

Megkérdhető, hogy miért beszélünk egyáltalán a családon belül "hatalmi" viszonyokról, amikor a hatalom, uralom kifejezéseket szokásosan a politikával kapcsolatban használják. Nem azzal érvelünk itt - noha igaz -, hogy számos családdal foglalkozó szerző a családon belüli döntési folyamatok lezajlását a hatalom terminusaiban értelmezi. Megfontolásunk tartalmi természetű.

A hatalom szociológiában használatos fogalmából érdemes kiindulni. Max Weber nyomán fogalmazhatunk úgy, hogy a hatalom esély és lehetőség arra, hogy valaki a saját (érdekérvényesítő) akaratát mások ellenkező szándékaival (mások eltérő érdekeivel) szemben érvényesítse. Másként fogalmazva ugyanezt: hatalma annak van, akinek módja van arra, hogy másokat olyan cselekvésre, magatartásra készítsen, ami az ő akaratának felel meg. Minthogy egy cselekvést mindig egy döntés előz meg, mondhatjuk úgy is, hogy a hatalom annak lehetősége, hogy valaki mások szándékaitól, akaratától eltérő döntést hozzon úgy, hogy ugyanakkor a döntése a másikkal is érvényes legyen.

Könnyen belátható, hogy ebben az értelemben minden mikro-közösségben, így a családban is létrejöhet hatalmi helyzet. Szigorúan véve a fogalmat, már az is "hatalomgyakorlás", amikor az édesanya este nyolckor ágyba parancsolja gyermekét, holott az még játszani szeretne. És hatalomgyakorlás természetesen az is, ha a család többi tagja a spórolt pénzen új tévét szeretne venni, a férj azonban úgy dönt, hogy szerszámkészletet vesznek.

Felmerül a kérdés, hogy miből származik a hatalom, mi a hatalom alapja? A politikai hatalomra vonatkozóan Max Weber megkülönböztetett tradicionális (a hagyományokon alapuló), karizmatikus (a személyiség erejéből fakadó) és racionális (valamilyen ésszerűségből eredő) uralmi (hatalmi) típusokat. Gondolatmenete lényegét, belső logikáját vesszük most alapul.

A családon belüli hatalom lényegében négy forrásra vezethető vissza. Ezek a következők:

- A családon belüli *helyzetből* (a családi státusból és az ahhoz kötődő szerepből) származó hatalom. Jellegzetesen ilyen a szülő "hatalma" a gyermek felett. Ennek szükségességét, jogosultságát (politológiai szakkifejezéssel legalitását) az adja, hogy szülői szerepből következően nem is annyira joga, mint inkább kötelessége a gyermek, főleg a kis gyermek cselekvéseit irányítani, "kordában tartani". A gyermeknek ugyanis már egészen korán, 2-3 éves korától egyre erősödően van saját szándéka, akar valamit csinálni (vagy éppen nem csinálni). Ugyanakkor rengeteg dologról még nincs ismerete, tapasztalata, nem tudja felmérni cselekvésének következményeit. (A gyerek meg akarja fogni a forró vasalót, mint ahogy minden keze ügyébe eső tárgyat meg akar érinteni. A szülő kötelessége ennek hatalmi szóval történő megakadályozása.) A hatalom forrása (amiért a gyerek elfogadja a szülő utasítását, amiért - általánosabban - elfogadja a szülő "hatalmát", amiért (politológiai szakkifejezéssel) legitimnek, a maga számára is elfogadottnak tekinti azt), egyrészt a kiszolgáltatottság (a gyerek rá van szorulva a szülő gondoskodására, tehát engedelmeskedik neki), másrészt a tekintély, valamint a szülő iránt érzett szeretet és bizalom.

- *A tradíciók, a hagyományok* is forrásai a családon belüli hatalomnak. Az adott kultúrában, esetleg a vallás által is szentesítve, hagyományozódnak a család belső viszonyaira vonatkozó normák is. Itt nem csak - például -

az iszlám társadalmak kökeményen férj-jogokat előíró családmódeljére gondolunk; megjelennek ilyen elemek a mi társadalmunkban is. Még ma is családfőnek a férfit nevezzük, és amelyik családban elfogadják ezt a hagyományt, ott a férfi szava a fontosabb családi döntésekben értelemszerűen meghatározó. Érvényes emellett az a tradíció is, hogy a háztartásvitel mindennapi kérdéseiben a feleség dönt, ebben a szférában tehát ő van (tradicionális, hagyományszerű) "hatalmi helyzetben". Ez utóbbi példa egyébként rámutat arra is, hogy a családon belüli hatalom gyakorta megosztott: jó esetben éppen a korábban elemzett kompetenciaviszonyok függvényében az élet különböző területein annak van hatalma (az jogosult a döntéshozatalra), aki adott kérdésben leginkább kompetens. (Erre kérdésre később még visszatérünk.)

- A családon belüli hatalom harmadik lehetséges forrása a *gazdasági-vagyoni helyzet*. Különösen a korábbi, feudális típusú családokban volt ennek jelentős, meghatározó szerepe: aki a földet (vagyont) "hozta", annak döntő szava volt a család életében. Ha a férfinak volt vagyona, akkor neki, ha a nő hozta a nagyobb hozományt, akkor neki. (Fontos részletkérdés - alaposabb elemzésére itt nincs terünk -, hogy adott esetben keményen ütközhetett a vagyoni alapú és a tradicionális hatalom. A nő hozza a vagyont, ezen az alapon neki "jár" a hatalmi helyzet, a hagyomány szerint a családban a férfié a vezető szerep - kemény konfliktusok származhatnak ebből az ellentmondásból.) Természetesen ez a hatalom-forrás a modern társadalomban sem veszítette el érvényét. A "ki keres többet" kérdés mögött lényegében mindig az húzódik meg, hogy kinek legyen erősebb szava a családi döntésekben. Mint ahogy az is a "hatalmi helyzet" tényezője lehet, ha valamelyik fél készen hozza a házasságba (együttélésbe) a lakástulajdont, háztulajdont. Vagyis - összefoglalóan és általánosítva - az a tény, hogy a család valamely tagja a család számára szükséges, a család rendelkezésére álló anyagi javak biztosításában a többieknel többet tud (tudott) nyújtani, számára a családon belül hatalmat ad.

- Végül a negyedik, és sajátosan a modern család viszonyai között valószínűleg legfontosabb családon belüli hatalomforrás a személyes befolyásolás képessége, az "enerő", az asszertivitás. Mit jelent ez? Az ember minden interakciójának (kommunikációnak, vagy bármi másnak) a mélyén ott van az törekvés, hogy hatást gyakoroljon a másokra. Ha mondok valamit, azért mondom, hogy a másik legalább megértse, tudattartamának részévé tegye azt, vagy azért mondom, hogy elfogadtassam az én gondolatomat, vagy éppen azért, hogy a másiktól valami cselekvést váltsak ki. Ha teszek valamit, azt akarom, hogy a másik - lehetőleg nekem tetsző módon - reagáljon arra. Lehet, hogy akciómmal (azzal, ami teszek, amivel elindítom az interakciót) "csak" annyit akarok elérni, hogy megerősödjék a másik irántam érzett szeretete. Mindenképpen azt akarom, hogy a másokban történjék valami. A kérdés csak az: milyen mértékben tudom elérni, hogy a másokban az történjék, amit én akarok. Ez az asszertivitás. Ami alapvetően személyes tulajdonság, a személyiség egyik jellemző összetevője. (Mint ahogy személyiségjegyek, pontosabb értelmezése, más személyiségjegyekkel való összefüggésének elemzése, működésmechanizmusának magyarázata a lélektan területe. Bennünket itt csak az érdekel, hogy van.) Az asszertivitás egyszerűen az a képesség, hogy valaki képes másokra szándékai szerinti hatást gyakorolni. A családon belül éppen ez a képesség lehet a hatalom forrása. Méghozzá véleményünk szerint a modern családban a legfontosabb forrása. Miért gondoljuk ezt? A modern családban kevésbé kötöttek a szerepek és szerep-elvárások, nem kötelező erejük a hagyományok, csökken az anyagi-vagyoni (családon belüli) egyenlőtlenségek jelentősége; a család legfőbb összetartó ereje az érzelmi viszonyok hálózata. Vagyis a személyes kötődés. Így értelemszerűen a személyesség szférájába "tolódnak át" a döntési jogosultságok is: nem az számít (vagy nem csak, nem elsősorban az), hogy mit ír elő a szerep, hogy mit ír elő a hagyomány, hogy milyen vagyont hozott valaki a családba, hanem az, hogy ő maga, személyében, milyen erős hatást tud gyakorolni a többiekre. Nem azért fogadják el döntéseit, mert ő a "vagyon ura", vagy mert ezt írja elő a hagyomány, hanem azért, mert el tudja fogadtatni önmagát, személyét, mint a döntés meghozatalára legalkalmasabbat. Ezen az alapon van módja hatást gyakorolni a többiekre, befolyásolni őket; hatalmi helyzetbe kerülni.

A hatalom tényleges működése, mint az alfejezet elején mondtuk már, a döntések meghozatala. Ezért, mielőtt a családon belüli hatalmi viszonyok struktúráit vizsgálánk, ki kell térni röviden magára a döntési folyamatra. Egyszerűsített modellben ez a következő lépésekből áll:

- A döntést kívánó *probléma felmerülése, megfogalmazódása*. Egyszerűen arról van szó, hogy előáll egy helyzet, amelyben dönteni kell, és ez az érintettek részére valamiképpen nyilvánvalóvá lesz. Lehet, hogy szóban is megfogalmazzák, de az is lehet, hogy erre nincs szükség, mert annyira nyilvánvalóan adódik a helyzetből, hogy itt valamit dönteni kell.

- A döntéshez *szükséges információk* összegyűjtése. Minden döntést meghatároznak a lehetőségek, különböző feltételek, adottságok vannak, tudnunk kell, hogy kik a döntés által érintettek, és így tovább.

- *Az alternatívák kidolgozása*. A legtöbb esetben - mondhatni, különleges kivételektől eltekintve mindig - adott helyzetben többféleképpen is lehet dönteni. Az összegyűjtött információk alapján ki kell munkálni, hogy melyek az egyáltalán lehetséges alternatívák.

- *Mérlegelés*: az alternatívák előnyeinek és hátrányainak, lehetséges következményeinek összevetése, egyben a döntéshozó(k) értékeinek bevonása. Az alternatívák közötti választást ugyanis természetesen nagyban befolyásolják az értékek is: mit tartanak értékesnek (helyesnek, jónak) a döntésben érintettek.

- *Döntéshozatal*: az alternatívák közül a minden szempontból legjobbnak ítélt kiválasztása.

A mi kérdésünk az, hogy egy családot érintő döntési folyamatban hogyan vesznek részt a családtagok? Az információgyűjtő szakaszban van-e módja mindenkinek becsatlakoztatni a maga ismereteit, vagy csak 1-2 családtag információit hasznosítják, a többit pedig figyelmen kívül hagyják? (Gyakran mondják a gyerekek: "Te ne szólj bele, te ehhez még kicsi vagy".) Ugyanígy az alternatívák kimunkálásának szakaszában: kinek van módja - kinek engedtetik meg - lehetséges megoldási változatokat megfogalmazni? A mérlegeléskor: kinek az igényei, szándékai, értékei vétetnek számításba? Ki hozza meg a végső döntést? Valamiképpen minden családban kialakul, hogy miként zajlik le a döntési folyamat, kinek mi a szerepe abban; ez alakítja ki a családon belül a hatalmi viszonyok struktúráját.

Ez a struktúra természetesen minden családban más és más, a konkrét, ténylegesen meglévő viszonyrendszer mindig egyedi jellegű. Bennünket itt a sok egyedi formából kirajzolódó típusok érdekelnek.

Az itt következő tipológia alap gondolatában, logikai szerkezetében Somlai Péter többször idézett könyvének "A személyközi kompetencia szintje" című alfejezetéből³⁰ indul ki. Mivel mi a problémákat kissé más nézőpontból elemezzük, a típusok leírása, ha van is érdemi hasonlóság, mind tartalmában, mint megfogalmazásában eltér a Somlai által leírtaktól.

Az eddig elmondottak alapján a családon belüli hatalmi struktúra típusainak felvázolásához két szempontot (a szociológia szaknyelvén két dimenziót) kell figyelembe venni.

Az egyik a hatalmi (befolyásolási, kompetencia) viszonyok kiegyenlítettsége. Kiegyenlítettség abban az értelemben, ahogyan az imént szoltunk erről, tehát, hogy a családot érintő döntésekbe van-e módja minden családtagnak a maga szintjén, a maga kompetenciája által megszabott határok között beleszólni, vagy van olyan családtag, aki kisajátítja a kompetenciákat. Az egyes családtagoknak van-e módja a döntési folyamat során sajátos érdekeit, törekvéseit, akaratát érvényesíteni, pontosabban megtörténik-e, hogy ezek az érdekeket, törekvéseket, akaratokat a többi családtag figyelembe veszi, és ennek alapján végbemegy-e az eltérő érdekek, törekvések, akaratok ütköztetése és lehető egyeztetése, vagy pedig van olyan családtag, aki "lesöpri" a többiek érdekeit, törekvéseit, akaratát, és a döntésben csak a magáét, a maga elképzeléseit érvényesíti. A kiegyenlítettség jelzett változatainak megnevezésére használjuk nyugodtan a politológiában szokásos kategóriákat, és nevezzük a lehető mértékig kiegyenlített viszonyokat demokratikusnak, demokratikus családi döntéshozatali mechanizmusnak, a kiegyenlítetlen, aszimmetrikus viszonyokat pedig autokratikusnak. (Tudjuk természetesen, hogy a gyakorlatban alig találkozunk teljesen demokratikus családi döntéshozatali (hatalmi) struktúrával, mint ahogy a tisztán autokratikus szerkezet - amikor minden kérdésben ugyanaz a családtag dönt, a többiek, véleményének teljes figyelmen kívül hagyásával - is ritkán fordul elő. Általában a család döntési struktúrája inkább demokratikus, vagy inkább autokratikus, nekünk a típusok leírásához a két szélső érték megnevezése elegendő lesz.)

A másik szempont, a másik dimenzió a hatalmi (befolyásolási, kompetencia) viszonyok kötöttségének mértéke. Az tehát, hogy mennyire állandóak ezek a viszonyok, vagy ellenkezőleg, mennyire változékonyak. Változékonyak egyrészt az idő, a változások függvényében (akár a családtagok személyiségének, kompetenciájának változására gondolunk, akár a családot ért külső hatások belső viszonyokat is változtató hatásaira), változékonyak másrészt az eldöntendő kérdések természetének függvényében (vagyis, hogy mindig annak van meghatározó szerepe a döntésben, az van "hatalmi pozícióban", aki az adott kérdésben a leginkább kompetens). Ebből a szempontból (e szerint a dimenzió szerint) a család hatalmi struktúrája lehet merev (rögzült), amikor minden családtagnak megvan a "stabil helye" ebben a struktúrában, kialakult és rögzült, hogy ki milyen súllyal avatkozhat (vagy nem avatkozhat) bele a döntési folyamatba. És lehet a struktúra rugalmas, vagyis olyan, hogy a különböző helyzetekben a családtagok egymáshoz viszonyított döntési pozíciója más és más. (Természetesen a gyakorlatban itt sem a két szélsőség - abszolút merev, mozdíthatatlan és minden pillanatban újra-alakuló - létezik; a típusalkotáshoz azonban itt is megelégszünk egy "kétértékű skálával".)

A két dimenzió (szempont) összekapcsolásával a család hatalmi struktúrájának négy típusa írható le:

a) *Autoriter és merev struktúra*. Ebben a szerkezetben egy családtag kisajátítja a "főhatalmat" (autoriter), a végső szó a döntési folyamatban mindig (merev) az övé. Természetesen előfordulhat - ténylegesen ez a gyakoribb -, hogy a "főhatalom" birtokosa más családtagot is bevon a döntési folyamatba, megkérdezi és meghallgatja véleményüket, de ez legfeljebb - szintén politológiai szakkifejezést kölcsönözve - csak "átruházott hatalom". Ami azt jelenti, hogy a tulajdonképpeni hatalommal rendelkező adott kérdésben megengedi másnak is a döntésben

való részvételt, de fenntartja magának annak jogát is, hogy az döntést végül ő mondja ki, és annak jogát is, hogy az “engedélyt” bármikor visszavonja. Mint ahogy ő határozza meg a többiek döntésbeni szerepét is: tőle függ, hogy, kinek, mikor, miben lehet beleszólása. (“Te fiam most hallgass, te akkor szólalhatsz meg, ha arról lesz szó, hogy ...”) Ebben az értelemben is merev lehet ez a struktúra, akkor ugyanis, ha napi működés során elég pontosan kialakul és rögződik, hogy kinek, mikor, miben lehet egyáltalán megszólalnia.

Az autoriter és merev struktúra látszólag nagyon hatékonyan működik: gyorsan születnek a nagyon határozott döntések. A családi élet működési szempontjából azonban ez valóban csak látszat, ugyanis ez a struktúra, azzal, hogy csak igen kevésbé engedi a családtagok különböző érdekeit, akaratait érvényesülni, természeténél fogva magában hordja a súlyos konfliktusok esélyét és valószínűségét. Emellett könnyen belátható az is, hogy a merev-autoriter struktúra nem kedvez a bizalomteli és szeretetre épülő családi légkör kialakulásának, tehát hosszabb távon igen nagy valószínűséggel akadályozza a család harmonikus működését.

b) *Demokratikus és merev struktúra.* Ebben a szerkezetben a döntési jogosultság a családtagok között megosztott, illetve a döntési folyamatban több családtag (esetleg mindenki) érdemben részt vesz. Mindenkinek - vagy a döntéssel érintett minden családtagnak - lehetősége van saját érdekeit (szándékait, akaratát) képviselni. A döntést megelőző információgyűjtési szakaszban minden információt, bárki “hozza” is azt, figyelembe vesznek, mérlegelnek. Az alternatívák kimunkálása során a különböző törekvéseket kifejező változatok kerülnek megfogalmazásra, és a végső döntés meghozatalához igyekeznek megkeresni a konszenzusos vagy kompromisszumos megoldást. (A kettő közötti különbség: konszenzusra] akkor beszélünk, amikor sikerül olyan megoldást találni, ami minden érintett számára több előnyt jelent, mint saját eredeti törekvése, a kompromisszum pedig az, amikor minden érintett enged valamennyit eredeti szándékából, tehát mindenki valamivel kevesebbet ér el, mint eredetileg szeretett volna.)

A demokratikus struktúra merevsége azt jelenti, hogy mindenkinek kialakul egy határozottan rögzített szerepe. Részben a kompetenciaviszonyok rögzültsége mentén: pontosan tudni lehet, hogy kinek milyen kérdésben van erősebb szava. Másrészt a hatalmi-befolyásolási viszonyok erősségének mentén (amit ebben az esetben alapjában az egyes családtagok asszertivitásának különböző szintje határoz meg): kinek a véleményét milyen súllyal veszik általában figyelembe.

A struktúra demokratikus jellege természetesen a család kiegyensúlyozott működését hozza magával. Ugyanakkor merevsége hosszabb távon veszélyeket hordoz. Mint szó volt róla, a kompetenciaviszonyok is állandóan változnak, egyszerűen például attól, hogy a gyermek, növekedvén, egyre több dologban válik kompetenssé. És a személyiségfejlődéssel - ami felnőttkorban sem áll meg, alkalmasint különböző hatásokra eléggé mélyreható változások is beállhatnak - változhat a családtagok asszertivitásának szintje, az asszertivitások egymáshoz viszonyított erőssége is. A merev struktúra ezeket a változásokat nem követi, egy idő után előállhat, hogy a struktúra már nem felel meg a tényleges “erőviszonyoknak”, és ez szintén konfliktusok forrása lehet.

c) *Autoriter és rugalmas struktúra.* A szerkezet autoriter jellege lényegében azonos azzal, ahogyan ezt az a) pontban leírtuk. Rugalmassága alapvetően kétféle lehet.

Az egyik változat az, amikor a különböző “kihívások”, a környezet változásának, a család belső viszonyainak változása hatására, esetleg az eldöntendő kérdés tartalmának függvényében rendszeresen változik a “főhatalom” birtokosának személye. Mindig van valaki, aki adott pillanatban (adott döntési folyamatban) “főhatalmat” gyakorol abban az értelemben, hogy ekkor, ebben az esetben az ő, joga” és lehetősége akaratát a többiekével szemben, a többiek akarata figyelmen kívül hagyásával érvényesíteni, de a személy időről időre változik, mégpedig úgy, hogy tudható (számára és a többi családtag számára is nyilvánvaló), hogy ez a “főhatalom-birtoklás” nem végleges.

A másik változatban van állandó “főhatalmat” gyakorló személy, de ő a többiek szerepét változóan “osztja ki”. Ismét a kihívások különbözőségéből következően másnak és másnak engedélyez több vagy kevesebb beleszólást.

Ez a struktúra sokkal harmonikusabb család-működést tesz lehetővé, mint az autoriter-merev, mivel a családtagoknak van esélye különböző hatalmi pozíció betöltésére. Így az (esetenkénti, időleges) hatalomnélküliség, alávetettség frusztráló hatását is könnyebb elviselni, nem gátolja komoly mértékben az érzelmi viszonyok kiegyensúlyozott alakulását. Ugyanakkor a bizonytalanság elemét építi be a család életébe: az első változat esetén nem lehet pontosan kiszámítani, hogy adott esetben ki lesz a “főhatalom birtokosa”, a második változat esetén pedig azt nem lehet előre tudni, hogy kinek, milyen mértékben fogják engedélyezni a

döntésben való részvételt. Márpedig tudjuk, hogy a családtagok számára a családon belüli biztonságnak kitüntetetten fontos jelentősége van.

d) *Demokratikus és rugalmas struktúra.* A demokratikus jelleg itt is ugyanazt jelenti, mint a b) pontban írottak. Rugalmassága azt jelenti, hogy a szerepek - kompetenciaviszonyok, az akceptált (a többiek által elismert-elfogadott) asszertivitás-szint - nem rögzültek. A változásoknak - legyenek azok kívülről, környezeti tényezőkől származó változások, vagy a család belső viszonyainak változása, vagy a családtagok személyes változása - megfelelően, azokra reagálva folytonosan módosul(hat) a hatalmi-befolyásolási viszonyok szerkezete.

Eléggé nyilvánvalónak látszik, hogy ez a struktúra az, amely egyrészt a leginkább optimális döntések meghozatalát garantálja, mivel lehetőséget ad arra, hogy mindig az éppen érvényes kompetenciaviszonyok függvényében annak (azoknak) legyen nagyobb szerepe a döntésekben, aki (akik) a leginkább illetékes(ek). Másrészt ebben a szerkezetben a legnagyobb az esélye annak is, hogy a családtagok egymás közötti viszonyai harmonikusan alakuljanak; többek között azért is, mert ez a szerkezet ad a legtöbb esélyt a szükségképpen fellépő érdekütközések, konfliktusok kapcsolaterősítő módon való kezelésére.

Mindezidáig a hatalmat (befolyást) egyes személyekhez kötve elemeztük. Tudjuk azonban, hogy valamilyen törekvésünk biztosabb elérése érdekében igen gyakran szövetségest, vagy szövetségeket keresünk. A családon belüli hatalmi viszonyok elemzése tehát elvezet bennünket a (családon belüli) szövetségek, koalíciók kérdésköréhez.

5.2.4. A családon belüli szövetségek, stabil vagy időleges koalíciók

Céljaink biztosabb elérése érdekében tehát gyakran keresünk szövetségest. Általában úgy szoktuk felfogni, hogy ez valami racionális cselekvés: pontosan átgondoljuk, hogy mit szeretnénk elérni, melyek a nekünk rendelkezésre álló eszközeink, elegendőek-e ezek célunk biztonságos eléréséhez, és ha úgy találjuk, hogy nem, ekkor keresünk olyan szövetségest, aki a maga eszközeivel ki tudja egészíteni a mienket, és hajlandó is az együttműködésre. Somlai Péter azonban meggyőzően mutatja meg³¹, hogy családban a dolog nem egészen így működik.

A családban ugyanis a kapcsolatok alakulását, amint az az eddig elmondottak alapján nyilvánvaló, sohasem tisztán az ésszerűség, a racionális megfontolások szabályozzák. Minden aktuális kapcsolatalakításban, interakcióban, egymásra vonatkozó cselekvésben jelen vannak valamiképpen a kapcsolati előzmények, a tagok kapcsolatának addigi "története", ezen belül természetesen az egymás lehetséges reakcióiról való előfeltételezések is. (A korábban elemzett "szándék-tulajdonítások") Azért sem tisztán racionálisak a kapcsolatalakulások, mert mindig jelen vannak az érzelmi viszonyok is, és ezek következtében a családtagok sohasem tisztán ("racionálisan") a saját érdeküket, törekvéseiket tekintik, hanem valamiképpen mindig figyelembe veszik a másik érdekeit, akaratát is. További bonyolító tényező az, hogy a családon belül a kapcsolatok sűrű "kommunikációs térben" alakulnak: két (vagy három, vagy több, mindegy) családtag kapcsolatának alakulása közben zajlik nekik és a többieknek, illetve a többieknek egymás közötti kommunikációja (interakciói), ami természetesen befolyásolja az aktuális kapcsolatalakulást is. És nagyon fontos befolyásoló tényezője a koalíciók alakulásának a család hatalmi struktúrája: más célra, más jelleggel és másként alakulnak szövetségek egy demokratikus vagy autoriter, egy merev vagy rugalmas hatalmi struktúrájú családban.

A szövetség-kötés (koalíció-alakulás) tehát a családban ebben a bonyolult, messze nem csak, vagy nem is elsősorban a racionalitást, az ésszerűséget tartalmazó "pszichikus tér"-ben történik. A kapcsolatok alakulásának története elsősorban azt befolyásolja, hogy a családtagok tudják, kivel lehet szövetséget kötniük (koalíciót alkotniuk), ki az, aki, az eddigi tapasztalatok alapján, hajlandó velük szövetkezni. Az érzelmi viszonyok elsősorban azt határozzák meg, hogy kinek meri valaki a szövetségekötést felajánlani, kiben bízik meg ebben a tekintetben. Az egyidejűleg zajló kommunikációs történések pedig egyrészt megint azt határolják be, hogy kivel van esélye adott esetben a szövetségekötésnek, másrészt arra is tartalmaznak információt, hogy kivel (kikkel) szemben van szükség a szövetségre (koalícióra).

A koalíciókat is két szempont (dimenzió) szerint vizsgálhatjuk. Az egyik a tartósság, eszerint megkülönböztethetünk eseti, egy "akcióra" érvényes szövetséget (ezt nevezi Somlai helyzeti szinten működő koalíciónak), és tartós, hosszabb ideig fennálló szövetséget (amit Somlai kapcsolati szinten működő koalíciónak nevez.) A másik szempont a szövetség (koalíció) szorossága, zártsága, eszerint lehet (Somlai megjelöléseivel)

“kizáró” jellegű és “egyensúlyi” jellegű a koalíció. A “kizáró” jelleg azt jelenti, hogy a koalíció tagjai olyan szoros és olyan jellegű szövetségben vannak egymással, ami egyértelműen egy vagy több más családtaggal szemben érvényes, és kizárja azt, hogy a koalíció valamely tagja a többiek közül valakivel szövetségre lépjen. Az “egyensúlyi” jelleg pedig az, amikor a koalíció jellege megengedi azt, hogy a tagjai esetenként másokkal is szövetséget alakítsanak ki.

A hatalmi struktúra típusaihoz hasonlóan megalkothatjuk e két dimenzió szerint a családon belüli koalíciók típusait is a következőképpen:

a) *Helyzeti szintű és kizáró jellegű koalíció (szövetség).* Ez az az eset, amikor egy adott konkrét cél elérése érdekében fog össze két vagy több családtag, egyértelműen másokkal, a többiekkel szemben. Ilyen lehet például az, ha a gyerekek fagyaltot szeretnének enni, és közös erővel próbálják ezt szüleiktől kicsikarni. De ilyen az is, amikor a szülők próbálják közösen ágyba dugni a gyerekeket, hogy ők nyugodtan elmehessenek moziba. Vagy ilyen időleges és kizáró koalíció az is, amikor anya és lánya fognak össze, hogy elérjék a “fiúknál”, meccsnézés helyett inkább strandra menjenek.

Természetesen ezeknek a koalícióknak a kialakulását is meghatározza a tagok kapcsolatának “története”, az egymás iránti bizalom szintje és jellege; egyszóval mindaz, amit korábban e vonatkozásban említettünk. Úgy tűnik, hogy ez a fajta koalíció - azzal együtt, hogy kisebb-nagyobb gyakorisággal minden családban szükségképpen előfordul - tipikusan, az adott családra jellemző, az adott családban leggyakoribb forma akkor lesz, ha a család hatalmi struktúrája az autoiter-merevhez áll a legközelebb. Ekkor ugyanis szükség van az érdekérvényesítés “szövetségi” formájára, ugyanakkor, a struktúra merevsége miatt, tartós koalíció létrejötte nem valószínű. Ha azt találjuk, hogy egy családban a koalícióknak ez a domináns formája, valószínűsíthető, hogy a család érzelmi klímája az optimálisnál felszínesebb, a mély és bizalomteli kapcsolatok relatív hiányára következtethetünk.

b) *Helyzeti szintű és egyensúlyi jellegű koalíció (szövetség).* Ebben az esetben is konkrét egyedi cél érdekében alakul ki a koalíció, az egyensúlyi jelleg itt azt jelenti, hogy a koalíció megléte nem zárja ki, hogy egyidejűleg (akár ugyanannak a kérdésnek egy részkérdésében is) a tagok valamelyike valaki mással is ne szövetkezhetne. Például: családban arról folyik a szó (az az eldöntendő kérdés), hogy mi legyen a vásárnapi program. A gyerekek kirándulni mennének (ennek az érdekében szövetkeznek), a szülők inkább rokoni látogatást szeretnének (mindketten, koalícióban). Közben felmerül a kérdés, hogy akár ide, akár oda, gépkocsival menjenek-e, vagy villamossal. Az egyik gyermek és az egyik szülő a villamost részesítené előnyben (ennek érdekében szövetkeznek), míg másik gyermek és másik szülő gépkocsival mennének (az ő koalíciójuk erről szól). Ebben a példában mindenki egyszerre tagja két koalíciónak alapjában ugyanabban a kérdésben (a vásárnapi program kérdésében), és a két “koalíciós tagság” lehet közel egyenlő erejű, lehet “egyensúlyban”.

Az ilyenfajta koalíció-alakulások feltétele egyrészt a viszonylag kiegyensúlyozott érzelmi viszony-rendszer, és a kölcsönös bizalom eléggé magas szintje. Az előbbire ahhoz van szükség, hogy lehetőség legyen a különböző összetételű koalíciók létrejöttére (minden családtagnak minden másikkal legyen olyan érzelmi kapcsolata, ami megengedi a szövetségre lépést), az utóbbira meg ahhoz, hogy a más koalícióba belépő biztos lehessen abban, hogy “eredeti” koalíciójának tagja nem fogja ezt “árulás”-nak tekinteni. Valószínűsíthető továbbá, hogy ilyen típusú koalíciók a kiegyensúlyozott kompetencia viszonyú, demokratikus hatalmi struktúrájú családokban fordulnak elő. (Annak, hogy ez a koalíció-típus tipikus, domináns forma legyen egy családban, kicsi a valószínűsége, mivel ugyanazok mellett a feltételek mellett mód van tartós koalíció-alakulásra is - ld. majd ehhez a d) pont - ami előnyösebb, mert biztonságosabb.)

c) *Kapcsolati szintű, kizáró jellegű szövetség (koalíció).* Ez tehát tartós, viszonylag stabil koalíció. A “kapcsolati szintet” Somlai így határozza meg: “Két vagy több tag között akkor működik kapcsolati szinten koalíció, ha tartós együttműködésük során képesek és hajlandók kommunikációikba intenzíven implikálni közös értelmezési standardjaikat, és ennek megfelelően formálják egy vagy több ‘harmadik’ félre” vonatkozó elvárásaikat.”³² A lényeg itt véleményünk szerint a közös értelmezési keret, az tehát, hogy a koalíció tagjai nem csak egyes esetekre vonatkozóan, egy konkrét cél elérése érdekében kötnek szövetséget, hanem tartósan, hosszabb távra érvényes módon egyeztetik a “többiek” (a többi családtagok) viselkedésére, általánosabban a család működésmódjára vonatkozó elvárásaikat; mind a “többiek” várható viselkedésének, reakcióinak előfeltételezése, mind a “többiek” általuk kívánatosnak tartott viselkedésének akarása (alkalmasint e viselkedés kikényszerítésére irányuló közös akció végrehajtása) értelmében. Fontos azonban, hogy ez az “egyeztetés” nem

racióális szinten, nem “tárgyalások” útján történik meg, hanem a kapcsolatalakulásnak azokon a mélyebb szintjein, amelyekről a kommunikációkról és interakciókról szóló fejezet részben szóltunk. A kommunikációs aktusok és interakciók sokaságában, a szándék- és jelentéstulajdonítások helytállóságának sorozatos visszaigazolásában derül ki, hogy ki az, akire általában számíthatok, ki az, aki általában nagy valószínűséggel támogatni fog engem. (Hogy azután ez az általános koalíció az egyes konkrét esetekben aktualizálódjon)

Ebben a típusban a tartós (kapcsolati szintű) koalíció kizáró jellegű. Ez azt jelenti, hogy a családban vannak olyan koalíciók, amelyek tartósak, és amelyek nem engedik meg, hogy a tagok másokkal is szövetségre lépjenek. Szélső esetben - ami elég ritka - minden más szövetséget kizár, alkalmasint viszont csak a más tartós szövetséget “tiltja”, míg adott esetben másokkal helyzeti koalíciót megtűr. De mindenképpen merev hatalmi struktúrával jár együtt, a merevség (akár demokratikus, akár autoriter) minden negatív következményével együtt. A tartós kizáró jellegű koalíciók dominanciája a családban gyakorlatilag kizárja a kiegyensúlyozott (mindenoldalú) kapcsolati háló kialakulását, megnehezíti (vagy lehetetlenné teszi) a konfliktusok pozitív, kapcsolaterősítő megoldását. Huzamos fennmaradása a család részelemekre töréséhez, végső fokozatban családbomláshoz vezethet.

d) *Kapcsolati szintű, egyensúlyi jellegű koalíció (szövetség).* Mibenléte az előző típusoknál elmondottakból egyenesen következik: olyan tartós (kapcsolati szintű) koalíció, amely megengedi a másokkal való tartós vagy helyzeti szintű koalíciókban való részvételt is. Mondhatjuk úgy is, hogy ennek a fajta koalíciónak a belső rendszerébe, a saját működésmódjába beépített “rendszeralkotó elem” a tagok más koalíciókban való részvétele.

Kialakulásának feltétele az intenzív, mindenoldalú kommunikációs és interakciós mező, a családtagok között meglévő mindenoldalú, eléggé magas bizalmi szint, a kapcsolati háló kialakultsága, a viszonylag kiegyensúlyozott kompetenciaviszonyok. Könnyen belátható, hogy rugalmas hatalmi struktúrával járhat csak együtt, és ilyentípusú koalíciók dominanciája demokratikus légkörű családokban lehetséges. Fontos az is, hogy a kapcsolati szintű, egyensúlyi koalíciók megléte a családtagok számára nagyfokú biztonságot jelent: megerősíti azt az érzést, hogy van helyem a család mikro-világában, és viszonylag stabilan kijelöl ebben a struktúrában egy olyan helyet, amely elfogadott egyén számára (hiszen a koalícióit maga alkotta meg).

És voltaképpen a legutóbb mondottak teljesítik ki a választ arra a kérdésre is, hogy miért van szükség a családban (ilyentípusú) koalíciókra, miért jó, ha vannak, ha kialakulnak. A részfejezet elején csak annyit mondottunk, hogy szükségszerű szövetségek alakulása, hogy természetes az, hogy a hatékonyabb céléérés érdekében szövetségeseket keresünk. Most már hozzátehetjük, hogy az ilyen koalíciók azért szükségesek, mert a család belső szerkezetének olyan alkotóelemeit jelentik (olyan sajátos rendszerszervező erőként működnek), amelyek jelentős mértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy a családtagok biztonságosan érezzék családon belüli helyzetüket. Ezáltal, közvetve, hozzájárulnak a család érzelmi viszonyrendszerének kedvező alakulásához, végső soron a család jó működéséhez. Hangsúlyozzuk azonban, hogy minden alapvetően a kapcsolati szintű és egyensúlyi jellegű koalíciókra érvényes (részlegesen még a helyzeti szintű és egyensúlyi koalíciókra); a kizáró jellegű koalíciók alapvetően negatív hatásairól a típusok leírásakor szóltunk.

Magától értetődő, mégsem árt megjegyezni, hogy koalíciók éppúgy változnak, változékonyak, mint a család viszonyrendszerének más elemei. A kapcsolati szintű, tartós koalíciók is: ahogyan a külső feltételek és “kihívások” módosulnak, ahogyan maguk a családtagok változnak, folyamatosan alakulnak, módosulnak a szövetségek is. Amíg kicsik a gyermekek, a szükséges a szülők’ “szövetsége” a gyermekekkel “szemben”: a harmonikus személyiségfejlődéshez nélkülözhetetlen az egységes szocializációs hatás. Ahogy nőnek a gyermekek, “normális”, “egészséges” esetben ki kell alakulnia szülő-gyermek koalícióknak is: ez meg a gyermek önállósodásához, szerep-gazdagodásához nélkülözhetetlen. Ha a család más társadalmi kisközösséggel kerül kapcsolatba (például valamely gyermek házassága révén), ez óhatatlanul átrendezi a családon belüli viszonyokat, a koalíciókat is.

Mindezek alapján megkísérelhetünk most már egy általánosabb megfogalmazást a család belső dinamikájáról.

A család belső dinamikája tehát a családon belüli viszonyok folytonos változása, mozgása, illetve a rögződött viszonyok “aktualizációja”, működésbe lendülése egy adott konkrét helyzetben, történésben, akcióban. Vagyis a dinamika egyrészt a családon belüli viszonyok által determinált mozgás, család-működés, másrészt ezeknek a viszonyoknak a folytonos változása, alakulása.

Szükséges még áttekintnünk, hogy milyen tényezők teszik szükségessé, váltják ki ezt a folytonos változást.

Sem terünk, sem szükségünk nincs itt arra, hogy igen nagy részletességgel egyenként elemezzük az összes

számbajöhető tényezőt. Elegendő itt, ha rámutatunk, hogy a tényezőknek két nagy típusa van. Az egyik a családot kívülről érő hatások, a másik a család belső történései. Nézzük először a külső hatásokat.

A család, mint erről több összefüggésben is volt szó, nem elszigetelt, önmagában lévő alakulat. Része a társadalomnak; egyrészt a társadalomnak, mint egésznek, másrészt a szűkebb környezetnek, a települési helyi társadalomnak, a szomszédsági rendszernek, a rokoni-baráti hálózatnak. Ezekben a közegekben sok minden olyasmi történik, ami megváltoztatja a család életének feltételrendszerét (többnyire persze csak elemeiben), és erre a változásra a családnak valamiképpen reagálnia kell. Milyen "történésekre" gondolunk itt?

Össztársadalmi szinten ilyen lehet például a politika változása. Ami alkalmasint egészen közvetlenül is hathat a családok életére: ha egy új politikai kurzus megváltoztatja a családtámogatási rendszert (családi pótlék, gyese stb.), a családoknak (a családok egy jelentős részének) módosítania kell megélhetési stratégiájukat. De hasonlóképpen - hogy egy egészen más jellegű példát mondjunk - a társadalom kommunikációs (tömegkommunikációs) szerkezetének megváltozása, például a televízió "betörése" olyan kihívás, amire a családnak reagálnia kell időszerkezetének átalakításával is, az együtt töltött idő tartalmainak módosításával is; egyáltalán az egész szellemi-kulturális funkció megvalósítása változtatásával.

Helyi (települési) szinten: ha átrendeződik egy település közlekedési rendje (másfelé terelik az autóbuszokat stb.), módosítani kell a család "közlekedési rendjét" is. Esetleg olyannak is kell buszbérletet venni, akinek eddig nem volt rá szüksége, vagy éppen kerékpárt kell venni valakinek, aki eddig busszal tudott járni. És megint egy egészen más jellegű példa: a település "civil szférájának" módosulása (egy-két olyan új egyesület megalakulása például, ami a családtagok közül néhányat érint) átalakításra kényszeríti a családnak a helyi társadalom közéleti mozgásiban való részvételét, ezáltal természetesen a család belső mozgásrendszerét is. Itt, a település helyi társadalmának szintjén továbbá egészen mélyreható változások is történhetnek. Utalunk a korábban mondottakra a család érték és normarendjének alakulásáról. Láttuk, hogy ennek legfontosabb elemeit a család a közvetlenül körülvevő környezettől, a helyi társadalomtól veszi. És láttuk a magyar társadalom történetéről szóló fejezetben, hogy a polgárosodás megszakítottságai, az ebből is következő közösségi hiányok és értékválság hatására a családok számára a környezet által felkínált "értékkészlet" igen alaposan módosult, és jelenleg is folytonosan változik. Nyilvánvaló, hogy ezek a hatások a család értékvilágának - ezzel együtt belső normarendjének, belső viszonyainak, belső szerkezetének változásait is előhívják. (Például ha megváltoznak a férfi és női szerepekre vonatkozó társadalmi elvárások, erre nyilván a család belső viszonyinak alakításával is reagálni kell.)

A belső - családon belüli - történések sem kisebb jelentőségűek. Elegendő itt arra utalni - e fejezet előző alfejezeteiben több vonatkozásban volt már erről szó -, hogy például a gyermek megszületése alapvetően átrendezi az érzelmi viszonyok hálózatát. Vagy arra, hogy új tudások megszerzése a családtagok részéről megkívánja a kompetenciaviszonyok újra-rendezését. A családtagok személyiségfejlődése nem engedi érintetlenül maradni a befolyásolási-hatalmi szerkezetet. Eddig azonban ezekkel a belső történésekkel csak mint különálló, egyedi "eseményekkel" foglalkoztunk. Kétségtelen, vannak olyan rendkívüli történések is egy család életében, amelyekre a család belső viszonyainak átrendezésével kell reagálni (ilyen lehet például az egyik felnőtt munkanélkülivé válása), a jelzett belső változások döntő többsége azonban a család normális életfolyamatának természetes, benne rejlő eleme. Ennek a "normális életfolyamatnak" a természetes (időbeni) tagolódása pedig a családi életciklusok. Minthogy itt a család egész életét átfogó, és így kitüntetett jelentőségű dologról van szó, ezzel a következőkben külön alfejezetben foglalkozunk.

5.3. A CSALÁDI ÉLETCIKLUSOK

Komlósi (Hill és Rodgers felosztását követve, kissé módosítva) a családi életciklus nyolc szakaszát írja le:

- *újonnan házasodottak,*
- *csecsemő- és kisgyermekes (0-3 év) család,*
- *kisgyermekes (3-6 év) család,*
- *család iskolás gyermekkel (6-14 éves),*
- *serdülő gyermek (14-18 év) a családban,*

- felnőtt gyermeket kibocsátó család,
- magukra maradt, még aktív szülők, és
- inaktív idős szülők családja.

Látható, hogy a ciklusok alapvetően gyermek életkorához kötöttek. Ez két problémát is felvet. Az egyik az, hogy mit kezdünk ebben a rendszerben azokkal-a családokkal, ahol nem születik gyermek? (Gyermektelen házaspár, vagy élettársak.) Nyilván ezeknek a családoknak (pároknak) is megvan a maga kapcsolati ciklusa. Úgy tűnik azonban, hogy ezt eddig nem nagyon vizsgálták; minden bizonnyal egyrészt azért, mert a számosságuk viszonylag kicsi, legalábbis a gyermekes családokhoz viszonyítva, másrészt azért, mert ez a kapcsolatalakulás két felnőtt ember olyan magánügye, ami másokat kevésbé érint. Mi követjük a szakirodalom szokásos eljárását, és - bár tudjuk, hogy ez az elmondottak érvényességi körének korlátozását jelenti - a családi életciklust csak a gyermekes családokra vonatkozóan tárgyaljuk. A másik probléma, hogy több gyermek esetén melyik gyermek életkorához kössük a ciklust? A szakemberek "közmegegyezése" szerint az első gyermek életkorát vesszük alapul. Ezt az indokolja, hogy a család életében a ciklusokra jellemző tipikus változások nyilván az első gyermek adott életkorában bekövetkeznek, és bár a később születő gyermek(ek) érkezése módosítja a struktúrákat, az alapfolyamatokat az első gyermek megszületése és növekedése határozza meg.

Lássuk tehát a ciklusok fő tartalmait!

Meg kell jegyeznünk, hogy itt a ciklusoknak elsősorban a szociológiai jellegű tartalmait akarjuk összefoglalni. Nyilván kulcsfontosságúak a lélektani, szociálpszichológiai tartalmak, esetenként jelzésük elkerülhetetlen lesz, részletesebb kibontásuk azonban nem lehet feladatunk. Az ez iránt érdeklődő számára ajánljuk Komlói Piroska jelzett tanulmányát, amely a hangsúlyt éppen ezekre a mozzanatokra helyezi.

5.3.1. Újonnan házasodottak

"A családalapítás időszaka komoly feladatok elé állítja a párt: közös életük külső és belső kereteit kell kiépíteniük." - írja Komlói.³⁴

A látszat az, hogy ma Magyarországon a külső keretek kiépítése a bonyolultabb, nehezebb feladat. És kétségtelen, hogy a fiatal párok többségének e vonatkozásban nagy nehézségekkel kell szembe néznie. Az önálló életkeretek megteremtése (önálló lakás, berendezés) csak ritkán lehetséges hosszabb időn át tartó átmeneti megoldások nélkül. Akár valamelyikük szüleihez költözik, akár albérletbe, ez még nem a "fészekrakás": ott van benne mind az ideiglenesség tudata, mind az idegenség érzése ("ez még nem a miénk, nem az, aminek magunknak akarjuk alakítani"). Ennek a helyzetnek kettős hatása van; mindkettő a belső keretek kialakításának akadály. Az egyik az, hogy a párnak, már az együttélés időszakában, igen kemény erőfeszítéseket kell tennie a külső keretek alapjainak megteremtése érdekében, és ez könnyen elvonhatja figyelmüket és energiájukat a belső keretek megteremtésétől, az "összeecsiszolódástól". A másik az alkalmazkodás kényszere a külső keret biztosítóhoz (a szülőkhöz, albérlet esetén a bérbeadó igényeihez), ami óhatatlanul az egymásra figyelés, az egymáshoz való "alkalmazkodás" kialakulásának rovására megy.

Holott eléggé nyilvánvalónak gondoljuk, hogy a belső keretek kialakítása a fontosabb, és igazi tartalmát tekintve minden bizonnyal a nehezebb feladat.

Mindkét fél szerepelvárások, hozott minták és megvalósítandó-megérendő modellek sokaságával lép be a kapcsolatba. Mire összekapcsolódnak, mindkettejüknek határozott elképzelései vannak arról is, hogy milyen a családban a férfi- és női szerep, milyen az optimális családmodell, hogyan anyaként és apaként viselkedni, hogyan kell a családnak (párnak) kapcsolatot tartani a környezetével, és még számos más kérdésről. Ezeket az elvárásokat és mintákat nyilván elsősorban saját kibocsátó családjukból (szüleiktől) hozzák magukkal, de ugyancsak természetesen közvetve-közvetlenül rajtuk van a szűkebb-tágabb társadalmi környezet lenyomata is.

A modern társadalomban - ld. erről a 3. fejezetben írottakat - nagy a valószínűsége annak, hogy a felek lényeges elemekben is különböző elvárásokat és mintákat hoznak. (Mivel nincsenek jól kialakult, nagyobb társadalmi tömbökben hagyományoszerűen rögzült sztenderdek.) Az eltérő szerepelvárások, modellek, minták összehangolása, a közös sémák kialakítása, a saját családmodell megalkotása az "újonnan házasodott" ciklus legfőbb belső tartalma, legfőbb feladata.

És ez, különösen, ha beszámítjuk a külső keretek megteremtésének energia-lekötő hatását is, meglehetősen időigényes, és, tegyük hozzá, munkaigényes feladat. Ezeket a dolgokat ugyanis nem lehet “megbeszélni”, verbális-rationális szinten “megállapodni” (illetve nem felesleges megpróbálni, de tudni kell, hogy az eljárás kis hatékonyságú, a problémáknak csak majdnem elhanyagolhatóan kis részét oldja meg), a közös kereteknek az együttélés mindennapi gyakorlatában, interakciók, kommunikációs aktusok, kölcsönös befolyásolási kísérletek sokaságában kell kialakulniuk. Ez pedig időt, és nem kevés belső energiát, belső munkát kíván.

Ezért nem helyeslik egyébként a szakemberek, hogy Magyarországon igen gyakran az első gyermek a házasságkötés után igen rövid idővel megérkezik. (Az első gyermekek közel fele a házasságkötést követő egy éven belül megszületik, átlagosan is mintegy másfél éven belül.) Az élet - a pár közös élete - ilyenkor már értelemszerűen a “gyermekről szól”, holott a szülők összecsiszolódása még messze nem fejeződött be. A szülők - főleg az anya - immár elsődlegesen a gyermekre figyelnek, holott még egymásra kellene figyelniük; éppen a gyermek számára is kulcsfontosságú közös belső keretek kialakítása érdekében. Ennek a “sietségnek” a következménye az lehet, hogy megoldatlanul függőben maradnak az együttélést érintő fontos kérdések, ez pedig számos későbbi konfliktus forrása lesz. (Nyilván ezzel is összefügg, hogy a válások igen jelentős hányada a házasságkötést követő három éven belül megtörténik.)

Az első családi életciklusban tehát - optimális esetben - megtörténik a közös élet belső és külső kereteinek kimunkálása. Új ciklus indul az első gyermek megszületésével.

5.3.2. Csecsemő- és kisgyermekes család (0-3 éves a gyermek)

A gyermek megszületése, mint erről szó volt már, alapvetően átrendezi a család belső viszonyrendszerét. Azzal is, hogy megszünteti a kapcsolat pár jellegét, és triád (hármast) hoz létre, ami minőségileg új kapcsolati forma. És azzal is, hogy megkívánja az eddig látenciában (rejtettségben, lehetőségében) lévő szülő-szerepek aktualizációját. A szülőknek most már nem csak egymással van dolguk, hanem a gyermekkel is; mégpedig külön-külön is anya-gyermek és apa-gyermek relációkban, és együtt is, szülők-gyermek viszonyban. Azt pedig, hogy ezt hogyan teszik, a szülő-szerepekről hozott mintáik határozzák meg.

Ebben a ciklusban - normális esetben - kétségtelenül az anya a “főszereplő”. Egyrészt azért, mert a csecsemő ellátását, gondozását dominánsan ő végzi, másrészt azért is, mert a pszichológia megállapítása szerint meghatározó jelentőségű a gyermeknek az anyjával kialakuló érzelmi kontaktusa. És itt megint lényeges az, hogy az anya, saját családjából hozott és környezetében látott minták alapján, hogyan tölti be ezt a szerepet. Kapcsolódik ehhez az is, hogy ez az időszak az anya számára igen nagy megterhelést jelent, számos mentális probléma jelentkezhet. Ezek elemzése a pszichológia illetékessége, számunkra, szociológiai szempontból, annyiban fontos, hogy ez olyan tényező-együttes, amire szükségképpen reagálni kell a szülők egymáshoz való kapcsolatában is. Ugyanis az apa is hozott magával mintákat nyilván nem csak az apa-szerepre, hanem elvárásokat a nő anya-szerepével kapcsolatban is. Meg kell tehát történnie a szerep-elvárások egyeztetésének, ezzel együtt meg kell történnie a szülők egymás közötti kapcsolatának a “harmadik”, a gyermek belépése miatt szükségszerű újra-definiálásának, és ez újabb komoly feladat a szülők számára.

Komoly a feladat, mert míg a párkapcsolat alakulásának kezdetén - lényegében az első ciklusban is - a családi kapcsolat egészét kitöltötte a másakra, a társra irányuló figyelem, addig ebben az új helyzetben fontossá válik a “harmadikra”, a gyermekre irányuló figyelem is. A szülőknek meg kell tanulniuk - természetesen nem “iskolában”, nem rationális szinten; és természetesen, ha képesek rá -, hogy a gyermekhez fűződő kapcsolat más jellegű, mint a társához fűződő, és így nem (feltétlenül) csorbítja azt, sőt, gazdagíthatja is.

Fontos mozzanat ebben a családi életciklusban a férfi apa-szerepének alakulása is. Tud-e, hozott mintái alapján képes-e társ lenni a nőnek (anyának) a gyermekkel való kapcsolatok alakulásában, vagy éppen ellenére kell az asszonynak az anya-szerepet megélnie? A férfi ugyanis gyakran asszonyával való kapcsolata csönkulásának éli meg a gyermek születését: úgy érzi, hogy a nő az ő rovására foglalkozik idejének jó részében a gyermekkel. Ahhoz, hogy a családon belüli kapcsolatrendszer kiegyensúlyozott maradjon, az szükséges, hogy a gyermekkel való kapcsolatot mindkét szülő pluszként, a kapcsolatrendszer gazdagodásaként élje meg, és emellett, változott formákban de változatlan intenzitással tudja a társal való kapcsolatot fenntartani.

Ennek a ciklusnak a fő tartalma tehát az, hogy a szülőknek meg kell találniuk egymás közötti kapcsolataikban is azt az új egyensúlyt, amelyben természetes helye van a “harmadiknak”, a gyermeknek.

Külön kérdés itt a “negyedik”, egy további gyermek belépése a rendszerbe. Ez nyilván felveti a testvérek egymáshoz való viszonyának kérdését is, és nyilván azt is, hogy hogyan tudják a szülők kezelni a “triád” kibővülését “négyessé”. Ezzel a kérdéssel azonban, minthogy fő tartalmait tekintve pszichológiai probléma, itt nem foglalkozunk.

5.3.3. Kisgyermekes család (3-6 éves gyermek)

Tipikusan ebben az életkorban kezd a gyermek a családon kívüli közegekkel is komolyabban kapcsolatba kerülni. Legelősebb a váltás akkor, ha óvodába megy: ebben az esetben ekkortól ébren töltött ideje nagyobbik részét családján kívül, professzionális, társadalmilag szervezett nevelési (szocializációs) intézményben tölti. Más jellegű, de nem kevésbé jelentős változás az is, ha az anya ismét munkába áll, gyermekének napközbeni felügyeletét, gondozását viszont valamely családtag (tipikusan a nagyszülők) tudja vállalni. Ekkor ugyan a gyermek változatlanul családi körben van, de nem a saját (szülői) családjában. A családon kívüli közegekkel való intenzívebb találkozás továbbá bekövetkezik akkor is, ha az édesanya változatlanul otthon van gyermekével, mert a 3-6 éves gyermek ekkor is már egyre többet igyekszik kortársaival lenni, velük játszani (játsszótéren, udvaron, szomszédban).

Attól kezdve tehát nem a család a kizárólagos (vagy legalábbis abszolút domináns) szocializációs színtér a gyermek számára. Más mintákkal is találkozunk, más hatások is érik, másfajta normákkal, magatartási szabályokkal ismerkedik, amelyek természetesen megjelennek a családban történő mozgásaiban is. (A gyermek megtanul az óvodában egy játékot, otthon is azt akarja játszani; a külső közegben megtanul olyan szavakat, nyelvi fordulatokat, esetleg olyan kommunikációs kódrendszert, amivel otthon nem találkozott, otthon is érvényesíteni, használni akarja, a szülők esetleg nem is értik; elsajátítja a saját családjában nem használatos magatartási formákat stb.) A családnak (a szülőknek) erre reagálni kell, szükségképpen új elemek épülnek be a gyermekhez való viszonyukba.

Az anya időszerkezete, időfelhasználása mindenképpen megváltozik. Ha újra munkába áll, a változás radikális és szembetűnő, de akkor is komoly módosulás áll be e téren, ha változatlanul otthon van. Kevesebbet kell ugyanis a gyermek közvetlen (fizikai) ellátásával-gondozásával foglalkoznia, így egyrészt átalakul a gyermekkel való törődésének belső szerkezete (több figyelmet tud fordítani és kell fordítania a gyermek érzelmi-intellektuális nevelésére), másrészt ismét jut(hat) ideje és energiája az önmagával és társával való törődésre is.

Változik az apa kapcsolatrendszere is. Míg az előző ciklusban a “főszerep” az anyáé volt, mivel a csecsemővel való foglalkozás elsősorban az ő kompetenciája, s így az apa kapcsolata gyermekével egy kissé külsődleges maradt, addig ebben a ciklusban már megnő az apa kommunikációs és kapcsolati lehetősége gyermekével. (Szólták úgy mondani, hogy az apa akkor tud elkezdni igazán foglalkozni gyermekével, amikor már “szót ért” vele.)

Nyilván ezek a változások hatással vannak a szülők egymás közötti kapcsolataira is. Optimális esetben a kapcsolat erősödik és gazdagodik. A gyermekkel alakuló szimmetrikusabb viszony (az anya-gyermek és az apa-gyermek kapcsolat hasonlóbbá válása) növelheti a szülők közötti kapcsolat egyensúlyát is, az apa-gyermek kapcsolat imént leírt módosulása magával hozza a gyermekért érzett felelősség erősebb megosztását, és ezzel hozzájárulhat a szülők közötti e téren fennálló kompetenciaviszonyok kiegyenlítetté válásához

A kapcsolatalakulás azonban történhet másként is. Ha a feleség korábban dolgozott, a gyermek csecsemőkorában otthon maradt (GYES), azután újra munkába áll, a férjnek az új helyzetben új feladatokat kellene átvennie. Erre azonban gyakran nem hajlandó. Mint Komlósi Piroska írja: “Ismeretes az az általános családdinamikai törvényszerűség, amely szerint a család életében bekövetkezett változásokra mindkét szülő úgy reagál, hogy az eredeti struktúrában élvezett privilégiumaihoz ragaszkodik, ... s az újfajta kötelezettségek elől kitérni próbál. A gyeseen lévő feleség, aki ‘mindenre ráért’, munkába állva nehezen tudja elérni, hogy férje jobban kivegye részét a házimunkából.” (és a gyermeknevelésből; tesszük még hozzá).⁵ Egy új egyensúly kölcsönös erőfeszítéssel történő kialakításának sikertelensége a házastársak közötti konfliktusok forrása lesz, ami szélső esetben váláshoz is vezethet. (Ez a másik jelentős “válási periódus”: a válások mintegy harmada ebben az időszakban történik.)

A ciklus fő tartalmai tehát egyrészt az anya-gyermek és az apa-gyermek kapcsolat hasonlóbbá válása, ezzel egyidejűleg (ennek következményeként) az anya-szerep és az apa-szerep tartalmának módosulása, értelemszerűen

a. férj-szerep és feleség-szerep új tartalmakkal töltődése, és így a. pár egymás közötti kapcsolatának tovább formálódása. Végző soron ezúttal is egy új egyensúly kialakítása a feladat.

5.3.4. Család iskolás (6-14 éves) gyermekkel

Az életszakasz a gyermek szempontjából, noha mindvégig az iskolás korról van szó, korántsem egységes. Kezdetekor a gyermek még alapvetően a családjához kötődik, kapcsolatai, érzelmi kötődései dominánsan családon belüliek. 14 éves korra viszont már bőven beleér a kamaszkorba, aminek jellemzői a fokozódó önállóságra törekvés, a kortárs-csoportok fontossága, tehát a családi kapcsolatok "egyeduralmának" megtörése.

A dolog azonban korántsem egyértelmű. Ismét Komlói Piroskától idézünk: "... a gyermek, fennem hangoztatott önállósági törekvéseivel együtt, nagyon függ még a szülőktől; mind az érzelmi elfogadásuk, támogatásuk, mind az általuk nyújtott viselkedésminták, értékek, normák, attitűdök spontán átvétele, 'eltanulása' tekintetében. Ezt a függőséget azonban elfedni igyekszik a 'konok kamasz' stílus, amire sok szülő sértetten reagál."³⁶ A lényeg itt számunkra az, hogy a gyermek - ellentmondásos - önállósági törekvése a szülők számára a kapcsolatalakításra vonatkozó kihívást jelent, amelyre sértetten vagy megértően, rosszul vagy jól, de mindenképpen reagálni kell. Mégpedig a gyermekkel való kapcsolat valaminő átrendezésével. Ebben a szülők alapvető feladata az, hogy megértsék, természetesnek fogadják el azt, hogy a gyermek számára egyre inkább fontossá kezdenek válni a családon kívüli kapcsolatok. Ennek az elfogadásnak azonban - és teszi igazán nehezzé a "feladatot" - úgy kell megtörténnie, hogy eközben a gyermek családon belüli (szülőkhöz, esetleges testvérekhez fűződő) kapcsolatai ne veszítsenek intenzitásukból. A külső kapcsolatoknak nem a belső helyébe, hanem azok mellé kell kerülniük, gazdagítva az egész kapcsolati hálót.

Nagyon fontos, hogy ezt a kapcsolat-átalakító munkát a szülők együtt végezzék. Ha ugyanis nincsenek szinkronban egymással, a gyermek vagy elbizonytalanodik (nem tudja, melyik szülőhöz "igazodjon"), vagy egyoldalúan valamelyik szülőhöz kapcsolódik, ami az egész családi kapcsolatrendszer torzulásához, labilizálódásához vezet. Az egész kapcsolatrendszeréhez, mivel az egyik szülőhöz való egyoldalú kötődés óhatatlanul kiváltja a másik szülő "féltékenységet", a "kihagyottság érzését", és ez a szülők egymás közötti kapcsolatát sem hagyja érintetlenül.

Ebben a ciklusban válik igen fontossá a testvérek közötti kapcsolat alakulása (ha vannak testvérek). Ha ugyanis a testvérek között nincs túl nagy korkülönbség, s így mindegyikük nagyjából ebben a 6-14 év közötti életkorban van, akkor ebben az időszakban erősödnek fel a testvérek közötti koalíció-alakulások. A fokozódó önállósodási törekvés ugyanis azt is jelenti, hogy erősödik a külön-érdek tudatosodása, és érvényesítési igénye; a legtermészetesebb szövetségest ehhez a testvérek egymásban találják meg. Ez megint olyan tényező, ami megváltoztatja a család belső kapcsolati rendszerét, amire a kapcsolati háló "újraszövésével" kell reagálni.

Külön probléma, hogy - a párkapcsolatok lélektani elemzésének eredményei szerint - nagyjából ez az az időszak, amikor a kapcsolat "eredeti lendülete" mintegy "kifulladás". A párválasztás, a közös élet elkezdése nyilván felfokozott érzelmi állapotot jelent, amelynek intenzitása, egészen kivételes esetektől eltekintve, idővel természetes módon csökken. ("A szerelem elmúlik, é.f.t.) Nagy kérdés (és nagy feladat...), hogy a pár át tudja-e tartalmában alakítani kapcsolatát úgy, hogy az érzelem intenzitása megmaradjon? ("... és átveszi helyét a megbecsülés és szeretet.") Úgy látszik, a szülők kapcsolatának ez az átalakulása is dominánsan ennek családi életciklusnak a tartalma. Újra csak azt látjuk tehát, hogy ebben a ciklusban is, a család belső történéseinek hatására, módosul - kell, hogy módosuljon - a család teljes belső viszonyrendszere. A korábban kiküzdött egyensúly újra meg újra megbillen, és ezúttal is a feladat a viszonylagos egyensúlyi helyzet új feltételeknek megfelelő, a változásokat a (családi belső) rendszerbe beépítő kialakítása.

5.3.5. Serdülő gyermek (14-18 éves) a családban

A serdülés az egész család számára nehéz időszak. A korábbi aszimmetrikus kapcsolatnak³⁷ egy szimmetrikusabb felé kell haladnia. Az eddigi, lényegében 'családi' identitás (a szülei gyermekeként élte meg önmagát) helyett az 'önálló' identitástudat szerveződése a serdülőkor legfőbb feladata. Ennek érdekében a gyermeknek el kell szakadnia a családi normarendszertől, viszonyrendszertől, s újakat kell alakítania."³⁸ Elkezdődik tehát a gyermek leszakadása családjáról.

Szüleivel való kapcsolatrendszere teljesen átalakul. Egyre fokozódó mértékben csökken függősége, kiszolgáltatottsága (amennyiben az anyagi függetlenség például továbbtanulás miatt nem valósul meg, igyekszik olyan viszonyt teremteni, hogy legalább függetlensége érzése meglegyen), és egyre inkább a külső kapcsolatok válnak fontossá számára. (Barátok, szerelmek.) A leszakadás az érintett - a gyermek - számára is megterhelő (hiszen - normális esetben - változatlanul szereti szüleit, és nem könnyű elrendezni magában a fontos új kapcsolatok és szintén fontos korábbi kapcsolatok egymás mellettségét), még inkább az a szülők számára. Akik a leszakadást többnyire veszteségként élik meg.

Mégpedig nem egyszerűen a gyermek (itt még csak elkezdődő és részleges) “elvesztéseként”, hanem szerep-vesztésként is: elkezdődik (majd a következő ciklusban válik meghatározóvá) a szülő-szerep (apa- és anyaszerep) leépülése. A gyermek egyre kevésbé tart igényt az apai és anyai gondoskodásra. Ugyanakkor azonban még mindig szüksége van a felnőtt mintákra; talán az eddigieknél is erősebben, hiszen a dolog egyre aktuálisabb számára. Ez viszont a szülőktől szerep módosítást kíván meg: egyre inkább felnőttként kell kezelniük gyermeküket. A felnőtt-minta nyújtása ugyanis a gyermeknek ebben az életkorában már csak szimmetrikus relációban képzelhető el. A serdülő nem fogad el tekintélyt, de még szüksége van a mintára)

Ehhez tartozik a kompetenciaviszonyok és a hatalmi-befolyásolási viszonyok teljes átrendeződése is. Az önállósodó serdülő egyre több területen igényel - joggal – teljes érvényű, önálló kompetenciát (tehát nem csak a beleszólás, véleménynyilvánítás lehetőségét, hanem a döntés jogát). Az alapvetően demokratikus, rugalmas hatalmi struktúrájú családokban ez módosulás természetes módon, nagyobb zökkenők nélkül mehet végbe, mivel a változás, a kompetencia-áthelyeződés ezekben mintegy rendszerbeépített folyamat. Az autokratikus és a merev struktúrájú családokban viszont a folyamat súlyos konfliktusokkal járhat: a szülő(k) változatlanul nem akarják engedni a gyermeket önállóan dönteni, ő viszont ragaszkodik ehhez; szélső esetben a kapcsolat megszakadásához, a serdülő családból való kiválásához vezethet.

Mindez, mint jeleztük, itt is a kapcsolati háló teljes átrendeződését eredményezi. Itt azonban azzal a minőségi újdonsággal, hogy a kapcsolatok (a szülő-gyermek kapcsolat) korábbi aszimmetriáját fokozatosan át kell építeni szimmetrikusabb jellegű kapcsolatrendszerré. Talán éppen ez ennek a ciklusnak a legfontosabb tartalma.

5.3.6. *Felnőtt gyermeket kibocsátó család*

Az első kérdés itt mindjárt az, hogy valóban mennyiben tekinthető önálló családi életciklusnak ez a periódus? Végző soron ugyanis, ha nagyon lecsupaszítjuk a dolgot, úgy tűnik, inkább csak egy aktusról ez, amikor a gyermek elhagyja a szülői családot, és csak az addigi történések valamiféle összesűrűsödéséről, csomóponjáról van szó. Talán azért érdemes mégis külön szakasznak tekinteni - és minden bizonnyal ezért kezeli így a szakirodalom is -, mert ez a “csomópont” kitüntetett jelentőségű a család életében.

A leválás a szülőkről, amint arról az előző ciklus tárgyalása során szóltunk, már korábban elkezdődik. A serdülő, bár még egzisztenciálisan is és érzelmileg is erősen kötődik a szülőkhöz, egyre inkább keresi önállósodásának útjait. Ebben a ciklusban jut végkifejlethez ez a folyamat: az ifjú elkezd önálló életét.

A mai Magyarországon azonban ez korántsem problémátlan dolog. Az önálló élet elkezdése ugyanis egyrészt feltételezi a fizikai különállást, a külön lakhatási lehetőséget, másrészt az egzisztenciális önállóságot, az önfenntartásra (esetleg az új, saját család fenntartására) elegendő jövedelmet.

Tudjuk, hogy az esetek igen jelentős részében az életkezdő fiatal nem tud saját lakáshoz jutni, gyakran új családjával, alkalmasint már saját gyermekével is szülei lakásában lakik. Nem véletlenül mondjuk úgy, hogy “szülei lakásában lakik”, nem pedig úgy, hogy “együtt él szüeleivel”. Ezek ugyanis többnyire nem nagycsaládos (többgenerációs családos) együttélési formák: a fiatalok igyekeznek minél inkább független életet élni. A minta, a társadalmi “norma” a nukleáris család, a fiatalok ezt próbálják kialakítani; voltaképpen két (esetenként több) nukleáris család él egy lakásban. Ennek minden könnyen bejósolható konfliktusával együtt. A fiatalok törekvése így nem lehet más, mint az önálló életkeretek megteremtése.

Hasonlóképpen problematikus az önálló egzisztencia megteremtése is. A jelenlegi jövedelmi viszonyok mellett kezdőfizetésből gyakorlatilag nem lehet megélni. Az éppen önállósodó fiatal anyagilag is legtöbb esetben rá van szorulva szülei támogatására.

Ez a helyzet komoly szerepbizonytalanságot eredményezhet. A fiatal leválni, önállósodni akar, ugyanakkor rákényszerül a kisebb-nagyobb mérvű függőség elfogadására. A szülők - akik számára gyermekük leválása nyilván egyébként is pszichikus terhelést jelent - hajlamosak a függőség alapján a fiatalt továbbra is gyermekként kezelni. A fiatal éppen ki akar lépni & gyermekszerepből, és szüleihez való viszonyát szimmetrikussá alakítani, a szülőknek ki kellene lépniük a szülő-szerepből, a fiatal kényszerű függősége benntartja őket, és megőrződik - legalább elemeiben - a kapcsolat korábbi aszimmetrikus jellege. Igazából - és ez a szerepbizonytalanság lényege - sem a fiatal, sem a szülők számára nem egyértelmű, hogy a gyermek (az ifjú) felnőtt-e már valóban; a szó társadalmi értelmében, a felnőtt-szerep megvalósíthatósága értelmében.

A családnak tehát ebben a ciklusban ezzel a szerepbizonytalansággal kell megküzdenie és megalkotnia - kétségtelenül az eddigiek közül talán a legnehezebb feladatként - a bizonytalan szerepek relatív egyensúlyi helyzetét.

A mondottakhoz két korlátozó megjegyzést kell hozzáfűznünk. Mindez csak akkor érvényes, ha az önállósodás fizikai (lakás) és egzisztenciális (megélhetés) tekintetében korlátozott. Ha a fiatalnak módja van minden értelemben önállósodnia, természetesen a leírt szerepbizonytalanság nem áll fenn; más kérdés, hogy a teljes leválás ekkor sem problémamentes folyamat, erről később szólunk még. Azért fogalmaztuk mégis e ciklus fő tartalmaként a fentieket, mert a mai magyar társadalomban ezt látjuk tipikusnak. Másrészt viszonylag tisztán ez a helyzet csak akkor áll elő, ha a családban egy gyermek van. Ha ugyanis van fiatalabb testvér is, akkor a szülő-szerep leírt változása és elbizonytalanodása nem teljes, hiszen a fiatalabb gyermekekkel való kapcsolatban még egyértelműen az érvényesül. Ez sem könnyű helyzet persze, mert ilyenkor viszont szerep-többszöröződés következik be: az önállósodó fiattal való viszonyban egyféle, a még serdülő, vagy gyermekkorú testvérével való viszonyban pedig egy másféle szülői magatartásra van szükség.

Ami azonban mindenképpen bizonyos, az az, hogy a "kibocsátás" időszakában a szülő-gyermek kapcsolat szimmetriaviszonyai alapján átrendeződnek (az aszimmetrikus jellegnek előbb-utóbb teljesen meg kell szűnnie, és szimmetrikus viszonyt kell kialakulnia), és a család eredeti belső viszonyrendszerét ennek megfelelően kell átalakítani. Ez a két dolog együtt - a bizonytalan szerepek relatív egyensúlyának megteremtése és a szimmetriaviszonyok átrendezése - adja ennek a családi életciklusnak a fő szociológiai tartalmát.

5.3.7. Magukra maradt, még aktív szülők családja

A lényeg ebben a ciklusban egyrészt a családszerkezet újabb radikális megváltozása (az összetett szerkezetből újra párrá redukálódik), másrészt a szerepkészlet átalakulása (szülő-szerep tartalmi átalakulása, a nagyszülő, mint új szerep belépése).

Természetesen a párrá redukálódott szerkezet a felek között minőségileg új viszony kialakítását teszi szükségessé. Amíg a gyermek(ek) a családban élt(ek), a pár kapcsolatának egyik lényegi tartalma volt a gyermek(ek) nevelésiben való közös aktivitás, a gyermek(ek)ért érzett és vállalt közös felelősség; általánosabban úgy mondhatjuk, hogy a családfunkciók gyermek(ek)re irányuló mozzanatainak közös megvalósítása. Gyakran ez - a kezdeti "lendület", a párkapcsolatot indító szerelem múltával - a pár kapcsolatában az összetartó erők domináns elemévé válik, de ha marad is emellett más kapcsoló erő, akkor is kitüntetett a jelentősége. A gyermek(ek) önállósodásával ez a kapcsoló erő, ha nem is szűnik feltétlenül meg teljesen, mindenképpen másodlagos fontosságúvá degradálódik. A párnak, ha családként meg akar maradni, kapcsolata tartalmát kell újradefiniálnia.

Módjuk van, és bizonyos értelemben kénytelenek is, újra dominánsan egymás felé fordulni, és a nagy kérdés az, hogy eddigi (részben gyermekekkel együtt töltött) kapcsolatukban tudtak-e annyi "kapcsolati töltést", és a másik számára is fontos személyiség-tartalmat "felhalmozni", hogy ez az újra egymásra irányuló kapcsolat mindkettejük számára értékes legyen.

Ebben a családi életciklusban tehát a családszerkezet egyszerűsödik, a viszonyok struktúrája úgyszintén, veszítenek fontosságukból a kompetencia- és hatalmi viszonyok. A kulcskérdés, a ciklus fő tartalma a pár kapcsolati tartalmainak átalakítása, új kapcsolati tartalmak kialakítása. Erre a sajátos "kihívásra", a pár "magára maradására" tehát nem a struktúrák, a viszonyok formái jellegének átalakításával, hanem a kapcsolat tartalmának újra-definiálásával kell a családnak (a párnak) reagálnia.

5.3.8. Inaktív idős szülők családja

Az inaktívvá válás - nyugdíjba menés - számos komoly mentális problémát jelent, ezek tárgyalása itt nem feladatunk. Ami számunkra - szociológiai szempontból - különösen fontos ebben a ciklusban, az az, hogy a kapcsolatok (szülő-gyermek) jellegében alapvető változás történik.

A gyermek önállósodása, teljes érvényű felnőtté válása ugyanis természetesen nem szünteti meg szüleivel való kapcsolatát, csak átalakítja azt. Szóltunk arról, hogy a felnőtté válás során átalakulnak a kapcsolat szimmetriaviszonyai: a felnőtt gyermek és szülei viszonya szimmetrikussá alakul. Mind a szülőnek, mind a (felnőtt) gyermeknek megvan a maga önálló kompetenciája, önállóan dönt saját dolgaiban, egyik sincs függő helyzetben a másiktól.

Ebben az "inaktív" ciklusban újabb változás áll(hat) be. A szülők (fizikai és anyagi) ereje fogyatkozván, egyre inkább rászorul(hat)nak a gyermek támogatására, segítségére, gondoskodására: a viszony újra aszimmetrikussá válik, de megfordul: a szülő kerül(het) függő helyzetbe gyermekétől.

Ez azonban csak nagyon formális hasonlóság, a "függőség" tartalma és belső minősége egészen más, mint a (kis)gyermek függősége szüleitől. A gyermek természetes, mintegy öntudatlan, megkérdőjelezetten módon függ szüleitől, míg az idős szülőnek gyermekére szorultságát el kell fogadnia, tudomásul kell vennie. A szülő és a (kis)gyermek kapcsolata ebben a vonatkozásban magától értetődő természetességű, a (felnőtt) gyermek és szülője kapcsolatukat elfogadottan tudatosan kell alakítaniuk. Míg az első esetben a viszony mintegy adódik, addig itt azt - alkalmasint kemény közös munkával - meg kell alkotni. Ez az alakítás, ez a "belső munka" az egyik fő tartalma ennek a ciklusnak.

A másik ismét a pár kapcsolati tartalmainak alakítása. Az életkor előrehaladtával értelemszerűen módosulnak az igények és szükségletek. A pár tagjainak reagálniuk kell a másik változásaira: módosítaniuk kell az interakciók és kommunikációk tartalmát és szerkezetét. Ezt egyfelől megkönnyíti a kölcsönös megértés eddigre már - optimális esetben - kialakult magas szintje, de másfelől megnehezíti a felek gondolkodási- és reakció-struktúráinak - az idő haladtával szükségszerűen bekövetkező - merevedése. Külön problémája ennek a ciklusnak az egyedül maradás, a házastárs, a pár halála. Ez azonban már végképp nem a családszociológia kérdésköre.

A család belső viszonyaival, e viszonyok dinamikájával foglalkoztunk ebben a fejezetben. Láttuk, hogy ezek a viszonyok - és ez a család életének lényegéhez tartozik - folytonos változásban, átalakulásban vannak: részben külső tényezők hatására, részben a család természetes életfolyamatának következményeképp állandóan módosulnak. A család, mint rendszer, relatív egyensúlya újra meg újra megbomlik, és folytonos erőfeszítést igényel az új meg új relatív egyensúlyi állapot megalkotása.

Az egyensúly megbomlása-újraalkotása természetesen mindig konfliktusokkal jár: az egyensúly éppen ezért bomlik meg, mert valamely családtagnak (a családtagok egy részének) már nem felel meg az éppen meglévő állapot, abban nem tudják igényeiknek megfelelően érdekeiket, törekvéseiket, akaratukat érvényesíteni, míg mások (más családtagok) számára éppen a meglévő fenntartása volna a kedvező. A szándékok (érdekek, törekvések, akaratok) eme feszülése, ütközése maga a konfliktus. Úgy tűnik, a család életének fontos eleme ez, ezért a következő fejezetben a családon belüli konfliktusokat fogjuk megvizsgálni.

22. Ld. Somlai, i.m. következő részei: II. rész A/2-5 pontok (118-145 o.), B/3-4 pontok (191-222 o.)
23. Részletesebben lásd DURKHEIM: *A társadalmi tények magyarázatához* c. könyvében. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1978.
24. Ld. 2. fejezet
25. Ld. Somlai, i.m. 122.o.
26. I.m. 123.o.
27. A példát Somlai Pétertől vettem, i.m. 123-124.o.
28. Ld. i.m. 127-128.o.
29. Ld. i.m. 191.o., és az általa hivatkozott szerzők.
30. Ld. i.m. 202-212.o.
31. Ld. i.m. 212-215.o.
32. I.m. 215.o.
33. Az alfejezet alapja: KOMLÓSI Piroska: *A család támogató és károsító hatásai a családtagok lelki egészségére*, in: *Közösségi mentálhigiéné*. Szerk.: Gerevich József. Budapest, 1977. 13-34.o.
34. I.m. 18.o.
35. I.m. 25.o.
36. I.m. 20-21.o.
37. Ld. ehhez az 5.2.1. alfejezetet az érzelmi kötődésről
38. Komlói, i.m. 29.o.
39. *A házastársi konfliktusok szociológiája*. Gondolat, Budapest, 1985. 12-13.o.
40. I.m.
41. I.m.
42. I.m.
43. Ld. 60-124.o.
44. I.m. 104.o.
45. Ld. i.m. 104-108.o.
46. Az alfejezet alapgondolatait ld. Cseh-Szombathy, i.m. 86-90.o.
47. I.m. 86.o.
48. I.m. 87.o.
49. Ld. 5.3.1. alfejezetet
50. I.m. 90.o.
51. I.m. 91.o.
52. Ld. 5.3.1. alfejezetet
53. Cseh-Szombathy, i.m. 96.o.
54. Ld. ANDORKA Rudolf: *Bevezetés a szociálpszichológiába*. BKE, 1995. 353.o.
55. Ld. 3.1.3.. alfejezetet
56. CSEPELI György: *SZociálpszichológia*. Osiris, Budapest, 1997. 198.o.
57. Ld. 4.2. alfejezetet
58. I.m. 67.o.
59. Cseh-Szombathy, i.m. 30-31.o.
60. Ld. 6.3.1. alfejezetet
61. I.m. 47-50.o.

TRADICIONÁLIS CSALÁD INDIVIDUÁLIS ÉRTÉKPREFERENCIÁKKAL

A család a társadalom legkisebb, egyszersmind a legfontosabb közössége. Feladatai közül az utóbbi évszázadban valószínűleg leginkább a gazdasági funkció módosult. A családi gazdaságokban bekövetkezett változást elsődlegesen az idézte elő, hogy a család kollektív termelőtevékenysége fokozatosan csökkent, mind többen a családon kívül szervezett társadalmi munkamegosztás révén jutottak jövedelemhez. Az ipari társadalmakban a családon kívüli munkamegosztás kezdetben szinte kizárólag a férfiakat érintette, az ő munkaerjük ára került állandó jövedelemként a családi kasszába. Az ilyen családban a férfi a *pénzkereső*, a *dolgozó*, a közmegítélés szerint ő a *családfenntartó*. Ez a házastársak közötti szereposztás hosszan megőrizte a család egységét s vele a házastársak együtt maradásának gazdasági kényszerét.

A családot azonban korántsem csak gazdasági kényszerek tartották fenn, a maitól jobban segítették az együtt maradást a környező közösségek kulturális értékei s főként a történelmi egyházak értékközvetítése. A *gazdasági kényszer és a kulturális konvenciók* együtt alakították a házastársak cselekvését a kollektívizmus és individualizmus tengelyén. A gazdasági kényszerek és a követett *tradicionális kulturális értékek önkorlátozásra készítettek, határokat szabtak az individuális vágyaknak*.

A gazdasági-technikai fejlődéssel bővülő javak, az egyre szélesebb rétegekre kiterjedő civilizációs jólét, a polgári társadalmak individuumot támogató joggyakorlata és szociálpolitikája, a lányok fiúkéhoz hasonló iskoláztatása-képzése, majd a nők tömeges megjelenése a munkaerőpiacon, s fokozott részvétele keresőként a társadalmi munkamegosztásban, időközben a vallások hatókörének visszaszorulása voltak azok a meghatározó változások, amelyek csökkentették a családi kohéziót korábban fenntartó kényszereket, támadást intéztek a tradicionális család ellen [Cseh-Szombathy (1991)].

A nők és férfiak megközelítően hasonló arányú munkavállalása, munkaerő-piaci részvétele ma már kevésbé kényszeríti a fiatalokat a (korai) házasságkötésre. Sokaknál későbbi életkorra tevődött át a tényleges házasságkötés ideje, mind általánosabban előzi meg azt élettársi együttélés. Ezt a trendet különösen felerősítette a fogamzásgátló eszközök számának és biztonságának bővülése. Az élettársi kapcsolatok terjedése mellett az individuális életformát előnyben részesítők a korábbiól nagyobb arányban engedhetik meg maguknak az önállóságot, az egyedül élő (*single*) életforma választását. Fokozódhat az individualizálódás, s vele az egyéni célok, vágyak érvényre juttatása a párválasztás, párváltás területén is.

Az individualizálódás azonban önkorlátozásra készítő közösségi értékconszenzus nélkül szétfeszíti a szükségképpen kollektív célok preferenciáját megkövetelő tradicionális házassági-családi viszonyokat. A rapid társadalmi változások közepette csupán az *egyházak családra és szexuális erkölcsre vonatkozó tanításai, értékei maradtak változatlanok*, a vallásos értékrendszerben az egyes családi értékek konzekvensen egymásra épülök. Hatásuk azonban meglehetősen gyenge, a vallások tanításai a fiatalok kis arányát érik el, a tanok meglehetősen távol kerültek a társadalmi gyakorlattól a gyökeresen átváltozott társadalmi-gazdasági környezetben.

Ellentmondás keletkezett a vallások által közvetített családra vonatkozó értékpreferenciák és a jog individuális érdekeket előtérbe állító szabályozása között csakúgy, mint a társadalom többségének családi-házassági praxisa, jogi-gazdasági lehetőségei és a vallások családról, családi erkölcsről hirdetett útmutatása között. A nagymértékben átváltozott társadalmi-gazdasági körülmények közepette úgy tűnik, hogy csak azokban a fejlett ipari társadalmakban maradt fenn a tradicionális házasság többé-kevésbé változatlanul, ahol erősek a család fennmaradására készítő kulturális tradíciók, közösségi követelmények, ahol erős maradt a vallásos értékkövetés. A nemzetközi vizsgálatok azt jelzik, hogy a fokozódó társadalmi jólét, civilizációs fejlődés mellett csak a kulturális értékpreferenciákkal önkorlátozást is megkövetelő társadalmi értékconszenzus képes együtt tartani a tradicionális családot [Utasi (1999)].

Ma a magyar társadalomban azonban ilyen értékconszenzus nem körvonalazódik, az emberek többsége meglehetősen ambivalens nézeteket vall a házasság, család, szexuális praxis kérdésében. Az ellentmondást fokozza az a tény, hogy a magyar szociológiai felvételek tanúsága szerint a válaszadók túlnyomó többsége úgy véli, hogy számára a család és gyerekek jelentik az élet értelmét [S. Molnár (1994)]. Amennyiben a családtól mind több időt távol töltő, gyerekeivel alig találkozó szülőt megkérdezik, hogy miért "hajtja magát", miért a

jövedelmek növelésének szakadatlan kényszere, önmagának is tagadva az igazi okot - amely többnyire nem más, mint a civilizáció által gerjesztett fogyasztás, szerzésvágy és/vagy sikerélmény realizálása, vagyis az individuális önmegvalósítás szükségletei -, a "családért teszem" öncsaló választ adja.

De mit jelent a válaszadók számára a "család"? A családtípusok pluralizálódásának és nuklearizálódásának tendenciája egyaránt szembevetőd. Ma még ugyan a családtípusok között a legszélesebb a - férjből, feleségből, gyerekekből strukturálódó - házaspáros családok aránya, ám jelentős és egyre növekszik a gyermeke(i)t egyedül nevelő szülőből álló családok száma. Ugyanakkor a ma legáltalánosabb házaspáros család is sokat változott, hiszen a válások, élettársi kapcsolatok eredményeként növekedett a nem első házasságban, párkapcsolatban együtt élők aránya, s így a házastárs/partner gyerekeit (is) szülőként nevelőké. A második (és többedik) házassági, élettársi kapcsolatok növekvő számával a megváltozott összetételű nukleáris családokban a testvérek és kvázitestvérek egyazon családon belüli nevelkedésének korábbiól több variációjával találkozunk. Jelentősen módosult tehát a nukleáris család összetétele, amely egy-két évtizeddel korábban is még túlnyomórészt szülőapából, szülőanyából és édes gyermekeiből strukturálódott [Cseh-Szombathy (1979), Somlai (1999), Szűcs (1999), Tóth (1999)]. A nagycsaládra kiterjedő hatásként pedig a nagyszülők mellett mind többször kvázi-nagyszülők (is) gondozzák-felügyelik az utód partnerének, házastársának "családba" került gyerekeit.

A családtípusok variációinak bővülése mögött a társadalmi környezet tradicionálistól eltérő párkapcsolatok iránti toleranciája rejlik. A tapasztalat szerint az utóbbi évtizedben a társadalom mind elfogadóbbá vált az élettársi kapcsolatok és házasságon kívüli születések megítélése-elítélése tekintetében [Pongrácz - S. Molnár (1994), S. Molnár (1994), Pongrácz (1999)].

Ha meg kívánjuk ismerni a társadalomban zajló mozgások trendjét, várható alakulását, tudnunk kell, hogy miként gondolkodik, miként vélekedik a tradicionális értékpreferenciák érvényesülését követelő családról, a vele kapcsolatos értékekről a társadalom. Milyen mértékben változott, módosult a társadalom többségének elképzelése? A válaszok megismerése nagyon fontos, mert a családdal összefüggő vélemények a társadalmi élet számos dimenzióját érintik. Amennyiben azt valljuk, hogy a család a társadalom alapvető közössége, s a korábbi kutatási eredmények alapján tudjuk azt, hogy az emberek többsége számára a család a leginkább preferált érték, tudnunk kell azt is, hogy mit ért családon, milyen követelményeket fogalmaz meg a házastársak számára a társadalmi környezet.

Kutatásunkkal a tradicionális családértékekkel összefüggő vélemények változását, illetve állandóságát, kontinuitását vagy diszkontinuitását, az individualizálódás hatását vizsgáltuk [Füstös-Szakolczni (1999)]. Azt kerestük, hogy miként változott a társadalom többségének véleménye a tradicionális családra jellemző 1. házastársak közötti munkamegosztásról, s vele a nők teljes foglalkoztatásáról, a 2. tradicionális értékek szerint tilos házasság előtti és 3. házasságon kívüli szexuális kapcsolatáról, 4. az élettársi kapcsolatáról, általában a házasságkötés nélküli együttélésről, 5. az abortusz engedélyezéséről-tiltásáról.

Hipotézisünk szerint a családdal összefüggő tradicionális értékek közül néhányat fokozatosan felad a társadalom túlnyomó többsége, ennek nyomán a tradicionális értékekkel ellentétes irányú strukturális értéktranszformáció zajlik. Az értékváltozást elsősorban a létfeltételek változása idézi elő. Tekintettel arra, hogy a társadalmat eltérő státusú, létfeltételű rétegek alkotják, az értékváltozás is rétegenként eltérő dinamikájú.

A korábban kényszerekkel is megerősített tradicionális családértékek egymásba kapcsolódtak, struktúrába rendeződve hatottak, összefűzték a családot, a tradicionális társadalmi követelmények egyértelműen annak egységén örködték. Egyes, de korántsem minden tradicionális érték többség általi feladásával széttörik a társadalom korábbi értékstruktúrája. Az új és a régi ambivalens módon él egymás mellett.

AZ ÉRTÉKEK VÁLTOZÁSÁNAK IDŐSÍKJA

A házastársak közötti tradicionális munkamegosztással és tradicionális szexuális szabályozással összefüggő értékek változását kutató vizsgálatban hét olyan véleményt elemeztünk, amelyeket a Társki 1991-es és 1998-as országosan reprezentatív felvétele egyaránt kérdezett. A kérdések ismételt felvétele lehetővé tette, hogy az aktuális vélemények számbavétele mellett az időbeli módosulásról-változásról is információhoz jussunk, vagyis a tradicionális családi, házastársi, szexuális viselkedéssel összefüggő társadalmi követelmények területén az elmúlt évtizedben bekövetkezett változást regisztráljuk.

Feltételeztük, hogy a tradicionális családi értékek megőrzésére irányuló vágy, igyekezet erősebb az idősebbek, mint a fiatalabbak körében, vagyis az értékek változásának elmélete szerint az 1960-as évektől elkezdődött individualizálódás, kötöttségektől mentesebb élet preferenciája erősebb a fiatalok között, mint az idősebb korosztályokba tartozók körében. Ennek számos oka van. Az idősök értékrendszerére még jobban hatottak az önkorlátozásra s ezzel együtt a tradicionális családi keretek minden körülmények közötti együtt tartására készítő gazdasági kényszerek és szigorú kulturális értékek. Az idősebb nők közül még kevesebben voltak pénzkeresők, következésképpen számukra ritkábban jelenthetett alternatívát a rossz házastársi kapcsolat felbontása válással. Az idősök ifjúkorában még hiányoztak a biztonságos fogamzásgátló eszközök, korábbi életfeltételeik, szocializációjuk nyomán ma is kevésbé fogadják el a tradicionálistól eltérő szexuális praxist. Az előzők mellett a fiatalabbak minden területen hajlamosabbak a változtatásra, újításra, az előző generációk gyakorlatának tagadására, mint a társadalmakban élő idősebbek.

A családdal-párkapcsolattal összefüggő hét vélemény elfogadását-elutasítását tartalmazó skálán a "mindig helytelen" (4) variációtól a "sohasem helytelenig" (1), illetve más változóknál a "teljesen egyetért" választól (5); "sohasem ért egyet" kategóriáig (1) jelölheték véleményüket a válaszadók így a családi együttélésre vonatkozó negy- és ötfokú értékskálához jutottunk (1. táblázat).

1. táblázat					
A szexuális erkölccsel, abortusz engedélyezésével, az élettársi kapcsolattal és a házastársak közötti munkamegosztással összefüggő vélemények százalékos eloszlása (Tárki, 1998, N = 1000)					
a) Helytelenítés-helyeslés					
Vélemény	Sohasem	Néha	Többször	Mindig	
	helytelen				
A házasság előtti szexuális kapcsolat	58,4	13,1	11,9	16,6	
A házasságon kívüli szexuális kapcsolat	7,0	10,9	28,2	53,9	
Az azonos neműek közötti szexuális kapcsolat	13,2	7,7	12,9	66,3	
Abortusz engedélyezése					
- ha a gyermek fogyatékos lehet	85,8	5,6	4,0	4,6	
- ha a család szegény	50,2	20,5	17,3	12,1	
b) Helytelenítés-egyetértés					
Mennyire ért egyet	Sohasem	Nem	Részben	Egyetért	Teljesen egyetért
	ért egyet				
Az élettársi kapcsolattal	6,0	9,3	14,6	34,1	35,9
Házasság előtti együttéléssel	7,6	13,3	21,3	30,3	27,5
A férj feladata a pénzkeresés	7,7	14,8	27,3	23,4	26,8
A nő 8 órás kereső munkája káros a családnak	3,7	12,3	15,0	35,5	33,4

A válaszadók életkorát jelző változó és a véleményeket tükröző értékváltozók többsége között a korrelációs kapcsolat mindkét vizsgálati időpontba relatíve erős és szignifikáns volt, vagyis az idősök és fiatalok véleménye között különbség a tradicionális családi értékekhez ragaszkodás mértékében relatíve jelentős volt 1991-ben és az maradt évekkel később, 1998-ban is. A későbbi időpontban mért, többségében alacsonyabb korrelációs értékek azonban arra utaltak, hogy a közel tíz évvel korábbihoz képest csökkent a különbség az eltérő korosztályba tartozók véleménye között, közeledett egymáshoz a fiatalok és idősök családdal-házassággal kapcsolatos véleménye, másképpen homogénebbé vált a társadalmi közmegejtélés (2. táblázat).

A korrelációs értékek jelzése szerint az elmúlt évtized során elsősorban a házasság előtti szexuális kapcsolat, az élettársi kapcsolat, a házasságon kívüli szexuális kapcsolat, valamint a házastársak közötti munkamegosztás, a nők kereső tevékenysége, munkaerő-piaci részvételének megítélése tekintetében közeledett az eltérő életkorúak véleménye. Az előzőkkel szemben valamelyest nőtt a korosztályok közötti véleménykülönbség a homoszexuális kapcsolat megítélése tekintetében. Az évtizeddel korábbihoz hasonló maradt a különböző korúak véleménye arról, hogy a nők teljes munkaidőben történő foglalkoztatása hátrány a családnak.

2. táblázat		
<i>A lineáris korreláció az életkor és a tradicionális családi értékkövetést jelző skálák korrelációi</i>		
Vélemények	1991	1998
	(Tárki, N = 970)	(Tárki, N = 1000)
A házasságelőtti szexuális kapcsolat	0,423**	0,398**
Házasságon kívüli szexuális kapcsolat	0,253**	0,175**
Azonos nem ek közötti szexuális kapcsolat	0,163**	0,180**
Abortusz, ha beteg gyerek várható	0,099**	0,010
Élettársi kapcsolat	0,301**	0,267**
Férj keressen, nő családellátó legyen	0,293**	0,260**
A női kereső hátrány a családnak	0,186**	0,181**
** $p < 0,001$		

A vélemények többségére jellemző közeledés bekövetkezhetett a tradicionális értékek irányába vagy attól eltérően az individualizálódás irányában is. A véleményesklálak átlagai (3. táblázat) segítségével megtudhattuk azt is, hogy mely értékek mentén őrizte meg a tradicionális értéket a társadalom többsége az utóbbi évtizedben, s mely értékeknél távolodott attól az individualizálódás irányába.

3. táblázat				
<i>Az átlagértékek változásának trendje a házastársi munkamegosztással és szexuális erkölccsel kapcsolatos értékek mentén 1991-ben és 1998-ban</i>				
Vélemények	1991		1998 (Tárki, N = 1000)	
	átlag	szórás	átlag	szórás
<i>1 = nem helytelen, 4 = helytelen</i>				
A házasság előtti szexuális kapcsolat	1,88	1,12	1,87	1,16
Házasságon kívüli szexuális kapcsolat	3,15	0,93	3,29	0,92
Azonos nem ek közötti szexuális kapcsolat	3,66	0,77	3,32	1,08
<i>1 = helytelen, 4 = nem helytelen</i>				
Élettársi kapcsolat	3,11	1,08	3,85	1,18
Abortusz tiltása betegség esetén	1,12	1,32	1,27	0,75
<i>5 = egyetért, 1 = nem ért egyet</i>				
Férj keressen, a nő családellátó legyen	3,87	1,32	3,47	1,24
Női nyolcórás foglalkoztatás káros a családnak	4,13	1,18	3,83	1,13
** $p < 0,001$				

TÁVOLODÁS A TRADICIONÁLIS ÉRTÉKEKTŐL

Az azonos neműek közötti kapcsolatokról alkotott vélemények mindkét időpontban az inkább helytelenítést jelző skálafokokhoz álltak közel, vagyis a társadalom korábban is és évtizeddel később is inkább helyteleníti, mint elfogadja a homoszexuális kapcsolatot. A két vizsgálati időpont átlagértékét összehasonlítva, ugyanakkor megállapítható, hogy 1998-ban 1991-hez viszonyítva az időbeli elmozdulás a tradicionálissal ellentétes irányú, vagyis a homoszexualitással kapcsolatban növekvő toleranciát jelez, ám a társadalom döntő többsége kétségtelenül helyteleníti az azonos neműek közötti szexuális kapcsolatot.

Jelentős különbség található a két vizsgálati időpontot összehasonlítva az élettársi kapcsolatot helyeslő-helytelenítő változó mentén is. Az átlagérték az élettársi kapcsolatok fokozódó társadalmi elfogadását s vele ugyancsak a tradicionális értékekkel ellentétes irányú értékváltozást jelez. A magas átlagérték azt is mutatja, hogy a társadalom túlnyomó többsége fenntartás nélkül elfogadja az élettársi együttélést.

A tradicionális értékkövetés visszaszorulására utal a férj kizárólagos pénzkereső szerepével egyetértő és azt tagadó nézeteket jelző skála időbeli összehasonlítása is, s ugyancsak a tradicionális értékek kismértékű gyengülésére utal az, hogy csökkent a nők teljes munkaidős foglalkoztatásának a családi életre gyakorolt káros

hatását elismerő nézeteket jelző skála átlaga. Ez utóbbi két változó mentén az elmozdulás ugyan kétségkívül a tradicionális értékekkel ellentétes irányú, ám a magas átlagok mégiscsak a társadalom többségének tradicionális értékpreferenciáját jelzik a házastársak közötti munkamegosztás tekintetében.

A skálaátlagokból az is megállapítható, hogy már 1991-ben is és 1998-ban, is a vizsgált erkölcsi értékek közül sokan ítélték megengedhetőnek a *házasság előtti szexuális kapcsolatot* és az *abortuszt* is, amennyiben beteg gyerek születne a családba. Az átlagok ez utóbbi véleményváltozók esetében is a tradicionálissal ellentétes irányú elmozdulást jelezték 1998-ra.

A HÁZASTÁRSI HŰSÉG IRÁNTI FOKOZÓDÓ IGÉNY

A házasságon kívüli szexuális kapcsolatot a válaszadók többsége helytelenítette 1991-ben, s a fokozódó helytelenítést jelezték az 1998-as adatok. Vagyis a *házastársi hűség* kérdésében a *társadalom többsége ragaszkodik a tradicionális értékkövetéshez*, sőt, az utóbbi évtizedben *szigorodott* is a házasságon kívüli szexuális kapcsolat elítélése, helytelenítése.

A véleményiskálák időbeli változását elemezve megállapítottuk, hogy a társadalom nagy része távolodott a tradicionális szexuális értékkövetéstől, kivételt jelent a házasságon kívüli szexuális kapcsolat megítélése, ami éppen szigorodott, tradicionálisabbá vált. A *legnagyobb léptékű távolodást a tradicionális értékkövetéstől a házasságkötés jelentőségének csökkenése* területén találtuk, amelyet világosan jelez az élettársi kapcsolat széles körű elfogadása. Távolodott a társadalom a tradicionális értékektől a házasságok közötti munkamegosztás tekintetében is, noha a többség a későbbi vizsgálati időpontban is inkább követné a tradicionális házastársak közötti munkamegosztás gyakorlatát. (A nők munkaerő-piaci részvételével összefüggő értékek vizsgálatakor nem feledkezhetünk meg arról, hogy a gyakorlatban minden bizonnyal nem jelent igazán választást a nők és családok többsége számára a női munkavállalás, hiszen a férfiak jövedelme többnyire elégtelen vagy nagyon szűkös a családi megélhetéshez. Ugyanakkor az is igaz, hogy a nők jelentős hányada sem szívesen mondana le a munkaerő-piaci státusáról azért, hogy kizárólag otthoni tevékenységet végezzen.)

AZ ÉLETFELTÉTELEK ÉS AZ ÉRTÉKPREFERENCIÁK KAPCSOLATA

A fiatalok és idősök értékeit összehasonlítva, a *legnagyobb véleménykülönbséget a házasság előtti szexuális kapcsolat megítélésében-elítélésében* (korrelációs együttható: 0,398**) *találtunk*. Az idősebbek közül számottevően többen tekintik elfogadhatatlannak a házasság előtti szexuális kapcsolatot. Alig kisebb a korcsoportok közötti különbség az *élettársi kapcsolat megítélése tekintetében* (korrelációs együttható: 0,267**) és a *tradicionális házastársak közötti munkamegosztás kérdésében is* (korrelációs együttható: 0,260**).

4. táblázat		
<i>Lineáris korrelációs kapcsolat a vizsgált házastársi értékek és néhány életfeltételi változó között (Tárki, ISSP, 1998 N = 1000).</i>		
Házasság előtti szexuális kapcsolat	-208**	-352**
Házasságon kívüli szexuális kapcsolat	-137**	-211**
Azonos neműek közötti szexuális kapcsolat	-131**	-165**
Abortusz engedélyezése beteg gyerek esetén	-0,038	-0,148**
Élettársi kapcsolat elfogadása	0,144**	0,289**
Férfi kereső, a nő családellátó	-0,308**	-0,215**
A nők nyolcórás foglalkoztatása káros	-0,136**	-0,115**
**p<0,001		

Az iskolai végzettség emelkedésével jelentősen mérséklődik a házasság előtti szexuális kapcsolat tiltása, s nő a tolerancia, ám még ettől is nagyobb a különbség a házaspárok közötti munkamegosztás, a nők munkaerő-piaci részvételének megítélése kérdésében a képzetebbek és az alacsonyan képzettek között (4. táblázat). A képzetek közül kevesebben ragaszkodnak a férj tradicionális pénzkereső szerepéhez, mint a képzetlenebbek közül. Az eltérő preferencia mögött minden bizonnyal az iskolázottabbak gazdasági érdekeltsége és magasabb képzettségükből adódó fokozott piacképessége található. A képzetesebb férfi válaszadók házastársa többnyire képzett, ezért ők természetesebbnek tekintik a hozzájuk hasonlóan kvalifikált, a munkaerőpiacon hozzájuk hasonló jövedelemhez jutható feleség részvételét a családon kívüli munkamegosztásban.

A vizsgálati eredmények szerint a vallásosak másoktól szigorúbban ítélik meg, szélesebb körök helytelenítik a tradicionálisától eltérő viselkedést. (A vallásosság szerinti identifikációs index a "szélsőségesen vallásostól" az "egyáltalán nem vallásos" kategóriáig hétfokú skálát kínált az önbesorolásra.) Valamennyi, családra utaló vizsgált tradicionális érték relatíve erős együtt járást jelzett a vallásosságot jelző változóval. A vallásosak a nem vallásosaktól tradicionálisabban közelítenek a családi házastársi munkamegosztás és a szexuális erkölcsi értékek megítéléséhez egyaránt. A leginkább szembejövő a különbség a társadalom egésze és a vallásosak véleménye között a házasság előtti szexuális kapcsolat (korrelációs együttható: $-0,352^{**}$), valamint az élettársi kapcsolat megítélése tekintetében ($-0,289^{**}$). A homoszexualitás kérdésében és abban a vélekedésben, hogy a nők teljes foglalkoztatása hátrány a családnak, ugyancsak jelentősen tradicionálisabb a vallásosak véleménye, ám ez utóbbi vélemények mentén a minta túlnyomó többsége is tradicionális elveket fogalmaz meg, így itt a vallásos értékrendszer kevésbé differenciál.

A minta egészétől szembejövően szigorúbbak az önmagukat vallásosnak vallók az abortusz engedélyezése kérdésében is. A társadalom túlnyomó többsége ugyanis - feladva a tradicionális követelményeket - engedélyezné az abortuszt abban az esetben, ha várhatóan beteg gyerek születne, de a többség még abban az esetben is engedélyt adna arra, ha súlyos anyagi gondot jelentene az újszülött a családnak. E tekintetben sem az életkor, sem az iskolai végzettség nem mutat szignifikáns különbséget. Ugyanakkor az abortusz engedélyezése és a vallásosságot mérő identifikációs skála között szignifikáns kapcsolatra utalt a korrelációs érték (korrelációs együttható: $-0,148^{**}$). A "nagyon vallásosak" túlnyomó többsége ugyanis értékrendszerét követve minden körülmények között elutasítja az abortuszt.

Az iskolázottság emelkedésével tehát általában csökken, az életkor előrehaladtával, valamint a fokozódó vallásossággal többnyire nő a tradicionális értékek hangsúlya. A különböző családdal, házassággal összefüggő tradicionális értékeknek azonban feltehetően nem egyforma jelentőséget tulajdonítanak az egyes életfeltételi dimenziók eltérő szintjén élő rétegek. A hipotézist követve sorra vettük a vizsgált hét értéket, s kutattuk, hogy az egyes életfeltételi dimenziókban mely rétegek preferenciájához köthetők leginkább a különböző tradicionális értékek.

A HÁZASSÁG ELŐTTI SZEXUÁLIS KAPCSOLAT

A házasság előtti szexuális kapcsolatot az iskolázottság emelkedésével párhuzamosan általánosan jobban elfogadják a válaszadók. Leginkább a legfeljebb nyolc osztályt végzettek ellenzik azt, ám a trend a szakmunkásképzőt végzetteknél megtörik, ők "kilógnak" a sorból, kevesebb kivetnivalót találnak a házasság előtti szexuális kapcsolatban, mint a tőlük képzetesebb érettségizettek. Az kétségtelen azonban, hogy az érettségitől magasabb iskolai fokozatoktól felfelé a trend folytatódik, s egyre nagyobb engedékenységgel, a tradicionális szexuális erkölcsi értéket feladók mind szélesebb körű elfogadásával találkozunk. Vagyis egyedül a szakmunkásképzőt végzettek tűnnek "renitensnek" a sorban, akik a lineáris trendtől eltérően engedékenyebbek, kevésbé tartják elvetendőnek a házasságot megelőző szexuális kapcsolatot.

Az apák iskolai végzettsége mentén sajátos eltérést jeleznek a trendtől a nagyon képzetlen apák gyermekei. Az apák iskolai végzettségének metszetében a házasság előtti szexuális kapcsolatot helyeslő-helytelenítő véleményeket elemezve azt találjuk, hogy a legszigorúbb tradicionális értékkövetésre az iskolába járt, ám legfeljebb nyolc osztályt végzett apák nevelték gyermekeiket. Ezzel szemben "kilógnak a sorból" az iskolába nem járt apák utódai, akiknek családja többnyire a társadalmi hierarchián alul-kívül található. A hozzájuk hasonló státusú családokban bizonyára kevesebb haszonnal jár a környező közösség normáinak követése, ezért kevésbé

szocializálnak a tradicionális szexuális erkölcs betartására, mint a tőlük kissé képzetebbek. Eredményképpen utódaik is *kevésbé ragaszkodnak a tradicionális szexuális praxishoz, mint a társadalom hierarchikus struktúrájába betagozódott, noha csak néhány osztállyal képzetebb apák utódai.*

A korábbi adatok jelezték, hogy az *eltérő életkor erősen differenciál* a tradicionális családi és szexuális erkölctől eltérő gyakorlatok elfogadása vagy helytelenítése tekintetében. A trend azonban az életkori metszetben sem töretlen. A legfiatalabbaktól a negyvenesek korcsoportjáig többnyire hasonló arányban fogadják el a házasság előtti szexuális kapcsolatot. *A tradicionálistól eltérő gyakorlat kritikusaik aránya a negyvenes éveikben járók között kezd jelentősebben szélesedni,* majd újabb szembetűnő emelkedés a hatvanasoknál, s még hozzájuk képest is komoly növekmény a hetven év felettiek korosztályánál található. A házasság előtti szexuális kapcsolat elfogadása az életkor : mentén a fiatalok felé haladva tehát azoknál a korcsoportoknál emelkedik : erőteljesen, amelyeknél már lehetségessé vált a *korszerű fogamzásgátló* eszközök széles körű alkalmazása.

A nagyobb felelősség a házasság előtti szexuális kapcsolat tekintetében az esetek többségében a nőkre hárul, ezt jelzi, hogy a férfiakhoz képest *a nők tradicionálisabb véleményével találkozunk a házasság előtti szexuális kapcsolat kérdésében.*

Az értékrendszert alakítja a társadalmi-közösségi *környezet településtípusa* is, főként a település nagyságából következően a közvetlen emberi kapcsolatok mennyisége is. *A lakóközösség növekvő lélekszámával többnyire csökkennek* a közvetlen emberi kapcsolatok, s vele párhuzamosan valószínűleg a környező *közösség befolyása, tradicionális normáinak mértéke is.* A kisebb településeken a gyakoribb közvetlen emberi kapcsolatokkal a házasság előtti szexuális kapcsolat tekintetében is erősebben él a tradíció, s ennek nyomán a tradicionálisabb értékkövetés, mint a nagyvárosokban. Az adatok valóban jelezték e feltételezést. A házasság előtti szexuális kapcsolat tekintetében *a legszigorúbbak a legfeljebb kétezres lélekszámú kistelepülések lakói, s a legkevésbé tradíciókövetők a fővárosiak.* Ugyanakkor a többi, meglehetősen eltérő lélekszámú településkategória lakóinál egymáshoz nagyon hasonló mértékű tradicionális értékkövetéssel találkoztunk, különbség alig mutatkozott közöttük. Az adatok tehát azt jelzik, hogy az apró falvak lakossága a házasság előtti szexuális kapcsolat megítélésében szembetűnően tradicionálisabb, mint a többi településtípuson élők.

Amennyiben a válaszadók véleményét egy tízfokú, társadalmi státusra utaló önbesorolási skála mentén vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a házasság előtti szexuális kapcsolat kérdésében *a tradicionális erkölcsi értéket* leginkább az *önmagukat a társadalmi középbe sorolók* kívánják megőrizni, s a legjobban eltérnek attól, részint a kevés forrással rendelkezők, s ezáltal közösségbe kevésbé integrálódó alsó osztálybeliek, másrészt a bőséges forrásaikkal a megszólástól, közösségi tradicionális normáktól kevésbé függő legfelső rétegbe tartozók.

A vallásosság mértékét jelző identifikációs skála mentén a *kapcsolat következetesen lineáris:* A válaszadók minél távolabb érzik magukat a vallástól, annál inkább távolodnak a házasság előtti szexuális kapcsolat negatív megítélésétől, az önmagukat vallásosnak tekintők pedig a nem vallásosakhoz képest kétszeres arányban helytelenítik a házasság előtti szexuális kapcsolatot.

A HÁZASSÁGON KÍVÜLI SZEXUÁLIS KAPCSOLAT

A túlnyomó többség ragaszkodik a tradicionális házastársi hűséghez. *Az iskolai végzettség metszete* ugyan itt is *fordított* trendet mutat: minél magasabb végzettséggel rendelkezik a válaszadó, annál inkább megengedő. A szakmunkásképzőt végzetek pedig itt is valamelyest "eltérnek a trendtől", toleránsabbak, mint a tőlük képzetebb érettségizettek. A legengedékenyebbek a legképzetebbek, vagyis az egyetemi diplomával rendelkezők.

A *korosztályi metszetben* a "házasságtörőket" a *legfiatalabbak, a 18-29 évesek értik meg leginkább,* kétségtelenül a házastársi hűség a legkevésbé számukra jelent önkorlátozást, hiszen *közöttük a legalacsonyabb a házassági kötelekben élők aránya.* A következő korcsoporttól azonban mindenütt nagyrészt hasonlóan, relatíve magas arányban utasítják el a válaszadók, illetve helytelenítik a házastársi hűtlenséget. Meg kell jegyezni, hogy a legidősebb két korcsoport véleménye e kérdés tekintetében az átlagostól is jelentősen szigorúbb.

A *nők szigorúbban ítélik meg* a házasságon kívüli szexuális kapcsolatot mint a férfiak, s családi állapot szerint a korosztályoknál tapasztalt trenddel egybecsengően, a többségében fiatal hajadonok érzik át a legkevésbé a házasságon kívüli szexuális kapcsolat családi konfliktusokat generáló hatását, ők jelentősen megértőbbek, elfogadóbbak, kevésbé helytelenítik azt. *A településnagyság* nem jelez itt számottevő különbséget, a lakosság

többsége minden településtípuson tradicionális hűséget követelne a házasoktól, csupán *a fővárosi válaszadók távolodnak el kissé a tradicionális értéktől*. A magukat szélsőségesen vallásosnak tekintők következetes szigorral ragaszkodnak a házastársi hűséghez, s *a tradíciókövetés kívánalma* e területen *a vallástalanokig fokozatosan csökkenő trendet mutat*.

AZ AZONOS NEMŰEK KÖZÖTTI SZEXUÁLIS KAPCSOLAT

Az azonos neműek közötti szexuális kapcsolatot a válaszadók túlnyomó többsége - életfeltételi rétegtől függetlenül - helyteleníti. Az iskolai végzettség metszetében a homoszexualitás kérdésében a leginkább tradicionális a legfeljebb nyolc osztályt végzettek csoportja, korosztályok szerint a hatvan éven felülieké, a nemek közül pedig más szexuális erkölccsel kapcsolatos dimenzióktól eltérően a férfiak utasítják el erősebben, ők ragaszkodnak inkább a tradicionális szexuális kapcsolathoz. A településtípusokat összehasonlítva a fővárosban és a nagyvárosokban megengedőbbek, míg a kisebb településeken, s főként falvakban nagyon szigorúan elutasítók a válaszadók a homoszexuális párkapcsolatokkal szemben.

Az élettársi kapcsolat

A válaszadók többsége elfogadja az élettársi kapcsolatot. *Az iskolai fokozatok közötti különbség is csekély, csupán a szakmunkásképzőt végzettek fogadják fokozott helyesléssel a házasság nélküli együttélést.*

Az életkorcsoportok metszetében a tradicionális házastársi kapcsolat helyett az élettársi kapcsolatot a legnagyobb arányban a legfeljebb 29 éves fiatalok fogadják el, illetve a legkisebb arányban közöttük találhatók olyanok, akik helytelenítik azt, majd az életkor előrehaladtával fokozatosan mind többen ragaszkodnak a tradicionális házassághoz. A nemek közötti különbség kicsi, ám a nőkhez képest a férfiak kissé többen fogadják fenntartás nélkül az élettársi együttélést.

Az eltérő településtípuson élők élettársi kapcsolatról alkotott véleménye közötti különbség kicsi, ám a nagyvárosok lakóinak hagyományos házasság helyett az élettársi együttélést elfogadó engedékenysége, tradicionálistól eltérő szemlélete általánosabb, mint a kisvárosokban és falvakban élők között.

A HÁZASTÁRSÁK KÖZÖTTI MUNKAMEGOSZTÁS

Azzal a tradicionális nézettel, amely szerint *a férj feladata a pénzkeresés, a nő pedig a család otthoni ellátása-gondozása*, a válaszadók többsége egyetért. E területen a tradicionális értékkövetés hangsúlya minden valószínűség szerint azzal van összefüggésben, hogy a társadalomban a leginkább preferált érték a gyermek. A gyermek ellátása pedig tradicionálisan női/anyai gondoskodást feltételez. A házastársak közötti munkamegosztás tekintetében a társadalom többségét tehát kétsésgkívül a tradicionális értékek preferenciája uralja.

Az iskolázottsági skálán a magasabb végzettséggel rendelkezők kevésbé ragaszkodnának a tradicionális házastársak közötti munkamegosztáshoz. A magasabb végzettségűek többnyire magasabb végzettségű házastárssal is rendelkeznek, hiszen többségében homogám házasságok köttenek. Minél képzetebbek a nők, annál nagyobb arányban végeznek hivatásszerű munkát, s annál jobban megfizeti munkájukat a munkaerőpiac. A képzetesebb nők kizárólag otthonra korlátozott tradicionális munkavégzése jelentősebb jövedelemkiesést okoz a családnak, mint a kevésbé iskolázott házaspárok esetében a nők kizárólag otthoni munkavégzése. Értelemszerűen a diplomás férfiak és nők fogadják el legkevésbé azt a tradicionális nézetet, hogy a férj keressen, s az asszony maradjon otthon.

Az eltérő korcsoportok véleményét összehasonlítva azt tapasztaltuk, hogy a legkevésbé igenlik a tradicionális munkaerő-piaci szereposztást a huszonévesek, akik között még kevés a házas és a gyermekes, ám a harmincasok körében, akik között minden bizonnyal sok a kisgyermekes, szembetűnően megugrik a hagyományos házastársi munkamegosztással egyetértők, azt támogatók aránya. A negyvenesek körében - akiknek gyermekei már kevésbé szorulnak állandó gondoskodásra, felügyeletre - a harmincas éveikben járókhoz képest csökken a hagyományos házastársak közötti munkamegosztással egyetértők aránya. Az ötvenesektől az idősebbek felé aztán ismét jelentősen emelkedik a tradicionális házastársi szerepeket preferálók aránya.

Azt, hogy a nők saját munkaerő-piaci részvételükben nemcsak a többletterhet, de a nagyobb emancipációt, az individualizálódás fokozódó lehetőségét is érzik, világosan jelzi, hogy nem a nők, hanem *a férfiak között magasabb azok aránya, akik teljesen egyetértenek a tradicionális házastársak közötti munkamegosztással.*

A településtípusok metszetében a községektől a főváros felé fokozatosan csökken ugyan a hagyományos munkamegosztást helyeslők aránya, ám az eltérő településtípuson élők véleménye közötti különbség kicsi. Relatív jelentős csökkenést mutat a tradicionális házastársi munkamegosztás igenlőinek aránya a vallásosságot mérő index mentén is a nagyon vallásosaktól a magukat nem vallásosnak definiálókig.

A NŐK RÉSZMUNKAI DÖS FOGLALKOZTATOTTSÁGA

A házastársak közötti tradicionális munkamegosztással összefüggő nézetet szondázó újabb véleményváltozó az előzőnek kissé módosított variánsa, s némi kompromisszumot tartalmaz: Ha már az alacsony férfi munkabérek miatt a családi gazdasági kényszer, szűkösség következtében dolgozni kell a feleségeknek, anyáknak, legalább ne nyolcórás munkaidővel tegyék azt, hanem részmunkaidővel. A kérdés pontosan arra várt választ, hogy *hátrányos-e a családnak, ha a nők nyolcórás munkaidővel dolgoznak. Vagyis látenszen azt fogalmazta meg, hogy jobb lenne-e a családnak a nők részmunkaidős foglalkoztatásai* A kérdés szuggerálja az "igen" választ. Ugyanakkor, ha részmunkaidős elfoglaltságot vállalnak a nők, a tradicionális munkamegosztási értékek preferenciájával élő társadalomban a normáknak megfelelően idejük és energiájuk fennmaradó részét a családban háztartási munka végzésére kell fordítaniuk.

A kérdés tehát önmagában is - s így a várható válasz is - ellentmondásos. A nők részmunkaidős foglalkoztatása minden valószínűség szerint csökkenti a nők emancipációját, s egyszersmind fenntartja "kétműszakos" terhelésüket. A kérdés megfogalmazása is tradicionális előítéletet tartalmaz, hiszen a férfi/apa nyolcórás munkaideje, hosszú távolléte a családtól ugyancsak káros, nemcsak a nők nyolcórái távolléte, amennyiben a háztartási és a gyermekneveléssel összefüggő szülői feladatok megosztása emancipált.

Eltekintve a kérdésben rejlő ímént jelzett ellentmondásosságtól, elemzésünkben annál tradicionálisabbnak tekintjük a kérdésre adott választ, minél inkább egyetért a megkérdezett azzal, hogy a nők teljes foglalkoztatottsága hátrány a családnak.

Az iskolai végzettség mentén a legfeljebb *nyolcosztályos végzettséggel rendelkezők véleménye a leginkább tradicionális*, közülük vallják a legtöbben, hogy káros a nyolcórás női kereső tevékenység. Az eltérő korosztályok véleményét összehasonlítva a *legfiatalabbak véleménye a legidősebbekéhez képest sokkal kevésbé tradicionális*, jelentősen alacsonyabb arányuk vallja azt, hogy hátrányos a nők teljes munkaidejű foglalkoztatása, majd a többi korcsoport egymáshoz nagyon hasonló véleménye körvonalazódik, a különbség közöttük kicsi.

Az eltérő neműek véleményét összehasonlítva *a férfiak magasabb aránya véli, hogy a nők teljes foglalkoztatása hátrány a családnak*. A nők jelentős aránya e tekintetben az előző vélekedéshez hasonlóan ambivalens. A társadalom tradicionális házastársak közötti munkamegosztást preferáló szemlélete következtében a nők számára többletterhet jelent a munkaerő-piaci részvétel és a család ellátása-gondozása, a háztartás együttes feladatának teljesítése. Ennek ellenére sokan úgy érzik, hogy a munkaerő-piaci részvétellel, a nyolcórás munkavállalással teljes jogú munkavállalóként nagyobb individuális szabadsághoz juthatnak, ezért a nyilvánvaló többletterhek ellenére is a férfiaknál kisebb arányban vélik, hogy háztartáson kívüli egész napos munkavégzésük hátrányt jelent családjuk számára. Az is kétségtelen, hogy a nők számára a munkaerő-piaci részvétel meghatározott életciklusokban - főként a kisgyermekes időszakban - jelent elviselhetetlen terhet, s különösen ott, ahol a házastársak közötti háztartáson belüli munkamegosztás teljesen tradicionális maradt.

A településtípusok metszetében a *községektől a főváros felé*, az önbesorolási státuszindexen az *alsó osztályi identitásúaktól a felső osztályúakig* fokozatosan csökken azok aránya, akik szerint káros a nők egész napos családon kívüli foglalkoztatása, noha a csökkenés lejtője a csoportok között nem jelentős.

A válaszadók többsége azonban - az egyes rétegek közötti különbségek ellenére - minden metszetben tradicionális nézeteket vall, és ellenzi a nők teljes munkaidős részvételét a munkaerőpiacon.

A TRADÍCIÓKÖVETŐK ÉS AZT ELVETŐK

A tradicionális értékeket elvetők legszélesebb arányát a vizsgált hétféle családi-házastársi kapcsolatokra utaló vélemény közül az *abortusz kérdésének megítélésékor* találtuk. Abban az esetben, ha fogyatékos gyerek születne a családba, a válaszadók több mint négyötöde (85,6 százaléka) szerint nem kellene megtiltani az abortuszt, de még a család szegénysége miatt engedélyezett abortuszban sem lát kivetnivalót a megkérdezettek fele (50,2 százalék).

A házasság előtti nemi életben a minta ugyancsak több mint fele nem lát semmi kivetnivalót (58,4 százalék). A vélemények széles amplitúdóját tükrözi ugyanakkor az, hogy a válaszadók hatoda határozottan helyteleníti a házasság előtti nemi életet (16,6 százalék).

Az élettársi kapcsolatot mindössze a válaszadók 6,0 százaléka helyteleníti, vagyis nagyon kevesen vallanak a házasságkötés kérdésében határozottan tradicionális véleményt, miközben a válaszadók harmada fenntartás nélkül elfogadja azt (35,9 százaléka), vagyis ők azok, akik nem tartják nélkülözhetetlenek a házassági együttélés

Hivatkozások

- Cseh-Szombathy László (1979): *Családszociológiai problémák és módszerek*. Gondolat, Budapest.
- Cseh-Szombathy László (1991): *A családi értékek változása és ennek hatása a családi funkciók alakulására*. Megjelent: Utasi Ágnes (szerk.): *Társas kapcsolatok*. Gondolat, Budapest, 7-19. o.
- Cseh-Szombathy László (1994): *Értékváltozások a családokban*. INFO - Társadalomtudomány, 30. sz. 19-26. o.
- Füstös László - Szakolczai Árpád (1999): *Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban, 1977-1998*. Szociológiai Szemle, 3. sz. 54-72. o.
- Pongrácz Tiborné (1999): *Gyermekvállalás házasság nélkül*. Megjelent: Pongrácz Tiborné - Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Társas - Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 173-189. o.*
- Pongrácz Tiborné-S. Molnár Edit (1994): *Kisgyermekes apák és anyák szülői, családi attitűdjei négy európai országban*. KSH Népeségtudományi Intézet, Kutatási Jelentések, 52. KSH, Budapest.
- S. Molnár Edit (1994): *Kisgyermekes szülők családi élettel kapcsolatos attitűdjei*. INFO - Társadalomtudomány, 30. sz. 59-64.o.
- Somlai Péter (1999): *A sokféleség zavara: a családi életformák pluralizációja Magyarországon*. Demográfia, 1-2. sz. 38-47. o.
- Szűcs Zoltán (1999): *A családösszetétel változása a kilencvenes évek első felében*. Demográfia, 1-2. sz. 14-37. o.
- Tóth Olga (1999): *Családformák és együttélési minták a mai magyar társadalomban*. Megjelent: Pongrácz Tiborné - Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Társas - Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 53-62. o.*
- Utasi Ágnes (1999): *Párkapcsolatok és individualizálódás. Házasok, együtt élők, elváltak 24 országban*. Demográfia, 1-2. sz., 48-75. o.

Jegyzetek

1 Társas, ISSP, 1991: N = 1000; 1998: N = 1000.

2 Össze kell hasonlítani a két időpontban készült felvétel családdal kapcsolatos változóira adott átlagértékeket, majd a négy- illetve ötfokú változókra adott átlagértékekből a kódok tartalmának megfelelően leolvashatjuk, hogy a helyeslő, illetve elutasító végpontokhoz vannak-e közelebb a válaszok. A változás irányát az átlagértékek közötti különbség önmagában tehát nem jelzi, csupán a skála iránya mutatja.

FÉRFIURALOM

Nagyon is igaza van a feminista kritikának, amikor előítéletes gyanakvással fogadja a nemek közötti különbséget tanulmányozó férfiak írásait. És nemcsak azért, mert bizony könnyen megtörténhet az elemzővel, hogy miközben azt hiszi, világosan érti, miről van szó, valójában csak az igazolás szándéka vezérli, még ha nem is tud róla, és a szenzációs felismerések, amelyeket a vizsgált csoport előfeltevéseiről és előítéleteiről közöl, tulajdonképpen azonosak a tulajdon gondolkodásában érvényesülő előfeltevésekkel és előítéletekkel. De főleg azért is, mert - olyan intézményről lévén szó, amely immár évezredek óta úgyszólván teljesen be van tagozódva az objektív társadalmi struktúrákba és a szubjektív gondolkodási struktúrákba - azokat az észlelési és gondolkodási kategóriákat alkalmazza a megismerés eszközéül, amelyeket a megismerés tárgyaként kellene kezelnie. Minderre egyetlen példa is elég, kivált ha olyan szerzőtől való, mint ez a miénk; az ilyen példa, azt hiszem, feljogosít bennünket arra, hogy tanulságait a fortiori más példákra is kiterjesszük: "Elmondhatjuk, hogy a jelentő, »vagyis a fallosz, valójában a legszembeötlőbb a szexuális kopuláció valóságában megragadható dolgok közül, és a legszimbolikusabb is, mégpedig a kifejezés szó szerinti (tipografikus) jelentésében, lévén a (logikai) kopulával azonos értékű. Azt is mondhatjuk, hogy már duzzadságánál fogva is jelképe az életerőnek, amennyiben részt vesz a nemzésben"¹ Ha nem is vagyunk különösebben hívei a "tüneti olvasás" tanának, akkor sem nehéz észrevenni, hogy a "legszembeötlőbb" szó eltakar valamit, nevezetesen a meghágás², az erőszakos és állati nemi aktust, a "megragadható" szó mögött pedig ott a naiv büszkeség; ez a naiv büszkeség mindig eltölti a férfit a behódolást jelző női mozdulat láttán, amikor a másik megragadja azt a férfi-attribútumot, amelyet nem egyszerűen kíván, hanem sóváran irigyel. Az attribútum szó szándékos, arra emlékeztet, hogy mit is jelent itt a szójáték - lásd: kopuláció, kopula -, amely nemritkán az intellektuális mítoszok ismertetőjegye: ezeknek a szellemes fordulatoknak, amelyek - ahogyan Freud is kimutatta - sokszor a tudattalant fejezik ki, az a funkciójuk, hogy a logikai, sőt, a tudományos szükségszerűség látszatával öltöztessék fel a társadalmi fantáziákat, mivel ezek csakis tudományosan szublimált formában emelkedhetnek felszínre.³ És korántsem véletlen, hogy a mediterrán férfi-kivagyiság jeleivel behatóan foglalkozó antropológus megfigyelését egy olyan analitikus megállapítása erősíti meg, aki - a Ferenczi Sándor és Bálint Mihály által megkezdett önmegfigyelő hagyomány örököséként - az analitikus gyakorlatra is alkalmazza az analízis technikáit: Roberto Speciale-Bagliacca például annak a "fallo-narcisztikus" személyiségnek a mintapéldányát látja Lacanban, amely különösen hajlamos arra, hogy "a férfiasság külső jegyeinek adjon elsőbbséget a dependens, gyermeki vagy nőies tulajdonságokkal szemben", amikor "nagy kegyesen átengedi magát a nő imádásának".⁴ És ha így van, jogosan tűnődhet el rajta az ember, hogy vajon nem hatja-e át a pszichoanalitikus elméletet és gyakorlatot, egészen a legalapvetőbb fogalmakig és kérdésfeltevésekig, az a ki nem elemzett tudattalan, amely éppúgy csúfot űz ebből az elméletből és gyakorlatból, akárcsak az analizálóból, mégpedig épp az alapfogalmakkal való szójáték segítségével; amiként azon is jogosan tűnődhet el, hogy ez az elmélet és gyakorlat, ha tudattalanul is, vajon nem a tudattalan soha át nem gondolt rétegeitől kapja-e azokat az elméleti eszközöket, amelyekkel megpróbálja megalkotni ennek a tudattalannak az elméletét.

Persze, az eddigieknél sokkal jobban el kellene mélyíteni a pszichoanalitikus szövegeknek, e szövegek előfeltevéseinek, burkolt célzásainak és lapszusainak elemzését. Itt, pusztá jelzésként, csak Freud egyik jól ismert szövegére szeretnék hivatkozni; van ugyanis ebben a szövegben két jellegzetes részlet, és elég ezt a két részletet összevetni, máris látni fogjuk, hogyan alakítja át Freud a biológiai különbséget fogyatékossággá, sőt, etikai alsóbbrendűttséggé. "A kislány egyszer csak észreveszi egyik fiútestvérének vagy játszópajtásának jól fejlett és jól látható péniszét, és rögtön világos a számára, hogy az nem lehet más, csak az ő" rejtett kis nemiszervének magasabb rendű megfelelője, és máris elfogja a péniszirigység" (Freud, S.: "Quelques conséquences psychiques de la différence anatomique entre les sexes" [A nemek közötti anatómiai különbségek néhány lelki következménye], in La vie sexuelle. Párizs, PUF, 126.). "Az ember nem szívesen mond ilyesmit, de mégiscsak szembe kell néznünk azzal, hogy ami a nőnél morálisan normális, merőben más szinten helyezkedik el. A nő felettes énje ugyanis sohasem lesz annyira kérlelhetetlen, annyira személytelen és független minden affektivitástól, mint ahogyan ezt a férfitől elvárjuk" (Freud, S.: i. m. 131.). A pszichoanalízis tehát, amikor minden további nélkül elfogadja a férfiak világszemléletének legfontosabb alapigazságait, arra kárhoztatja magát, hogy - bár mit sem tud róla - igazoló ideológiaként működjék; ez az elméleti ambivalencia nem könnyíti

meg azoknak a feminista teoretikusoknak a feladatát, akik (ha nem is pozitívan, de) hivatkoznak rá, és akik, mivel - mind személyükben, mind elméleti módszereiket illetően - szintén szembetalálják magukat a férfiai tudattalanával, sokszor nem is tudják, hogy melyiket is fogadják el e bizonytalan üzenet kétféle - és egymással ellentétes - szemlélete, kétféle felhasználási módja közül: és sokszor nem is látni világosan, hogy tulajdonképpen mit is tagadnak meg, az üzenetet-e, és vele a női sors esszencialista szemléletét, ami nem egyéb, mint egy társadalmi konstrukció természetivé való stilizálása, avagy azt, amit az mégis feltár abból a csökevényes életből, amelyet a társadalmi világ objektív értelemben kijelöl a nő számára.

Ebből a zárt körből csakis módszertani fortélyal lehet kitörni, és csakis akkor, ha olyan kollektív mitológiai struktúrákat vetünk alá az antropológiai elemzésnek, amelyeket - mentesen minden féltudományos újraértelmezéstől - egy külföldi, de hozzánk mégis közel álló hagyomány bocsát rendelkezésünkre; ez a hagyomány esetünkben azoké a kabíliai berber hegylakóké, akik, dacolva és keményen szembefordulva minden hódítással és térítési kísérlettel, szinte változatlanul őrizték meg kultúrájukban a férfikultusz köré szerveződő mediterrán hiedelmek legősibb rétegét.⁶ A szertartások cselekedeteknek és közbeszédnek e világa (ez a világ teljes egészében egy olyan társadalmi és kozmikus rend újratermelésének áll a szolgálatában, amely a lehető legkövetkezetesebben igenli a férfiaság elsőbbségét) csak felnagyított és rendszerezett képét tárja elének annak a "fallo-narcisztikus" kozmológiának, amely a mi tudattalanunkban is kísért. A múlt ugyanis a szocializált testek, vagyis a habitusok, továbbá a sztereotípiák és a végtelen ismétlések révén az időfolyamatból kiszakított rituális gyakorlatok közvetítésével marad fenn a kollektív mitológia hosszú időtartamában, amely viszonylag független az individuális emlékezet időszakosságától.⁷ Ilyenformán az a megosztási elv, amely ezt a világnézetet megszervezi, sohasem annyira nyilvánvaló és annyira koherens, mint az objektív struktúrák által szakadatlanul megerősített társadalmi világ és egy kollektív és nyilvános kifejezésforma paradigmatiszta határesetében: s csakugyan, nem kis távolság választja el azt a rendezett szabadságot, amelyet a nagy rituális szertartások kínálnak az igazoló mitológia megnyilatkozásának azoktól a szűkre szabott és szigorúan ellenőrzött kibúvóktól, amelyeket - akár a költői szabadság, akár az analitikus kúra félig magánjellegű kapcsolataival - a mi társadalmaink biztosítanak számára.

Könnyűszerrel meggyőződhetünk róla, hogy kulturális szempontból mennyire egységesek a (jelenlegi és - miként a régi Görögország - a múltbeli) mediterrán társadalmak, és hogy milyen sajátos helyet foglal el közöttük a kabil társadalom, ha utánanézzünk, miféle problémát vet fel a becsület meg az ágyékkötény a különféle mediterrán társadalmakban, így Görögországban, Olaszországban, Spanyolországban, Törökországban, Kabiliában stb. (Vö. Prestiány, J. [szerk.] (1974): *Honour and Shame: the Values of Mediterranean Society*. Chicago, University of Chicago Press, valamint Pitt-Rivers, J. (1963): *Mediterranean Countrymen, Essays in the social anthropology of the Mediterranean*. Párizs-Hága, Mouton) Az a tény, hogy a tradicionális európai kultúra ebbe a kulturális övezetbe tartozik, különösen akkor szembeszökő, hogy ha a Kabiliában megfigyelt szertartásokat azokkal hasonlítjuk össze, amelyeket Arnold van Gennep figyelt meg a 19. század elejének Franciaországában. (Vö. Van Gennep, A. (1937-1958): *Manuel de Folkloré français contemporain*. Paris, Picard, 3 köt.). Nem szabad elfelejteni, hogy a pszichoanalízis a görög hagyományból merítette legfontosabb értelmezési sémáit; magától értendő, hogy ebben a kulturális hagyományban rendre megtalálhatjuk a mediterrán kultúra tudattalan elemeit, vagy Page du Bois (vö. Du Bois, P. (1988): *Sowing the body, Psychoanalysis and Ancient Representations of Women*. Chicago, London, Chicago University Press) és Jaspers Svenbro (vö. Svenbro, J. (1988): *Phrasikleia: anthropologie de la lecture en Grèce ancienne*. Párizs, La Découverte) legújabb kutatásainak nyomvonalát követve, vagy az ókori vallások francia kutatóinak, Jean-Pierre Vernant-nak, Marcel Détienne-nek vagy Pierre Vidal-Naquet-nak a munkásságára támaszkodva. De ez a kulturális tudattalan, bár még mindig a miénk, nyíltan és közvetlenül sohasem fejeződik ki a művelt nyugati hagyományban (ebbe a hagyományba zárkózik be Michel Foucault is, amikor az *Histoire de la sexualité* második kötetében Platónnál kezdi a szexualitással és a szubjektummal kapcsolatos vizsgálódásait, olyan szerzőket hagyva figyelmen kívül, mint Homérosz, Hésziodosz, Aiszkhülosz, Szophoklész, Hérodotosz vagy Arisztophanész, apreszókratikus filozófusokról nem is beszélve, akiknél sokkal világosabban sejlik fel a mediterrán alapzat.

Annak a ténynek, hogy szívesebben hivatkozunk egy olyan rendszerre, amely, minthogy még ma is működik, közvetlenül megfigyelhető, mégpedig az aktív terepmunka révén, mivel csakis ez teszi lehetővé, hogy módszeres kérdésekkel járjuk körül a viszonyok világát, az is magyarázata, hogy, miként másutt már utaltam rá (vö. Bourdieu, P. (1987): "Lecture, Lecteurs, Lettrés, Littérature", in *Choses dites*. Paris, Édition de Minuit, 132-143.), a több évszázadot átfogó irodalmi örökség elemzése könnyen csúszhat abba a hibába, hogy, ekként téve eleget az elemzés szükségleteinek, mesterségesen egyidejűnek tünteti fel a rendszer egymást követő és egymástól különböző állapotait, és egyazon episztemológiai státussal ruház fel olyan szövegeket, amelyekben pedig a régi

mitikus-rituális világ hol mély, hol kevésbé mély átdolgozásnak van alávetve: a néprajzkutatóként fellépő” elemző pedig könnyen nézi közönséges informátornak azt a szerzőt, aki, akárcsak ő maga, szintén néprajzkutatóként jár el, és akinek a látszatra legarchaikusabb beszámolói és közlései - akárcsak Homéroszé vagy Hésziodoszé - tele vannak csonkítással, torzítással és átértelmezéssel. Page du Bois művének az a nagy érdeme, hogy leírja a mitikus-rituális témák fejlődését; ez a fejlődés azonban csak akkor kapja meg igazi jelentését, ha összefüggésbe hozzuk a vele szorosan összekapcsolódó “irodalmasítás” folyamatával: ebben a perspektívában már sokkal jobban érteni, miképpen lehetséges, hogy - míg a nőt kezdetben a női test és a (férfias ekével) megművelt föld, illetve a női has és a kemence jól ismert analógiájával próbálják elgondolni - ez az analógia végül annak a tipikusan művelt, sőt, szinte irodalmias analógiának adta át helyét, amely nem más, mint a női test és az íráshoz használt palatábla közötti párhuzam.

Főként az nehezíti meg az olyan dokumentumok felhasználását, amelyek irodalmi célok szolgálatába állítják a mitikus testélményt (miként az a sebészeti értekezés is, amelyet Marie-Christine Pouchelle [1983] elemez a *Corps et chirurgie à l'apogée de Moyen-Age* című művében [Paris, Flammarion]), hogy különösen ki vannak téve az úgynevezett Montesquieu-effektusnak: ezért is hiábavaló arra törekedni, hogy meghatározzuk, mi az, amit egy nagy névtől vettek át (mint Arisztotelészről például, aki minden lényeges ponton hű marad a régi férfimitológiához), és mi az, amit a tudattalan struktúrákból kiindulva hozzáköltöttek, de amit az átvett tudással próbálnak szentesíteni vagy hitelesíteni.

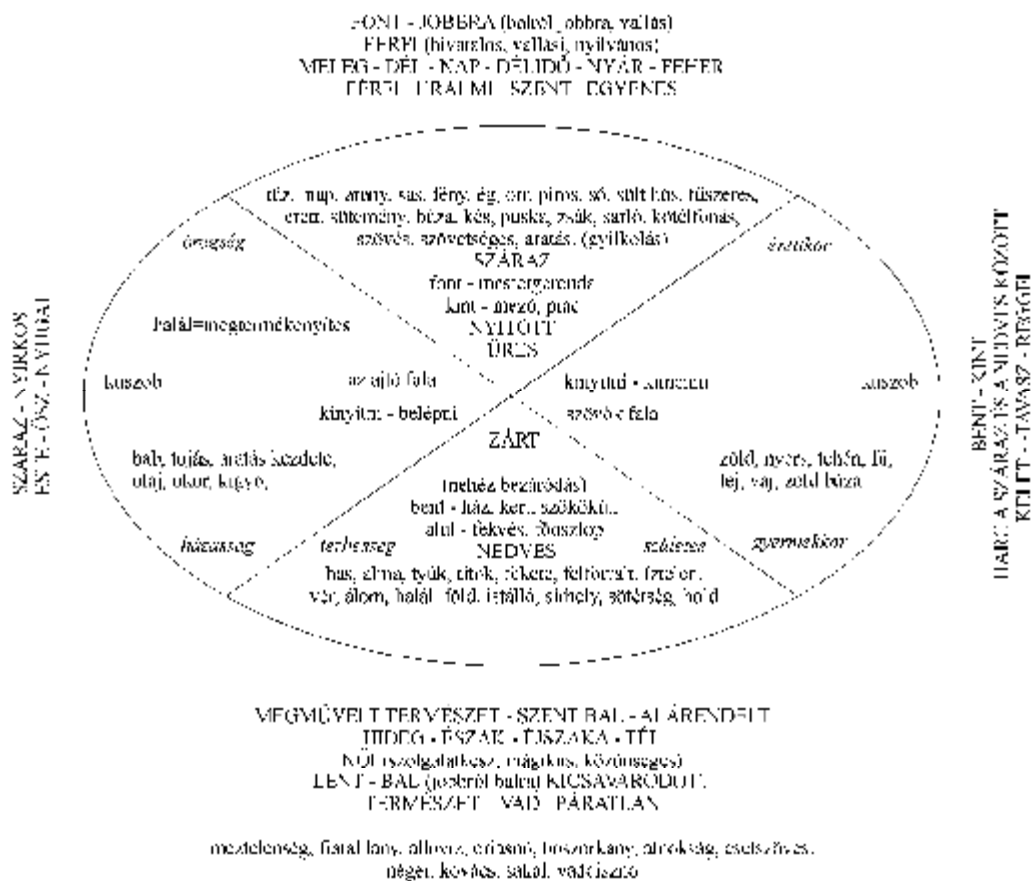
A SZIMBOLIKUS ERŐSZAK: A TESTI KÉNYSZER

A férfiuralom elég biztosan áll a lábán ahhoz, hogy ne legyen szüksége igazolásra; beéri azzal, hogy van, és hogy olyan gyakorlatokban és kifejezésformákban fogalmazódhatik meg, amelyek azzal, hogy magától értetődő igazságként fejezik ki a létet, jelentősen hozzájárulnak ahhoz, hogy ez a lét csakugyan megfeleljen annak, amit mondanak róla.⁸ A nemek megosztásának uralkodó szemlélete nemcsak az olyan kifejezésformákban fogalmazódik meg, mint a szólások, közmondások, találós kérdések, dalok, versek, nemcsak a falakat, az agyagedényeket meg a szövegetek díszítő rajzokban, de a gyakorlati eszközökben is: kifejeződik például a tér strukturálásában, különösen abban, ahogyan a ház belső terét megszervezik, és kifejeződik a ház meg a szántóföld szembeállításában, vagy az idő, a munkanap meg a mezőgazdasági esztendő megszervezésében, szélesebb értelemben pedig minden - jobbra egyszerre technikai és rituális - gyakorlatban, különösképpen a testtel, a testhelyeztetel, a viselkedésmóddal, a testtartással kapcsolatos technikákban.⁹

Ez a megosztás csakis azért látszik természetesnek, csakis azért látszik úgy, mintha - ahogyan mondani szokás - “ez volna a dolgok rendje”, mintha ez a megosztás normális, természetes, sőt, elkerülhetetlen volna, mivel objektívált formában van jelen a társadalmi világban, és mert jelen van, mintegy beépítve a habitusban is, amelyben egyetemes szemléleti és megosztási elvként, illetve az észlelési, gondolkodási és cselekvési kategóriák rendszereként működik. Létezik valamiféle megfelelés az objektív meg a kognitív struktúrák között, és ez a megfelelés úgy teszi lehetővé annak a világhoz való viszonynak a kialakítását, amelyet Husserl “természetes magatartásnak” vagy doxikus tapasztalatnak nevezett, hogy közben elködösíti létrejöttének társadalmi előfeltételeit. A doxikus tapasztalatnak ugyanis valamiféle összhang az alapja, az a tény, hogy létezik valamiféle összhang a lét különféle alakzatai és a megismerés formái, a belső elvárások és a világ folyása között. Ez a tapasztalat - amely eleve kizár minden eretnek megkérdőjelezést, és amely valójában nem más, mint a legitimitás elismerésének legabszolútabb formája - természetesként, magától értetődőként és elkerülhetetlenként észleli a társadalmi világot és annak önkényes megosztásait, legelőször is a nemek között társadalmilag kialakított megosztást. A doxa nem tézisszerű “tantételei” felette állnak minden kétségbevonásnak. Tudattalan “választások” ezek, magától értetődők, kétségbevonhatatlanok: a férfiuralom tényleges egyetemessége¹⁰ gyakorlatilag lehetetlenné teszi a természetesség látszatának lerombolását, vagy, ha úgy tetszik, lehetetlenné teszi azt a relativizálást, amelyet csaknem mindig előidézik, legalábbis történetileg, a különféle életformák találkozása, mivel csakis az ilyen találkozás világít rá arra, hogy valójában önkényesek és történetileg intézményesítettek (ex institutio) a hagyomány természetesnek álcázott “választásai”, amelyek a szokásban meg a törvényben (nomos, nomo), nem pedig a természetben (physis, phusei) gyökereznek. Jóllehet a férfi (yir) partikuláris lény, mégis egyetemes lényként (homo) éli meg magát, olyan lényként, aki ténylegesen is és jogilag is rendelkezik az emberi, vagyis az egyetemes monopóliumával, és aki társadalmilag fel van hatalmazva arra, hogy önmagát az egész emberi sors képviselőjének érezze.¹¹ Bizonyításképpen elég szemügyre venni, mi is Kabiliában (de másutt is) az

emberi természet tökéletes formája. A becsületes férfi már meghatározásánál fogva is férfi, méghozzá talpig férfi, igazi vir, és az erények, amelyek jellemzik - megannyi egymásba szövődő képesség, készség, rátermettség, alkalmasság, kötelesség és jótulajdonság -, mind-mind sajátosan férfi-attribútumok (utóvégre a virtus nem más, mint a vir kifejezés leglényege). Ilyen a nif, a becsületbe vágó ügy, amelynek szembeötlő a kapcsolata a hősiességgel, a vakmerőséggel és főleg a szexuális képességgel. A mitikus-rituális rendszer valósággal belevesődik a társadalmi világ megosztásaiba, pontosabban, az uralkodásnak és a kizsákmányolásnak a nemek között intézményesített társadalmi viszonyaiba, és belevesődik a fejekbe is, mégpedig olyan megosztási elvek formájában, amelyek a férfias és a nőies oppozícióra visszavezethető megkülönböztetések szerint osztályozzák a dolgokat és gyakorlatokat; mindez azzal a következménnyel jár, hogy ezt a mitikus-rituális rendszert ugyanazok a gyakorlatok határozzák meg és legitimálják, amelyeket az meghatározó és legitimál. Mivel a hivatalos taxinómia a “benső”, a “nedves”, az “alacsony”, a “görbe” meg a “folyamatos” mellé sorolja be őket, a nőké az összes olyan házi (vagyis magántermészetű) és rejtett, sőt, láthatatlan és szégyenletes) tevékenység, mint amilyen a gyermeknevelés, az állattenyésztés, övék azoknak a külső munkáknak a jó része, amelyek a vízzel, a fűvel, a veteményessel (gyomlálás, kertészkedés), a tejjel, a fával kapcsolatosak, és különösképpen a legegységűbbnek, legnehezebbnek, legértéktelebbnek és legpiszkosabbnak tekintett tevékenységformák (mint a ganézés például). Ami a férfiakat illeti, mivel a “külső”, a “hivatalos”, a “nyilvános”, az “egyeses”, a “száraz”, a “magas”, a “megszakított” mellé sorolják be őket, minden olyan tevékenységformát magukénak tekintenek, amely veszélyes, látványos és rövid ideig tartó, és amely, miként az ökörvágás, a földművelés vagy az aratás (a gyilkosságról meg a háborúról nem is beszélve) megszakítja az élet mindennapi folyamatát, és amelynek művelése csakis tűzben edzett szerszámok alkalmazásával lehetséges.

ALAPVETŐ ELLENTÉTEK A KABIL TÁRSADALOMBAN

F. ruficollis elterez egyrészt a földön és más felületek között elkapott állatokból, másrészt (Károlyi-mű. szarvas-mezőny) méreggel a két elkapott pókhoz valószínűleg a "formázók" (jegetű, földpók, mészpókok (Tetranychusok)) közötti átmenetet

A nemek közti munkamegosztás	
Férfi munkák	Női munkák
BENT	
az állatok etetése éjszaka	az élelmiszertartalek és a víz behordása
	az élelmiszertartalek őrzése
	a mezőről visszatérő állatok bekötése az istállóba
	főzés (konyha, t z, fazék, kusz-kusz)
	gyerekek-, tehének-, tyúkok etetése
(a söprés tabuja)	gyerekek gondozása
	takarítás
	szövés (gyapjúfonás)
	őrlés, darálás
	fazekasmunkák, vakolás
	a tehén fejése (a vaj köpülése)
KINT	
a nyáj kiengedése	
piacra menni	
mezei munkák (távol, nyitott, sárga, gabonafélék)	kerti munkák (közel, zárt, zöld, zöltség)
szántás (eke, cipő)	(a cséplőhelyre lépés tabuja)
vetés	
aratás (sarló, kötény)	
palántázás	
rostálás	
gerendák szállítása és behelyezése (férfi "robot")	a vetőmag és a trágya hátton történő szállítása
tetőkészítés	a víz, a fa, a kő szállítása
a trágya kiszállítása az állatokkal a földekre	(a házépítéshez szükséges "női robot")
ledobás (fára mászás, az olajbogyó leverése	összegy jtés, olajbogyószűret
fa kivágása - házépítéshez)	(a gyümölcs leverésének tabuja)
	füge-, makk-, fagy jtés (gallyazás, bozótos)
fa megmunkálása (konyhaszerszámok készítése fából	rőzse összekötözése
késsel vagy szekercével)	gabonatorzsa összeszedése
	gyomlálás (mezőtláb, hosszú szoknyában)
	az olajbogyó préselése lábbal (dagasztás)
állatok levágása	(az állatok levágásának tabuja)
	agyagdagasztás kézzel (az agyag kitermelése után)
	a ház és a cséplőhely számára - tehéntrágyából is

A dolgoknak és a különböző” tevékenységformáknak a férfi-nő oppozíció szerint való megosztása elszigetelten szemlélve, meglehet, igencsak önkényes; ez a megosztás azáltal lesz objektív és szubjektív szempontból szükségszerű”, hogy beilleszkedik az olyan homológ oppozíciók rendszerébe, mint amilyen a magas-alacsony, az alul-felül, az elől-hátul, a bal-jobb, az egyenes-görbe, a száraz-nedves, a kemény-puha, a fűszeres-íztelen, a világos-sötét stb.; ezek a homológ oppozíciók ugyanis, mivel különbözőségükben is eléggé hasonlatosak egymáshoz, eléggé egybehangzóak, hogy - az áthallások és metaforák kimeríthetetlen játékaival és játékában - kölcsönösen megerősítsék egymást, és eléggé különbözőek, hogy mindegyik ellentétpárt valamiféle - a szép hangzás, a konnotációk és megfelelések általi többszörös meghatározottságból - szemantikai sűrűséggel

ruházzák fel.¹² Mivel ezek az egyetemes alkalmazású gondolati sémák látszólag mindig érzékelik a körülményekben rejlő különbségeket (különösen áll ez a nemek közötti oppozíció esetére), s mivel a világ mozgása és különösképpen a biológiai ciklusok állandóan megerősítik őket, ahogyan az is megerősíti őket, hogy annyi sok ember fejébe vannak belesulykolva, nem látni, hogyan is kerülhetne napfényre az uralkodásnak az a társadalmi viszonya, amely lényegük, és amely - az okok és okozatok teljes felcserélődése következtében (sok más következmény mellett) - az erőviszonyoktól független kapcsolatrendszer következményeként jelenik meg.

A társadalmi rendet alkotó alapvető kapcsolatok fokozatos szomatizálása két különböző "természet", vagyis két természetesnek álcázott társadalmi különbségrendszer kialakulását vonja maga után; ez a két "természet" vagy két különbségrendszer éppúgy bele van vésődve -a testtartás, járásmód, a magatartás, a gesztusok stb. egymással ellentétes és egymást kiegészítő két osztályának formájában - a testi hexiszekbe, mint ahogyan bele van vésődve azokba a fejekbe, amelyek olyan dualista oppozíciós sorozat szerint észlelik őket, amely bámulatosan hozzá van igazítva a részben az ő általuk létrehozott megkülönböztetésekhez; valószínűleg ez az oppozíciós sorozat teszi lehetővé - gondoljunk csak az "egyenes" és a "kiegyenesített", a "görbe" és a "meggörbített" közötti különbségtételre -, hogy az észlelt különbségeket mintegy újra létrehozzák a testi szokásokban vagy az etikai szabályokban.

A társadalmi rendben társadalmilag kialakított kedvezőtlen előítélet szimbolikus hatékonysága jórészt abból a tényből meríti erejét, hogy tulajdonképpen saját maga hozza létre önmaga megerősítését; ez az előítélet holmi self-fulfilling profecy módjára működik, mégpedig az amor fati közvetítésével; emez készíti arra az áldozatokat, hogy teljesen annak a sorsnak szánják és szenteljék magukat, amelynek társadalmilag mindenképpen szánva vannak (és, természetesen a kedvező előítélet esetében is ugyanez a helyzet; emez, bár első látásra sokkal rugalmasabb módon, a "nemesség kötelez" elvének erejével hat). Mivel a kabil nőknek, mint láttuk, a "kicsi", a mindennapi meg a "görbe" jut osztályrészül (míg a föld felé fordulva szedegetik össze az olajbogyókat meg a gallyakat, a baltával-póznával felszerelkezett férfiaknak csak annyi a dolguk, hogy levágják és lemetsszék), s mivel az otthoni gazdaság mindennapi irányításának legközönségesebb gondjai vannak rájuk bízva (látszólag ők kedvelik leginkább a számító előrelátás, a határidő meg a kamat gazdaságának kicsinyes fufangjait, azokat a kicsinyes fufangokat, amelyeket a becsületes ember - aki, persze, kihasználja őket és hasznot húz belőlük - látszólag mélyen megvet¹³), ezekben a férfiak által lenézett vagy nagyvonalúan elnézett magatartásformákban csak azt a nőképet valósítják meg, amelyet a férfi-szemlélettől kapnak, mintegy a természetesség látszatával ruházva fel azt az identitást, amelyet társadalmilag kényszerítettek rájuk. Az a megerősítés, amelyet az adott társadalmi rend által kialakított kedvezőtlen előítéletek előlegezései, illetve az általuk kedvezményezett és az őket erősítő gyakorlatok adnak egymásnak, valóságos tükrőfallal keríti körül a férfiakat és nőket; ez a tükrőfall, amely végtelen számban tükrözi vissza az egymással kibékíthetetlen ellentétben álló képeket, különösen alkalmas arra, hogy egymást felerősítve érvényesítse őket. Mivel ezek a képek nem fedhetik fel a férfiakban és nőkben egyaránt eleven hit alapzatát (lévén a kölcsönösen osztott hit minden játék alapja), csakis az olyan negatív sajátosságokat észlelhetik, mint amilyeneket az uralkodó szemlélet tulajdonít a nőknek (ilyen például a ravaszság, vagy, hogy pozitív példával is éljünk, ilyen az intuíció¹⁴), s amelyeket - az őket egyesítő és egymással szembeállító erőviszonyok révén - ugyanúgy rájuk kényszerít, mint azokat a mindig negatív erőnyeket, amelyeket a morál követel meg tőlük: mintha a "görbe" egyben a fufanggal is kapcsolatos volna, és mintha a nők, akiknek az engedelmség és a lemondó beletörődés a fő erőnyük, csak alamusziséggel, csak ravaszsággal tehetnének szert némi hatalomra az otthoni harcokban, például úgy, ha szürke eminenciásként lépnek fel, mint akik eleve elfogadják, hogy mindig háttérben kell maradniuk, vagy ha, mindenestre, megtagadják önmagukban a hatalom letéteményesét, és ha mindig csak megbízásból, per procuracionem gyakorolják a hatalmat. Nem nehéz észrevenni, hogy ez a merőben negatív identitás, amelyet rájuk osztottak, és amelyet a megannyi megszegési lehetőséget magukban hordozó tilalmak határoznak meg, eleve arra ítéli a nőket, hogy szakadatlanul jelét adják komisszáguknak, ekként igazolva azt a tilalmat és azt a szimbolikus rendszert, amely gonosz és ártó természettel ruházza fel őket.¹⁵ Világos, hogy igazán csak akkor érthetjük meg az uralkodásnak ezt a sajátos formáját, ha túllépünk a kényszernek meg a beletörődésnek, az erőszaknak meg az erőszak elfogadásának naiv alternatíváján; a szimbolikus erőszak valójában kényszer, és ez a kényszer úgy jön létre, hogy az elnyomott kénytelen urának elismerni elnyomóját, mivel csakis olyan megismerési eszközökkel tudja elgondolni önmagát is meg az urát is, amelyek egyben az uráé is, és amelyek nem egyebek, mint az uralmi viszony bensővé tett formái. Ennek következtében az uralomnak és a kizsákmányolásnak az álcázott, illetve (freudi értelemben) megtagadott formái, nevezetesen azok, amelyek részben a rokonsági viszonyok sajátos logikájától, vagyis a kötelesség meg az érzélem élményétől és nyelvétől kölcsönzik sajátos hatékonyságukat (ilyen a házastársak közti viszony, az idősebb és a fiatalabb férfitestvér közti viszony¹⁶, az úr és a szolga, illetve a paternalista munkaadó és a munkás közti

viszony), megoldhatatlan kihívást jelent minden ökonomizmus számára: ezek ugyanis egy másfajta ökonomizmus alapján működnek. Ez a másfajta ökonomizmus a szimbolikus erőé, amely, holmi varázslat módjára, minden fizikai kényszer nélkül is nagyon jól működik, látszólagos megokolatlanságával mintegy megcsúfolva a gazdaság legelemibb szabályait; ez a látszat azonban rögtön semmivé foszlik, mihelyt ráeszmélünk, hogy a szimbolikus hatékonyság érvényesítésének abban az óriási előzetes munkában rejlik az előfeltétele és (a szó tág értelmében vett) gazdasági ellenértéke, amelyet azért fejtenek ki, hogy tartósan formálják-neveljék az emberi testet, mivel csakis így hozhatják létre azokat az állandó és másokra is átvihető képességeket, amelyekre - az őket felébresztő vagy működésbe hozó - szimbolikus cselekvés támaszkodik. Nincs hatalom szimbolikus dimenzió nélkül: és ebben nincs semmi meglepő, hiszen a hatalomnak az önfeláldozás olyan formáját kell kicsikarnia az alávetettekől, amely nem a felvilágosult tudat megfontolt döntésén, hanem a szocializált testek azonnali és prereflexív engedelmisségén alapszik. Az alávetettek ugyanis az egész világra és különösképpen az őket fogva tartó hatalmi viszonyokra, vagyis önmagukra is azokat az át nem gondolt gondolkodási sémákat alkalmazzák, amelyek - mivel ugyanezeknek a hatalmi viszonyoknak a termékei, olyan termékei méghozzá, amelyeket megannyi ellentétpár formájában (például magas-alacsony, kicsi-nagy) sajátítanak el - éppen azok szempontjából hozzák létre ezeket az uralmi viszonyokat, akik, ezzel is igazolva uralmukat, természetesen tüntetik fel őket. Így például valahányszor egy elnyomott magára alkalmazza az uralkodó taxinómiát alkotó kategóriák egyikét (például a kiváló-komoly, az előkelő-alpári, ritka-közönséges stb. kategóriákat), az elnyomó szempontjából ítéli meg önmagát, és, még ha nem is tud róla, bizonyos mértékig azonosul a kedvezőtlen előítélet logikájával. A nyelvi kategóriák azonban az intellektualista konnotációk révén még azt is elfedhetik, hogy a szimbolikus elnyomás korántsem a megismerő tudat szintiszta logikájában, hanem a habitus gyakorlati sémáinak félhomályában fejt ki hatását, s mivel az uralmi viszony ebbe a habitusba van belesulykolva, voltaképp elérhetetlen a reflexív tudattevékenység, illetve az akaratlagos ellenőrzés számára.

AZ URALMI VISZONYOK SZOMATIZÁLÁSA

Csakis úgy lehet megérteni a szimbolikus erőszakot, amely szerves része minden uralomnak, és amely a férfiuralom leglényege, ha számításba vesszük a habitust, illetve azokat a társadalmi körülményeket, amelynek terméke, mivel, végső soron, ezekben a társadalmi körülményekben van a rejtett előfeltétele annak, hogy ez a látszatra mágikus cselekedet csakugyan hatékony legyen. Itt arra a képző-nevelő munkára kell hivatkozni, amelyet kétféleképpen végezhetnek el: vagy a szimbolikus struktúrált világgal való megbarátkoztatással, vagy egy - inkább implicit, mint explicit - kollektív elsajátító munkával; ennek a kollektív elsajátító munkának a részei azok a nagy kollektív szertartások, amelyeknek révén tartósan átalakítják a testet, illetve a testi szokásokat. Ezt a tevékenységet, amely lényegét illetően nagyon hasonlít minden - a gyakorlattal vagy a beszéddel gyógyító - terápiához, korántsem lehet a tudnivalók és az emlékek besulykolására korlátozni. Habitusról beszélni annyit, mint felidézni a múlt rögzítésének és felidőzésének azt a módját, amelyet még elgondolni sem enged a "spirituális" kép-emlékezet és a "mechanikus" megszokásemlekezet régi bergsoni alternatívája. Az üttét kivédő ökölvívó, a rögtönző zongoraművész vagy szónok, vagy egészen egyszerűen a férfi vagy nő, amint jár-ke, leül, kést vesz a kezébe, üdvözlésre emeli kalapját vagy biccent a fejével, korántsem valami emléket, valamiféle beléje vésődött képet, a szóban forgó cselekedet első tapasztalati élményét idézi fel; nem is holmi anyagi, fizikai vagy éppenséggel vegyi mechanizmusról van szó, és korántsem véletlen, hogy ma olyan keservesen nehéz annak a beszélő embernek (robotokkal való) mechanikus utánzása, aki csak egy egyszerű "mondatot mond ugyan, de az a mondat csakugyan a helyzethez illő, és minden hasonló helyzetben elmondható (mindenesetre, sokkal nehezebb, mint - a Bergson által implicit módon felállított hierarchia másik felén - egy olyan bonyolult esemény képének rekonstruálása, mint amilyen egy színházi előadás vagy politikai tüntetés). Mindezek a szereplők olyan globális formákat, olyan generatív sémákat helyeznek üzembe, amelyek - annak az alternatívának az ellenében, amelybe a mechanizmus vagy az intellektualizmus be szeremé zární őket - nem tekinthetők sem a mechanikus úton felhalmozódó lokális reflexek összességének, sem a racionális számítás koherens termékének. Ezek a nagyon általános alkalmazási sémák teszik lehetővé - mégpedig egy szinte testi előrevetítés gyakorlati műveletének keretében - a helyzetnek jelentéssel felruházott totalitásként való megkonstruálását, illetve annak a helyzethez illő válasznak a megalkotását, amely - jóllehet sohasem valami modell vagy terv egyszerű - kivitelezése - mégis egységesített és közvetlenül érthető totalitásként jelenik meg. Korántsem fölösleges ez a kitérő, mivel csakis így lehet eleve elkerülni a téves olvasatokat; ezeket az eredményezné, ha olyan oppozíciókat alkalmaznának az elemzésemre, amelyek - nyilván mert az iskola intézménye sulykolja be őket, de azért is, mert rokonságban állnak

a társadalmi munkamegosztás sarkalatos oppozícióival (elmélet-gyakorlat, tervezés-kivitelezés, értelmiségi-fizikai stb., vagyis nemes-közönséges) - még ma is ott kísértnek, és ott is lesznek még jó ideig az emlékezetekben és az akadémiai habitusokban. Itt azonban az a legfontosabb, hogy megpróbáljuk felidézni a szexualizált és szexualizáló habitus sajátos operációs módját és kialakulásának feltételeit. A habitus, egyrészt, a világ és a testek társadalmilag szexualizált konstrukcióit (ezek a konstrukciók nem intellektuális képzetek ugyan, de azért nagyon is aktívak), másrészt olyan szintetikus és helyzethez illő válaszokat hoz létre, amelyekre - bár korántsem az emlékezetet mozgósító tudat explicit számításán alapszanak - azért azt se lehet mondani, hogy a minden tudatosságot kiiktató fizikai vagy vegyi mechanizmusok vak működésének termékei. A társadalmi világ a nevelés, a Bildung állandó munkájával alkotja meg a testet, mégpedig egyszerre szexualizált realitásként, valamint a szexualizáló észlelés és értékelés olyan kategóriáinak letéteményeseként, amelyeket magára a - biológiai realitásában felfogott - testre alkalmaznak. A társadalmi világ holmi előjegyzési naptárnak tekinti a testet.¹⁷ És szinte belevési - mégpedig azoknak a társadalmi megosztási elveknek a formájában, amelyeket a köznyelv többnyire oppozíciós párokká sűrít - egy világszemlélet (vagy ha úgy tetszik, értékrendszer vagy preferenciarendszer) alapvető kategóriáit. Csak úgy biztosít számára valami esélyt arra, hogy angyal lehessen vagy hogy (kérésére) valami más - de (biológiai) természetét többé-kevésbé mindig tagadó - kulturális identitást tehessen magáévá, hogy közben állati sorba taszítja, illetve arra kényszeríti, hogy engedelmessédjék a pascali felszólításnak és teljesen "elállatiasodjék". Szocializálni az állatot, feltétel nélkül alávérni a testet a társadalmi rend gyakran - mivel kimondatlan és elmondhatatlan - implicit parancsainak, és ebben az alávetésben, illetve ennek az alávetésnek a révén alakítani át kultúrává a természetet, annyi, mint alkalmat adni az állatnak arra, hogy tulajdon logikája szerint gondolkodjék; ez a logika azonban nem egyezik meg azzal, amelyet, két évezred diffúz platonizmusa után, spontánul azonosítunk a gondolkodás fogalmával. Biztosítani számára önmaga elgondolásának képességét, azt a képességet, hogy más perspektívában - vagyis a gyakorlat perspektívájában - gondolja el a testet meg a gyakorlatot, nos, ez az, amit nehéz felfognunk. Részben azért, mert önmagában nehéz, de azért is, mert gondolkodásunk, illetve értelmiségi habitusunk nagyon sajátos gondolkodásfogalmat sodor magával; ez a gondolkodásfogalom, amelyet a Descartes által kezdeményezett hagyománytól kaptunk örökölni, valójában a gondolkodás tevékenységének leképezése, s mint ilyen, kizárja a tevékenységben való gondolkodás lehetőségét.

És mégis, az az erőszak, amelyet a társadalmi világ gyakorol minden alanyára, abból áll, hogy az alany testébe valóságos programját nyomtatja be (és ha valahol, itt igazán helyénvaló volna a karakter metaforája) az észlelésnek, értékelésnek és cselekvésnek; olyan programját méghozzá, amely - mind szexualizált és szexualizáló, mind összes többi dimenziójában - (kulturális, vagyis második) természetként működik, az ösztön vagy a (társadalmilag kialakított) fantázia ellentmondást nem tűró és (látszatra) vak erőszakával. Miközben minden dologra, és legelsősorban a test biológiai természetére is alkalmazható (a gascogne-i öregek például "természetnek" nevezték a női nemi szervet...), ez a természetnek feltüntetett társadalmi program egy mitikus világszemlélet megosztási elvei szerint alkotja meg - vagy intézményesíti - a biológiai nemek közötti különbséget; ezek az elvek pedig annak az uralkodási viszonyoknak a termékei, amelyet a férfiak gyakorolnak a nők felett, és amely a társadalmi rend alapvető struktúrájaként illeszkedik a világ realitásába. Ezzel jeleníti meg a program a férfi és a női test közötti biológiai különbséget, és különösképpen a nemi szervek közötti anatómiai különbséget, amely, mint minden más dolog, bizonyos keretek között szintén alkalmas nyersanyag több olyanféle konstrukció számára, mint amilyen a nemek közt társadalmilag megkonstruált különbség kétségbevonhatatlan igazolása.

A szexizmus valójában esszencializmus: akárcsak az etnikai fajgyűlöletnek vagy az osztály-gyűlöletnek, szintén az a célja, hogy történetileg megalapozott társadalmi különbségeket tulajdonítson a biológiai természetnek; ez a biológiai természet olyan lényegként működik, amelyből a lét minden de minden cselekedete kérlelhetetlenül levezethető. Az esszencializmus különféle formái közül alighanem ezt a legnehezebb kiirtani. Csakugyan, az a munka, amely természeté alakítja a történelem önkényes termékét, itt egyszerre talál látszólagos alapot a test külső megjelenésében, valamint - ezzel egyidejűleg - azokban a nagyon is reális jelenségekben, amelyeket - a testekben meg a fejekben, vagyis a valóságban és a valóság leképezésében - a biológiai meghatározottság szocializációjának és a társadalmiság biologizálásának több ezer éves munkája alakított ki. Ez a munka, teljesen megfordítva a kiváltó okok meg az okozatok közti viszonyt, olyan színben tüntet fel egy természeté lett társadalmi konstrukciót (azokat a különféle habitusokat, amelyek a társadalmilag kialakított különféle társadalmi körülmények termékei), mintha az természetes igazolása volna a természet önkényes leképezésének, amely egyszerre alapfogalma a valóságnak meg a valóság leképezésének.

Ezért kerül rendkívül nehéz helyzetbe minden olyan elemző, aki különös gondot fordít arra, hogy - ha tudományos szempontból tudomásul veszi is - elfogadni azért ne fogadja el a valóságot. A nők, valamint általánosabb értelemben véve, a mind gazdaságilag, mind szimbolikusan elnyomott csoportok esetében (ezeknek azok az - etnikai vagy vallási eredetük miatt - stigmatizált népcsoportok képviselik a határesetét, amelyeket nemritkán már testi megjelenésük jellege - például bőrszínük - is megjelöl) az elemző' valamiféle populistá humanizmus nevében akár el is hallgathatja egyikét-másikat a társadalmilag kialakult és intézményesített különbségeknek. Gondolok itt például azokra a különbségekre, amelyeket a feketék kapcsán egyes amerikai antropológusok a "szegénység kultúrája" név alá soroltak be (főként azok választják - tudatosan vagy tudattalanul - ezt a megoldást, akik, a rehabilitálás szándékával, mindenáron "népi kultúráról" akarnak beszélni). Mégpedig épp abbéli félelmükben, hogy valahogy fegyvert ne adjanak a fajgyűlöletnek; emez ugyanis a szereplők (vagyis a szegények) természetébe illeszti ezeket a kulturális különbségeket, miközben zárójelbe teszi azokat az életkörülményeket (vagyis a szegénységet), amelynek ezek a különbségek termékei, mivel csakis így kerülhet olyan helyzetbe, hogy "megróhassa az áldozatokat" (ezt a szexizmus esetében is jól látni, főleg akkor, amikor az, miként a kabiloknál, társadalmilag van intézményesítve).

Mivel annak a folyamatnak a termékei, amelynek során az uralmi viszonyok szinte belevesződnek a testbe, a habitus strukturált és strukturáló szerkezetei alkotják a lényegét a mágikus határvonalat ismerő és felismerő gyakorlatnak: ez a határvonal hozza létre az elnyomók és elnyomottak közti különbséget, vagyis az elnyomóknak és elnyomottaknak azt a társadalmi identitását, amelyet egymáshoz való viszonyuk tartalmaz. Ez a test általi megismerés készteti arra az elnyomottakat, hogy azzal járuljanak hozzá maguk is tulajdon elnyomásukhoz, hogy - mégpedig minden tudatos döntés és minden tudatos elhatározás nélkül - hallgatólagosan elfogadják a rájuk kényszerített határokat, mi több, gyakorlatukkal még azokat a határokat is megalkotják vagy újra alkotják, amelyeket a társadalmi rendben már réges-régen eltöröltek.

Ennek következményeként az áldozatokat sohasem lehet törvényhatározatokkal megszabadítani a szimbolikus erőszaktól. Sőt, az is megfigyelhető, hogy az inkorporálódott korlátok akkor érvényesülnek legerősebben, amikor megszűnik a külső kényszer, és általánossá válnak a formális szabadságjogok (szavazójog, a tanulásra való jog, az összes pálya megnyitja kapuit, ideértve a politikusit is): ekkor az önkirekesztés meg a (mind negatív, mind pozitív szempontból felfogott) "hívás" váltja fel a nyílt kirekesztést Hasonló folyamatok a szimbolikus uralom minden áldozatánál megfigyelhetők (megfigyelhető például a gazdaságilag és kulturálisan hátrányos helyzetű családok gyermekeinél, akik előtt, formálisan is és valóságosan is, nyitva állnak a középiskolák meg az egyetemek kapui, és megfigyelhető a kulturális tökében legszegényebb kategóriák tagjainál is, amikor arra szólítják fel őket, hogy éljenek a kultúrához való formális jogukkal), és, miként amysizor láttuk már az "új embert" beharangozó forradalmak során, az elnyomottak habitusa gyakran azokat az átmenetileg forradalmasított struktúrákat reprodukálja, amelyeknek termékei.

A határoknak ez a gyakorlati (felismerése ez engedetlenségnek még a lehetőségét is kizárja, ami így szinte spontánul csúszik át az elgondolhatatlan világába. És azok a szigorúan elfojtott magatartásformák, amelyeket főként férfiak jelenlétében és nyilvános helyeken kényszerítenek a nőkre, korántsem a helyzethez illő mesterkélt vagy színlelt pózok vagy testtartások, hanem olyan állandó létezési módok, amelyekről el se lehet dönteni, hogy ezek a létezési módok teremtik-e meg az őket kísérő szubjektív élményt, a szégyent, a szerénységet, a félénkséget, a szemérmert, a szorongást, avagy ezek a létezési módok - épp ellenkezőleg - az őket kísérő szubjektív élmény termékei. Ezek a testtel kapcsolatos érzések, amelyek nemcsak azokban a helyzetekben bukkanhatnak elő, amelyekben megkövetelik őket, előlegezett felismerési formái a kedvezőtlen előítéletnek, megannyi módja annak, hogy - akár akaratunk ellenére - alá vessük magunkat az uralkodó megítélésnek, megannyi módja annak, hogy átérizzük - néha a lelki konfliktusban és a meghasonlottságban - azt a rejtett cinkosságot, amelyet a tudat meg az akarat irányítása alól kibúvó test alakít ki a társadalmi elfojtásokkal.

A habitus nehézségi ereje korántsem olyan természetű", hogy azt a felszabadító öntudatra ébredésen alapuló egyszerű" erőfeszítéssel el lehetne hárítani. Aki képtelen legyőzni eredendő félénkségét, azt tulajdon teste árulja el; mert a test ott is felismeri a tilalmakat meg a tiltó figyelmeztetéseket, ahol egy - másféle feltételek termékeként kialakult - másik habitus inkább csak parancsot vagy buzdító ösztönzést észlelne. A nyilvános térből való kirekesztés egyébként (amely - miként a kabiloknál, explicit módon fejeződik ki - külön térbe zárja a nőket, és irgalmatlanul elfojt minden verbális kifejezésformát, sőt, minden testit is, amiért is a nőknek valóságos kinszenvedés áthaladni egy férfiak által birtokolt térségen, példának okáért a főtéren), máshol is előfordulhat, mégpedig ugyanolyan hatékonyan: ez a kirekesztés egy olyan társadalmilag kikényszerített agorafóbia formáját

ölti magára, amely jó ideig a leginkább látható tilalmak eltörlését is túlélheti, és amelynek következményeként a nők valójában önmagukat zárják ki az agoráról.

Tudnivaló, hogy a nők közügyben sokszor még ma is sokkal tartózkodóbban nyilvánítanak véleményt, mint a férfiak (a férfiak és nők közti távolság annál nagyobb, minél műveletlenebbek az utóbbiak). Az, hogy egy társadalmi szereplő mennyire hajlamos arra, hogy a neki megfelelő technikai szakismeretet elsajátítsa, attól függ, hogy mennyire ismerik el társadalmilag a szakértelmét; mindez attól függ, hogy a társadalmi szereplő mennyire hajlandó engedélyezni magának ezt a szakértelmet, amely mintegy kiváltja birtoklási jogának hivatalos elismerését. Ezért figyelhető meg olyan gyakran, hogy a nők tendenciaszerűen sokkal kevésbé tulajdonítanak maguknak valamilyen legitim szakértelmet, mint a férfiak: a múzeumok bejáratánál végzett felmérésekből például egyértelműen kiderül, hogy a megkérdezett nők jó része, főleg azok, akik kulturális szempontból hátrányos helyzetűek, mindig azt mondják, jobban szeretnék, hogy ha társuk válaszolna helyettük. Ez az önfeladás korántsem szorongás nélkül való, amiként ezt az is bizonyítja, hogy az engedelmes feleségek a felmérés egész ideje alatt felváltva hol férjükre, hol a kérdezőbiztosra tekintgetnek. De - általánosságban véve - össze kellene számlálni mindazokat a magatartásformákat, amelyek bizonyítékai annak a szinte fizikai szenvedéssel járó zavarodottság-érzésnek, amely különösen akkor fogja el a nőket, amikor részt kell venniük a közösségi cselekedetekben, és amikor fel kellene szabadulniuk a gyámként, határozathozóként és döntőbíróként fellépő férfi fennhatósága alól (itt valójában az afortiori érvelés érdekében arra kellene hivatkoznom, hogyan viszonyult egymáshoz, legalábbis Toril Moi egyelőre kiadatlan elemzése szerint, Simoné de Beauvoir és Jean-Paul Sartre). És a kabil asszonyok módjára, akik még a mágikus szertartásokban is érvényesítik az őket elnyomó szemlélet alapelveit, holott azoknak éppen az volna aközvetlen céljuk, hogy megfordítsák az őket elnyomó szemlélet következményeit (ilyenek például a férfi-impotenciát előidéző rítusok, illetve a szerelem mágikus rítusai, amelyeknek az a céljuk, hogy a férfi engedelmes és irányítható legyen), a fallosz-centrikus gondolkodásmód alól leginkább felszabadult nők nemritkán azzal árulják el változatlan alávetettségüket, hogy még azokban a cselekedetekben és közbeszédekben is engedelmeskednek a fallosz-centrikus elveknek, amelyeknek pedig az a céljuk, hogy megkérdőjelezzék annak következményeit (úgy érvelve például, mintha egyes alkati tulajdonságok lényegükönél fogva volnának nőiesek vagy nőietlenek).

Azoknak az esetében, akik az uralkodó pozíciók elfoglalására vannak hivatva, szintén nélkülözhetetlen a habitus közvetítése; ez a habitus készíti az örököst a (férfiúi, elsőszülöttségi vagy nemesi) örökség elfogadására; és, rációlvá a józan ész illúziójára, azok a hajlamok, amelyeknek következményeként ki-ki magának követel vagy gyakorol valamilyen uralkodási formát, amilyen például a férfiúi libidó dominandi egy fallosz-centrikus társadalomban, korántsem magától értetődőek, hanem hosszú szocializáló munkával kell megalkotni őket; ez a szocializáló munka ugyanolyan nélkülözhetetlen, mint az, amelyik az engedelmességre való képességet hozza létre. Azt mondani, hogy "a nemesség kötelez", annyi, mint azt mondani, hogy a nemesembert, minden külső kényszer közbeiktatódása nélkül, az a nemesség irányítja, amely látszatra természetes hajlamok (fej- és testtartás, járás, arisztokratikusnak nevezett élet-ethosz stb.) formájában vésődött a nemesember testébe. Létezik tehát valamiféle ellenállhatatlan erő, és ez fogadtatja el elkerülhetetlenként és magától értetődőként (vagyis minden előzetes megfontolás és vizsgálat nélkül) azokat a cselekedeteket, amelyek más ember szemében teljesen lehetetlenek vagy elfogadhatatlanok; ez az erő pedig a társadalmiság testet öltő és ámorfétiként, testi hajlamként működő transzcendenciája; ez a testi hajlam váltja valóra a társadalmi lényekben megszerkesztődő és ezért végzetté átalakuló identitást. A nemesség tehát - legalábbis ha azoknak a hajlamoknak az együtteseként fogjuk fel, amelyeket az adott társadalmi világban nemesnek tekintenek (ilyen a becsület, a fizikai és erkölcsi bátorság, a nagylelkűség meg a bőkezűség stb.) -, valójában egy megnevezési és besulykolási társadalmi munka terméke; e munka befejeztével alakul ki a társadalmi identitás, mégpedig azoknak a - mindenki által ismert és elismert - mágikus választóvonalaknak a mentén, amelyeket a társadalmi világ húz meg, és ez a társadalmi identitás illeszkedik be azután a biológiai természetbe és válik habitussá. Minden úgy történik, mintha - miután a nomosz a maguk objektivitásában alapozza meg a két osztályt, ezzel jelölve ki az önkényes határvonalat - csak arról volna szó, hogy megteremtse a nomosz tartós elfogadásának feltételeit, illetve arról, hogy minden módon elősegítsék, hogy az - úgyszólván mindenre (így a sajátosan szexuális aspektusában felfogott testre is) alkalmazható észlelési kategóriák formájában - intézményesüljön az elmében, valamint, szexualizált társadalmi hajlamok formájában, a testekben is. 18 Az önkényes nomosz csakis az uralkodás társadalmi viszonyait szomatizáló folyamat végén ölti a természettörvény látszatát (vagy beszél "természetellenes" szexualitásról): ezek a megkülönböztető identitások, amelyeket a kulturális nomosz alapoz meg, csak a diffúz és folyamatos szocializálódás nagy kollektív munkájának eredményeképpen testesülnek meg az uralkodó megosztási elv szerint differenciálódott és a világot ennek a megosztási elvnek megfelelően észlelő habitusok formájában (például - a mi társadalmi világunk esetében - a "természetes megkülönböztetés" és az "megkülönböztetési érzék" különféle válfajaiban).

A SZEKUALITÁS TÁRSADALMI KONSTRUKCIÓJA

Sohasem érnék végére, ha történetesen össze akarnánk számlálni a szexuális megkülönböztetés szexuálisan differenciált cselekedeteit; ezek a cselekedetek minden egyénben azokat a külsődleges jegyeket emelik ki, amelyeknek az a céljuk, hogy közvetlenül megfeleljenek mindannak, amit magában foglal az illető' szexuális identitásának társadalmi meghatározása, illetőleg az, hogy az adott nemhez illő gyakorlatokat bátorítsák, továbbá tiltsák meg vagy devalválják - főként a másik nemhez fűződő viszony terén - a nem helyénvaló gyakorlatokat. Még ha csak az adott személyiség külső megjelenésével kapcsolatosak, e cselekedetek akkor is kialakítják közvetlen következményeikkel és egy igazi pszichoszomatikus folyamat hatására azokat a hajlamokat és sémákat, amelyek megszervezik a testi hexisz és a - pszichoanalízis által is tanulmányozott - leghomályosabb tudattalan ösztönkésztetések pozitívait és legellenőrizetlenebb gyűrődéseit. Így például annak a társadalmi folyamatnak a logikája, amelyben a férfiasság fetisizmusa kialakul, azokban az intézményes rítusokban figyelhető meg legvilágosabban, amelyeknek, miként másutt is kimutattam, az a céljuk, hogy valamiféle szentesítő elválasztást alapozzanak meg; ez az elválasztás azonban nem a rítusnak már alávettettekét különíti el azoktól, akik még nem voltak neki alávetve, miként a beavatási rítus fogalma sugallná (vagyis nem egy korábbi meg egy későbbi állapotot választ el egymástól), hanem a rítusra társadalmilag méltónak tartottakat különbözteti meg azoktól (vagyis a nőktől), akik mindörökké ki vannak zárva belőle.¹⁹

A férfi és a női testet, és különösképpen a nemi szerveket - amelyek, lévén valóságos sűrítmenyei a nemek közötti különbségeknek, különösen alkalmasak mindenfajta szimbolizációra - a habitus gyakorlati sémái szerint észlelik és alkotják meg; így lesz a férfi meg a női test, és különösképpen a nemi szerv, szimbolikus szempontból kiváltságos tartófelülete azoknak a jelentéseknek és értékeknek, amelyek megegyeznek a világ falloszcentrikus szemléletének alapelveivel. Ennek a világszemléletnek korántsem a fallosz (vagy a fallosz hiánya) a generáló elve, hanem - mivel, meghatározott társadalmi okok miatt, az egymásra vonatkoztatott nemekre (vagyis férfira meg nőre) való megosztás szerint szerveződik meg - ez a világszemlélet alapozhatja meg a férfiasság jelképeként, sajátosan férfiúi nifkéat, a nemek közti különbség alapelveként kialakított falloszt, és ez alapozza meg a társadalmi különbséget a között a két lényeg között, amelyek a biológiai testek közötti természetes különbség objektivitásában vannak hierarchizálva.

A férfiúi elsődlegesség - amely a szexuális munkamegosztásnak és a munka szexuális megosztásának legitim meghatározásában jelenik meg (a férfi mindkét esetben "felülkerekedik", míg a nő "aláveti" magát) - a habitus alkotó sémarendszeren keresztül próbál magának érvényt szerezni. Ezek a sémák, egyrészt, a társadalmat alkotó minden egyes számárá az észlelés, a gondolkodás és a cselekvés öntőformájaként, másrészt a biológiai reprodukció meg a társadalmi reprodukció férficentrikus leképezésének sohase megkérdőjelezett (mivel sohase tudatosuló és sohase átgondolt) alapzataként alkotják meg a habitust. Korántsem a biológiai reprodukció szükségyszerűségei határozzák meg a szexuális munkamegosztás, valamint - fokról fokra - az egész társadalmi és természeti rend szimbolikus megszervezését, hanem látszatra a biológiai és különösképpen a - férfi meg a női - testnek, ennek alkalmazási módjainak és funkcióinak (nevezetesen a biológiai reprodukcióban való alkalmazásának és funkciójának) az önkényes konstrukciója biztosítja a természeti alapját a szexuális munkamegosztás és a munka szexuális megosztása férfiúi szemléletének, és ezáltal az egész férfiúi világszemléletnek. A férfi-szociodicea ereje abból fakad, hogy az egyszerre két műveletet végez: egy uralmi viszonyt legitimál, mégpedig oly módon, hogy azt olyan biológikumba illeszti, amely szintén biológizált társadalmi konstrukció. Az, ahogyan az egyén - a naturalizációs munka eleven tartófelületének tekintett - tulajdon testét meghatározza, tulajdonképpen a konstrukció társadalmi munkájának terméke, főként szexuális dimenziójában. A kabilok a becsület felértékelésével ruházzák fel kétségbevonhatatlan jelentőséggel a férfiasságot; ez a becsület az alapelve a megbecsültség, vagyis a szimbolikus tőke megőrzésének és gyarapításának: ez a szimbolikus tőke már csak azért is fontos, mivel - a rokonsági kapcsolatok társadalmi tőkéjével együtt - ez a legfontosabb (ha ugyan nem egyetlen) lehetséges tőkefelhalmozási forma ebben a világban. Márpedig a férfiasság, főként etikai aspektusát illetően, mindig szoros szálakkal kapcsolódik, legalábbis hallgatólagosan - nevezetesen a férfierő megannyi olyan bizonyítéka révén, mint a menyasszonyi szüzesség elvétele, sok fiúgyermek nemzése stb. - a nyers fizikai erő jelentő és a férfiatól elvárt férfiassághoz, és ugyanilyen szoros szálakkal kapcsolódik a falloszhoz is, amely mintha megtestesült jelképe volna a megtermékenyítő férfierő valamennyi kollektív fantáziájának.²⁰

A Lacannak oly kedves "vérbőség" jóvoltából a fallosz megduzzad és megduzzaszt - a leggyakoribb kifejezés rá a péniszt jelentő abbuch (amelynek nőnemű változata, a thabbuchth női mellett jelent), míg a "megduzzadt" falloszt ambulnak, azaz 'hurkának' nevezik. A megduzzadás a generáló elve azoknak a termékenységi szertartásoknak (főként ezek kulináris dimenziójában), amelyeknek az a céljuk, hogy mimetikusán hozzák létre a duzzadást, például olyan ételekkel, amelyek megkelnek, megduzzadnak (éppen úgy, mint a fánk a mi hagyományunkban); főleg akkor fogyasztják ezeket az ételeket, amikor, mint például a házasságkötések alkalmával, elő akarják készíteni a megtermékenyítő férfierő gyakorlását, meg akkor is, amikor a mezei munkák kezdetén, ugyanennek a szemléletnek a jegyében, felkészülnek a föld defloreálására. Ugyanezek a gondolatársítások, amelyek Lacannál is felbukkannak (vérbőség, duzzadó életerő) a spermát jelentő szavakban is megjelennek: így a zze/ben, és főleg a laámarában, amely - a gyökere révén (aámmar), ennek 'megtölteni', 'felvirágoztatni' a jelentése - a termékenységet, az erőből duzzadó életet idézi fel, mivel a termékenységi szertartásokban a megtöltekezés (teli-üres, termékeny-terméketlen stb.) sémája szabályosan kapcsolódik össze a megduzzadás sémájával.

A nemi szervek, sőt, a szexuális aktus észlelését valójában az észlelési kategóriák strukturálják; ezek az észlelési kategóriák olyan oppozíciók körül épülnek ki, amelyek, végső soron, a - szintén ugyanolyan oppozíciók szerint megszerveződő- szexuális munkamegosztásra vezethetők vissza. A kollektív reprezentációk abból a tényből merítik szimbolikus erejüket, hogy - amiként a fallosz "megduzzadásának" abból a társadalmi kezeléséből is kiderül, amely a falloszt az életerőtől való és az utódnemzés (megtermékenyülés, terhesség stb.) természetes folyamatával egylényegi megduzzadás dinamikájával azonosítja - a nemiszervek és a nemi aktus észlelésének társadalmi konstrukciója nyilvántartja és jóváhagyja az objektív formák jelentésgazdagságát, vagyis jelen esetben a fallosz megduzzadását és erekcióját.²⁴ Az a tény, hogy a szemantikailag szembeötlő jegyek kulturális "kiválasztódása" szimbolikusán néhányat mintegy gondjaiba vesz a legvitathatatlanabb természeti tulajdonságok közül, szintén hozzájárul - méghozzá olyan más mechanizmusokkal együtt, amelyeknek sorában, miként láttuk, alighanem az a legfontosabb, amelyik minden viszonyt (miként például a teli-üres-t.) beilleszt a homológ és egymással kölcsönhatásban levő viszonyok rendszerébe - a társadalmi nomosz önkényességének természeti szükségszerűségé (phusisszé) való átalakításához. Valójában minden mitikus-rituális rendszerben ott dolgozik az objektív, kozmikus és biológiai folyamatok szimbolikus megszentelésének logikája: így lesz a mag kicsírázásából feltámadás, amely mintegy homológ eseménye a nagyapának az unokában való és az azonos keresztnévvel szentesített újjászületésének. Ez a logika ad egyfajta kvázi objektív alapot ennek a reprezentációs rendszernek, és ezáltal annak az - általánosságánál fogva is - megerősített hiedelemnek, amelynek tárgya.

Magától értetődik, hogy bármily laza is a megfelelés a valóság vagy a természeti folyamatok, illetve a rájuk alkalmazott szemléleti és megosztási elvek között, és bármily erőteljes is a kölcsönös jóváhagyás körkörös megerősítésének folyamata- azért mindig marad hely akognitív harc számára, azért mindig van lehetőség arra, hogy harcoljanak a világ és különösképpen a szexuális valóság jelentéséért. Amikor az elnyomottak olyan kategóriákat alkalmaznak az őket elnyomó mechanizmusokra vagy erőkre, vagy egészen egyszerűen az elnyomóikra, amely kategóriák szintén az elnyomás termékei, azaz, más szóval, amikor mind tudatuk, mind tudattalanuk a rájuk kényszerített uralmi viszony szerint van strukturálva, akkor megismerési tevékenységük óhatatlanul felismerési tevékenységgé válik, és ennek a tevékenységnek a során ismerik fel annak az önkénynek a kettős - objektív és szubjektív - kényszerét, amelynek áldozatai. Mindamellet a mitikus-rituális rendszer egyes elemeinek részleges meghatározatlansága (legalábbis a férfi és női közt meglévő különbség szempontjából, mivelhogy ez a megkülönböztetés az alapja a rendszer szimbolikájának) olyan antagonisztikus újraértelmezések számára is kapaszkodóul szolgálhat, amelyekkel az elnyomottak mintegy bosszút állnak a rájuk erőszakolt szimbolikus kényszerért.²⁵ Ilyeténképpen észlelhetik a nők - a mitikus-poietikus szemlélet más alapvető sémáit (fent-lent, kemény-puha, egyenes-görbe stb.) alkalmazva rájuk - a férfi attribútumokat, az erőtlenség csüngő, fityegő dolgokhoz hasonlítva őket (ilyen a felfűzött vöröshagymát vagy húsdarabokat jelentő bálaleq, illetve asaálaq vagy a néha az ajerbub jelentésével rokonított acherbub).²⁶ S jóllehet továbbra is ott hordozzák tekintetükben az elnyomóikra jellemző észlelési kategóriákat, vagy, éppen azért, valójában saját hasznukra is fordíthatják - például a női nem magasabb rendűségének hangoztatásával - ezt a csökevényes állapotot, ekként emlékeztetve arra, hogy a két nem minden társadalmi tulajdonsága valójában az uralom terméke, és mindig tétté válhat a nemek harcában (miként a berber közmondás is tartja: "Neked lóg mindened, én viszont sziklatömb vagyok.") Ez az elemzés mellesleg minden olyan viszonyra érvényes, amelynek a szimbolikus erőszak a lényege; ilyenformán semmi se hiábavalóbb, mint például ezt a szimbolikus elnyomást, amely a legitim kultúrán keresztül érvényesíti fennhatóságát, azzal az ellenállással szembesíteni, amelyet az elnyomottak szembesítenek vele,

nemritkán épp a legitim kultúra kategóriáival felszerelve, mint például a paródiában, a kigúnyolásban vagy a karneváli megfordításban. Bár az sem kizárt, hogy az itt megfogalmazott végkövetkeztetések végső soron csak információim hézagosságának tulajdoníthatók, mégiscsak megkockáztatom azt a feltevést, hogy a női nemi szerv ugyanilyen konstrukciós munka tárgya: egy olyan konstrukciós munkáé, amely azt valamiféle negatív entitássá változtatja; ehhez a negatív entitáshoz, amelyet legelsősorban a férfiúi tulajdonságok hiánya határoz meg, csupa lebecsült tulajdonság tartozik, mint például a “nyálkás” (az achermid szónak, amely berberül “vagina”-t jelent, és mellesleg az egyik legpejoratívabb kifejezés; ‘nyálkás’ jelentése is van).

Lehetetlen itt említetlenül hagyni, olyan páratlan értékű antropológiai dokumentum, Sartre-nak azt a - feminista mozgalom által gyakran bírált - írását, amely nyálkás lyukként “elemzi” a női nemi szervet: “A női nemi szerv ugyanolyan obszcén, mint minden tátongó lyuk: a női nemi szerv valójában létezésre való felszólítás, miként a többi lyuk is; a nőnek idegen testrésze van szüksége, és ez az idegen testrész változtatja azután - a behatolás és a benne való szétáradás révén - teltségg. És megfordítva, a nő is felszólításként érzékeli sorsát, éppen mert »ki van lyukasztva«.(...) A nemi szerv valójában száj, mégpedig falánk száj, amely szinte elnyeli a péniszt- így jutunk el innen a gondolatársítás útján egészen a kasztrálásig; a szerelmi aktus valójában a férfi kasztrálása - de csak azért, mert a női nemi szerv voltaképp lyuk” (Sartre, J.-P. (1943): L'Être et le Néant [A lét és a semmi], Paris, Gallimard, 706.). És a férfi tudattalannak e tudattalan objektíválása a nyálkásság elemzésében folytatódik. A férfi “azt hiszi, hogy birtokolhatja” ezt a “puha” és “engedelmes” szubsztanciát, de valójában ez a “gyanús” szubsztancia “birtokol”, “köt gúzsba”, “szíppant magába”: “a női nemi szerv puhán nedvedző szívóerejével húz magába, kezemmel is kitapinthatom lüktető elevenségét, és úgy vonz, ugyanolyan szédülettel, mint a mélységes szakadék. Van a nyálkásságnak is valamiféle tapintási bővölete. Az, hogy nincs rá módomban megállítani a birtokbavétel folyamatát. Amely folytatódik. Bizonyos értelemben a birtokba vett személy engedelmességéről van szó, valamiféle - még az eltasztással is dacoló - kutyahűségről, más értelemben pedig, az engedelmesség mögött, ott a birtokolt személynek a birtokló által való kisajátítása” (699-701., kiemelés tőlem, P. B.). Az utolsó - és semmi kétség, legjellemzőbb - metafora, vagyis a “lekvárba fulladó darázsé” (701.), amely a “magáértvaló mézédés halálának” és a “magánvaló nőiesen gyöngéd bosszújának” szimbóluma (ugyanott), csodálatosan zárja le a férfimitológia legalapvetőbb oppozícióinak (ilyen a férfi-nő, a pénisz-vagina, a tisztatisztátalan, a kemény-puha, a száraz-nedves, a telj-üres, a sós-édes stb.), illetve azoknak a formáknak a felidézését, amelyeket ezek az oppozíciók átalakításuk után a filozófiai közbeszédben öltenek (magáértvaló-magábanvaló, tudat-anyag stb.). Még azt a pontot is jól látni, ahol a kollektív mítosz olyan magánfantáziává (a szexuális aktus olyan különös leképezésévé) alakul, amely közvetlenül szublimálódik a filozófiai rendszer alapvető intuíciójává: “Márpedig ez a szétáradás már önmagában véve is ijesztő, mivel valójában olyan folyamat, amelynek során a magánvaló - miként az itatóspapír a tintát - szinte magába szívja a magáértvalót. (...) Egy tudatnak már maga a gondolat is iszonyú, hogy nyálkássá kell válnia” (702. old.).

És a vaginának az a fordított falloszként való elképzelése, amelyet Marie-Christine Pouchelle egy középkori sebész írásaiban fedezett fel, ugyanezeknek az alapvető” (a pozitív és negatív, a színe és visszája) közti oppozícióknak engedelmeskedik; ezek az oppozíciók szinte kikerülhetetlenek, mielőtt a férfi-princípium lesz minden dolog mértéke.²⁷ Hogy meggyőződhezzünk róla, hogy a nemi szerv társadalmi meghatározása korántsem a közvetlenül észlelhető természetes tulajdonságok egyszeri! tudomásulvételén alapszik, hanem bizonyos különbségek és hasonlóságok kiemelésének vagy elhallgatásának terméke (ezeket a különbségeket vagy hasonlóságokat aszerint emelik ki vagy hallgatják el, hogy - a női természet uralkodó elképzelését igazolandó²⁸ - milyen társadalmi státust jelölnek ki a férfiak meg a nők számára, csak nyomon kell követnünk a klitorisz “felfedezésének” történetét²⁹, egészen addig a freudi elméletig, amely a klitoriszról a vaginára helyezi át a női szexualitás központját, és amely - lévén egy társadalmi mítosz látszatra tudományos átlényegítése - csak újabb példája az úgynevezett Montesquieu-effektusnak.

A testet teljes egészében a nagy kulturális oppozíciók szerint észleljük: van felső és van alsó része, és a kettő közötti határt a derékszík jelzi, amely, legalábbis a nőknél, a bezártságnak, illetve a tiszta és a tisztátalan közti jelképes határvonalnak a jele; a testnek van elülső része, ez a szexuális különbség helye (vagyis kiváltságos hely egy olyan rendszer számára, amelynek az a célja, hogy állandóan differenciáljon), és van hátsó része; ez a rész szexuális szempontból differenciálatlan ugyan, potenciálisan azonban nőies, vagyis alávetett, amiként erre - akár szóval, akár mozdulattal - a homoszexualitásnak kijáró jellegzetesen mediterrán sértés is emlékeztet. A két séma kombinációja hozza létre az oppozíciót egyrészt a nemes és nyilvános részek (homlok, bajusz, száj), vagyis a társadalmi identitást, a társadalmi megbecsülést, a nifet sűrítetten kifejező és a nyílt szembenézést, a nyílt tekintetnek nyílt tekintettel való viszonzását követelő megmutatkozás szervei, illetve - másrészt - az eltakart vagy

szégyenletes szervek között, amelyeket, így követeli a tisztesség, el kell rejtteni.

A test felső, férfias része és ennek legitim használata (szembenézni valakivel, szembefordulni [qabel], valaki arcába nézni, állni valaki tekintetét, nyilvánosan megszólalni stb.) a férfiak kizárólagos monopóliuma: mindez annyit jelent, hogy a legitim testhasználat szexuális megosztásának közvetítésével jön létre a (pszichoanalitikusok által is hangsúlyozott) kapcsolat a fallosz és a logosz között. Amiként ezt az a tény is bizonyítja, hogy a kabil nők, aki, ha nincs is elfátyolozva, azért el van rejtve a férfitekintetek elől, valamiképpen le kell mondania arról, hogy szabadon "használhassa" a tekintetét (mindig lesütött szemmel kell járnia), és le kell mondania a beszédről is (az egyetlen illendő kifejezés, amit mondhat, a wissen, 'nem tudom' - és ez szinte antitézise a határozottan állító, egyenes, megfontolt és mértéktartó férfibeszednek).

Nehéz nem észrevenni, hogy magát a nemi aktust is a férfiasság elsődlegességének princípiuma szerint gondolják el, jöllehet a nemi aktus olyan öntőformaként működik, amelyből kiindulva szerkesztik meg a két ellentétes princípium (eke és barázda, ég és föld, tűz és víz stb.) egyesülésének minden formáját. Ahogyan a vagina is nyilván "ürességének", lyukszerű adottságainak köszönheti, hogy baljós és ártó tulajdonságokkal ruházzák fel, és annak is, hogy a fallosz fordítottan negatív tükörképe, nemkülönben azt a szerelmi pozíciót, amelyben - a normálisnak tekintett férfi-nő viszonyt megfordítva - a nő van felül és a férfi alul, nem is egy civilizáció nyíltan elítéli.³⁰ S jöllehet szegények az efféle igazoló történetekben, a kabilok egyfajta eredetmítoszzal legitimálják azokat a pozíciókat, amelyeket a szexuális munkamegosztásban, és - szélesebb értelemben véve - a termelés, illetve a biológiai és főleg társadalmi újratermelés munkájának szexuális megosztásán keresztül a kozmikus rendben jelöltek ki a két nemnek. "Az első férfi a kútnál (tab) találkozott az első asszonnyal. Emez épp telemerítette a korsaját, amikor a férfi nagy büszkén odalépett hozzá, és vizet kért. De az asszony ért elsőnek a kúthoz, és ő is szomjas volt. A férfi türelmetlenül félrelökte. Az asszony megbotlott, és elesett. Ekkor a férfi megpillantotta az asszony combját, és látta, hogy az nem olyan, mint az övé. A férfit megdöbbenettette a látvány. Az asszony azonban, aki csalafintább volt nála, sok mindenre megtanította. »Feküdj csak le - mondta neki -, én majd elmagyarázom, mire való a szerszámod.« A férfinak nem kellett kétszer mondani, azonnal lefeküdt; a nő pedig megsimogatta a férfi péniszét, mire az kétszer akkora lett, amekkora volt, és ráfeküdt a férfirra. A férfi úgy érezte, valami sohasem érzett gyönyörűség járja át. Követte is mindenüvé az asszonyt, csak hogy az újra azt csinálja vele, amit csinált, meg azért is, mert az asszony annyi mindent tudott, annyi mindenhez értett, mint például a tűzrakáshoz is. Egy szép napon azután a férfi így szólt az asszonyhoz: »Én is szeretnék egyszer rádfeküdni; tudok ám én is egyet s mást. Feküdj csak hanyatt, én majd rádfekszem.« Az asszony úgy is tett, a férfi meg ráfeküdt. Ugyanolyan gyönyörűség járta át. Ekkor így szólt az asszonyhoz: »A kútnál te vagy az úr, otthon meg én.« De a férfi olyan, hogy őnála mindig az számít, amit utoljára mondott, és azóta a férfiak fekszenek a nőkre, és nem megfordítva. Így lett a férfi az első, és ezért parancsol ő az asszonynak».³¹

Itt teljesen világos a szociodecea megteremtésének szándéka: az ősmítosz már a férfi-princípium uralta társadalmi rend kialakulásakor megalapozza azt a természet-szexualitás és kultúraszexualitás³² közötti rendszeralkotó oppozíciót (amely már abban az indoklásban is jelen van, amely például a kút meg az otthon közötti oppozíció igazolására szolgál): a kútnál, ezen a szó szoros értelmében vett női helyen történt aktuál, illetve a szerelem dolgaiban természetből fogva jártas asszony perverz kezdeményezésével a nomoszak megfelelő" aktus áll szemben, az a házias és háziasított aktus, amelyet az asszony - a dolgok rendjének, illetve a társadalmi rend és a kozmikus rend alapvető" hierarchiájának megfelelően - a férfi kifejezett kérésére hajt végre, mégpedig odahaza, a kultúrává tett természet, illetve a férfi-princípiumnak a nő-princípium feletti legitim uralmának helyszínén; ezt a legitim uralmat a függőleges oszlop (thigejdiíh) ég felé nyitott villájával szembeállított mestergerenda (asalas alemmas) elsődlegessége jelképezi.

Amit a mitikus történetek eléggé naivan hirdetnek, azt az intézményes rítusok, lévén a megkülönböztetés szimbolikus aktusai, sokkal alattomosabban és szimbolikus szempontból sokkal hatékonyabban hajtják végre. Elég a körülmételésre, a férfias ág tulajdonképpeni intézményes szertartására gondolni, amely valójában a különbözőség megjelenítésének szertartása; azok, akiknek megszenteli a férfiasságát, és akiket szimbolikusan felkészít annak gyakorlására, különböznek azoktól, akik kimaradnak ebből a szertartásból, és akik már csak ezért is úgy érzik, hogy meg vannak fosztva attól, ami egyszerre ürügye és szertartásos hordozója a férfiasság kinyilvánításának. Az a pszichoszomatikus munka, amely, legfőképpen a szertartás révén, sohasem szakad meg, sehol sem olyan nyilvánvaló, mint épp az úgynevezett "elválasztó" rítusokban, amelyeknek az a rendeltetésük, hogy a fiúgyermeket elválasszák az anyjától és emancipálják, úgy biztosítva fokozatos megférfiassodását, hogy felkészítik rá, hogyan kell bátran szembenéznie a külső világ nehézségeivel.

Az arra irányuló objektív "szándék", hogy letagadják, hogy a férfiasságnak van női alkotóeleme is (még hozzá éppen az, amit - Melanie Klein szerint - az analízis során kell visszaszerezni, nevezetesen egy olyan művelet révén, amely pontosan fordítottja a szertartásénak) és hogy elszakítsanak az anyához, a földhöz, a nedveshez, az éjszakához, a természethez, vagyis a nőieshez való mindenfajta kötődést és ragaszkodást, különösen az olyan "elválasztó" szertartásokban szembeötlő, mint amilyen a fiúgyerek hajának első ízben való levágása (eláazlagennayer), illetve azokban a ceremóniákban, amelyek a férfivilág küszöbének átlépését teszik emlékeztetessé, és amelyeknek valóságos megkoronázása a körülmetélés. Ezek a szertartások azoknak az aktusoknak a sorában helyezkednek el, amelyeknek az a céljuk, hogy a fiatal fiúkat - olyan tűzben készített és cezúrárt jelképező tárgy, például kés, tör, ekevas stb. révén - az anyjuktól elválasszák. Így például a fiúgyermeket megszületése után jobb felől fektetik az anya mellé (ez a férfiasság oldala), aki szintén jobb oldalán fekszik, és olyan jellegzetesen férfias tárgyakat helyeznek közéjük, mint a kártolófésű, egy nagykés vagy a tűzhely egyik kőve. Nemkülönben az első haj vágás is azért olyan fontos, mivel a nőiesnek tekintett hajzat az egyik szimbolikus kapocs, amely a kisgyermeket az anyai világhoz fűzi. Ez az ünnepélyes szertartás az apa feladata, öneki kell levágnia a gyermek haját, mégpedig borotvával, vagyis férfi-eszközzel, nem sokkal azelőtt, hogy e gyermeket először viszik ki a piacra, vagyis a hatodik és tizedik életév között. Majd a férfiasítási munka azzal folytatódik, hogy a gyermeket bevezetik a férfiak, a férfibecsület és a szimbolikus harcok világába, mert valójában ez a jelentése annak a szertartásnak, amelynek keretében a gyermeket első ízben viszik ki a piacra: a gyermek - szépen felöltöztetve, hajában selyemszalaggal - kap egy tört, egy lakatot, egy tükröt, az anyja pedig egy friss tojást tesz humuszának csuklyájába. A piac kapujához érve a gyerek eltöri a tojást, kinyitja a lakatot - mindez az ártatlanság elvesztésének jelképe -, majd belenéz a megfordítást végrehajtó és a küszöböt jelképező tükörbe. A gyereket az apa viszi el a piacra, ebbe a kizárólagosan férfi-világba, és bemutatja ismerőseinek. Majd, immár hazafelé menet, vásárolnak egy ökörfejet, amely a szarva miatt a niffel gyakran összekapcsolt fallikus jelkép.

Ugyanaz a pszichoszomatikus munka, amelynek az a célja, hogy férfissá tegye a fiúgyermeket, mégpedig oly módon, hogy mindattól a nőiességtől megfosssa őket, ami, akárcsak "az özvegy fiainál", még megmaradhatott bennük, sokkal radikálisabb formát ölt a lányok esetében: mivel a nő negatív entitásként van megalkotva, mivel a nőt a hiány, a fogyatékoság révén határozzák meg, az erényei sem létezhetnek másképpen, csakis kettős tagadás révén, mint megtagadott vagy elfojtott bűn vagy kisebbik rossz. Következésképpen minden szocializációs munkának csakis az lehet a célja, hogy elősegítse azoknak a határoknak a bensővé tevését, amelyek (mivel azt tekintik a legszentebbnek, vagyis az ah'aram, ami a testi szokásokkal függ össze) a testtel kapcsolatosak, és amelyeket magában a testben is ki kell fejezni. A fiatal kabil nő megtanulta a nőhöz illő életmód, az egymással elválaszthatatlanul összefonódó erkölcsi tartás és testtartás alapelveit, megtanulta az élet különféle időszakainak megfelelő (a kislányhoz, érett szűzhöz, feleséghez, családanyához illő) ruhák viselését, miközben lassan elsajátította - részint tudattalan utánzással, részint tudatos engedelmisséggel -, hogy miképpen kell illendően megkötni az övét vagy a haját, hogyan kell járás közben mozgatnia vagy mozdulatlanul tartania egyik-másik tagját, hogyan kell arcát vagy tekintetét valaki felé fordítania.³³ Ez a tanulási folyamat, amely a lényegét illetően hallgatólágos (mivel az intézményes rítusok úgy működnek, hogy a rítusra kötelezetteket élesen elválasztják azoktól, akik ki vannak zárva belőle), a tudattalan mélyrétegeibe sulykolja bele a férfi és a női identitás antagonisztikus alapelveit, a testnek azokat a redőit, amelyek még ma is a kabil társadalomban megfigyelt szexuális munkamegosztáshoz hasonló megosztások szerint irányítják a hivatásválasztást.

Bármennyire átalakult is az alapvető oppozíciók rendszere, mégiscsak megőrződött, mégpedig azoknak a változásoknak a jóvoltából, amelyeket az ipari forradalom határozott meg, és amelyek, attól függően, hogy az milyen pozíciót foglalt el a munkamegosztásban, más-más módon érintették a nőt. Ilyenformán a férfias meg a nőies közötti megosztás továbbra is a külső és a belső, az otthon (vagyis a gyermeknevelés) és a munka közötti oppozíció körül szerveződött meg. Mindez a polgárságban találta meg kánoni formáját, mégpedig azzal a megosztással, amely a profit- és termelésorientált vállalkozás világa, illetve a család biológiai, társadalmi és szimbolikus reprodukciójának, vagyis a nem nyereségorientált és érdeknélküli pénz- és időráfordításnak szentelt otthon világa között figyelhető meg (ennek a pénz- és időráfordításnak az a célja, hogy felmutassa és a felmutatással megkettőzze a család szimbolikus tőkéjét). Azzal, hogy immár a nők is beléptek a munkaerőpiacra, magától értetődik, hogy a határvonal nem tűnt el, mindössze áthelyeződött, mivel védett szektorok alakultak ki a munka világában. S mivel az állandó kétségbevonás igencsak kikezdte a hagyományos szemléleti és megosztási elveket, mindez oda vezetett, hogy erősen megkérdőjeleződött és részleges revízió alá került az attribútumok és a kiosztott szerepek megosztása.

Mivel a szexualitás szociológiai szempontból túlságosan is fontos, hogysem rá lehetne bízni a véletlenre és az egyéni szeszélyre, a csoport javasolja és erőszakolja rá mindenkire a legitim testi szokások hivatalos meghatározását, miközben mindazt kizárja – mégpedig a reprezentációk szintjén éppen úgy, mint a gyakorlatokén -, ami, főként a férfiaknál, olyan tulajdonságokra utalhat, amelyeket alapszabályszerűen más kategóriáknak utaltak ki. Az a konstrukciós munka, amely a gyakorlati konstrukció, a Bildung, a nevelés munkájában fejeződik be, logikus módon megkülönböztetéssel működik a társadalmilag kialakult másik nemhez képest, és következésképp arra törekszik, hogy minden olyat kizárjon az elgondolható és megtehető dolgok világából, ami az ellentétes nemhez való tartozás jele, legelsősorban a “polimorf perverzitásban” biológiailag meglévő lehetőségeket (ha hihetünk Freudnak, minden kisgyermek “polimorf perverz”), mivel csakis így hozhatja létre azt a társadalmi képződményt, ami nem más, mint a férfias férfi és a nőies nő.

Ilyenformán a társadalmilag kialakított biológiai test egyben politizált test, avagy, ha úgy tetszik, a megtestesült politika. A férficentrikus világszemlélet alapvető elveit olyan testhelyzetek és testi hajlamok formájában természeteszítik, amelyeket a természetes hajlamok természetes kifejeződéseként észlelnek. Ezért fejezheti ki a becsület egész morálját egyetlen szó, amelyet az adatközlők százszor is elismételnek, vagyis a quabel, amelynek ‘meghatározott testhelyzetben szembenézni valakivel’ vagy ‘valaki arcába nézni’ a jelentése³⁴, és ezért lehetséges, hogy az alávetettség szinte természetesen fejeződik ki a főhajtás, meghajlás, valaki alá fekvés, lehajlás és meggörnyedés stb. aktsaiban, az egyeneslelkűség pedig, épp ellenkezőleg, a férfikiváltságnak tartott egyenes tartással kapcsolódik össze, míg a görbe, rugalmas testtartások és a velük párhuzamos engedelmesség a közfelfogás szerint csakis a nőkhez illik.³⁵

Ezért mondhatjuk, hogy az alapoktatás alapvetően politikai jellegű: arra törekszik, hogy megtanítsa, milyen a helyes testtartás, miként kell tartani helyesen például a maszkulinnak tekintett jobb kezét vagy a femininnek tekintett bal kezét, hogy miképpen ildomos járni, milyen a helyes fejtartás, hogyan kell valakinek az arcába vagy a szemébe nézni, illetve, épp ellenkezőleg, kinek kell földre szegeznie tekintetét stb. Mindebben nemcsak egy egész etika van, hanem egy egész politika, sőt, egy egész kozmológia is, legelsősorban azért, mert ezek a viselkedésformák szinte egytől egyig szexuálisan differenciáltak, és mert gyakorlatilag ezeken a különbségeken keresztül fejezik ki a világszemlélet legalapvetőbb opozíciók. Az öltözködés által fenntartott és megkettőzött testi hexisz, amely szintén differenciált szexuális szempontból, olyan, mint egy elfeledhetetlen öröknaptár, amelybe észlelhető” és látható módon vésődött bele a potenciálisan lehetséges gondolatok és cselekedetek összessége, a habitust meghatározó összes gyakorlati lehetőség és lehetetlenség. A kulturális szomatizálása valójában a tudattalan megkonstruálása.

AZ ILLÚZIÓ ÉS A LIBIDÓ DOMINANDI TÁRSADALMI GENEZISE

Ám nemcsak az őket háttérbe szorító, devalorizáló és megtagadó szocializációs munkának alávetett nők sajátítják el az önfeladás, a beletörődés és a szótlanúság negatív értékeit, a férfiak is foglyai, sőt, öntudatlan áldozatai az uralkodó reprezentációnak, még akkor is, hogy ha az oly tökéletesen megfelel az érdekeiknek: az egész csoport gondolatai és cselekedetei, a mitikus-rituális rendszer - amikor sikerül teljesen megalapoznia magát a társadalmi struktúrák objektivitásában és az észleléseket megszervező mentális struktúrák szubjektivitásában - valójában önmegvalósító reprezentációként működik, és sem önmagában, sem önmagán kívül nem talál semmit, ami megcáfolná vagy meghazudtolná. A férfiúi értékek dühödt felmagasztalásának abban a szorongásban van a homályos ellentétele, amelyet a nőiség kelt a férfiban; ez a szorongás mintegy lényegét alkotja annak a gyanakvó bánásmódnak, amely a nők osztályrésze, már csak azért is, mivel a nő állandó veszélyforrás a férfiúi méltóságérzetre nézve: a nő- mivel valóságos megtestesülése a minden sértésnek kitett férfiúi méltóságérzet, ah’urma sebezhetőségének, s mivel mindig magában hordozza az ördögi csalafintaság, a thah ‘raymith lehetőségét (ez a csalafintaság valójában a gyöngeség fegyvere, azé a gyöngesége, amely az alávaló galádságot és a boszorkányságot állítja szembe az erővel és az egyeneslelkűséggel) - virtuális hordozója a megszegyenülésnek és a balszerencsének.³⁶ És a kiváltság abban az állandó, néha az abszurditásig kiélezett feszültségben és visszafogottságban találja meg ellentételezését, amelyet a férfiaság hangsúlyozásának kötelessége ró minden férfira.³⁷

Ilyenformán - amiként ezt az a tény is bizonyítja, hogy egy férfira nézve az a legnagyobb dicséret, hogy ha kijelentjük, hogy az illető”talpig férfi”³⁸ - az a férfi, aki olyan kötelességszerű létezési formát testesít meg, amelyet, mint önmagától-értetődőt, minden vita nélkül kell elfogadni: férfinak lenni tulajdonképpen annyi, mint

rögtön olyan pozíciót foglalni el, amelytől elválaszthatatlanok bizonyos hatalmi jogok és kiváltságok, bizonyos - a nemességként felfogott férfisággal együttjáró - feladatok és kötelességek. És ha úgy próbáljuk megérteni mindazt, ami ebből a sajátos uralmi formából következik, hogy a férfikiváltság lényegéből indulunk ki (amely szintén csak csapda), mindez korántsem jelenti azt, hogy meg akarjuk fordítani a hatalmi hierarchiát (ahogyan egyes felületesen olvasott feminista művek sugallnak). Kizárni a nőt az agoráról, illetve minden olyan nyilvános helyről, ahol az emberi lét legkomolyabbnak tartott játéka folynak, vagyis a politika meg a háború helyszínéről, nos, mindez annyi, mint megtiltani neki, hogy valaha is elsajátíthassa azokat a képességeket, amelyeket kizárólag ezeken a helyeken és ezekben a játékokban sajátíthatók el, és amelyek, miként például a méltóságérzés, arra készíthetnék, hogy összemérje erejét, vagyis rivalizáljon a férfiakkal.

A legalapvetőbb megosztási elv - vagyis az, amelyik, miközben férfiakra és nőkre osztja az emberi társadalmat, kizárólag az előbbieknak juttatja azokat a játékokat, amelyeket játszani érdemes - arra készíteti a férfiakat, vagyis azt a képességet fejleszti ki bennük, amelynek következtében nagyon is komolyan veszik a társadalmi világ által komolynak tartott játékokat. Ez az eredendő illúzió - amely a férfit férfivá teszi, és amelyet a férfibüszkeség, a férfiaság, a manliness, azaz - kabilul és még radikálisabban - "kabilságnak" (tífbay-lith) is nevezhetnénk - a megkérdőjelezhetetlen lényege minden belső kényszerre épülő kötelességnek, ez a motorja, illetve mozgatóereje minden olyan cselekedetnek, amellyel a férfi tartozik magának, amely elől nem térhet ki, ha békében akar élni önmagával, ha nem akarja elveszíteni önbecsülését, és ha méltó akar maradni, a saját szemében is, a férfiaság (örökül kapott) eszményéhez. És csakugyan: a férfiak antagonisztikus beruházásai és a nők, főleg tartózkodásból és önmegtartóztatásból álló, erényei abban a viszonyban körvonalazódnak, amely egy meghatározott habitus és egy meghatározott társadalmi tér között figyelhető meg; ez a habitus az egyenes és görbe, az álló és fekvő, a teli és üres, egyszóval a férfias és nőies közötti alapvető megosztás szerint van megkonstruálva, a társadalmi teret pedig, amely szintén e szerint a megosztás szerint van megszervezve, az az oppozíció uralja, amely a szimbolikus tőke felhalmozásáért folyó harcra felkészített férfiakat, illetve a szimbolikus tőke felhalmozásáért folyó harcból kizárt, azaz oda csak a házasság alkalmával, és akkor is csak csereértékként belépő és igen fontos szimbolikus funkcióval rendelkező nőket állítja szembe egymással. Ilyenformán az elnyomó is elnyomott, mégpedig tulajdon elnyomásának áldozataként - ami azért, magától értetődik, igen nagy különbség. Csakis úgy tudjuk elemezni a szimbolikus elnyomásnak ezt a paradox és a feminista kritika által csaknem mindig figyelmen kívül hagyott dimenzióját, hogy ha - minden átmenet nélkül - a kulturális tér egyik végpontjáról a másikra, vagyis a kabil hegylakók világából Bloomsbury-be ugorva, mi is Virginia Woolfhoz fordulunk, még ha nem is annyira a feminizmus által annyit emlegetett klasszikus művek, így az *A Room of One's Own* [Saját szoba] vagy a *Three Guineas* [Három guinea] szerzőjéhez, hanem ahhoz az írónőhöz, aki - az írói tevékenység, illetőleg az alkotás által lehetővé tett anamnézis során - sok olyasmit is leleplez, ami addig - hogy mi is az ő kifejezésével éljünk - "a férfiuralom hipnotikus ereje folytán" rejtve maradt az uralkodó nem tagjai előtt.³⁹ A világítótorony [To the Lighthouse] című mű - a szexualitással, a pénzzel, kultúrával és hatalommal kapcsolatos minden klisé és közhelyet félresöpörve - beszél a nemek kapcsolatáról (pedig ezek a közhelyek és klisék nemritkán még a legelméletibb munkákban is föllelhetők), és minden más írásnál alaposabban elemzi, hogyan is látják a nők azt a kétségbeesett és diadalittas öntudatlanságában meglehetősen patetikus erőfeszítést, amelyet minden férfi azért fejt ki, hogy megfeleljen annak a képnek, amelyet még a gyermekkorban alakított ki arról, hogy milyennek is kell lennie az igazi férfinak.

A világítótorony dióhéjban, a Ramsay-család története; a család épp a Hebridákon nyaral a barátaival. Mrs. Ramsay megígéri a legnagyobb gyerekeknek, a hatesztendő Jamesnek, hogy másnap elviszi sétálni a világítótoronyhoz, amely estéről estére ott világít előttük a messzeségben. Mr. Ramsay-nek azonban az a véleménye, hogy másnap nem lesz szép az idő. Nagy vita kerekedik. Aztán telnek-múlnak az évek, Mrs. Ramsay meghal, és amikor ismét visszatérnek a jó ideje elhagyott nyaralóba, Mr. Ramsay fogja magát, és - a valamikori tervnek megfelelően - elviszi Jameset sétálni a világítótoronyhoz.

Könnyen lehetséges, hogy - Mrs. Ramsay-tól eltérően, aki attól fél, hogy esetleg nem értik meg a férjét - a legtöbb olvasó, főleg a férfiak, első olvasásra nem is értik a regény legelején felvázolt különös helyzetet "Hirtelen hangos, szinte üvöltésszerű" kiáltás zengett a fülébe, mintha felriasztott alvajáró sikoltott volna fel: Golyóktól, gránátoktól borítva. Olyan élesen, hogy (Mrs. Ramsay) kénytelen volt aggódva megfordulni, hogy körülnézzen, nem hallotta-e meg valaki a férjét."⁴⁰ És könnyen lehet, hogy az olvasó azt se nagyon érti, amikor, néhány lappal odább Lily Briscoe meg a barátja lepik meg ugyanígy Mr. Ramsay-t "...amikor Mr. Ramsay kiabálva és karjával hadonászva rájuk rontott, a férfi biztosan érezte, hogy Miss Brose érti: Valaki tévedett" (40. old.). Csak sokkal később kerekedik ki - abból méghozzá, amit a különböző szereplők lárnak - Mr. Ramsay

magatartásának igazi jelentése: "Mindinkább rászokott arra, hogy beszéljen magában, hogy verseket szavaljon magának; az asszony már-már félt tőle. Nagyon kínos helyzetbe hozta a férfi." Ilyenformán ugyanaz a Mr. Ramsay, aki a regény legelső oldalán kemény és határozott férfiként lép elibénk, hirtelen gyerekesen kezd viselkedni.

Ebben a látszólagos ellentmondásban rejlik a regényhős egész logikája. Mr. Ramsay-nek -akárcsak annak a királynak, akiről Benveniste beszél a *Vocabulaire des institutions indo-européennes* [Az indoeurópai intézmények szókészlete] című művében - minden szava megfellebbezhetetlen parancs; egyetlen szavával megkeserítheti fia "örömujjongását", aki már alig várja, hogy másnap legyen, és már induljanak is a világítótornyhoz. ("Csakhogy nem lesz szép idő - mondta apja, s megállt a nappali ablaka előtt.") Előrejelzései különleges erejüknél fogva mintegy magukban foglalják tulajdon igazolását, önmaguk teszik magukat igazzá: akár azért, mert parancsként, illetve olyan áldásként vagy átokként hatnak, amely mágikusan elő is idézi az általa megfogalmazott jóslat valóra válását, akár azért, mert - az előzőnél sokkalta félelmetesebb módon - tulajdonképpen csak azt jelentik be, aminek mintegy küszöbön áll a bekövetkezése, és amit csakis a jövőbe látás szinte isteni képességével rendelkező látnók tud kiolvasni egyes jelekből, mivel csakis ő képes arra, hogy logikussá tegye a világot, és hogy oly módon kettőzze meg a természeti és társadalmi természet törvényeinek erejét, hogy az ész meg a tapasztalat törvényeivé, vagyis a tudás meg a bölcsesség egyszerre racionális és ésszerű megnyilatkozásaivá alakítja át őket. A tudomány előrelátása, az atyai jóslás tekintélyelvű megállapítása a jövőre is kiterjeszti a múlt befejezettségét; míg a bölcsesség jóslataként ezt a még irreális jövőt a tapasztalat szankciójával, illetve azzal az abszolút konformizmussal ruhazza fel, amely logikus következményként együttjár vele. Azzal pedig, hogy minden előfeltétel nélkül elfogadja a világot olyannak, amilyen, és nagy sietve jóváhagyja a valóságelvet, az atyai jóslatnak ez a tekintélyelvű megállapítása élesen szembenáll azzal az anyai megértéssel, amely úgy teszi magáévá a vágy meg az örömmérés törvényének evidenciáját, hogy mindezt a valóságelvnek tett két feltételes engedménnyel kettőzi meg: "Hát persze, ha szép idő lesz holnap - mondta Mrs. Ramsay. - De korán, hajnalban kell ám kelned - tette hozzá."⁴¹ És elég, ha ezt a mondatot⁴² az atyai döntéssel hasonlítjuk össze, hogy lássuk: az atyai nemnek sem arra nincs szüksége, hogy elhangozzék, sem arra, hogy megindokolják, a "de" ("De azért lehet szép idő is...") ugyanis azt jelzi, hogy egy gondolkodó lény számára ("Gondolkodj csak el rajta", "Később talán majd te is megérted") csak egy választási lehetőség van, zokszó nélkül elfogadni a valóság kényszerítő erejét. Ez a világrenddel cinkosán összejátszó, ünneprontó realizmus bőszíti fel a fiát, ébreszti fel benne az apa elleni gyűlöletet, amelynek - akárcsak a kamaszkori lázadásban - nem is annyira az a szükségszerűség a céltáblája, amelyet az atyai szózat feltárni vél, hanem, sokkal inkább, az a tény, hogy a mindenható apa tekintélyelvűen elfogadja ezt a szükségszerűséget, ezzel is kimutatva gyöngeségét: ez a gyöngeség nemcsak azé a beletörődő cinkosságé, amely minden ellenállás nélkül adja meg jóváhagyását, hanem az önelégültségé is, amely szinte élvezi a kegyetlenséget, szinte élvezi azt, hogy lerombolhatja mások illúzióit, és hogy másokkal is megoszthatja a saját illúziótlanágát, beletörődését és kudarcát.⁴³ A gyermekkor és a kamaszkor legradikálisabb lázadásainak nem is annyira az apa a céltáblájuk, hanem, sokkal inkább, az apának való spontán engedelmisség; a gyermekek és kamaszok az ellen a tény ellen láznak, hogy a habitus első reakciója ne az apának való engedelmisség, az apa észérveinek elfogadása legyen. Ezen a ponton, hála a függő beszéd által keltett bizonytalanságnak, szinte észrevétlenül csúszunk át a gyerekek nézőpontjáról az apáéra, arra a nézőpontra, amelyből az apa önmagát szemléli. Ebben a nézőpontban egyébként nincs semmi személyes, mivel az - mint uralkodó és legitim nézőpont - valójában nem egyéb, mint az a rendkívül pozitív kép, amelyet mindenkinek joga és kötelessége kialakítani önmagáról, aki a lényében akarja megvalósítani azt a kötelező jellegű létformát, amelyet a társadalmi világ jelöl ki számára - esetünkben a férfi meg az apa eszményéről van szó, ezt az eszményt kell kötelességszerűen valóra váltania: "Amit ő mond, igaz. Mindig igaz. Képtelen hazudni. Soha nem másítja meg a tényeket. Egyetlen kellemetlen szót soha meg nem változtat semmilyen halandó kedvéért, legkevésbé saját magzataiért, akiknek már gyermekkorukban tudatában kell lenniök, hogy az élet nehéz; a tények makacsok; s csak azok jutnak el arra a mesés vidékre, ahol legragyogóbb álmaink válnak semmivé, és ahol rozoga bárkáinkat elnyeli a sötétség (ilyenkor Mr. Ramsay ki szokott egyenesedni, s apró, kék szemével hunyorogva, tekintetét a látóhatárra szegezve), akik állják a sarat, akikben van bátorság, van őszinteség és van kitartás" (kiemelés tőlem, P. B.). Ebből a szempontból Mr. Ramsay indokolatlan keménysége már nem a nagy élvezettel végzett ellúziótlanítás önös készítésének terméke; ez a keménység egy szabadon választott döntésben gyökeredzik, annak az egyenességnek és helyesen értelmezett atyai szeretetnek a választásában, amely - mindig is elutasítva a nőies engedékenységek bűnös és elvakult anyai könnyelműségét - tartozik magának annyival, hogy leplezetlenül kimondja mindazt, ami a lehető legkegyetlenebb az objektív szükségszerűségben. Alighanem ezt jelenti a kés meg a penge metaforája; ez a metafora meglehetősen lapos ugyan, ha a naivan freudi értelmezés szemüvegén át nézzük, de - miként a

kabiloknál is - mégiscsak a cezúra, a vágás, az erőszak, a gyilkosság, vagyis egy olyan kulturális rendtársaságában jelöli ki a férfiszerepet, amely az anyai természettel való eredendő egybeolvadás, illetve a teljes cselekvési szabadság és nemtörődömség, a női természet ösztönkésztetési és ösztönzései (pulziói és impulziói) ellenében van megalkotva. Csak ekkor ébred fel bennünk a gyanú, hogy a hóhér áldozat is egyben, és hogy az atyai szózat, már csak a benne rejlő erőnél fogva is, különösen alkalmas arra, hogy - abban az igyekezetében, hogy elhárítsa a bajt és megelőzze a rontást - a csak valószínűleg bekövetkező végzetté alakítsa át.

És ez a gyanú csak megerősödik, amikor kiderül, hogy a kérlelhetetlen apa - aki egyetlen megfellebbezhetetlen mondattal dönti romba fiának álmait - úgy játszik, mint egy kisgyerek, valami olyasmit adva azoknak, akik betévedtek "magánéletük területére", amit "eredetileg nem volt szándékában megmutatni nekik": vagyis annak a libidó academicáak a fantáziáit, amelyek metaforikusán a harci játékokban fejeződnek ki. De teljes egészében kellene idézni Mr. Ramsay hosszú álmodozását; a háborús kaland felidézésében a halál völgyében való roham, az elvesztett csata és a parancsnok hősiessége ("Mégsem fekve fog meghalni; keres valami szirtfokot, és ott, szemét a viharra szegezve, az utolsóig sem adva fel a harcot, hogy áthatoljon a sötétségen, állva fog meghalni...") szorosan fonódik össze a filozófus posztumusz sorsa miatt érzett aggódással ("A Z-ig csak egyszer jut el valaki egy emberöltő alatt... ő az R-t sohasem fogja elérni"): "Végül is ezermillió év alatt, töprengt, hányan jutottak el a Z-ig? Egy reményvesztett vezető, persze anélkül, hogy elárulná a mögöttes levőket, fölveheti ezt a kérdést magának, s felelhet is rá. «Talán csak egy valaki.» Egy nemzedékből egyetlenegy. Hát hibáztatható-e, amiért nem ő ez az egy? Föltéve, hogy becsületesen igyekezett, tehetsége legjavát adta, amíg bírta. És meddig marad fenn a hírneve? Még ha haldokló hős is valaki, akkor is megengedhető, hogy gondoljon arra, hogyan beszélnek majd róla halála után. Lehet, hogy hírneve fennmarad kétezer évig (...). Végül is ki hibáztathatná annak az eltévedt társaságnak a vezetőjét, aki elég magasra jutott ahhoz, hogy lássa az évek hiábavalóságát, csillagok múlását, ha mielőtt a halál megmerevítene tagjait, apró öntudatos mozdulattal homlokához emeli meggémberedett ujjait, és kihúzza magát, hogy úgy találják meg, holtan is a posztján, ahogy katonáemberhez illik, ha megérkezik a mentőexpedíció? Mr. Ramsay kihúzta magát, s úgy állt ott, szálegyenesen, mint egy oszlop, az urna mellett. Ki hibáztathatja, ha így állva egy pillanatig, a hírnévre, & mentőexpedíciókra, a hálás követői által csontjai fölé emelt kövekre gondol? Végül is ki hibáztathatná a pusztulásra ítélt expedíció vezetőjét, ha..." (60-61. old., kiemelés tőlem, P. B.).

A Virginia Woolfnak oly kedves áttűnés-technika itt csodát művel: mivel a katonai kaland és a kalandot megszentelő hírnév itt a szellemi kalandnak és a hön áhitott híresség szimbolikus tőkéjének metaforája, a játékos illúzió lehetővé teszi, hogy a derealizáció magasabb fokán, vagyis kevesebb költségfordítással reprodukálják a hétköznapi lét illúzióját, életbevágó tétjeivel és szenvedélyes beruházásaival - vagyis mindazt, amin Mr. Ramsay tanítványaival vitázik; ez a katonai kaland teszi lehetővé azt a részleges és ellenőrzött libidó-visszavonást, amely nélkül aligha lehetne vállalni és meghaladni az illúzióvesztést ("Nem volt különösebben tehetséges; nem volt semmi becsvágya"), de közben megmenti az alapvető illúziót, magába a játékba való beruházást, azt a meggyőződést, hogy - mindezek ellenére - érdemes részt venni a játékban, hogy a játék megéri a fáradságot, megéri, hogy végigjátsszák, mégpedig a bevett szabályok szerint (hiszen, végső soron, a legutolsó közkatona is módja van rá, hogy "állva fogadja a halált..."). Ez a testi-lelki beruházás lényegében véve a testhelyzetben, meghatározott pózokban, pozíciókban és taglejtésekben fejeződik ki; ezek a pózok, pozíciók és taglejtések mind-mind egy irányba mutatnak, az igazlelkűségnek, az egyeneslelkűségnek, az egyenes testtartásnak, illetve ezek jelképes helyettesítőinek, a köpiramisnak meg a szobornak az irányába. A férfiaság lényegét alkotó illúzió az alapja a libidó dominandi minden formájának, azaz minden olyan specifikus formának, amelyet a különböző mezők termelnek ki. Ennek az eredendő illúzióknak a következménye, hogy a férfiak (ellentétben a nőkkel) társadalmilag úgy vannak megalkotva, hogy - akár a gyereket - minden olyan játék azonnal leveszi őket a lábukról, amelyet társadalmilag osztanak ki rájuk; ezeknek a játékoknak a háború a legtokéletebb formájuk. Amikor Mr. Ramsay-t meglepjük abban a nappali álmodozásban, amely legmeghittebb beruházásainak gyermektegy hiúságáról árulkodik, egyszerre kiderül, hogy a játékok, amelyeknek, akár a többi férfi, szívvel-lélekkel átadja magát, valójában gyermek-játékok, és ezeket a gyermek-játékokat csak azért nem észleljük a maguk igazságában, mivel a kollektív cinkosság a mindenki által elfogadott evidencia szükségszerűségével és valóságával ruhazza fel őket. Mivel a társadalmi lét legalapvetőbb játékaik közül a legkomolyabbak a férfiaknak vannak fenntartva, míg a nők a gyerekeknek és a gyerekeskedésnek kénytelenek szentelni magukat⁴⁴, észre sem vesszük, hogy valójában a férfi is gyerek, olyan gyerek, aki azt játssza, hogy tulajdonképpen férfi. Valójában a nembeli elidegenedés a lényege a férfiakat megillető kiváltságnak: a férfi csakis azért rendelkezik az uralom monopóliumával, mert arra van idomítva, hogy felismerje azokat a játékokat, amelyeknek éppen ez az uralom a tétjük; csakis azért rendelkezik azzal a kétélű kiváltsággal, hogy teljesen átadhassa magát az uralomért folyó játékoknak, és ezek a

játékok csakis azért vannak számára fenntartva, mivel - nevezetesen az intézményes szertartások révén - már igen korán kijelölik az uralkodásra, és ezáltal már igen korán elültetik benne a libidó dominandi készletét.

A KIREKESZTETTEK TISZTÁNLÁTÁSA

A nőknek megvan az a (merőben negatív) kiváltságuk, hogy sohase lesznek a balekjai a kiváltságért folyó játékoknak, és hogy sohase vesznek részt bennük, legalábbis közvetlenül nem. Sőt, az sem megy ritkaságszámba, hogy észre is veszik e játékok hiábavalóságát, és addig, amíg megbízásból nem vesznek ők is részt benne, szórakozott megbocsátással szemlélik a "férfi-gyermek" kétségbeesett erőfeszítéseit, hogy férfiként megállja a helyét, és, ha ez nem sikerül neki, a kudarc miatt érzett kétségbeesését. A nők nemritkán ugyanolyan szórakozott távolságtartással szemlélik ezeket a halálosan komoly játékokat, mint ahogyan valaki a biztonságos partról nézi a tomboló tengert - ezért is láthatják őket könnyelműnek, ezért van olyan hírük, hogy képtelenek a komolyabb dolgok - így a politika - iránti érdeklődésre. De mivel ez a távolságtartás valójában a férfiuralom következménye, gyakran azért - bár csak megbízásból - kénytelenek ők is bekapcsolódni a játékba; ha másért nem, a játékkal való érzelmi szolidaritásból, ez a szolidaritás, persze, nem követel valódi intellektuális és érzelmi részvételt, ezért a nők sokszor csak - igen tájékozatlan, de - hűséges szurkolói a játék meg a tétet valóságának.⁴⁵

Ez a magyarázata annak, hogy Mrs. Ramsay azonnal megérti, milyen kínos helyzetbe keveredett a férje azzal, hogy hangosan eljátszotta a könnyűlovasság támadását. Az asszony félti az urát a szenvedéstől, mert tudja, mekkora fájdalom Mr. Ramsay-nek, hogy ilyen nevetséges helyzetben lepték meg, és azt is tudja, hogy mi váltotta ki belőle ezt a nevetséges viselkedést. Ezt mellesleg a férfi egész magatartása is sugallja, amikor a szigorú apa - aki eleget tett az "elillúziótlanítás" (kárpótlást adó) szükségletének, vagyis "megszabadította fiát az illúzióitól, és nevetségessé tette feleségét" - sértetten, afféle nagy gyerekként várja el felesége együttérzését: "Az asszony megsimogatta James fejét, mintegy a fiára tolva át a férje iránt érzett érzelmeket." Sajátos sürítések teszik lehetővé a gyakorlat logikája; Mrs. Ramsay is egy ilyenkel azonosítja - olyan szeretetteljes gesztussal, amelyre egész társadalmi lényé készíti fel és teszi alkalmassá⁴⁶ - a valóság elviselhetetlen negativitását épp akkor felfedező kisleányt a meglett férfival, akinek kötelessége, hogy tudomására hozza annak a látszatra mély zavarodottságnak a teljes igazságát, amelybe tulajdon "veresége" vetette.⁴⁷ Mrs. Ramsay pedig, még ha férje méltóságérzését megóvándó gondosan elrejt is, milyen tisztán látja a dolgokat, azért nagyon is jól tudja, hogy a kíméletlenül kimondott döntés olyan szánalomra méltó embertől származik, akinek - mivel 6 is áldozata a valóság kíméletlenül döntésének - szánalomra van szüksége.⁴⁸ Így azonban, meglehet, az asszony egy végső stratégiának lesz az áldozata, ez a stratégia azé a szerencsétlen férfié, aki - miközben gyerekesen viselkedik - biztos lehet benne, hogy felébreszti a másokban az anyai együttérzésre való hajlamokat, amelyek elválaszthatatlanul hozzátartoznak a nők státusához.

És itt idézni kellene azt a célzásokkal teletűzdelt, remek dialógust, amelyben Mrs. Ramsay állandóan védelmébe veszi férjét, előbb úgy, hogy ő is elfogadja a veszekedés tétjét, és nem érvel azzal például, milyen aránytalan a viszony Mr. Ramsay dühe és a düh állítólagos oka között. Ebben a párbeszédben a résztvevők minden egyes - látszatra mégoly jelentéktelen - mondatának is igen nagy és nagyon is fontos a tétje, és ezt mind a két résztvevő ellenfél is nagyon jól tudja, hiszen mindketten nagyon mélyen és nagyon alaposan ismerik az ellenfelet, s így mindkettejüknek csak egy kis lépést kell megtenniük a cinkos rosszhiszeműség felé, és máris lehetővé válik, hogy a valamilyen semmiség ürügyén kibővülő végső konfliktusnak mindig a minden legyen a tétje. Ez valójában a "mindent, vagy semmit" logikája, ez a logika teszi lehetővé, hogy a partnerek úgyszólván minden pillanatban szabadon választhatnak a legteljesebb meg-nem-értés és a legteljesebb megértés között: míg a legteljesebb meg-nem-értés abszurdnak tűnheti fel az ellenfél álláspontját, miközben azt látszólagos tárgyára (itt a másnapi időjárásra) korlátozza, valójában a legteljesebb megértés a hallgatóságos előfeltétele minden hátsó gondolatokkal terhes vitának, és ez az előfeltétele a kibékülésnek is. "A legesekélyebb esély sincs arra, hogy reggel kimehetnek a világítótornyhoz, vágta rá haragosan Mr. Ramsay. - Honnan tudja? - kérdezte az asszony. - A szél gyakran változik. Megjegyzésének rendkívüli ésszerűtlensége, a női gondolkodás balgasága feldühítette a férjét. Ő már megjárta a halál völgyét, remegett; s felesége most szembeáll a tényekkel, teljesen alaptalan reményeket kelt gyermekeiben, vagyis valójában hazudik. Nagyot dobantott a lépcsőfokon. - A fenét! - Pedig mit is mondott a felesége? Mindössze annyit, hogy másnap esetleg szép idő lehet. Lehet. Ha nem sülyed a légnyomás, és megfordul a nyugati szél" (56. old., kiemelés tőlem, P. B).

Vajon minek köszönheti Mrs. Ramsay rendkívüli éleslátását, azt az éleslátást, amely - amikor a férfiak olyan komolytalanul komoly témákról vitatkoznak jelenlétében, mint például a kúp vagy szögletes alakú gyökerekről, Voltaire, Madame de Stael vagy Napóleon jelleméről - mindig lehetővé teszi számára, hogy "letépje a fátylat a résztvevőkről?" Mivel Mrs. Ramsay kívüláll a férfi-játékokon, és mivel idegenül nézi az én rögeszmés felmagasztalása! éppen úgy, mint a férfi-játékok által kikényszerített társadalmi ösztönkésztetéseket, világosan látja, hogy a látszatra legtisztább és legszenvedélyesebb álláspontoknak - vagyis annak, hogy valaki Walter Scott mellett van vagy éppenséggel ellene - nemritkán csak az a vágy a lényegük, hogy álláspont hangoztatója "előtérbe tolja magát" (voltaképpen itt is testmozdulatról van szó, amely igen közel áll a kabiloknál megkövetelt "szembeforduláshoz"), miként Tansley is, a férfi önzőségnek e másik megtestesülése: "Láthatta viselkedéséből, hogy mindig csak saját magát akarja előtérbe helyezni, s ez így lesz mindaddig, míg tanszéket nem szerez, vagy meg nem nősül, s nem kell örökké csak azt hangoztatnia, hogy: Én, én én. Mert szegény Sir Walterről vagy akár Jane Austenről mondott bírálata mindig ide lyukad ki: Én, én, én. Állandóan önmagára és az általa keltett benyomásra gondolt, miként azt Mrs. Ramsay a hangja csengéséből, hangsúlyából és zavarából megállapíthatta. Jót tesz majd neki a siker." (141. old.)

Virginia Woolf melleleg nagyon jól látja, milyen iszonyatos elidegenedés van a férfiuralom mélyén: "Ha Ön viszi valamire a hivatásában, az "Istenért és a Birodalomért" szavak úgy vésődnek majd Önbe, mint a lakcím a kutya nyakörvébe. És ha a szavaknak van valami értelmük, amiként kellene is hogy legyen, el kell majd fogadnia ezt a jelentést, és minden Öntől telhetőt meg kell majd tennie azért, hogy másokkal is elfogadtassa." Virginia Woolf jól látja, micsoda kelepécét alkotnak a férfi-illúziót létrehozó szabályozott játékok; ezek a játékok kényszerítik arra a férfiakat, hogy azt tegyék, amit tenniük kell, és hogy olyanok legyenek, amilyeneknek lenniük kell. Ezért tudja összekapcsolni a nők megkülönböztető kirekesztését, illetve azt a "misztikus demarkációs vonalat", amelyen ez a szegregáció alapszik, azokkal az intézményes rítusokkal, amelyekből a nők - miként ez logikus is - már csak azért is ki vannak rekesztve, mivel e rítusoknak éppen az a funkciójuk, hogy kizárják őket: "Ezért van olyan érzésünk, mintha a társadalom nem volna más, csak egy hatalmas összeesküvés, amely elnyeli fivérünket, akit pedig minden okunk megvan tisztelni a mindennapi életben, és helyette egy mennydörgő hangon beszélő, keményöklű, him szörnyeteget ad vissza, aki gyermeteg módon krétával jeleket rajzol a földre, titokzatos demarkációs vonalakat, amelyek - mereven és mesterségesen - egyszer s mindenkorra elválasztják egymástól az emberi lényeket. Míg ő - arannyal ékesítve és bíborba öltözötten, tollakkal úgy feldíszítve, mint egy igazi vadember - végzi misztikus szertartásait, és élvezi a hatalomgyakorlás és a mások feletti uralom gyanús örömeit, mi, az asszonyai, úgyszólván be vagyunk zárva a családi házba, és semmi lehetőségünk rá, hogy részt vegyünk akárcsak egyben is ama nagyszámú társaságok közül, amelyek a társadalmat alkotják."

Valójában a nők csak elvétve tudnak felszabadulni minden függőség alól (a társadalmi játékoktól való függőségtől szinte egyáltalán nem, legföljebb azon férfiaktól való függőségtől szabadulhatnak meg, akik a játékot játsszák). A kiábrándulás révén így csak ritkán juthatnak el egy kicsit leereszkedő sajnálkozásig, a férfi-illúzióval való együttérzésig. Épp ellenkezőleg, egész neveltetésük arra készíti őket, hogy megbízásból, vagyis egyszerre kívülálló és alávetett helyzetben vegyenek részt a játékban, és hogy - akárcsak Mrs. Ramsay - olyan gyöngéd figyelmességet és bizalomgerjesztő megértést tanúsítsanak a férfi-gondok iránt, amely mély biztonságérzetnek is forrása. Jóllehet a nők ki vannak zárva a hatalmi játékokból, ez mit sem változtat azon, hogy neveltetésük során arra készítik fel őket, hogy a férfi-játékokban szívvel-lélekkel résztvevő férfiaknak (vagyis a férjüknak, avagy, miként Mrs. Ramsay esetében, a fiúgyermeküknek) a közvetítésével vegyenek részt bennük.⁵¹

Ezeknek az affektív hajlamoknak az alapelve abban a státusban rejlik, amelyet a nők a férfiuralom munkamegosztásában foglalnak el, és amelyet Kant, a maga hamisan ténymegállapító stílusában, vagyis az erkölcstudományának álcázott elméleti erkölcs nyelvén így fogalmaz meg: "A nők éppoly kevésbé védhetik meg személyesen jogaikat és polgári érdekeiket, mint ahogyan háborúzni sem háborúznak; mindezt csakis képviselőjük útján tehetik meg; a nők tehát, hogy ha a közélet szempontjából nézzük a dolgot, a törvény által biztosított felelőtlenség állapotában élnek; ez a felelőtlenség azonban csak még nélkülözhetetlenebbé teszi őket az otthon gazdaságában: itt már a gyöngébb fél joga érvényesül, azé a gyöngébb félé, akit a férfi már természeténél fogva is óv és védelmez."⁵² Mind a lemondás, mind az engedelmesség, amelyet Kant a női természetnek tulajdonít, valójában kitörölhetetlenül be van vésve a habitust alkotó hajlamok legmélyebb rétegébe; ez a habitus valójában olyan második természet, amely sohase hasonlít annyira a természetre meg az ösztönre, mint abban az esetben, amelyben - akárcsak itt - a társadalmilag megalapozott libidó a vágy, vagyis a köznapi értelemben vett libidó sajátos formájában valósul meg. Mivel a kétféle szocializáció arra készíti fel férfiakat, hogy szeressék a hatalmi játékokat, a nőket pedig arra, hogy szeressék az ezekben a játékokban

résztvevő férfiakat, a férfi-karizma jórészt nem egyéb, mint a hatalom bűvölete, az a varázs, amelyet a hatalom birtoklása önmagánál fogva gyakorol azokra a testekre, amelyeknek még a szexualitása is politikailag szocializált.⁵³ A szexuális élménynek csakis azért lehet politikai orientációja, mivel a szocializáció testi képességek formájában alakítja ki a politikai képességeket Csakugyan létezik, letagadhatatlanul, valamiféle bűvölete a hatalomnak, vagy, ha úgy tetszik, a hatalom gyakorlása csakugyan kiválthat valamiféle naiv vagy őszinte vágyat vagy szeretetet a hatalomgyakorlók iránt, amikor olyan testek észlelik a hatalmat, amelyek társadalmilag vannak felkészítve arra, hogy - karizmaként, bájként, vonzóerőként, csillogásként, vagy egészen egyszerűen, szépségként- felismerjék, megkívánják és szeressék. Ilyenformán a férfiuralom egy sajátos félreismerésben találja meg legjobb támaszát; ezt a félreismerést az teszi lehetővé, hogy az uralmon levőkre olyan gondolkodási kategóriákat alkalmazzanak, amely kategóriák (nagy-kicsi, erős-gyöngye stb.) magának az uralmi viszonyoknak a termékei; valójában ennek a félreismerésnek a terméke, az amor fati szélsőséges formája, amely nem egyéb, mint az uralmon levőknek és az uralomnak a szeretete, azaz a libidó dominantis, amelynek mintegy következménye a libidó dominandi első személyben való gyakorlásáról való lemondás.

Kantnak igaza van, amikor az imént idézett írásban azt mondja: "ha önmagunk mondunk le valamilyen képességünkről, akkor az, minden veszteség ellenére, jelentős előnyökkel is kecsegtethet": aki el van nyomva, az mindig nagyon jól látja az elnyomottak érdekeit - amiből korántsem következik, hogy ezeknek az érdekeknek minden megfogalmazását azonnal megkérdőjeleznék vagy megcáfolnák. Valójában - amiként Virginia Woolf is sugallja -, aki nem vehet részt a hatalmi játékokban, aki ki van zárva abból a kiváltságból, amely kelepce is egyben, az valami nagy-nagy lelki nyugalmat és biztonságérzetet kap cserébe; ezt a nyugalmat és biztonságérzetet csak a játék iránt tanúsított közöny adhatja meg, illetve az, amikor részvételi jogunkat teljesen átengedjük a játékban résztvevőknek: ez a biztonságérzet mellesleg merőben illuzórikus, és mindig ott rejlik mögötte a legszörnyűbb fájdalom lehetősége, és nemcsak azért, mert a nők sohasem hagyhatják teljesen figyelmen kívül nagy hatalmú pártfogójuk valóságos gyöngeségét, hanem azért is, mivel - akárcsak egy életveszélyes akrobatamutatvány megbűvölt nézői - szeretteik révén érzelmileg mégiscsak bevonódnak a cselekvésbe, anélkül azonban, hogy azt valamennyire is ellenőrzésük alá tudnák vonni. A férfiakról kialakított kép mindig része az apafigurának, akinek ellentmondást nem tűrő döntései ölhetnek is, de igen nagy biztonságérzetet is nyújthatnak.⁵⁴ Mrs. Ramsay nagyon is jól tudja, hogy mi mindent biztosít számára a Gondviselő Apának való hatalom-átruházás, és azt is nagyon jól tudja, hogy milyen nagy ára van az apafigura megőlésének (mindez már abból a zavarodottságból is kiderül, amelyet akkor érez, amikor észreveszi férjét), hogysem bárkit is felbátorítana az igazmondó próféta meggyilkolására: meg akarja ugyan óvni fiát az atyai döntés durvaságától, de úgy, hogy azért le ne rombolja a mindentudó apa képét. Azt a pszichoszomatikus tevékenységet, amelynek a politika szomatizálása a végterméke, legfőképpen annak közvetítésével gyakorolják, aki az elemi társadalmi egységen belül rendelkezik a legitím szimbolikus erőszakkal (vagyis nemcsak a szexuális potencia) monopóliumával. Ahogyan Kafka *Metamorfózis*a, is emlékeztet rá bennünket, az atyai szózatnak azért van megnevezve-teremtő, illetve megnevezve-alkotó varázssereje, mivel közvetlenül a testhez intézi szavait, márpedig a test - ahogyan Freud is emlékeztet rá - szó szerint veszi a metaforákat ("Tudod, mi vagy te, egy közönséges féreg..."); és a társadalmi libidónak az általuk végrehajtott differenciális megosztása alighanem azért lehet olyan csodálatos összhangban azokkal a helyekkel, amelyeket (nemcsak nemi hovatartozás szerint, hanem a születéssel örökölt társadalmi rang és még jó néhány más változó alapján) kinek-kinek kijelölnek, mivel az atyai döntések - még akkor is, amikor látszólag csak az úri szeszély önkénye irányítja őket - olyan személyiség döntései, akinek - mivel az objektív szükségszerűség megkövetelte elfojtások révén és az objektív szükségszerűség megkövetelte elfojtások számára alakították ki - a valóságelv az örömelve.

A NŐ MINT TÁRGY

A férfi-habitus csak a férfiak számára fenntartott térhez való viszonyban jön létre és teljeseedik ki; ebben a térben folynak a kizárólag férfiak közötti versengések komoly játéka, a méltóságérzés játéka például, amelyeknek legszélsőségesebb formája a háború, de azok a játékok is, amelyek a differenciált társadalmakban lehetséges cselekvési teret biztosítanak a libidó dominandi számára (ennek a cselekvési térnek lehet gazdasági, politikai, vallási, művészi, tudományos vagy bármely más formája). Mivel - mind jogilag, mind ténylegesen - ki vannak rekesztve ezekből a játékokból, a nők szinte teljesen be vannak zárva a néző, avagy - ahogyan Virginia Woolf is mondja - a hízelgő tükör szerepébe, amely tükörben a férfi önmaga kinagyított képét pillanthatja meg,

vagyis azt a képet, amelynek meg akar felelni és meg is kell felelnie; ez a női szerep erősíti meg a férfinak egy olyan képbe való nárcisztikus beruházását, amely nem egyéb, mint a férfi-identitás eszményített képe.⁵⁵ A női engedelmes alávetettség - amennyiben, ha csak látszólag is, még a férfi különbségeit és fogyatékoságait is elfogadva, az egyediségében felfogott személyhez, vagy csak a testhez, vagyis a mesterséges képződményként felfogott természethez való viszonyt fejezi ki, amely természetet, miközben elszakítja minden esetlegességtől, kegyelemként, karizmaként, szabadságként alkot meg - semmi mással nem pótolható elismerést ad a férfinak, ezzel mintegy igazolva az elismerés tárgyának létezését és létezési módját. És nagyon is valószínű, hogy az a férfiasítási folyamat, amelyre titkon minden társadalmi rend törekszik, csakis a nők cinkos közreműködésével érheti el célját, vagyis annak a szinte szerzetesi alávetettségnek a közvetítésével és közegeiben, amelyet a testnek áldozati ajándékként való felajánlása is tanúsít (a nő, azt mondjuk, "odaadja magát"); alighanem a test áldozati ajándékként való felajánlása a legértékesebb formája az itt legsajátosabb formájában megjelenő férfiuralom elismerésének.

Tény, hogy minden komoly játéknak és minden olyan találkozásnak, amelyben a felek kölcsönösen tiszteletben tartják egymás méltóságérzetét, az izotomia-elv (vagyis a méltóságérzet terén való egyenlőség) az alaptörvénye: a kihívás, amely a kihívott fél méltóságának elismerése is egyben, csak akkor az, ami, hogy ha tiszteletre méltó emberhez intézik, olyan férfihoz, akinek válasza, mivel szintén elismerést hordoz magában, megtiszteli a másikat. Más szóval: valóságos megtisztelést csakis az az elismerés adhat, amelyet (ellentétben a nő által adott elismeréssel) egy férfi, egy talpig férfi ad meg a másik férfinak, vagyis olyan valaki, akit el lehet fogadni vetélytársnak a becsületért folyó harcban. Az elismerésnek - ezért az elismerésért a férfiak olyan játékokban küzdenek, amelyekben megszerezhető és amelyekbe befektethető a szimbolikus tőke - annál nagyobb a szimbolikus értéke, minél gazdagabb szimbolikus tőkében az, aki az elismerést megadja.

Így történik, hogy a nők a szó szoros értelmében ki vannak zárva a játékból.⁵⁶ Az a mágikus határ, amely a férfiatól elválasztja őket, egybeesik azzal a "misztikus demarkációs vonallal", amelyről Virginia Woolf beszél; ez a "misztikus demarkációs vonal" különbözteti meg a kultúrát a természettől, miközben a férfiakat felruházza a kultúra, vagyis az emberi és az egyetemes monopóliumával. Mivel a nők be vannak zárva a magánélet világába, és ki vannak rekesztve a közélet, a hivatalosság világából, mindez azzal a következménnyel jár, hogy nem kapcsolódhatnak be szubjektumként, vagyis első személyben azokba a játékokba, amelyekben a férfiaság kiteljesedik és érvényre juttatja fennhatóságát; a férfiaság ezekben a játékokban a kölcsönös elismerés olyan aktsaival érvényesíti fennhatóságát és teljesedik ki, amelyek az izotimikus csereügyleteknek, a kihívás és a kihívásra adott válasz, az ajándék és viszontajándék csereügyleteinek (és legelsősorban a nők csereberéjének) terméke.

Annak az eredendő kizárásnak - amelyet a mitikus-rituális rendszer meg- és felerősít, sőt, az egész világegyetem megosztási elvének tüntet fel - valójában az az alapvető aszimmetria az alapja, amely a szimbolikus csereügyletek terén alakul ki a férfi és a nő között: ez az aszimmetria a szubjektum meg az objektum, a pénz meg az eszköz aszimmetriája. A szimbolikus tőke termelési és újratermelési mezője (ennek a mezőnek a házassági piac az egyik paradigmatis megvalósulása) egy eredendő erőviszonyon alapszik; valójában annak az erőviszonynak a következménye, hogy a nők csak olyan tárgyként, azaz, helyesebben, olyan szimbólumként jelenhetnek meg a mezőben, amelynek jelentését tőlük függetlenül konstruálják meg, és amelynek az a rendeltetése, hogy hozzájáruljon a férfiak által birtokolt szimbolikus tőke megőrzéséhez, átörökítéséhez és gyarapításához. A nemek közötti megosztás és a férfiuralom alapjainak kérdése így találja meg a megoldását annak az elsődlegességnek, amelyet a kulturális taxinómiákban egyetemesen adnak meg a férfiaságnak, a szimbolikus csereügyletek gazdaságának logikájában, azaz, pontosabban, a rokonsági és házassági viszonyok társadalmi konstrukciójában, a magyarázata; ez a társadalmi konstrukció jelöli ki egyetemesen a nő számára azoknak a cseretárgyaknak a társadalmi státusát, amelyek a férfi-érdekeknek megfelelően (vagyis elsősorban lánygyermekként és lánytestvérként) vannak meghatározva, és amelyeknek az a rendeltetésük, hogy hozzájáruljanak a férfiak szimbolikus tőkéjének újratermeléséhez. A vérfertőzés tabuja (Lévi-Strauss ebben a tabuban látja a társadalom megalapozásának aktusát, mivel ez olyan imperatívusza a csereügyletnek, amelyet a férfiak közötti kommunikációs egyenlőség logikájában gondolnak el) valójában csak visszajá a szimbolikus erőszak kezdeti aktusának; ennek az aktusnak a révén tagadják meg a nőket az általuk megvalósuló csereügylet és házasság szubjektumaként, és kárhoztatják őket a tárgy állapotára: a nőket olyan szimbolikus eszközként kezelik, amely - kézzől kézre járva, illetve a társadalmi fontosság hiteles jeleit terjesztve - maga is hozzájárul a szimbolikus tőke termeléséhez és újratermeléséhez, és amely, a különféle kapcsolatok létrehozásával és megalapozásával, elősegíti a társadalmi tőke termelését és újratermelését.

Figyelemre méltó, hogy azok a nagy intézményes szertartások, amelyeknek révén a különféle csoportok a nemritkán egyetlen névbe belesűrített megkülönböztető identitást kiáltják (részint azokban a nagy nyilvános és kollektív szertartásokban, amelyeknek, miként a keresztlőnek egy keresztnév, vagyis egy olyan jogcím odaítélése a célja, amely feljogosít az illető csoport szimbolikus tőkéjéből való részesedésre, és kötelezővé teszi azoknak a köteleességeknek a betartását, amelyek e szimbolikus tőke gyarapítását és megőrzését írják elő, részint - szélesebb értelemben - a megnevezés hivatalos aktusaiban, amelyet egy bürokratikus tekintély legitim letéteményesei hajtanak végre), szinte mindig együtt járnak a nemek közötti mágikus határvonal hangsúlyozásával (és nyilván e logika szerint kell megérteni a névváltoztatást is, amelyet a nőre férjhezmenéskor csaknem mindig rákényszerítenek).

Így lesz csak érthető, hogy az a kizárás, amelyet a nőre rákényszerítenek, sohasem olyan durva és sohasem olyan szigorú, mint azokban az esetekben, amikor a szimbolikus tőke elsajátítása az egyetlen lehetséges formája a tőkefelhalmozásnak - miként a kabiloknál például, ahol attól függ a társadalmi megbecsültségnek, vagyis a csoport társadalmilag elismert értékének megőrzése (ezzel az értékkel a közös világszemlélet alapvető kategóriái szerint megkonstruált kollektív ítélet ruhazza fel az illető csoportot), hogy mennyire képes olyan házasságokat kötni, amelyek alkalmasak a társadalmi tőke és a szimbolikus tőke biztosítására. Ebben a perspektívában a nők nem csupán mint jelek tételeződnek; a nő érték is egyben, olyan érték, amelyet meg kell védeni a sértéstől, amelyet még a gyanú árnyékától is meg kell óvni, olyan érték, amelynek révén, azt a különféle csereügyletekbe befektetve, gyarapítani lehet a rokonságot, vagyis a társadalmi tőkét (ennek révén viszont megbecsült rokonokra, vagyis szimbolikus tőkére lehet szert tenni). Amennyiben e rokonsági kötelékek értéke, vagyis az a szimbolikus nyereség, amelyre szert lehet tenni általuk, jórészt attól függ, hogy mekkora a szimbolikus értékük azoknak a potenciális szimbolikus nyereséggel kecsegtető nőknek, akik alkalmasak a csereügyletre (amely nemritkán ugyanolyan féltékeny, sőt, paranoid éberséget követel, mint a házastársaké), a férfitestvér vagy az apa becsülete csak a jól felfogott érdek sajátos formája.

A férfiuralom alighanem csak azért élhette túl a gazdasági termelési módok átalakulásait, mert a szimbolikus tőke újratermelését biztosító csereügyletek viszonylag autonóm logikájában találja meg lényegét és újratermelődének társadalmi előfeltételeit - ezért van az, hogy az ipari forradalom viszonylag érintetlenül hagyta a nemek közötti munkamegosztás hagyományos struktúráját⁵⁷: az a tény, hogy a nagy polgárcsaládok esetében még ma is az általuk birtokolt szimbolikus tokétól és társadalmi tokétól függ a társadalmi térben elfoglalt helyzetük megőrzése, egyúttal arra is magyarázat, hogy miért őrzi meg a várakozáshoz képest sokkal jobban a férfi világszemlélet alapvető elveit.⁵⁸

A szimbolikus javak gazdaságának meghatározó súlya, amely - az alapvető szemléleti-megosztási elven át - az egész társadalmi világ észlelését megszervezi, a társadalmi világ egészére ránehezedik, vagyis az anyagi termelés gazdaságára éppen úgy, mint a biológiai reprodukció gazdaságára. Ez lehet a magyarázata annak, hogy - mind a kabiloknál, mind számos más hagyományban - a gyermek kihordásának és megszületésének sajátosan női munkáját szinte teljesen háttérbe szorítja a megtermékenyítés sajátosan férfi-munkája. A mitikus-rituális logika - a nemzés aktusaiban éppúgy, mint az agrárciklusokban - kiváltságos szerepet tulajdonít a férfi közreműködésének; a férfi közreműködését például - a házasságkötéseknek vagy a mezőgazdasági munkák megkezdésének alkalmából - mindig nyilvános, hivatalos, kollektív szertartások emelik ki, ellentétben a terhességnek (a föld téli pihentetésének vagy a gyermek kihordásának) időszakaival, amelyeknek szertartásai nem kötelező jellegűek, és nemritkán csak lopva, csak titkokban tartják meg őket: emitt az időszakos és rendkívüli beavatkozás az élet folyamatába, a nyitás ünnepélyes körülmények között - olykor, miként a mezőgazdasági munkák elkezdésének esetében, az egész csoport előtt - megtett, kockázatos és veszélyes aktusa; amott a "felpuffadás" természetes és passzív folyamata, amelynek a nő vagy az anyaföld csak helye, alkalma, tartófelülete, tartálya (gondoljunk csak a kemence vagy a fazék metaforájára), és amelyet - mivel csak a logikus módon nőkre bízott kísérő-technikákra és szertartások gyakorlatokra, illetve csak olyan "szerény és könnyű", a munkában levő természetet pusztán támogató tevékenységformákra van szüksége, mint amilyen a szénabetakarítás vagy a gyomlálás - többnyire kétszeresen is lenéznek, lefitymálnak, figyelmen kívül hagynak, legelsősorban a férfiak: ezek a meghitt, folyamatos, rendszeres és hétköznapi, repetitív és egyhangú tevékenységformákat általában nem is nyilvánosan, hanem az otthon félhomályában vagy a mezőgazdasági év holt időszakaiban hajtják végre.⁵⁹

Nehéz nem észrevenni, hogy még a mi társadalmainkban is erősen lebecsülik azokat a tevékenységformákat, amelyek a nemzés biológiai és társadalmi reprodukciójával kapcsolatosak, még akkor is, ha látszólag elismerik, sőt, egyes szertartásokban meg is ünneplik. Ezek a tevékenységformák azért tartoznak kizárólag a nők feladatkörébe, mert - egyrészt - igen lebecsült tevékenységformának számítanak, másrészt szorosan alá vannak

rendelődve a termelési tevékenységformáknak, márpedig kizárólag az utóbbiak kaphatnak gazdasági megszentelést és igazi társadalmi elismerést Tudvalevő ugyanis, hogy a nők munkavállalása milyen csattanós bizonyítéka volt annak a ténynek, hogy a társadalom nem ismeri el igazi munkának az otthoni tevékenységet az otthoni tevékenység - amelyet vagy teljesen figyelmen kívül hagynak, vagy minden értéket elvitatnak tőle -, ráadásként továbbra is a nők feladatkörében maradt. Joan Scott csodálatosan elemzi azt a szimbolikus átalakító munkát amelyet a 19. század elejétől a végéig, még a nők ügye iránt legelkötelezettebb "ideológusoknak" - így Jules Simonnak is - végre kellett hajtaniuk, csak hogy beleilleszthessék egy felújított reprezentációs rendszerbe azt az elgondolhatatlan realitást amely nem más, mint "a munkásnő", és - főleg - hogy elvitathassák ettől az immár közéleti nőtől azt a társadalmi értéket amelyet a gazdaság világában kifejtett tevékenységének kellene biztosítania számára: azzal, hogy - valamiféle különös eltolás révén - az értékét és az értékeit a spiritualitás, a morál és az érzés területére, vagyis a gazdaság és a hatalom szféráján kívülre utalták át mintegy megteremtették a jogalapot arra, hogy mind a nyilvános munkájától, mind a felmagasztalással minden valóságától elszakított láthatatlan otthoni munkájától elvitathassák azt az egyetlen valóságos elismerést amelyet attól fogva csakis a gazdasági megtisztelés adhat meg.⁶⁰ De talán nem is kell olyan messzire mennünk a térben és a társadalmi időben, hogy feltárhassuk, milyen következményekkel is járt a nők társadalmi létének megtagadása: ilyenformán, mintha a nőktől hallgatólagosan elvitatnának minden szakmai becsvágyat elég ha a nők képviselik azokat a követeléseket, amelyeket pedig a legtermészetesebben adnak meg a férfinak - főként azokban az időkben, amikor különösen nagy a becse az önérvényesítés férfi-értékeinek -, hogy az iróniával vagy a leereszkedő kedvességgel máris minden valóságuktól megfosztják őket És az sem megy ritkaságszámba, hogy - még a társadalmi tér olyan övezetében is, amelyekben a leggyöngébb a férfi-értékek uralma - a hatalmi pozíciókat elfoglaló nőket alattomosan azzal gyanúsítsák, hogy csakis az intrikának vagy a férfi-támogatást biztosító szexuális engedékenységnak köszönhetik meg nem érdemelt és mindig megalapozatlannak látszó sikereiket. Mindannak a figyelmen kívül hagyása vagy lebecsülése, amivel a nők nem csupán a termeléshez, de a biológiai reprodukcióhoz is hozzájárulnak, párhuzamos a nekik kiosztott funkcióknak (vagyis - a szimbolikus tőke termelésében és újratermelésében - a nőknek tárgyként nem pedig szubjektumként való) felmagasztalásával. Ahogyan, legalábbis a legkevésbé differenciált társadalmakban, olyan csereszköznek tekintették őket amely a házasság révén lehetővé teszi a férfiak számára a társadalmi tőke és a szimbolikus tőke felhalmozását (lévén a házasság az a több-kevesebb kockázattal járó, igazán produktív befektetés, amely lehetővé teszi a többé-kevésbé kiterjedt és nagy becsben álló rokonsági kötelékek létrehozását), ugyanúgy a nők még ma is elsősorban szimbolikus tárgyként kerülnek be a szimbolikus javak gazdaságába, olyan szimbolikus tárgyként amely minden másnál alkalmasabb a szimbolikus cserére. A nőknek - mivel olyan szimbólumok, amelyek egyszerre erősítik meg és teszik közzemlére a csoport (család, nemzetség stb.) szimbolikus tőkéjét - külső megjelenésükkel (szépítkezésükkel, öltözködésükkel, testtartásukkal stb.) kell megjeleníteniük azt: ez a magyarázata annak, hogy a nők méghozzá ma sokkal inkább, mint az archaikus társadalmakban - a tetszés felkeltésére vannak hajlamosítva, és hogy valósággal kötelességük, hogy kíváncsossá tegyék magukat; az ehhez szükséges szépítkezési munka, bizonyos esetekben, nevezetesen a reprezentálásra sokat adó kispolgárság körében, jelentős részét teszi ki a nők otthoni túlmunkájának.

Ez a magyarázata annak, hogy a nők - akik már csak társadalmilag is hajlamosak arra, hogy önmagukat esztétikai tárgyként kezeljék, olyan tárgyként, amelynek az a rendeltetése, hogy vágyat és csodálatot ébresszen, és hogy különös figyelmet szenteljen mindannak, ami a szépséggel, a test, az öltözködés és a testtartás esztétikájával kapcsolatos - miért vállalták olyan természetesen magukra a szexuális munkamegosztásban mindazt, ami szoros kapcsolatban áll az esztétikával, és - általánosabban - a csoporthoz tartozók, a gyerekek és sokszor a férj nyilvános képének és társadalmi megjelenésének karbantartásával; ez utóbbi nemritkán teljhatalmat is ad feleségének az öltözködési választások terén. A nők terepnumába tartozik a mindennapi élet s benne az otthoni környezetnek, a belső térnek a díszítése, és ezt el is végzik, mindazzal az öncélúsággal és érdeknélküliséggel, amely még a legszegényebbeknél is megfigyelhető (ahogyan valaha a parasztok veteményeseiben is az egyik sarok a virágoknak volt fenntartva, a munkásvarosok legszerényebb lakásaiban is találni virágcserepet, csecsebecsét és színes reprodukciót). Végül, a nők irányítják a különböző rítusokat és ünnepségeket., ők szervezik meg az ünnepeket és fogadásokat (az első áldozástól kezdve - az ünnepi étkezéseken és baráti meghívásokon át - egészen a lakodalomig), amelyeknek az a rendeltetésük, hogy biztosítsák a társadalmi kapcsolatok ápolását és a család presztízsét.

Mivel a nők kezelik a család szimbolikus tőkéjét, nagyon is logikus az az elvárás, hogy ezt a szerepüket a vállalatban belül is megőrizték: ez a magyarázata annak, hogy manapság a vállalatok csaknem mindig nőkre

bízzák a bemutatással meg a reprezentálással, az ünnepélyes fogadással és a vállalatlátogatással kapcsolatos teendőket, illetve azoknak a nagy bürokratikus szertartásoknak a megszervezését, amelyek, akár az otthoniak, hozzájárulnak a kapcsolatok társadalmi tőkéjének és a szimbolikus tőkének a karbantartásához és növeléséhez. A szimbolikus mutogatással kapcsolatos tevékenységeknek - amelyek ugyanazt a szerepet töltik be a vállalatok életében, mint a külső megjelenés az egyénében -, hogy megfelelően hajthassák végre, arra van szükségük, hogy a hagyományosan nőkre osztott szereppel összhangban különös figyelmet fordítsanak a külső megjelenésre, illetve a csábítással kapcsolatos hajlamokra. Nemkülönböztetve az is a hagyományos szerep egyszerű kiterjesztésének köszönhető, hogy - legtöbbször beosztottként (jóllehet a kultúra az egyetlen szektor, amelyben a nők vezető pozíciót foglalhatnak el) - komoly feladatokkal bízzák meg őket a szimbolikus javak és szolgáltatások, pontosabban, a megkülönböztető jelek termelésében vagy fogyasztásában; a kozmetikai cikkek termelésétől, illetve a kozmetikai szolgáltatásoktól (fodrászat, kozmetikai szalon, manikűr stb.) egészen a szorosan vett kulturális javakig.

Mivel, legalábbis a nagycsaládon belül, mindenki másnál alkalmasabbak arra, hogy - az olyan tevékenységekkel, mint amilyen az otthon díszítése, a kulturális javak (bútorok, festmények stb.) vásárlása, és az olyan szertartásoknak és ünnepélyeknek a szervezése, amelyeknek az a rendeltetésük, hogy kinyilvánítsák a nagycsalád társadalmi rangját, és amelyeknek kétségtelenül az irodalmi szalon a legtipikusabb formája⁶¹ - szimbolikus tőkére váltsák át a gazdasági tőkét, a nők döntő szerepet játszanak a minden kulturális élet motorjának számító nagyravágyás és megkülönböztetés dialektikájában. És korántsem véletlen, hogy ez a különös ördögi gépezet - amelyben nincs olyan akció, amely ne volna reakció egy másik akcióra, és nincs olyan szereplő, aki igazán szubjektuma volna annak az akciónak, amelynek az egyediség érvényre juttatása a legközvetlenebb célja - mindig a nők, illetőleg a nagyravágyás és a megkülönböztetési érzék közvetítésével lendül mozgásba; egyeseket eltávolítva azoktól a kulturális javaktól, amelyek értéke mindig egyenes arányban csökken elterjedésükkel, másokat pedig arra indítva, hogy mindig a pillanatnyilag leginkább látható megkülönböztető jegyeket tegyék magukévá. A kispolgársághoz tartozó nők tudvalevően igen nagy figyelmet szentelnek a testápolásnak meg a szépítkezésnek⁶², és, szélesebb értelemben, igen nagy fontosságot tulajdonítanak az etikai és esztétikai tisztelteméltóságnak, nem csoda hát, ha legelsősorban ők az áldozatai a szimbolikus uralomnak, aminthogy az is természetes, hogy ezt az uralmat ők közvetítik, adják tovább az elnyomott osztályoknak. Mivel szinte magába szippantja őket az uralkodó modellekkel való azonosulás szükséglete (tudvalevően ők a leginkább hajlamosak a nyelvi hiperkorrekcióra), ezek a nők különleges buzgalommal sajátítják el - bár többnyire hitelben - az uralmon levők előkelő (mivel a többi osztálytól megkülönböztető) tulajdonságait, és ezeket a tulajdonságokat az újonnan megtértek még friss lelkesedésével kényszerítik rá másokra is, nevezetesen annak az alkalmi szimbolikus hatalomnak a jóvoltából, amelyet a kulturális javak termelési és terjesztési apparátusában elfoglalt pozíciójuk biztosíthat számukra.⁶³ És itt részleteiben kellene elvégezni a szimbolikus uralomból fakadó mindazon következmények elemzését, amelyek a kulturális javak gazdaságában működő kegyetlen mechanizmusok révén fejtik ki hatásukat, hogy láthassuk: a nőknek - akik legtöbbször csak azon az áron valósíthatják meg (többé-kevésbé látszólagos) emancipációjukat, hogy ha többé-kevésbé aktív módon ők is hozzájárulnak ezeknek a mechanizmusoknak a hatékonyságához - előbb-utóbb szükségszerűen rá kell jönniük arra, hogy valódi felszabadulásuk csakis a szimbolikus javak termelési és terjesztési mezőjét alkotó alapstruktúra felforgatása árán lehetséges; mintha ez a mező csakis azért ajándékozna meg őket a szabadság látszatával, hogy még szolgálabb engedelmességre készítse őket, és hogy még aktívabban épüljenek be abba a kizsákmányoló és uralmi rendszerbe, amelynek ők a legelső áldozatai.⁶⁴

AZ INTÉZMÉNYI LIBIDÓ

Az igazság keresése, amely - főként az olyan témák esetében, mint amilyen a nemek közötti viszony - különösen alkalmas a misztifikáló átlényegítésre, sok olyan dolog kimondására is rákényszerít, amit rendszerint el szoktak hallgatni, sőt, többnyire meg sem értik őket, főleg akkor, amikor azok látszólag találkoznak vagy megegyeznek az uralkodó diskurzussal. És az igazság feltárásának - ha már elfoglalt és érdekközpontú leleplezésként jelenik meg azoknak a szemében, akiknek az érdekei szorosan összefüggenek az uralmon levők érdekeivel - már csak azért is nagy az esélye arra, hogy mások, akik egyébként kritikus beállítottságúnak vallják magukat, a fennálló rend jóváhagyásaként utasítsák vissza, mivel a leírás vagy a ténymegállapítás legköznapi módját nemritkán az igazolás (szubjektív vagy objektív) szándéka vezérli, s mert a konzervatív diskurzus gyakran

fogalmazza meg látszólagos ténymegállapítások formájában normatív utasításait.⁶⁵ A politikai realitás tudományos megismerésének szükségszerűen politikai következményei is vannak, ezek a következmények ellentétes előjelűek is lehetnek. Egy uralmi formának (miként esetünkben a férfiuralomnak) a tudományos elemzése azzal a következménnyel is járhat, hogy valójában megerősíti ezt az uralmat (amennyiben az uralmon levők arra is felhasználhatják eredményeit, hogy bizonyos mértékig "racionalizálják" az uralmi forma önfenntartó mechanizmusait); mindamelllett az is lehet a következménye, hogy - épp ellenkezőleg - megakadályozza e mechanizmusok működését, mégpedig oly módon, hogy - a kiszivárogtatott államtitok módjára - elősegíti az öntudatra ébredést és az áldozatok mozgósítását. Hogy csakugyan megteremthessük a "felszabadító iskola" valódi lehetőségét - ahogyan egykor mondogatták -, ne pedig csak a fennálló rendet konzerváljuk, ahhoz annak idején az kellett, hogy rámutassunk az iskola konzervatív voltára; nemkülönben ma is vállalni kell a kockázatot, hogy látszólag csak a női sors jelenlegi állapotát igazoljuk, amikor rámutatunk, hogy a nők - épp női mivoltukkal, vagyis azzal, amivé a társadalmi világ formálta őket - miben és hogyan járulnak hozzá tulajdon alávetettségükhöz.

Tudjuk, milyen veszélynek van kitéve minden olyan tudományos terv, amely egy előzőleg már megkonstruált tárgyhoz képest határozza meg magát; mindez kiváltképp érvényes azokra a helyzetekre, amikor egy elnyomott csoportról van szó, vagyis olyan "ügyről", amelynek - mint olyannak - nincs szüksége semmiféle epistemológiai igazolásra, és amely felment a tárgy megalkotásának tudományos munkája alól; és azok a women 's studies, black studies, gay studies néven ismert törekvések, amelyek ma felváltják az "alsóbb néposztályokkal" foglalkozó populista tanulmányainkat, már csak azért is olyan védtelenek a "nemes érzelmek" naivságával szemben (ami, persze, nem azt jelenti, hogy a "jó ügyekkel" kapcsolatos nyereség egyáltalán nem érdekelné őket), mivel sohasem érzik szükségesnek, hogy igazolják létezésüket, s mivel ezek a törekvések egy tényleges (de gyakran jogként követelt) monopóliummal ruházta fel azokat, akik képviselik, miközben valamiféle tudományos gettóba zárják be őket. Aki minden különösebb eljárás nélkül szociológiai problémává alakítja át egy elnyomott csoport által felvetett társadalmi problémát, az valójában már a kezdet kezdetén figyelmen kívül hagyja mindazt, ami a tárgy realitását alkotja, miközben az uralkodás társadalmi viszonyait egy olyan entitással, esszenciával, magábanvaló és magáértvaló gondolattal cseréli fel, amilyen (és ez women's studies esetében meg is történt) egy kiegészítő entitás. Aki ilyesmire vállalkozik, az, még egyszerűbben, olyan izolációs politikát tesz magáévá, amelynek csakis gyászosak lehetnek a következményei, arra készítve egyes "aktivistákat", hogy olyan "felfedezésekkel" - mint amilyen, például, az a tény, hogy a nemek közötti különbségek valójában természetivé tett társadalmi különbségek - adják meg a feminista mozgalom megalapítóinak hitelét, amelyek a társadalomtudományok legrégebb és legrégebben elfogadott eredményei közé tartoznak. Mindezzel korántsem azt akarom mondani, hogy - nem is tudom, miféle utópista Wertfreiheit [értékszabadság] nevében - ki kellene zárni a tudományból azt az egyéni vagy kollektív motivációt, amelyet a politikai vagy intellektuális mozgósítás hoz létre (és amelynek már a hiánya is elégséges magyarázat arra, hogy miért olyan szegényesek a men 's studies eredményei), mégis tény, hogy még a legjobb politikai mozgalomnak is csapnivaló a tudományos tevékenysége és ennél fogva csapnivaló a politikai tevékenysége is, ha nem képes rá, hogy felforgató ösztönkésztetéseit kritikai (de legelsősorban önkritikai) ihletté alakítsa át.

Ennek a kritikai tevékenységnek már csak azért is nagy az esélye arra, hogy - mind szimbolikusan, mind gyakorlatilag - csakugyan hatékony legyen, mivel egy olyan uralmi formát leplez le, amely csaknem kizárólagosan szimbolikus erőszakon, vagyis a félreismerésen alapszik, és amely - mint olyan - minden másnál védtelenebb a felszabadító társadalomelemzés által végrehajtott elemzéssel szemben. Persze, csak bizonyos határok között, ennek - egyrészt - az a magyarázata, hogy ezek a dolgok korántsem a tudattal, hanem a testtel kapcsolatosak, a test pedig nem mindig érti, vagy legalábbis nem mindig érti meg elég gyorsan a tudat nyelvét, másrészt az, hogy nem könnyű "megszakítani annak a tudattalan tanulásnak a folyamatos láncát, amely, gyakran egy önmaga számára is homályos viszony közegén belül, testközelségben és bonyolult utalásokkal megy végbe az egymást követő" - nemzedékek között. Csakis a szimbolikus harc képes arra, hogy a fallosz-centrikus világszemlélet összes hallgatólagos előfeltevéseit gyakorlatilag megkérdőjelezze, és csakis a szimbolikus harcot megszervező kollektív cselekvés bonthatja meg az elsajátított struktúrák és az objektív struktúrák közötti csaknem közvetlen megegyezést, amely a mentális struktúrák kollektív átalakításának előfeltétele (és nemcsak az elnyomott nem tagjainál, hanem az uralkodó nem tagjainál is, akik csak úgy vehetnek részt a felszabadulás folyamatában, ha maguk is megszabadulnak attól a kiváltságtól, amely a kelepccsük is egyben). A vir jelentésében értelmezett férfinak egyszerre nagysága és nyomorúsága, hogy a libidója libidó dominandiként, vagyis olyan vágyként van társadalmilag kialakítva, amely arra készíti, hogy a többi férfin, valamint - másodlagosan - a szimbolikus harc eszközének tekintett nőkn is uralkodjék. Csakis azért irányíthatja a szimbolikus erőszak a világot, mivel a társadalmi játékok - a kabil parasztoknak a megbecsülésért vívott harcaitól a háborús játékokon át (amelyek az összes többi játék határesetének is tekinthetők) egészen a Mr. Ramsay-féle férfiak tudományos, filozófiai és művészeti vetélkedéséig - úgy vannak kialakítva, hogy az ember (vagyis a férfi) nem vehet részt

bennük anélkül, hogy azonnal el ne fogná a játszani-vágyás, ami győzni-vágyás is egyben, vagy legalábbis az a vágy, hogy megfeleljen a játék által megkövetelt játékos képének és eszményének. Ez az intézményi libidó, amely a felettes én formáját is magára öltheti, éppen úgy lehet a forrása a férfi-egoizmus legszélsőségebb erőszak megnyilvánulásának, mint - és akár az előzővel egyidejűleg - az önfeláldozás és az önzetlenség legvégső áldozatának: lévén apró patria móri csak a legszélsőségebb formája mindazoknak a többé-kevésbé nemes vagy többé-kevésbé elismert módoknak, ahogyan az egyetemlegesen nemesnek, vagyis egyetemesnek elismert ügyekért vagy célokért élni vagy meghalni kell. Mindaddig nem vették észre, hogy - mivel általában ki vannak zárva a nagy férfi-játékokból, és mivel az ezekben a játékokban termelődő társadalmi libidótól is meg vannak fosztva - a nők gyakran hajlamosak úgy szemlélni ezeket a játékokat, hogy magatartásuk valamiféle bölcsességnek, lemondó távolságtartásnak is felfogható: e szemlélődő távolságtartásnak azonban, amely, ha csak egy szemvillanásnyi időre is, de észrevételi velük az illúzióknak és a téteknek az illuzórikus jellegét, nincsen sok esélye arra, hogy a nőkre ráerőszakolt önkéntesség, vagyis a férfi-ügyekkel való önkéntes azonosulás ellenében is éreztesse hatását; és a háborúra háborúval adandó választ, amelyet a nőknek Arisztophanész Lüsizisztratéja javasol, és amelyben a nők lerombolják a libidó dominandi (vagy dominantis) és a szorosan vett libidó közötti összhangot, csakis utópisztikus célkitűzés lehet, olyan célkitűzés, amely legfőljebb vígjátéknak lehet a témája. Mégis, nem lehet eléggé túlbecsülni annak a szimbolikus forradalomnak a jelentőségét, amely célul azt tűzi maga elé, hogy megdöntse - mégpedig mind a fejekben, mind a valóságban - a világ férfi-szemléletének alapelveit: amennyire igaz, hogy a férfiuralom alkotja minden uralom paradigmáját (sőt, nemritkán modelljét és tétjét is), lévén a hiperférfiasság csaknem mindig a politikai tekintélyelvűség velejárója, az is igaz, hogy a szimbolikus erőszakkal terhelt politikai elégedetlenség olyan fantáziákból táplálkozik, amelyek (amiként erről a fajgyűlölet szexuális konnotációi éppúgy árulkodnak, mint az a tény, hogy a tekintélyelvű forradalmak hívei úgyszólván mindig ádáz ellenségei a "pornokráciának") egyszerre szexuálisak és társadalmiak. Mindamellettt tény, hogy egészen addig nem várhatjuk el egy egyszerű társadalomelemzéstől (még egy kollektív társadalomelemzéstől sem) és egy általános öntudatra ébredéstől, hogy az tartósan átalakítsa a mentális hajlamokat, amíg a nők csökkent értékű pozíciót foglalnak el a szimbolikus tőke termelésében és újratermelésében; minthogy valójában ez a csökkent értékű pozíció alapozza meg annak a státusnak az alacsonyabbrendűségét, amelyet a szimbolikus rendszerben - illetve, a szimbolikus rendszeren keresztül, az egész társadalomszervezetben - a nőkre kiosztanak. Minden arra vall, hogy a nők felszabadulásának az az előzetes feltétele, hogy csoportként mennyire sikerül fennhatóságuk alá vonni az uralom társadalmi mechanizmusait; ezek a mechanizmusok akadályozzák meg ugyanis, hogy a nők másként is fel tudják fogni a kultúrát, ne csupán olyan aszkézisként vagy szublimációként, amelynek révén és amelyben az emberiség önmagát tartósan megalkotja, és, ne is csupán a megkülönböztetés egy olyan társadalmi viszonyaként, amelyet a természet (azaz az elnyomott csoportok, például nők, szegények, gyarmatosítottak, stigmatizált etnikumok) ellenében érvényesítenek. Egyértelmű ugyanis, hogy a nők - bár valamennyiüket még nem azonosították (vagy ha igen, nem teljesen) az ellenpéldaként létező természettel, amelyhez képest minden kulturális játék megszerveződik - sokkal inkább tárgyként, nem pedig szubjektumként lépnek be a nagyvágyás és megkülönböztetés dialektikájába.

Fordította: Ádám Péter

Jegyzetek

1. Lacan, J. (1966): *Écrits*. Paris, Seuil, 692.
2. A francia saillant, amelynek "kiemelkedő", "szembeötlő", "szembetűnő" a magyar megfelelője, szoros rokonságban van a saillie-ti, amely "hágást", "hágatást" jelent franciául (a ford.).
3. A fallosz és a logosz közti kapcsolat (az álommunkára jellemző módon) szinte sűrítetten van jelen ebben a szójátékban, amely jellegzetes terméke az intellektuális mítosz logikájának. (Bár sokak szerint az Észak-Dél ellentét leírása valójában nem egyéb, mint a földrajzi determinizmus tanának első megjelenése, részéről mindig is az intellektuális mítosz paradigmatisztikus példáját láttam benne; ennek a mítosznak az a funkciója, hogy olyan hatást keltsen, mintha "tudományos megállapításról" volna szó: ezt a jelenséget neveztem el Montesquieu-effektusnak. - Lásd Bourdieu, P. (1980): "Le Nord et le Midi: contribution à une analyse de l'effet Montesquieu", *Actes de la recherche en sciences sociales*, 21-25). A szójáték, illetve a célzásokkal teli kettős jelentésű szavak arra is kiválóan alkalmasak, hogy úgy jelenítsék meg a filozófus társadalmi fantáziáit, hogy közben ne kelljen bevallani őket (lásd Bourdieu, P. (1988): *L'ontologie politique de Martin Heidegger*, Paris, Édition de Mimiit).
4. Speziale-Bagliacca, R. (1982): *Sulle spalle di Freud, psicoanalisi e ideologica fallica*. Roma, Astrolabio, 43. (Itt mondok köszönetet Annina Viacava Migonének, amiért - miután alaposan áttanulmányozta a dolgozat első változatát - felhívta a figyelmemet erre a műre, és készségesen a segítségemre volt annak megállapításában, hogy miképpen viszonyul a női és férfi-dimenziók társadalmi kezelésének antropológiai elemzése a pszichoanalitikus elemzéshez.)
5. Korántsem véletlen, hogy a feminista elmélet olyan sűrűn fenekedik meg ugyanabban az esszencializmusban, amellyel az jogosan vádolja a "férfi ismeretelméletet" (vö. Féral, J. (1981): "Towards a Theory of Displacement", in *Substance*, 32, 52-64.): talán számba se lehetne venni azokat az egyszerre tény megállapító és performatív kijelentéseket (például a nőkről csakis többes számban lehet beszélni, a nőnek nincs meghatározása), amelyeket annak a mitológiának a mélylogikája vezérel, amely homlokegyenest ellentétes a szerző álláspontjával (vö. a többi között: Irigaray, L. (1975): *Speculum. De l'autrefemme*, Paris, Édition de Mimiit, főként a 284. oldal és (1977): *Ce sexe qu'en est pas un*, Paris, Édition de Mimiit; Kristeva, J. (1974): "La femme, ce n'est jamais ça", *Tel Quel*, 59, ősz, 19-25).
6. Az összehasonlító antropológia azonban, amelyre szintén hivatkozhatnánk (vö. Héritier-Auge, F. (1984-85): "Le sang du guerrier et le sang des femmes. Notes anthropologiques sur le rapports des sexes", *Cahiers du Grif*, Paris, Éditions Tierce, tél, 7-21), sokszor figyelmen kívül hagyja a megfelelő oppozíciók rendszerének logikáját, azt a logikát, amely sohasem érvényesül és sohasem domborodik ki olyan tisztán, mint egyetlen kulturális tradíció történeti keretei között. Lehetővé teszi viszont annak kimutatását, hogy milyen önkényesek azok a homológ oppozíciók, amelyek a férfi és a nő közti ellentétet is besorolják (és a rendszer koherenciájának segítségével természetinek tüntetik fel): ilyenformán az [inuit]oknál a Hold férfi, a Nap meg a nővére; azok a tulajdonságok, amelyeket a mediterrán tradíció a nőnek tulajdonít (ilyen a hideg, a nyers meg a természet), ott a férfiak sajátja, míg a meleg, a "főtt" meg a kultúra olyan tulajdonságok, amelyek a nőhöz társítva jelennek meg; mindez azonban nem akadályozza meg az [inuit]okat abban, hogy a nőit teljesen bezárják az otthon világába, szinte a semmire redukálva a gyermeknemzésben betöltött szerepüket (vö. d'Anglure, S.: idézi Héritier-Augé, F.: uo.).
7. Ami a testnek és rituális gyakorlatnak azt a megőrző (nem pedig az "emlékezetben megtartó") szerepét illeti, amelynek révén a múlt áthagyományozódik és fennmarad, lásd Bourdieu, P. (1980): *Le sens pratique*, Paris, Édition de Mimiit, főleg az első rész (4. fejelet).
8. Itt ugyanis nem egészen helyénvaló ideológiáról beszélni. Igaz, hogy a rituális gyakorlatok meg a mítoszok betöltenek legitimáló funkciókat, de - bármint mondjanak is egyes antropológusok - sohasem az a lényegük, hogy legitimálják a társadalmi rendet. Érdekes például, hogy a kabil hagyomány - jóllehet teljes egészében a nemek közti hierarchikus megosztás szerint szerveződik - gyakorlatilag egyetlen olyan mítoszt sem tartalmaz, amely igazolná ezt a különbséget (hacsak az árpa eredetmítoszt nem - ezzel kapcsolatban lásd Bourdieu, P.: *Le sens pratique*, i. m., 128., illetve egy másik mítoszt: ez azt racionalizálja, hogy mi is a "normális" helyzet a szexuális aktusban, hogy mi a nő és mi a férfi "normális" pozíciója, de erről később lesz szó). Tudvalevő, hogy az a felfogás, amely legitimáló hatást tulajdonít a fennálló rend igazolására irányuló cselekedeteknek, még a differenciált társadalmakban sem állja meg a helyét; ezekben ugyanis olyan intézményeket bíznak meg a leghatásosabb legitimáló tevékenységek kifejtésével, mint amilyen az iskolarendszer, vagy olyanokat, mint amilyenek a kulturális tőke átörökítését biztosító mechanizmusok. Ez a koncepció azonban sohasem olyan elhibázott, mint az olyan társadalmak esetében, amelyekben - miként a kabilban - hatalmas szimbolikus gépezetként működik az egész társadalmi rend, olyan gépezetként, amelynek a férfiuralom az alapja.
9. A ház belső terének struktúráját illetően, lásd Bourdieu, P.: *Le sens pratique*, i. m., 441-461.; a nap megszervezéséről, 415-421.; a mezőgazdasági évről, 361-409.
10. Jóllehet a kutatók korántsem tanulmányozták minden társadalmat, és a tanulmányozott társadalmak esetében sem sikerült mindig maradéktalanul tisztázniuk a nemek közötti viszony természetét, mégiscsak megfogalmazhatjuk azt a feltevést, hogy a férfiuralom minden valószínűség szerint egyetemes jelenség (vö. Héritier-Augé, i. m.). 49
11. Miként a nyelv is utal rá, azzal, hogy nemcsak férfiemberre érti az ember szót, hanem az egész emberiségre, és azzal is, hogy himnemet használ olyan esetben, amikor az egész emberiségről van szó ("l'humanité"). És a doxikus evidenciának olyan nagy az ereje, hogy az egyetemesnek ezt a nyelvtani kisajátítását, amelyet ma már mindenki elismer, csak a feminista kritika tárta fel a maga teljes igazságában.
12. Ami a nemek közötti tevékenységek megosztásának részletes táblázatát illeti, lásd Bourdieu, P.: *Le sens pratique*, i. m. 385.
13. Azok az interjúk és megfigyelések, amelyeket a házingatlan-piacca kapcsolatos kutatások keretében végeztünk, nem egy

alkalmat adtak annak igazolására, hogy a nemek közötti - részben nemesnek, részben közönségesnek tekintett - feladatok megosztásának logikája még ma is, még a közvetlen közelünkben is milyen gyakran vezet olyan szerepmegosztáshoz, amely a nő nyakába varrja az olyan hálátlan feladatokat, mint például megkérdezni és lealkudni a vételárat, ellenőrizni a számlákat (vö. Bourdieu, P. (1990): "Un contrat sous contrainte", *Actes de la recherche en sciences sociales*, 81-82, március, 34-51.).

14. Ez a "női intuíció", semmi kétség, csak sajátos esete az elnyomottak tipikus tisztánlátásának; ezek ugyanis sokkal inkább látnak, mint láttatnak egy kicsit a holland asszonyok módjára, akik, teljesen magukévá téve az uralkodó férfiak érdekeit (ezeket sokkal jobban megértik, mintsem azok őket), igen részletesen tudnak beszélni a férjükről, míg a férfiak csak igen általános, a "nőkre általánosan érvényes" sztereotípiákkal tudják leírni a feleségüket (vö. Stolk, A. van és Wouters, C. (1987): "Power changes and self-respect: a comparison of two cases of established-outsiders relations", *Theory, Culture and Society*, 4, 2-3, 477-488.). A szerzők arra is utalnak, hogy a homoszexuálisok, mivel heteroszexuális nevelésben részesítették őket, s így szükségképpen elsajátították az uralkodó férfi-szempontokat, ezeket a szempontokat önmagukra nézve is érvényesítik, és ennél fogva (annak a kognitív és evaluatív meg hasonlításnak a következtében, amelyet e helyzet idéz elő bennük, és amely egyszersmind sajátos tisztánlátásukra is magyarázat) sokkal jobban értik az uralkodó férfi-szemlélet szempontjait, mint az az övékét.

15. Érdemes feltenni a kérdést, hogy vajon igaz-e, miként az értelmező szótárban található meghatározásból is kiderül, hogy a nők esetében még ma is a "szüziességgel", illetve az "érzelmi és házastársi hűséggel" azonosítják az erényt. Az elnyomók és elnyomottak közti viszony ugyanis korántsem szimmetrikus: a legtöbb társadalomban annál inkább felruhazzák a férfiakat a szexuális potenciállal, illetve a szexualitás legitim gyakorlásának lehetőségével, minél hatalmasabbak társadalmilag, talán, mint azt néhány újabb botrány mutatja, az Egyesült Államok kivételével, míg a nők erényét - épp ellenkezőleg - annál inkább ellenőrzés alatt tartják, mégpedig ténylegesen is és törvényileg is, minél magasabb a társadalmi rangjuk.

16. Erről a viszonyról, illetve működésének előfeltételeiről lásd, Bourdieu, P.: *Le sens pratique*, i. m. 266-268.

17. Ezt a gondolatot már az *Esquisse d'une théorie de la pratique* (Genève, Droz, 1972) című művemben (lásd 195-196.), és a *Le sens pratique*-ben is kifejtettem (lásd 115-116.).

18. Ami az iskolai nemesség intézményesülését illeti, ez az intézményesülés egy olyan cezúrának a következménye, amelyet egyrészt a versenyvizsga, másrészt az iskolai intézmény által végrehajtott kényszerítő és beszülő munka alapoz meg. Lásd Bourdieu, P. (1989): *La noblesse d'État*. Paris, Éditions de Minuit.

19. Hogy milyen megfontolásból voltam kénytelen felváltani az intézményi rítus fogalmát (ez a szó egyszerre jelenti azt, ami intézményesítve van - például a házasság fogalmát - és az intézményesítés aktusát: például egy örökös megnevezését) a beavatató rítus fogalmával, amely nyilván annak a ténynek köszönhetette közvetlen sikerét, hogy a józan ész kifejezéséből lett tudományos fogalom. Lásd Bourdieu, P. (1982): "Les rites d'institution", In *Ce que parlevut dire*, Paris, Fayard, 121-134.

20. Az európai hagyomány, amely még ma is eleven a férfiak tudattalanjában, a férfiassággal kapcsolja össze a fizikai és erkölcsi bátorságot, és - akárcsak a herber hagyomány - közvetlen összefüggést feltételez a becsületet jelképező orr (ni) nagysága, valamint a fallosz feltételezett nagysága között.

21. Annak az első látásra mehökkentő morfológiai összefüggésnek, amely az abbuch (pénisz) és a thabbucht (női mell) között figyelhető meg, az a tény lehet a magyarázata, hogy mindkettő az erőből duzzadó, mindkettő (a női mell az anyatejjel, a fallosz pedig a spermával) az életet adó teljességnek a jelképe. (Ugyanez az összefüggés figyelhető meg a női termékenység jelképező tojás, a thamellats, illetve a "herezacsko" jelentésű imellal között).

22. Ami a megduzzadó, illetve felfújó ételeket, mint például az ufthyent, illeti, vö. Bourdieu, P.: *Le sens pratique*, i. ro., 412-415. 50

23. Ami az üres - teli sémákat vagy a megtöltekezést illeti, lásd Bourdieu, P.: *Le sens pratique*, i. m., 452-453., a kígyóval kapcsolatban pedig a 397-et is.

24. Látnivaló, hogy a hétköznapi észlelés a maga igazságában csak azzal a feltétellel érthető, ha túl tudunk lépni az idealista konstruktivizmus és a realista objektivizmus alternatíváján.

25. Ami a meghatározatlanság és az elmosódottság logikáját illeti, lásd Bourdieu, P.: *Le sens pratique*, i. m., nevezetesen a 426-tól.

26. Mindezek a szavak persze tabuk, csakúgy mint azok a látszatra ártalmatlan kifejezések, amelyek - miként a duzan 'ügyes-bajos dolgok, szerszám', a laqlul 'edény', a lah 'wal' 'hozzávaló' vagy az azaákuk 'farok' - nemritkán az előbb említettek eufemisztikus változatának számítanak.

27. Pouchelle, M.-C. (1983): *Corps et chirurgie à l'apogée du Moyen-Age*, Paris, Flammarion. Akárcsak Marie-Christine Pouchelle, aki kimutatja, hogy a férfi meg a nő valójában két - alacsonyabb rendű és magasabb rendű - változata ugyanannak a fiziológiának, Thomas Laqueur megállapítja, hogy csak a reneszánsztól fogva létezik anatómiai kifejezés a női nemi szerv részletes leírására; ezt a szervet addig ugyanúgy képzeltek el, ugyanolyan elemekből állónak, mint a férfit, csak az volt a különbség, hogy a nőknél másképpen szerveződtek meg ezek az elemek. (Vö. Laqueur, Th. (1987): "Orgasm, Generation and the Politics of Reproductive Biology". In Gallagher, C. és Laqueur, Th. [szerk.] *The making of the Modern Body: Sexuality and Society in the Nineteenth Century*. Berkeley, University of California Press.)

28. Yvonne Knibiehler kimutatja, hogy a 19. század első felének anatómusai, miként Virey például - a Roussel-féle moralisták nyomdokain haladva - hogyan próbálják a női testben megtalálni annak a társadalmi státusnak az igazolását, amelyet - a belső és a külső, az érzékenység és a gondolkodás, a passzivitás és az aktivitás közötti hagyományos oppozíciók nevében - kijelölnek

- számára (vö. Knibiehler, Y. (1976): "Les médecins et la «nature féminine» au temps du code civil". *Annales*, 31,4, 824-845.)
29. Laqueur, Th. W. (1989): "Ámor Veneris, Vei Dulcedo Appeletur". In Fehér, M., Naddaf, R. és Tazi, N. (szerk.), *Zone*, III. rész, New York, Zone.
30. Charles Malamoud szerint szanszkritul ennek a pozíciónak Viparita a neve; a kifejezés mellesleg 'fejtetőre állított világ'-ot, 'összevisszaság'-ot is jelent (szóbeli közlés).
31. A mítoszt 1988-ban gyűjtötte Tassadite Yacine (itt mondok köszönetet, amiért rendelkezésemre bocsátotta).
32. Már a szexualitás szó pusztá használata is feljogosíthat az etnocentrikus olvasatra. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ebben a teljes mértékben szexualizált társadalomban semmi sem igazán szexualizált, legalábbis a kifejezés modern és elvilágiasodott jelentésében nem: ennek többek között az a magyarázata, hogy a szexuális realitások nem önmagukban, egymástól elválasztva vannak megalkotva (amiként az erotikus szándékban például), hanem teljesen átfonják egymást az egész kozmoszt megszervező oppozíciók rendszerében.
33. Ahogyan Yvette Delsaut egyik kiadatlan írásában kimutatta, a fentiekhez hasonlóan az iskolai intézmény is a testnek és a testi szokásoknak, a különféle esztétikai, öltözködésbeli és kozmetikai választásoknak a formálásával és (meg)reformálásával kényszerítette a becsúgyat azokra az alacsonyabb társadalmi osztályokból származó lányokra (egyben be is zárva őket a meglévő határok közé), akiket a tanítónői hivatásra szánt. (vö. Delsaut, Y. (1988): "Carnets de socioanalyse, 2: Une photo de classe". *Actes de la recherche en sciences sociales*, 75, november, 83-96.).
34. Ezzel a szóval kapcsolatban, amely szorosan kapcsolódik össze a világszemlélet legalapvetőbb tájékozási pontjaival, lásd Bourdieu, P.: *Le sens pratique*, i. m. 151.
35. Minden etika (az esztétikáról nem is beszélve) azokban az alapvető jelzőkben (magas-alacsony, egyenes-görbe, merev-rugalmas stb.) foglalható össze, amelyek jórészt testhelyzeteket, testi képességeket, esetleg testrészeket ("magas homlok") is jelölnek.
36. Ahogyan az eredetmítoszban is láthattuk, ahol a férfi döbbenetben fedezte fel a nő nemi szervét és a (minden kölcsönösség nélküli) gyönyört, amellyel az asszony megajándékozta, a férfi mindig az őrdögi csalafintaság (thah 'ray-mith) tökéletes ellentétének tekintett jóhiszeműség és naivság (nyá) szintjén helyezkedik el azoknak az oppozícióknak a rendszerében, amelyek a nőhöz kapcsolják.
37. Mindenekelőtt, legalábbis az észak-afrikai társadalmak esetében, fizikai síkon, amiként ezt egy algériai gyógyszerész (1962) is tanúsítja, a férfiak igen gyakran és teljesen hétköznapi módon folyamodnak ajzószerkehez (az ajzószerke mellesleg igen nagy számmal vannak jelen a hagyományos gyógyászat tárházában). A férfiaságot ugyanis nemcsak a kollektív ítélet többé-kevésbé álcázott formája állítja próbatétel elé, legalábbis a menyasszony defloreálási szertartása alkalmával, hanem maguk a nők is, akik - ahogyan erről azok a felvételek is tanúskodnak, amelyeket még a hatvanas években készítettem - gyakran hozzák szóba egymás közötti beszélgetéseikben a szexualitással kapcsolatos dolgokat, nevezetesen a férfiaság hőstetteit és kudarcait. A differenciáltabb társadalmakban, amelyekben annál kisebb a szexuális differenciáltság ereje, minél magasabbra emelkedünk a társadalmi hierarchiában (vagy minél közelebb kerülünk a hatalmi mező uralta övezetekhez), a férfiaság terhe különösen azokra az elnyomottakra nehezedik teljes súlyával, akiknek mind gyakrabban kell teljesíthetetlen követelésekkel szembenézniük.
38. A méltóságérzet egész morálja valójában nem más, mint a férfi-illúzió e formájának továbbfejlesztése.
39. Virginia Woolf nagyon is tudatában volt ennek a paradoxonnak, és ez csak azokat lepheti meg, akiknek leegyszerűsítő képük van az irodalomról meg az igazság irodalmi úton való megismerésének lehetőségéről: "I prefer, where truth is important, to write fiction" ["Ahol fontos az igazság, inkább fikciót írok."] (Woolf, V. (1977): *The Pargiters*. New York, Harcourt Brace Jovanovich, 9.). Vagy: "Fiction here is likely to contain more truth than fact" ["Ebben az esetben a fikció valószínűleg a tényeknél több igazságot tartalmaz."] (*A Room of one's own*, London, Leonard and Virginia Woolf, 1935, 7.).
40. Woolf, V. (1971): *A világitótorony*. Magvető Kiadó, Budapest, 38. Mátyás Sándor fordítása.
41. Az atyai szózat spontánul illeszkedik be annak a rosszat varázslattal elűző vagy megelőző előrejelzésnek a logikájába, amely csak a bajt elhárítandó jelenti be előre a rettegett jövőt, és fenyegetésből is persze ("a börtönben fogod végezni", "mindannyiunkat szerencsétlenné teszel", "nem fogsz te soha leérettségizni" stb.); amikor pedig a tények is igazolják a jóslatot, mindez jó alkalom a visszatekintő diadalérzésre ("nem megmondtam?"), amely nem más, mint kiábrándult kárpótlás a szenvedésért meg a csalódásért, amiért a jövődőlést mégsem cáfolta meg a valóság ("Azért mégiscsak reménykedtem benne, hogy nem lesz igazam...").
42. És, ha úgy tetszik, Mrs. Ramsay választát is, amely a szükségszerűség megkérdőjelezését vagy a véletlenbe vetett hitet állítja szembe az atyai döntéssel: "De azért lehet szép idő is, és remélem, hogy az lesz - jegyezte meg Mrs. Ramsay..." (24.)
43. "Ha lett volna kéznél fecske, piszkavas vagy bármilyen fegyver, amely apja mellébe fűrődva nyomban megölhetné, James biztosan megragadja. Mr. Ramsay pusztá jelenléte ilyen szélsőséges érzelmeket keltett gyermekei lelkében. Most is, ahogy ott állt, mereven, mint a kés, vékonyan, mint a penge, gúnyosan mosolyogva nemcsak afölötti örömben, hogy kiábrándítja fiát, és nevetségessé teszi feleségét, aki minden tekintetben sokkal különb volt nála (gondolta James), hanem valami titkos göggel is, hogy az ő ítélete biztos." (24.)
44. "(...) az asszony nem válaszolt, csak bólintott, mint egy gyámoltalan, ostoba teremtés (...) Tulajdonképpen nem volt semmi mondanivalója."

45. Mindezt különösen jól látni az alsóbb néposztályokhoz tartozó fiatal nőknél, akik megpróbálják megosztani "párjukkal" annak sportszenvédeljeit; ez a részvétel azonban, főként affektív jellegénél fogva, csak komolytalan, sőt, abszurd színben tűnhet fel a férfiak előtt, csakúgy, mint az az előbbivel ellentétes - és a házasságkötés után sokkalta gyakoribb - magatartásforma, vagyis az ellenséges féltékenység egy olyan szenvedély iránt, amely mindörökre zárva marad előttük.

46. Mrs. Ramsay-nek ez a védő funkciója többször is szóba kerül a regényben, nevezetesen a csibéit szárnyával óvó kotlóstyúk metaforájával: "...szinte egészen védelmébe vette a másik nemet, mégpedig olyan okok alapján, amelyekről sohasem tudott volna magának számot adni..."

47. Amikor nyugodtan utal a világítótoronyhoz való sétával kapcsolatos döntésre, és bocsánatot kér feleségétől a durvaságáért (Mr. Ramsay "félénken megpaskolja fia lábszárát", majd "nagy szerényen" azt indítványozza, kérjenek tanácsot a partöröktől), Mr. Ramsay világosan elárulja, hogy ez a goromba visszautasítás a nevetséges jelenettel éppen úgy összefügg, mint az illúzió meg a kiábrándulás játékával.

48. Csak később derül ki, hogy az asszony nagyon is jól ismerte férjének gyöngye pontjait: "De mit gondol, mennyi ideig fog ez tartani? - kérdezte valaki. Az asszony egyszerre úgy érezte, mintha antennái volnának, és mintha ezek a remegő antennák hívnák fel a figyelmét egy-egy általuk felfogott mondatra. Ez is egy ilyen mondat volt. Az asszony megérezte a férjét fenyegető veszélyt. Egy ilyen kérdés - gondolta - biztosan olyan kijelentésre ragadtatja, amely csak azt juttathatja az eszébe, milyen elhibázott volt is az ő élete. Vajon mennyi ideig olvassák még? - biztosan ez a kérdés jutna az eszébe."

49. Woolf, V. (1977): *Trois guinées*, Paris, Édition des Femmes, 142.

50. Woolf, V.: *Trois guinées*, i. m., 200.

51. "...úgyhogy anyja, miközben élne te, milyen gyorsan vágja körül (fia) a hűtőszekrényt, máris hermelinpalástban képzelte el a bírói székben, vagy amint valamilyen komoly vállalkozást irányít, mikor a közügyek válságban vannak." (24.)

52. Kant, I. (1967): *Anthropologie du point de vue pragmatique*. Paris, Vrin, 77. (M. Foucault fordítása.) Kant a későbbiekben - egy olyan "áttűnés" révén, amely különösen jellemző a tudattalan gondolatáramlásokra - a nőkről a "tömegre", illetve a hatalomátruházás szükségszerűségét magában foglaló lemondásról arra az "engedelmességre" tér át, amelynek következtében a népek a "háza atyjának" javára minden jogukról lemondanak.

53. Mindez jó érv azok ellen, akik hajlamosak arra, hogy az irodák világában kialakuló férfi-nő viszonyt, nevezetesen a főnökök és titkárnők viszonyát (vö. Pringle, R (1988): *Secretaries Talk, Sexuality, Power and Work* London, New York, Allen and Unwin, különösen a 84-103.) a (nyilván a legradikálisabb vádak által is alábecsült) "szexuális zaklatás", illetve a cinikusan hatalmi eszközként használt női bájok alternatívájába zárják. A hatalomhoz szervesen hozzátartozó báj ugyanis olyan hatást fejt ki, amely - különösképpen a különböző társadalmi rangú személyek közötti affektív (vagy szexuális) viszonyban - nem teszi lehetővé annak megállapítását, hogy tulajdonképpen mennyi a kényszer és mennyi a csábítás benne.

54. "Hallotta a férjét, amint azt mondja: A fenét! - amint esőt jósol, vagy száraz időt, s tüstént mennyei biztonság nyílt meg előtte. Senkit sem tisztel jobban nála." (57.)

55. "Az elmúlt századok hosszú során át a nők olyan tükörként szolgáltak, melyben megvolt az a varázslatos és gyönyörűségi képesség, hogy a férfi alakját kétszeres életnagyságban verje vissza." Woolf, V. (1986): *Saját szoba*. Európa Kiadó, Bp. 50. (Bécsy Ágnes fordítása.)

56. Magától értetődik, hogy a hálás szerep női szemléletének e felidézése (amennyiben az a szándék áll mögötte, hogy szakítsunk a felületes benyomásokkal, "a másik irányba forgatva a botot") a nemek közötti munkamegosztás olyan állapotának felel meg, amely, nem is egy szempontból, ma már a múlté; gondoljunk csak arra, hogy az iskolában, és számos más nyilvános helyen is, már jó ideje megszűnt a nemek merev különválasztása, gondoljunk csak arra, hogy a nők egyre nagyobb számban jutnak be a felsőoktatási intézményekbe és szereznek maguknak hivatást (nemritkán a hagyományosan férfi-hivatásnak tekintett pozíciókat is meghódítva): ezek a változások természetesen az otthon meg a család világába bezárt nő hagyományos modelljét is elhalványítják, azokról a feminista küzdelmekről nem is beszélve, amelyek (jóllehet társadalmilag differenciált módon) mégiscsak igen nagy hatásúak, és amelyek politikai (vagyis megkérdőjelezhető és átalakítható) különbségeként alkotják meg a régi rend természetének feltüntetett különbségeit. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy ebben az átmeneti helyzetben az itt felidézett archaikus állapot még nagyon is jelen van a gyakorlatokban és a tudattalan hajlamokban.

57. Vö. Thomas, J. (1988): "Women and Capitalism: Oppression or Emancipation? A Review Article". *Comparative Studies in Society and History*, 30, 4, 534-549.

58. Vö. Bourdieu, P. és Saint Martin, M. de (1978): "Le Patronat", *Actes de la recherches en sciences sociales*, 20-21, 3-82.

59. Látnivaló, hogy, bármennyire a lényegre tapint is Mary O'Brien tézise, amely szerint a férfiuralom annak az erőfeszítésnek terméke, amellyel a férfiak - egyrészt - megpróbálnak túllépni a faj reprodukciós eszközeiktől való elidegenedésükön, másrészt - a vajúdás valóságos női munkáját elrejtve - megpróbálják visszaállítani az apaság elsőbbségét (vö. O'Brien, M. (1981): *The Politics of Reproduction*, London, Routledge and Kegan Paul), korántsem tárja fel ennek az "ideológiai" munkának a gyökereit, vagyis a szimbolikus javak piacának kényszereit, és - még pontosabban - azt a törekvést, hogy a biológiai reprodukciót szükségszerűen alávéssék a szimbolikus tőke reprodukcióját irányító szükségleteknek (alighanem ez a logika a magyarázata azoknak a fortélyoknak, amelyekkel a kabilok azt az ellentmondást próbálják feloldani, amely akkor keletkezik, amikor egy család, férfutód híján és a nemzetség kihalását elkerülendő olyan férfihoz (awrith) adja lányát, aki azután nőként, vagyis tárgyként szerepel a csereügyletekben: "ő a menyasszony" - mondják az ilyen férfiról a kabilok (vö. Bourdieu, P.: *Le sens pratique*, i. nu, 298.).

60. Vö. Scott, J. W. (1990).: "«L'ouvrière, mot impie, sordide», Le discours de l'économie politique française sur les ouvrières (1840-1860)", *Actes de la recherche en sciences sociales*, 83, június, 2-15. (főleg a 12.)
61. Ehhez, legalábbis a legarisztokratikusabb és legvagyonosabb nők esetében, a jótékonyági tevékenységet is hozzátehetjük.
62. Vö. Bourdieu, P. (1979).: *La distinction. Critique sociale du jugement*. Paris, Éditions du Mimiit, 226-229.; Ugyanő (1982): *Ce que parler veut dire*. Paris, Fayard.
63. Vö. Bourdieu, P., Bouhedja S., Christin R. és Givry C. együttműködésével (1990): "Un placement de pere de famille. La maison individuelle: Spécificité du produit et logique du champ de production", *Actes de la recherche en sciences sociales*, 81, 82, március, 6-33.
64. Nem volna nehéz kimutatni, hogy a feminista mozgalom számos felforgató stratégiája (másképpen a natural look védelme vagy annak leleplezése, hogy a nőt - nevezetesen a reklámban - csak afféle szimbolikus kirakati tárgyként használják) az itt felvázolt mechanizmusok működésének ösztönös ismeretén alapszik. Ennek az ösztönös ismeretnek azonban azokra a helyzetekre is ki kellene terjednie, amelyekben a nők, látszólagosan legalábbis, egy olyan társadalmi szereplő funkcióit gyakorolják, aki cselekvés közben azért foglya marad egy eldologiasodott viszonynak.
65. A már idézett Kant-szöveg jó példája ennek a retorikai hatáskeltésnek.

Simone de Beauvoir

TÖRTÉNELEM

ELSŐ FEJEZET

Mióta a világ világ, mindig a férfiaké volt: e tény eddigi magyarázatai közül egyik sem mutatkozott kielégítőnek. Ha meg akarjuk érteni, hogy állt elő a nemek hierarchiája, az egzisztenciális filozófia fényénél kell az őskori történelem és etnográfia megállapításait szemügyre vennünk. Már leszögeztük, hogy ha két különálló embercsoport kapcsolatba kerül egymással, mindkettő rá akarja kényszeríteni a másikra saját szuverenitását; ha mind a kettő elég erős ahhoz, hogy igényét fenntartsa, kölcsönös, mellérendelő viszony jön létre a két csoport között, amely lehet ellenséges vagy baráti, de mindig feszült; ha valamelyik csoport erősebb, felülkerekedik a másikon és elnyomja. Az tehát nem szorul magyarázatra, hogy a férfi kezdettől le akarja igázni a nőt, de minek köszönheti, hogy akaratát keresztül is vihette?

Az etnográfia megállapításai az emberi társadalom ősi formációiról hajmeresztően ellentmondóak; annál inkább azok, minél több adatot gyűjtött össze az etnográfus, és minél kevésbé volt képes adatait rendszerezni. Különösen nehéz kideríteni, milyen lehetett a nő helyzete a földművelés kezdete előtti korokban. Voltaképpen azt sem tudhatjuk, nem volt-e izomzata, légzőszerve a maitól gyökeresen különböző életfeltételei folytán ugyanolyan fejlett, mint a férfié. Tény, hogy nehéz fizikai munkát végzett, például ő hordta a terheket, ámbar ez nem egyértelmű bizonyíték; valószínűleg azért jutott ugyanis a nőre ez a munka, mert a horda vándorlásai közben a férfiak karját szabadon kellett tartani, hogy ha emberek vagy vadállatok támadnának a csoportra, ők megvédhessék: azaz a férfi vállalta már ekkor is a veszélyesebb és nagyobb izomerőt igénylő feladatot. Az azonban valószínűnek látszik, hogy a nők ekkoriban elég erősek és edzettek voltak ahhoz is, hogy a törzs harcaiban részt vehessenek. Hérodotosz történetei, a dahomey-i amazonokról fennmaradt legendák, de sok más ókori és újabb keletű forrás tanúsága szerint is megesett, hogy a nők aktívan részt vettek ütközetekben vagy véres vendettákban, s ilyenkor legalább olyan bátorak és kegyetlenek bizonyultak, mint a férfiak: forrásaink tudnak olyan esetekről, amikor egyes nők a harc hevében, átharapták ellenfelük máját. Feltehetően a férfiak testi ereje volt mégis nagyobb; s a bunkó, kőbalta, vadállatok korában, abban a korban, amikor a természet maximálisan ellenállt az embernek, s amikor az ember eszközei a lehető legkezdetlegesebbek voltak, sorsdöntő lehetett ez az erőfölény. Hiszen akármilyen erősek voltak is akkoriban a nők, behozhatatlan hátrányt jelentett számukra a fajfenntartás funkciója: az amazonok állítólag levágták fél mellüket, más szóval elutasították az anyaságot, legalábbis arra az időre, míg harcosként éltek. A többi nőt az ismétlődő terhességek, szülések és a menstruáció újra meg újra tehetetlenségre kárhoztatták, vagy legalábbis tetemesen csökkentették munkaképességüket; nagymértékben rá voltak utalva a férfiakra: a harcosokra, hogy ellenséges támadásoktól megvédjék s a férfimunka - halászat, vadászat - hozadékára, hogy az éhhaláltól megmentsék őket és gyermekeiket. Minthogy a születésszabályozás ismeretlen fogalom volt, és minthogy a természet nem biztosít a nő számára fogamzásmentes periódusokat, mint a többi nőstény számára, az ismétlődő terhességek és szülések nyilván felemésztették idejük és energiáik nagy részét; egymaguk nem is lehettek képesek a világra hozott utódok létét biztosítani. S ez a tény roppant horderejű. Az emberi faj kialakulása nehéz körülmények között ment végbe; a gyűjtögető, halászó, vadászó népek keserves munka árán is alig csikarhatták ki a legszükségesebbet a földből, a közösség által felhalmozott, csekély fölösleghez képest túl sok gyerek született, s a nő végtelen termékenysége nemcsak abban gátolta őt meg, hogy aktívan hozzájáruljon a közös javak felhalmozásához, de folytonosan új szükségleteket is teremtett. A nő nélkülözhetetlen volt a fajfenntartásban, de túlságos bőségben szaporította a fajt: a férfira hárult a szaporodás és termelés egyensúlyának a biztosítása. A nőnek tehát az az előjoga sem volt valójában meg, hogy ő tartja fenn és táplálja a férfi által fakasztott életet; nem egyenrangú szerep jutott ki neki a fajfenntartásban, mint a petének az ondósejt, az anyaméhnek a fallosz mellett; azokból az erőfeszítésekből, melyeket az emberfaj önnön fenntartására fordított, csak szerény részt vállalhatott, s a férfi érdeme volt, hogy ez az erőfeszítés egyáltalán célt ér.

De minthogy produkció és reprodukció egyensúlya előbb-utóbb szükségszerűen helyreáll, ha másként nem, csecsemőgyilkosságok, emberáldozatok, háborúk árán, s a faj fennmaradásához nő és férfi egyformán szükséges; adódhatott volna úgy is, olyan korszakokban, mikor az ember bőviben volt élelemnek, hogy az anya oltalmazó és

tápláló funkciója fölébe helyezze a nőt a férfinak; vannak állatfajok, melyeknek nőstényei az anyaság által korlátlan függetlenségre tesznek szert; miért nem sikerült a nőnek soha ezen a réven sem felülkerekedni? Még azokban a korokban sem, amikor az emberiségnek égető szüksége volt utódokra, mert sokkal inkább szűkölködött munkaerőben, mint nyersanyagban; még ezekben a korokban, amelyek az anyaságot leginkább tisztelték, sem sikerült a nőnek soha az első helyre felküzdenie magát.¹ Mi ennek az oka? Az, hogy az ember nem egyszerűen természeti faj, s nem is arra törekszik elsősorban, hogy mint faj fennmaradjon; nem léte pusztá fenntartására, hanem meghaladására tör.

Az ősi hordák nem sokat törődtek utódaikkal. Helyhez nem kötődtek, nem volt semmijük; maradandó dolgokban nem testesítették meg önmagukat, nem is volt hát semmiféle elképzelésük a maradandóságról; a jövővel nem gondoltak, ivadékaikban nem ismertek önmagukra, nem félték a haláltól, és nem volt szükségük örököse, a gyerek teher volt számukra, nem áldás; hogy csakugyan így volt, azt bizonyítja a csecsemőgyilkosság elterjedt szokása a nomád törzsek körében, valamint az a tény, hogy az életben hagyott csecsemők tekintélyes hányada utóbb elpusztult, megfelelő gondozás híján, teljes részvétlenség közepette. A nő, az életadó, nem ismerte tehát a teremtés büszkeségét, önmagát titokzatos erők játékszerének, a gyötrelmes szülést szükségtelen vagy éppen ártalmas balesetnek érezte. Későbbi korok jobban megbecsülték már a gyereket. De mindenképpen igaz, hogy szülni, szoptatni nem tevékenység, csak életműködés, s mert nem emberi tervet teljesít be, a nő nem is lelheti fel benne léte igazolását, nem meríthet belőle felemelő öntudatot, biológiai végzete ez, s ő túri. Anyai kötelezettségeivel nem fér egyéb tevékenység össze, mint a ház körüli munka, s ez bezárja őt az örökös ismétlődés és immanencia körébe; nap mint nap ugyanazokat a mozdulatokat ismétli azonos módon, teendői évszázadokon át alig változnak, s munkája soha nem teremt új értéket. Nem úgy a férfi! Ő a közösséget nem a dolgozó méhek módján, pusztán biológiai funkcióit gyakorolva táplálja, hanem az állati léten túlmutató, tudatos tevékenységgel. A homo faber ősidők óta feltaláló: eszköz, szerszám már a bot, a bunkó is, amelyet felragad, hogy a gyümölcsöt leverje a fáról, hogy állatokat ejtsen el, s a szerszám növeli az ember hatalmát a világ felett. Ha halat akar szerezni a tengerből, azzal kell kezdenie, hogy előbb meghódítja a vizek birodalmát, fatörzsből pirogot vájva; hogy a világ javait magáévá tehesse, a világot magát kénytelen birtokába venni. S eközben rádöbben önnön hatalmára, célokat tűz ki, eltervezi a célhoz vezető utat; megvalósítja önmagát mint létezőt. Hogy megtartsa, ami van, újat teremt; kitör a jelenből, kaput tár a jövőre. Ezért is szakrális jellegűek a halász- és vadászexpedíciók. Sikeres befejezésüket lakomával, vigassággal ülik meg: az emberben ilyenkor tudatosul ember volta. Ugyanez a büszkeség tölt el ma is, ha egy vízerőművet, felhőkarcolót, atomerőművet felépített. Mert nemcsak adott világa fenntartásán dolgozott, de ki is tágitotta e világ határait, s megvetette a jövő alapjait.

Tevékenységeinek van még egy dimenziója, s ez méltóságának igazi forrása: gyakran veszélyes. Ha a vér egyszerűen táplálék lenne, mint a tej, nem is érne többet a tejnél, de a vadász nem mészáros; vadállatok ellen harcol, életével játszik. A harcos saját életét teszi kockára, hogy emelje a horda vagy törzs tekintélyét, amelyhez tartozik. És ezzel bizonyítja, cáfolhatatlanul, hogy az ember számára a legfőbb érték nem saját, pusztá léte, hogy az egyén életének önmagánál fontosabb célokat kell szolgálnia. A nő végzetét az pecsételi meg, hogy nem vehet részt hadi vállalkozásokon; az ember nem azáltal emelkedik felül az állatvilágon, hogy életet ad, hanem azáltal, hogy életét kockáztatja: az emberiségen belül éppen ezért nem az a nem kerekedett felül, amelyik szül, hanem az, amelyik öl.

Itt a rejtély kulcsa. A fajfenntartás, biológiai értelemben, teremtés, de olyan teremtés, mely pusztán reprodukálja az Életet. Az ember a Létezés által túllép saját Életén, s így biztosítja az Élet fennmaradását; létét meghaladva új értékeket teremt, megfosztva értékétől a pusztá ismétlést. Az állatvilágban haszontalan a hím kötetlen aktivitása, mert nincs mögötte terv, szándék; mihelyt nem a fajt szolgálja, egyenlő a semmivel; az emberi hím ellenben úgy szolgálja saját fajtát, hogy újjáalakítja a világot, szerszámot alkot, feltalál, új jövőt teremt a fajnak. Azért találkozik a férfi a nő cinkos egyetértésével, amikor felsőbbrendűnek tételezi magát, mert a nő is létező, benne él a transzcendencia, van projektuma, nem az ismétlésre, hanem a meglevő túlhaladására, egy újfajta jövő irányában: lelke legmélyén kénytelen elismerni a férfi igényeinek jogosságát. Együtt ünnepli vele a férfi győzelmeket a diadalünnepeken. Balsorsa az, hogy biológiailag az Élet reprodukciójára rendeltetett, holott a pusztá Élet az ő szemében sem hordja önmagában értelmét; s az élet értelme fontosabb magánál az életnél is.

Az egzisztencialista szempontú vizsgálat segítségével sikerült tehát megértetnünk, miért vezettek az ősi horda biológiai és gazdasági viszonyai szükségszerűen a férfiak elsőbbségéhez ... Nézzük már most, miért marad fenn és mennyiben módosult ez az alaphelyzet a történelem folyamán? Milyen feltételeket teremtett az emberiség ama része számára, amelyik az emberiségen belül a Másikként határozódott meg? Miféle jogokat kapott? És hogyan határozta őt meg a másik nem?

MÁSODIK FEJEDET

Láttuk, milyen keserves volt a nő sorsa az ősi hordában; más állatfajok nőtényeinek faj fenntartási funkcióját a természet korlátozta; s amikor az esedékessé válik, az érintett egyed többé-kevésbé mentesül egyéb fáradságtól; csak a háziállatok nőtényeit zsákmányolja olykor ki végkimerülésig mint tenyészállatot és mint igavonót a kapzsi gazda. Valószínűleg ez volt a nő sorsa is abban a korban, amikor az ellenséges világgal folytatott, kíméletlen harc megkövetelte a közösség erőinek totális mozgósítását; a rendszertelenül, de folytonosan be-bekövetkező terhesek, szülések mellett még keményen robotolnia is kellett. Egyes történészek mégis határozottan állítják, hogy az emberiség fejlődésének ezen a fokon volt a férfinem szupremáciája a legkevésbé nyomasztó: holott helyesen azt kellene mondaniuk, hogy a férfinem fölénye ebben a korban közvetlenül átért, de se nem tételezett, se nem szándékolt; eszébe se jut senkinek, hogy a nőt kétségbeesztően hátrányos helyzetéért kárpótlás illetné meg, de nem is próbálják a nőt elhallgattatni, mint később, a patriarchátusban. Intézmények még nincsenek, így a nemek egyenlőtlensége sem lehet intézményesített: nincs se magántulajdon, se örökség, se jog. A vallás maga semleges: az emberek nem nélküli totemeket imádnak.

A nomád törzsek letelepedése, a földművelés kezdetei után jelenik csak meg, egyéb társadalmi intézményekkel együtt, a jog. Ezentúl nem éri be az ember többé azzal a kemény harccal, amelyet a természet ellenséges erői ellen vív, hanem megkezdí a világ újjáteremtését, tulajdon éne konkrét megvalósítását; tudomásul veszi a világot és önmagát. Ettől a pillanattól fogva a társadalom berendezkedése világosan tükrözi a két nem elkülönülését. Mégpedig sajátos módon. Földművelő közösségekben a nőt gyakran rendkívüli tisztelet övezi, aminek magyarázata a gyermekáldás egészen új keletű jelentősége a földművelésre alapozott társadalomban; az ember birtokba veszi a földet, amelyre letelepedett, megjelenik a tulajdon, egyelőre közösségi földtulajdon formájában, és felveti a jövőbeni birtoklás, tehát az utódok kérdését; az anyaság szent hivatássá válik. Sok törzs él közösségi rendszerben, ami mellesleg egyáltalán nem jelenti azt, hogy a nő a törzs minden férfitagjának közös tulajdona lenne - mai tudásunk szerint nincs, és soha nem is létezett csoportházasság -; de az egyedek léte nemre való tekintet nélkül vallási, társadalmi és gazdasági szempontból egyaránt kollektív, egyéni létük pusztán biológiai tény; s a házasság - bármi legyen is a formája, monogámia, poligámia vagy poliandria - mindenképpen profán dolog, nem teremt semmiféle misztikus köteléket, és nem ítéli szolgásgá a férjhezett nőt, aki továbbra is megmarad annak, ami házasságkötése előtt volt; a klán tagjának. A közös totem körül tömörült klánnak közös, misztikus tulajdona a mana, közös materiális tulajdona a földterület, amelyet megművel. A már említett elidegenülési folyamat által a klán önnön tárgyiasult, konkrét megjelenési formájának tekinti a földet, s mert az maradandó, magát olyan egységnek érzékeli, mely önmagával azonos marad a múlt időben. Csakis a kérdésnek ez az egzisztencialista megközelítése engedi megértenünk, miért azonosult, napjainkig hatóan, a klán, nemzetség, család és a tulajdon. A nomád törzsek nem ismertek mást, csak a jelen pillanatot, de az ő szemléletüket a földművelő közösségben újfajta szemlélet váltja fel; a múltban gyökeredző s a jövőben folytatódó élet képze; a földműves törzsek tisztelik totem-ösüket, aki a klán tagjainak nevet adott, és nagy becsben tartják utódaikat; a klán él tovább a földben, amelyet rájuk örökít, s amelyet ők művelnek majd meg. A közösség egységes egésznek tudja magát, és mert létét a jelenen túl is fenn akarja tartani, önmagára ismer a gyerekekben, magáénak vallja őket, általuk teljesíti be és lépi túl jelenbeli létét.

De sok primitív nép előtt ismeretlen az apa szerepe a gyerek keletkezésében. Azt hiszik, a gyerekekben az elhunyt ősök lelke ölt újra testet; bizonyos fák, sziklák, megszentelt helyek környékén ólálkodnak a lelkek, és időnként beleköltöznek a nők testébe, ha a nő már nem szűz; mások ellenben azt képzelik, hogy a nő orrán, száján át is beleköltözhet a lélek; a szüzesség elvétele mindenképpen mellékes dolog, és vallási előítéletek folytán ritkán a férj előjoga. Az anya nyilvánvalóan szükséges a gyerek világra jöttéhez; ő őrzi, táplálja testében a lélekcsírát, a látható világban tehát ő a klán életének fenntartója. Szerepe rendkívül fontos. A gyerekek többnyire anyjuk klánjához tartoznak; az anyai klán nevét viselik, annak jogaiban, az általa birtokolt föld hasznélvezetében osztoznak. A közös tulajdon nőágon öröklődik, a földet és terményeit a nők biztosítják a klán tagjainak, és megfordítva: anyjuk révén tartoznak a gyerekek egy adott földterület birtokosai közé. Mágikus értelemben tehát a föld a nők tulajdona: törvény és vallás szerint joguk is van a földre és gyümölcsre. És nemcsak tulajdonuk a föld, ennél is szorosabb kötelék fűzi őket hozzá; az anyajogú társadalmakban szinte azonosul nő és föld; ők az élet fenntartói, sarjzatatói, hiszen az élet nem más, mint folytonos sarjadás. A nomád törzsek véletlen epizódnak tekintik a sarjadást, és nem ismerik a föld gazdagságát, a földműves azonban áhítattal szemléli a barázdáknak és anyai öleken csírázó termékenység misztériumát, és tudja, hogy ő is úgy fogant meg,

mint állatai és növényei; azt akarja, hogy törzséből új és új utódok hajtsanak ki, örökösen megújítva a szántóföldek termékenységét, s benne őt magát; az egész természetet anyaölnék látja; a föld-asszony, és az asszonyban ugyanazok a rejtelmes erők munkálnak, mint a földben.² Részben ez az oka, hogy a földművelés a nők dolga: ha a nő képes méhébe csalogatni az ősök lelkeit, nyilván hatalmában áll az is, hogy a bevetett földből előcsalja a gyümölcsöt, gabonát. Mindkét esetben mágikus aktusról van szó, nem valóságos teremtről, munkáról. Fejlődésének ezen a fokán az ember már nem éri be azzal, hogy begyűjtse, amit a föld magától megterem, de nem ismeri még saját erejét; mágia és technika között tétovázik, megadóan tűri a természet zsarnokságát, mely kénye-kedve szerint mér rá életet vagy halált. Többé-kevésbé szükségesnek tudja ugyan a szexuális aktust, s a földet termésre kényszerítő, különféle műveleteket, de a gyereket s az aratást mégis természetfölötti hatalmak ajándékának tekinti: az élet titkos mélyein rejlő kincseket a nő testéből áradó, rejtelmes fluidumok varázsolják elő. Számos ausztráliai, polinéziai és indián törzs körében máig elevenen élnek az efféle hiedelmek:³ annál elevenebben, mert hiszen összhangban vannak a közösség gyakorlati érdekeivel. A nőt otthon ülő életmódra kárhóztatja az anyaság, magától értetődő, hogy neki kell a házat őriznie, míg a férfi halászik, harcol, vadászik. De a primitív népek erejéből nem futja többre a falu határában fekvő, szerény kertescskék megművelésénél, és ez házi munkának számít; a kökorszakbeli szerszámok forgatása nem igényel nagy testi erőt, a közösség gazdasági érdekei tehát ugyanazt követelik, amit a mágia: hogy a földet a nők munkálják meg. A kialakuló háziipar is a nők dolga: szőnyegeket, takarókat szőnek, fazekakat, edényeket formálnak. Sokszor a cserét is ők bonyolítják le, tehát a kereskedelem is az ő kezükben van. Ők tartják fenn a klán életét, ők biztosítják folytonosságát, munkájukból, mágikus képességeikből fakad a közösség minden java: gyerekáldás, állatsaporulat, aratások, használati tárgyak; ők a közösség lelke. Hatalmuk félelemmel elegy tiszteletet vált ki a férfiakból: ezt tükrözi a vallás is. A nő mintegy a rejtelmes Természet megtestesülése.

Mint már mondtuk, az ember csak a Másikkal szembeállítva képes önmagát megragadni; világszemlélete kezdettől dualisztikus; ennek a dualizmusnak azonban nincs kezdetben nemi meghatározottsága. De mert a nő természettől fogva más, mint a férfi, aki önmagát lényegnek tekinti, eleve a Másik kategóriájába került, s ez a kategória mindenestül elnyeli. Eleinte a nő kevés ahhoz, hogy egymaga megtestesíthesse a Másikat, úgyhogy a Másik kategóriáján belül alkategóriák jelentkeznek: az ősi teremtrés-mítoszokban ugyanaz az elem gyakran kettős - férfi és nő - alakban ölt testet, mint például az óbabiloni vallásban az őskáosz két és Mac Dougall.) Elő-Indiában a nők anyaszült meztelenen befogják magukat az eke elé, és éjjel körülszántják a földeket. Az Orinoco-vidéki indiánoknál a nők dolga a vetés, ültetés, "mert az asszonyok értik a módját, hogyan fogjanak és szüljenek gyereket, bőségesebben terem mag és gyökér, amit ők ültettek, mint az, amit férfikéz ültetett." (Frazer.) Frazer-nél tömegesen találni ilyen és hasonló példákat. Alakja: az Óceán és a Tenger. Amilyen arányban nő az asszonyok fontossága, úgy olvasztja magába egyre teljesebben a nő a Másik tartományát. Megjelennek a nőistenségek, a Termékenység megtestesülései. Susában megtalálták a Nagy Istennő, a Magna Mater legősibb ábrázolását, földig érő köntösben, magasra fésült hajjal; más szobrokon tornyocskák koszorúzzák. A krétai ásatásoknál számos képmása került elő: egyes szobrok ülve ábrázolják, hatalmas farral, mások álló helyzetben, karcsúbb termettel, felöltözve vagy csupaszon; két karját mindig keresztbe fonja hatalmas emlői alatt, ő az ég királynője, jelképe a galamb, de ő a poklok fejedelmnöje is, a földből kúszik elő, és jelképe a kígyó. Megjelenik hegyek, erdők, tengerek, források alakjában is. Mindig és mindenütt ő teremti az életet: ől, de életet is oszt. Szeszélyes, buja és kegyetlen, mint a Természet, áldáshozó és megrontó: ő uralkodik az Égei-tenger egész mellékén, Frígiában, Szíriában, Anatóliában és Nyugat-Ázsiában mindenütt. Babilonban Isztárnak hívják, a szemita népeknél Asztarténak, a görögök Gaiának, Rheának, Kübelének; Egyiptomban Izisz vonásait viseli, a férfiistenségek egytől egyig alattvalói. Menny és pokol messzi birodalmában a Nő a legfőbb bálvány, a földön tabuk veszik körül, mint minden szent lényt, sőt, ő maga is tabu, csodás hatalma folytán varázslónőnek, boszorkánynak tekintik; nevét imákba foglalják, olykor papi tisztséget tölt be, mint a régi keltáknál a druida nők; néha részt vesz a törzs kormányzásában, és az is megesik, hogy egymaga gyakorolja a főhatalmat. Nem maradt ránk írott emlék ezekből a régi korokból. De a patriarchális társadalmak nagy korszakai megőrizték mitológiájukban, műalkotásaikban, hagyományaikban régmúlt idők emlékét, amikor a nők még előkelő helyet töltöttek be a közösségekben. A női nem szempontjából a brahmanizmus kora visszalépés a Rig-Védához képest, s az a még ősi, előző fejlődési fokokhoz képest. A beduin nők helyzete összehasonlíthatatlanul jobb volt az iszlám előtti időkben, mint az után, hogy a Korán törvényt szabott rájuk. Niobé, Médea ember fölötti alakja egy olyan kort idéz, amelyben az anyák gyermekeiket kizárólagos tulajdonuknak és büszkeségük forrásának tekintették. S a homéroszi eposzok világában egy Andromakhé vagy egy Hekabé még olyan jelentős szerepet tölt be, amilyenről a klasszikus kor günekaionba száműzött görög asszonya többé nem is álmodhatott.

Ezekre a tényekre építette Bachofen azt az elméletét, hogy az őskorban valóságos nőuralom volt. Hipotézisét Engels is átvette, s ezért mondta, hogy az áttérés a matriarchátusról a patriarchátusra "a női nem történelmi veresége" volt. A "női aranykor" valójában mese. A nő mindig a Másik volt, s ez egyértelmű azzal, hogy a nemek viszonya nem volt soha kölcsönösen mellérendelő: a nő Föld volt, Anya, Istennő, de nem társa a férfinak; hatalma kívül esett az emberi világ határain, tehát ő maga is kívül állt ezen a világon. A társadalom mindig férfitársadalom volt, a politikai hatalom mindig a férfiak kizárólagos tulajdona. "A közhatalom, sőt, a pusztán társadalmi jellegű hatalom is kezdetből fogva a férfiaké volt" - állapítja meg Lévi-Strauss, a primitív társadalmakról szóló tanulmánya konklúziójaként. - "... A nő valóságos helyzetét nem érinti az adott társadalom örökösödési rendje: akár apai, akár anyai, akár mindkét ági vagy nemektől független az örökösödési rendszer (ez utóbbi mindig csak hozzávetőleges függetlenség lehet), a nő férfigyámság alatt áll, csak az a kérdés, hogy férjhezmenetele után ki gyámkodik felette: továbbra is apja, illetve idősebb bátyja, vagy a férje. A nő - mindenesetre - ... pusztán jelképe nemzetiségének ... az anyajog ... az asszony apjának vagy legidősebb fivérének kinyújtott keze, mely elér egészen a férj falujáig." (Lévi-Strauss: Les Structures élémentaires de la Parenté - A család strukturális elemei.) A nő csak hordozója, nem letéteményese a jognak. Többnyire ő költözik át a férj kunyhójába: ez a tény egymagában meggyőzően bizonyítja a férfinem elsőbbségét:

"Az örökösödési rend változásai mögött a patrilokális letelepedés változatlansága bizonyítja, hogy az emberi társadalmat alapvetően a nemek viszonyának aszimmetriája jellemzi" - mondja Lévi-Strauss. Az anya maga mellett tartja gyermekeit, úgyhogy a törzs területi szervezete nem esik egybe totemisztikus szervezetével: az utóbbi szigorúan törvényszerű, az előbbi esetleges, mégis ez a fontosabb, mert a tényleges munka és életközösség többet nyom a latba, mint a misztikus együvé tartozás. Az átmeneti társadalmakban - és ezek a leggyakoribbak - kétféle jog uralkodik és hatja át egymást: az egyik vallási eredetű, a másik a föld közös birtoklásán és megmunkálásán alapszik. A házasság profán intézmény, társadalmi súlya mégis igen nagy: bár a házastársak együttélésén alapuló kiscsalád a legkevésbé sem szakrális jellegű, annál erősebb eszmei együvé tartozása. A viszonylag szabad erkölcsű közösségekben is illő, hogy a nő, aki gyereket hoz a világra, férjes asszony legyen, egymaga nem alkothat gyermekeivel önálló csoportot még a legidősebb fivér vallásos eredetű tekintélyének védőszárnyai alatt sem; ehhez elengedhetetlen a férj. Akinek vállaira súlyos kötelezettséget rónak a gyerekek; nem az ő klánjához tartoznak, de ő táplálja, neveli őket; férjet-feleséget, apát-fiút szorosan egymáshoz köt az állandó együttélés, a közös munka, az érdekek azonossága, a kölcsönös érzelmek. A világi eredetű kiscsalád és a totemisztikus eredetű klán között bonyolult viszony alakul ki, amint ezt a házassági rítusok sokfélesége tanúsítja. Eredetileg a férfi vásárol magának feleséget egy idegen klántól; a két klán között, ha nem adásvétel, legalábbis szabályos csere zajlik le: az egyik egy tagját engedi át a másiknak, az meg állatokat, terményeket vagy munkát ad érte. De mert az asszony és a születendő gyermekek eltartása a férjre hárul, az is megesik, hogy a feleség fivérei fizetnek a férjnek. Vallási és gazdasági momentumok egyensúlya ingadozó. A férfi gyakran sokkal erősebben kötődik fiaihoz, mint unokaöccseihez, ezért is dönt az apaiság elsőbbsége mellett, mielőtt módja van így dönteni. És ezért tendál mindenfajta társadalom a patriarchátus felé, a fejlődésnek azon a fokán, amelyen az ember öntudatra ébred és érvényt szerez egyéni törekvéseinek. De hangsúlyoznunk kell, hogy a férfi sohasem mond le tényleges hatalmáról, akkor sem, amikor még lenyűgözve s mintegy zavartan állt az Élet, a Természet, a Nő misztériuma előtt, s amikor a nőben rejlő, mágikus hatalomtól megriadva őt tekintette lényegnek; mert akkor is a férfi tételezte őt annak, s az önként vállalt elidegenítéssel önmagát valószínűsítette meg lényegként; a férfi ura marad a nőben lakozó, áldásos hatalom ellenére, ahogy ura a termékeny anyaföldnek; a nő sorsa az, hogy leigázzák, birtokba vegyék, kizsákmányolják, ahogy a Természetet magát is, melynek mágikus termékenységét megtestesíti. A tisztelet, mellyel a férfi övezi, a férfi elhatározásából fakad, a nőnek hódolva a Másiknak hódol, az Anyaistennőnek. S legyen bár a nő hatalma még oly nagy - felfogni kizárólag a férfigy teremtette fogalmak segítségével lehet. Valóban minden bálvány - a legeslegfélelmesebb is - az ember teremtménye, tőle függ; azért is rombolhatja le egykor. Ez a függés a primitív társadalmakban soha nem tudatos és tételezett, de közvetlenül adott, magában létezik; mielőtt az ember kezdi önmagát tudatosabban megismerni; mielőtt meri önmagát vállalni és a világgal szembesíteni, könnyen mediatiszálódik. Valójában az ember már akkor is transzcendenciaként, terveiben valószínűsíti meg önmagát, amikor még sorsát eleve megszabottnak, önmagát passzívan tűrő, eső és napsütés kénye-kedvének kiszolgáltatott lénynek hiszi: értelme, akarata kezdetből szembeszegül az élet zűrzavarával, esetlegességével. Az állat vagy növény nevű totem-ös többé-kevésbé egyértelműen hímnemű, bár gyakran női alakban jelenik meg; testi mivoltában a nő biztosítja fennmaradását, de a nő az életnek nem teremtője, csak táplálója; ő a törzs fenntartója azáltal, hogy gyereket szül, élelmet teremt elő, de ezzel kénytelen egyszer s mindenkorra beérni, soha nem törhet ki az immanenciából, a társadalmi létnek csupán statikus, a pillanatra korlátozott vonásait testesíti meg. S eközben a férfi magához kaparintja fokról fokra mindazokat a funkciókat,

amelyek az adott társadalom határait a természet és az emberiség irányába tágítják: méltóságával nem fér össze egyéb munka, mint a háborúzás, a halászat vagy a vadászat; foglyokat ejt, és az idegen törzsbeli foglyokat bekebelezi saját törzsébe. A háború, a vadászat és a halászat a létezés kiterjesztése, túllépése a világ irányába, s így a férfi a transzcendencia egyedüli megtestesülése. Szerszámai egyelőre kezdetlegesebbek, hogysen a Föld-Anyát maradéktalanul leigázhatná, még nem mer ellene lázadni: de máris megpróbál kitörni bűvköréből. Véleményem szerint ebben keresendő az anyajogú társadalmakban oly általánosan elterjedt, sokat idézett szokásnak, az exogámiának mélyebb magyarázata. A férfi számára roppant fontos lépés a házasság, ha nem is sejti még tulajdon szerepét a nemzésben; a házasság avatja felnőtté, iktatja a világ ráeső darabkájának birtokába; a klánhoz, őseihez, egyszóval mindahhoz, ami szubsztanciáját alkotja, anyja révén kötődik; ebből a körből igyekszik kitörni nem vallásos jellegű tevékenységei - a munka, a házasság - révén, hogy transzcendenciáját az immanencia ellenében érvényesítse, s jövőt teremtsen, különbözöt a múlttól, amelyben gyökeredzik. A vérfertőzés tilalma más és más alakot ölt az egyes társadalmakban, aszerint, hogy miféle családípus uralkodik bennük, de tartalma mindig ugyanaz: a férfi azt akarja magáévá tenni, ami nem ő, azzal egyesülni, amit ő a Másiknak lát. Ezért nem osztozhat a feleség a férj manójában, ezért kell attól, és így klánjától is, idegennek lennie. Az őskori házasság előzménye gyakran valóságos vagy jelképes nőablás; az erőszak ugyanis a legvilágosabb bizonyítéka annak, hogy akin elkövették, az Más. A harcok erővel szerez magának feleséget, így tanúsítva, hogy képes idegen javakat magáévá tenni, s a születése által rászabott sors korlátait áttörni; ugyanezt a tényt tanúsítják kevésbé csattanós formában az asszonyvásár különféle módozatai, a szabályos vétel vagy a csere. Ahogy idő múltával az ember megtanulta tapasztalatait mediatizálni, úgy vált uralkodóvá képzeletében és gyakorlati életében is a hím princípium. A Szellem győzött az Élet felett, a transzcendencia az immanencia felett, a technika a mágia felett, az értelem a babona felett. Az emberiség fejlődésében szükségszerű lépcsőfok a női nem degradálódása, mert korábbi tekintélyét a nő nem saját, valóságos értékeinek, hanem a férfi gyengeségének köszönhetette. Benne öltöttek testet a természet félelmetes és rejtelmes erői, hatalma szükségszerűen megdőlt tehát, mihelyt az ember felszabadul a természet zsarnoksága alól. Az áttérés a köeszközök használatáról a bronzeszközök használatára képessé teszi az embert arra, hogy hatalmába hajtsa a földet - és önmagát. A földműves a föld, a vetés, az évszakok szeszélyétől függ, passzívan vár, tűr, és isteneit hívja segítségül, ezért is népesítik be világát totemisztikus szellemek. A parasztot mindenfelől felsőbb hatalmak szorongatják, kényük-kedvük szerint uralkodnak rajta. A kézműves ellenben saját szándékai szerint formálja szerszámát, tulajdon kezével alakítja olyanná, amilyennek eltervezte; a mozdulatlan természettel - az anyaggal - szemben, amely ellenáll neki, s amelyen diadalt arat, érvényesíti szuverén akarát; ha szaporábban veri az üllöt, szaporábban készül el a szerszám, míg a kalászkok beérését nem lehet siettetni. A tárgyak alakítása a munkást tulajdon felelőssége tudatára ébreszti; egy ügyes mozdulat - és célt ér, egy ügyetlen - és eltörik a munkadarab; ha gondosan, hozzáértéssel végzi munkáját, tökéleteset alkot, büszke rá, sikere nem az istenek kegyétől függ, hanem csakis tőle magától; verseng társaival, öntudatot merít munkája eredményeiből, s ha nem is veti el egészen a rítusokat, sokkal fontosabbnak tudja máris a munkafogásokat; a vallási értékek háttérbe szorulnak, s a gyakorlati érdekek kerülnek előtérbe; az ember nem rázza még le teljesen isteneit, de leválasztja őket magáról azáltal, hogy eltávolodik tőlük, száműzi őket a mennybe vagy az Olümposzra, s magának tartja meg a földi birodalmat; az első kalapácsütésre haldokolni kezd a nagy Pán, és kezdetét veszi az ember uralma a földön. Az ember fokozatosan megismeri saját hatalmát: teremtő karjának és a teremtett tárgynak kapcsolata megtanítja ok és okozat összefüggésére; az elvetett mag vagy kihajt, vagy sem, de a fém mindig azonos módon viselkedik, ha izzítják, edzik, megmunkálják; a szerszámok világa pontos fogalmak rendszerébe foglalható: megszülethet a matematika, a logika, a racionális gondolat. A világ arculata alapvetően megváltozik. A női vallás a földművelés, azaz a változhatatlan időtartam, a véletlen, az esetlegesség, a várakozás, a titok uralmához kötődött; a homo faberé a legyőzhető idő és tér, a szükségszerűség, a terv, a tevékenység, az ész uralmához. Ezentúl az ember a termőföldet is a kézműves szemével nézi: rájön, hogy a talajt feljavíthatja, hogy jó a termőföldet pihentetni, hogy ilyen meg ilyen terményt így meg így kell ápolni: ezentúl tőle függ a termés növekedése, csatornákat ás, öntözi vagy kiszáritja a földet, utakat és templomokat épít: újjáteremti a világot. Azok a népek, amelyek megmaradtak a Nagy Anya jogara alatt, amelyeknél tovább él az anyajogú törzsi rendszer, mind megrekedtek egy primitív társadalmi fejlődési fokon. A nőt addig tisztelte ugyanis a férfi, ameddig saját félelmeinek rabszolgája, saját tehetetlenségének cinkosa volt: félelmében, nem szerelmében borult le előtte. Hogy önmagává válhassak, detronizálnia kellett a nőt.⁴ S a rend, az értelem, a fény, a teremtő erő princípiumát, a férfi princípiumot tette egyeduralmukodóvá. Az Anyaistennő oldalán egyszerre megjelenik egy férfiisten, az Anyaistennő fia vagy szerelmese: egyelőre alattvalója, de tökéletes hasonmása és elválaszthatatlan társa. Ez az isten is a termékenységet szimbolizálja bika, Mínotaurusz vagy az Egyiptom síkságait megtermékenyítő Nílus képében.

Ősszel meghal, tavasszal feltámad, miután gyászba roskadt feleség-anya, aki maga sebezhetetlen, testi-lelki erőit összeszedve felkutatja és új életre keltette. Krétában jelenik meg először az istenpár, hogy aztán a Földközítenger egész mellékét meghódítsa: Egyiptomban Izisz és Hórusz a nevük, Föníciában Asztarté és Adonisz, Kisázsiaiban Kübelé és Attisz, Görögországban Rhea és Zeusz. Utóbb a Nagy Anyát megfosztják trónjától. Egyiptomban, ahol a nő helyzete kivételesen kedvező volt, Nut istennő, az Ég megszemélyesítője és Izisz, a termőföld istennője, s egy személyben Ozírisz, vagyis a Nílus-isten hitvese, fontos istenségek maradnak; a legfőbb úr mégis Ra lesz, a napisten, a férfierő és fény istene. Babilonba Isztárnak be kell érnie a hitves alárendelt szerepével, a világ teremője és a világrend fenntartója Baal-Marduk. A szemiták istene is hímnemű. S amikor Zeusz trónra lép az Olümposzon, Rheának, Gaiának, Kübelének le kell köszönnie a hatalomról; Déméter már csak másodrendű, bár viszonylag tekintélyes istenség. A védák isteneinek is van feleségük, de a női istenségeknek nem jár ki ugyanolyan tisztelet, mint nekik. A római vallás Jupiteré pedig senkivel sem osztja meg többé hatalmát.

A patriarchátus győzelme nem véletlen fejlemény, és nem erőszakos fordulat útján következett be. Biológiai fölénye folytán ősidők óta a férfi privilégiuma, hogy szuverén szubjektumként kiteljesítse önmagát, s erről az előjogáról soha nem is mondott le; részlegesen elidegenített létezését kezdetben a Természetre s a Nőre vetítette ki, de utóbb visszahódította; a nőt kezdettől arra ítélte, hogy beérje a Másik szerepével, s ami ezzel egyértelmű: hogy hatalma mulékony legyen; akár rabszolga volt, akár istenség, sorsát nem saját választása döntötte el. "Az isteneket a férfiak teremtik, s a nők imádják" - mondta Frazer. A férfiak döntötték el, hím- vagy nőnemű istenségeket állítanak-e maguk fölé: ők jelölték ki minden időkben a nő helyét a közösségben, a nő soha nem szabhatott törvényt.

Az őskor legnagyobb horderejű eszmei forradalma az, amely az apajogot állította az anyajog helyébe. Az anya rangjától megfosztott nő ezzel dajkává, szolgálóvá alacsonyodik, s az apa válik a legfőbb hatalom hordozójává, ő a jog egyedüli kútforrása és letéteményese. Az új tant Apollón nyilatkoztatja ki Aiszkülosz Eumeniszek című drámájában: "Akit szülőtnek hívnak, annak anyja nem szülője, csak dajkálja ő az új magot. Az atyja nemzi: anyja örzi magzatát. Hogy visszaadja, hogyha isten engedi." (Csengery J. fordítása.) Nyilvánvaló, hogy Apollón nem új tudományos felfedezést jelent be, hanem új hitvallást. Kétségtelen, hogy a férfi a munka során szerzett tapasztalataiból, az okság elvéből merítette tulajdon teremőerejébe vetett hitét, ezek vezették őt el a felismeréshez, hogy a nemzéshez ugyanúgy szükséges ő is, mint a nő. A gondolat terelte helyes vágányra a megfigyelést, de a megfigyelés legfeljebb apa és anya egyenrangú szerepét igazolta, s elvezetett ahhoz a feltevéshez, hogy a nemzés természeti előfeltétele: spermium és menstruáció találkozása; az Arisztotelész megfogalmazta gondolat, hogy a nő pusztán matéria, "a férfi a mozgás princípiuma, s ez a jobbik és istenibb princípium mindazon lényeknél, melyek születnek" - ez a gondolat kívül esik a megismerés körén, s a férfi hatalomvágyából fakad. A férfi kizárólagosan magának követeli ivadékait, így rázza le végleg a nőnem uralmát, s magához ragadva a világ feletti hatalmat. A nő elveszti korábbi társadalmi jelentőségét és vallás adta tekintélyét, életét a gyerekszülés és egyéb, másodrendű munkák töltik be; cselédsorba süllyed.

A férfinem győzelmét úgy tüntették fel a férfiak, mintha hosszú, ádáz harc gyümölcse lenne. Az asszír-babilon világteremtés-mítosz a legrégebbek egyike; egyik megszövegezése, mely az i. e. VII. századból maradt ránk, de sokkal ősibb legendákon alapul, így számol be a férfinem győzelméről: Atum és Tamiat, az Óceán és a Tenger nemzette az eget, a földet és a nagy hatalmú isteneket; de mert azok engedetlenkedtek, elhatározták, hogy megsemmisítik őket. Tamiat, az anyaistennő vezetésével megindult a harc az istenek ellen, akiket Tamiat legerősebb és legszebb fia, Baal-Marduk vezetett; Baal párviadalra hívta ki Tamiatot, iszonyú küzdelem után megölte, testét kétfelé hasította, egyik feléből megalkotta a mennybölt, a másikkól a föld tartópillérét, rendet teremtett a világmindenségben, megteremtette az embert. Az Eumeniszekben, mely a patriarchátus győzelmét ábrázolja a matriarchátus felett, Oresztész ugyancsak megöli anyját, Klütaimnéstrát. öldöklő harcban győzi le a férfierő, a rend, a fény, a nap hatalma a nőt, a káoszt. Az istenek tanácsa felmenti Oresztészt, kijelentvén, hogy előbb volt Agamemnón fia, mint Klütaimnéstráé. Meghalt az ősi anyajog: megölte a férfi vakmerő lázadása.

Láttuk, hogy az áttérés az apajogra a valóságban lassú evolúció. A férfi csak azt hódította vissza, ami régen is az övé volt, a tényleges helyzethez idomítva a jogot. Nyoma sem volt harcnak, győzelemnek, vereségnek. A mítosz mégis mély értelmű. Mihelyt a férfi magát tételezi szubjektumként, szabadságként, mediatizálódik a Másik fogalma. Viszonyuk attól fogva konfliktusokkal terhes, a Másik létezése örök fenyegetés, veszély. A régi görög filozófia is azt tanította - Platón is beleértve -, hogy a Más-lét a tagadás, tehát a Rossz. A Másik tételezése szükségszerűen manicheizmushoz vezet. Ezért bánnak olyan könnyörtelenül a különféle vallások és

törvénykönyvek a nővel. Mire az emberiség eljut odáig, hogy mítoszait és törvényeit írásba foglalja, végleg meggyökeresedett a patriarchátus: a törvénykönyveket férfiak írják. Hogy a nőt alárendelik a férfinak, az természetes; de elképzelhető lenne, hogy legalább annyi jóindulattal kezeljék, mint a gyereket vagy a barmot. Erről szó sincs. A törvényhozók egytől egyig a nő elnyomására esküdtek össze, mert tartanak tőle. A nő sokáig jótékony és kártevő erők hordozója volt a férfiak szemében; s a férfiban főként rontó hatalmának emléke maradt eleven. Korábban szentnek tekintette - most tisztátalannak. Éva, akit az Úristen adott társul Ádámnak, taszította az emberiséget kárhozatra; már a pogány istenek is úgy állnak bosszút az emberiségen, hogy megteremtik a nőt; az első nőnemű lény, Pandóra szabadítja az emberiségre a szenvedést. A Másik: a passzivitás, az aktivitás ellenlábas; a Másik: az egységet megbontó különbözőség, az alaktalan anyag, a renddel szembeszegülő káosz. Így válik a nő mindinkább a Gonosz eszközévé. "A jó princípiuma teremtette a rendet, a fényt, a férfit, a rossz princípiuma a káoszt, a sötétséget és a nőt" - mondta Püthagorasz. Manu törvényei szerint a nő alantas lény, tehát rabszolgaként kell vele bánni. Mózes III. könyve a pátriárka igavonó barmaival helyezi egy sorba. Szólón törvényei a legelemibb jogokat is megtagadják tőle. A római jog gyámság alá helyezi és "balgának" bélyegzi. Az egyházi kánon "a Sátán kapujának" nevezi. A Korán a legmélyebb megvetéssel sújtja.

De hiába: nincs Jó Rossz nélkül, gondolat anyag nélkül, nappal éjszaka nélkül. A férfi tudja, hogy nem lehet meg vágyai csillapítója, léte megörökítője: a nő nélkül, be kell őt fogadnia a társadalomba; amilyen mértékben hajlandó lesz tehát a nő alávetni magát a férfi alkotta rendnek, úgy tisztul meg eredendő bűnétől. Ezt a gondolatot fejezik ki nyomatékosan Manu törvényei: "Valamint a folyó belevész a tengerbe, azonképpen lesz az asszonyi állat a férfiú jogainak osztályosává a törvényes házasság által, s azonképpen nyerhet holta után férjével együtt bebocsáttatást a mennyekbe." A Biblia nem győzi magasztalni az "erényes hitvest". A kereszténység megvetésével sújtja ugyan a testet, de nagyra becsüli a felszentelt szüzet és az alázatos, tiszta életű hitvest. Indiában, Rómában, ahol a nő papi funkciókat is betölthet, éppoly szent a bráhminnő, a flaminia, mint a férje; a házasságban a férj az úr, de férfi és női princípium egysége elengedhetetlen a társadalom rendjének, életének, a fajfenntartás mechanizmusának biztosításához. A Nőnek, a Másiknak ez a kétarcúsága tükröződik mindvégig a nőnem történetében. A nő sorsát a férfiak akarata szabja meg napjainkig, de a férfiakarat, férfivágy maga is kétarcú; a teljes alávetettség holt tárggyá alacsonyítaná a nőt, márpedig a férfi tulajdon méltóságával kívánja felruházni mindazt, amit meghódít és birtokol; az ő szemében a Másik mindig megtart valamit ősi varázserejéből. Állandó problémája, hogyan tehetné feleségét egyszerre szolgálójává és élettársává; magatartása a történelem során ismételtén többször is változik, s ennek megfelelően változik a nő sorsa.⁴

HARMADIK FEJEZET

A nőt a magántulajdon detronizálta, sorsát a magántulajdon határozta meg évszázadokon át, története jórészt egybeesik az örökösödési jog történetével. Ennek az intézménynek alapvető jelentősége rögtön világossá válik, ha meggondoljuk, hogy a tulajdonos számára a tulajdon saját, elidegenített léte, - jobban ragaszkodik hozzá, mint az életéhez. A tulajdon túlmutat evilági életének szűk keretein, túléli a test pusztulását; mintegy a halhatatlan lélek kézzelfogható, földi megtestesülése, de természetesen csak addig az, míg a tulajdonos birtokában van. Hogy holta után is övé maradjon, ahhoz az kell, hogy olyan egyénekre szálljon, akikben a tulajdonos léte folytatódik, akik övéi. Az atyai birtokot megművelni, az ősök lelkének áldozni: ez az örökösök szemében egy- és ugyanazon kötelesség két oldala, így biztosítják őseik továbbélését a földön és az alvilágban. Ezért nem hajlandó a férfi vagyonát, gyermekeit feleségével megosztani. Igényeit nem sikerül mindig és maradéktalanul érvényesítenie. De első teendője a patriarchátus megszilárdulása után az, hogy a nőt a vagyon birtoklásának és továbbörökítésének jogától megfosztja. Eljárása egyébként logikus. Ha az uralkodó közfelfogás szerint a gyerekek, akiket a nő a világra hoz, nem az övéi, hanem a férjéé, nincs és nem is lehet semmi közük ahhoz a családhoz, amelyből a nő származik. A nő férjhezmenetele többé nem azt jelenti, hogy saját klánja kölcsönadja egy másik klánnak; végleg kiszakad a házassággal saját családjából, és beleolvad a férj családjába. A férj szabályosan megveszi, ahogy a számosállatot vagy a rabszolgát, s azon túl a férj házi istenségeit köteles imádni, s a gyerekek, akiket szül, a férj családját szaporítják. Ha a nő örökölhette, az apai vagyon a házasságkötéssel a férj családjának kezére jutna; ezért kell őt kizárni az örökösök sorából. És viszont: minthogy a nőnek nem lehet saját vagyona, nem is emelkedhet soha olyan méltóságra, mint a férfi; mintegy a családi vagyon tartozéka, előbb apja, majd férje jószágja. A szigorúan patriarchális rendszerben az apa tetszése szerint ítélheti halálra újszülött fiú- vagy lánygyermekét; az előbbiekre nézve a társadalom rendszerint korlátozza az apa jogait, az ép testű fiúgyermekeket

többnyire életben tartják, a lány újszülöttek kitétele ellenben nagyon elterjedt szokás. Az arabok tömegével öldösték le a csecsemőket; a lányokat, ahogy megszülettek, szakadékokba dobták. Az apa részéről nagylelkű tett, ha nőnemű gyermekét befogadja: a társadalom törvényszerűen befogadja hímnemű leszármazottait, kegyképpen a nőneműeket. A szülés tisztátalanná teszi a nőt, s ha lánygyereket szül, sokszorosan tisztátalanná; Mózes III. könyve kétszer olyan hosszú időt ír elő a tisztulásra, ha az asszony lányt szül, mint ha fiút. Azokban a társadalmakban, ahol bevett intézmény a "vérdíj", nőnemű áldozat után potom összeg jár; a nő értéke úgy viszonylik a férfi értékéhez, mint a rabszolgáé a szabad emberéhez. Míg lány, az apa uralkodik fölötte - korlátlan hatalommal, ha férjhez megy, az apa joga átszáll a férjre. És mert a nő éppúgy a férfi tulajdona, mint a rabszolga, az igavonó barom vagy bármely vagyontárgy, a férfi magától értetődően annyi feleséget vehet magának, amennyi tetszik; a poligámiának kizárólag vagyoni okok szabnak korlátot, a férj kénye-kedve szerint eltaszíthatja feleségét. A társadalom jóformán semmi védelmet nem nyújt a nőnek, ezzel szemben a legszigorúbb szüzességre kötelezi. Az anyajogú társadalmak nagy erkölcsi szabadságot engedélyeztek tagjaiknak, a tabuk ellenére; a házasság előtti szüzességet általában nem tekintették kötelezőnek, a házasságtörést sem ítélték meg túlságosan szigorúan. Abban a pillanatban, amint a nő vagyontárggyá válik, a férfi megköveteli, hogy szűzen jusson hozzá, és szigorú büntetések terhe mellett feltétlen hűségre kötelezi; idegenek fattyának juttatni a vagyont - ez főbenjáró bűn; a páter familias bármikor halálra ítélni érte a vétkes asszonyt. A házasságtörés, ha azt az asszony követi el, felségárulás számba megy - mindaddig, amíg fennáll a magántulajdon. Kivétel nélkül minden törvénykönyv más mércével méri a házasságtörést, aszerint hogy elkövetője férfi vagy nő, azon az alapon, hogy következményeiben a nő vétke a súlyosabb, mert fattyút csempészhetsz be a családba. És bár már Augustus megvonta a férjtől az önbíráskodás jogát, még a Code Napóleon is azzal kezegetti a gyilkos férjet, hogy számíthat az esküdtbíróság elnézésére. Míg a nő egyszerre volt tagja saját klánjának és a férj családjának, meglehetősen szabadon mozgott e kétféle kapcsolat kusza és gyakran ellentmondó szövevényében, mert az egyik közösségben támaszra lelt a másik ellenében; így például tetszése szerint választhatott férjet magának, lévén a házasság profán és a társadalom berendezkedését nem érintő intézmény. A patriarchátusban a lánnyal apja rendelkezik, ő választ neki férjet, saját belátása szerint; a házasság a nőt egyszer s mindenkorra a férfi otthonához köti, a férj vagyontárgya lesz, valamint a nemzetsége, amely befogadta.

A nő elidegenedése abban a társadalomban a legteljesebb, amelynek rendíthetetlen alappillére a család és a magántulajdon. Például a muzulmán világban: a muzulmán társadalom szerkezete feudális; a központi államhatalom soha nem vált olyan erőssé, hogy a különféle törzseket egyesítse és leigázza, a patriarchális törzsfő hatalmát tehát semmiféle más hatalom nem korlátozta. Vallásuk abban a korban keletkezett, amikor az arab nép szakadatlanul hadat viselt, hódított és mélységesen megvetette a nőt. "A férfi felette áll az asszonynak mindama erényeinél fogva, melyek által Isten az elsőbbséget neki adományozta, és mert ő tartja el az asszonyt" - mondja a Korán. Se valóságos hatalma, se vallási tekintélye nem volt itt soha nőnek. A beduin nő keményen dolgozik, szánt, vet, terhet cipel, de éppen ezért a kölcsönös egymásrautaltság köteléke fűzi férjéhez, szabadon járhat-kelhet, fedetlen arccal. A muzulmán nő elfátyolozott arccal ül otthon, a négy fal foglyaként, akármelyik társadalmi rétegbe tartozik is, alig különbözik a rabszolgától. Élénken él még emlékezetemben az a tuniszi, barlanglakó falu, amelynek egyik pincszerű helyiségében négy nő kuporgott: a legöregebb, félszemű, fogatlan, ijesztően aszott, torz arcú feleség csípős füstben lepényeket süttött parázson; a két másik asszony - valamivel fiatalabbak, de nem kevésbé rútak - gyerekeket dajkált egyikük, szoptatott is, a negyedik - egy selyembe, aranyba, ezüstbe bugyolált, pazarul felcicomázott ifjú bálványkép - szövöszéke előtt ült, s gyapjúfonálból takarót szőtt. Alig hagytam el ezt a sötét odút, mely bölcső volt és sírbolt, az immanencia birodalma, amikor a meredek folyosón, mely kivezetett a napvilágra, összetalálkoztam a hazatérő családfővel: talpig fehérben volt, ragyogott a tisztaságtól, mosolya szinte vakított - maga a nap! A piacról jött (ahol más férfiakkal elbeszélgetett a világ dolgairól), hogy pihenésül néhány órát töltsön otthonában, menedékében, a mérhetetlen világ közepén, amelyhez ő hozzátartozott, amelytől nem választotta el semmi. De a három fonnyadt öregasszonynak, s a hozzájuk hasonlóan gyors hervadásra ítélt fiatalasszonynak egész világa holtáig, az a füstös pinceodú lesz, ahonnan csak éjszaka léphet ki, síri csendben, lefátyolozott arccal.

A biblia-korabeli zsidóság erkölcei nagyjában-egészében megegyeztek az arabokéval. A pátriárkák többnejűek, kényük-kedvük szerint taszítják el megunt feleségeiket; az új asszonyt szűzen kell a férjnek megkapnia, szigorú büntetések terhe mellett, a házasságtörő nőt megkövezik, s az asszony sorsa a szakadatlan házi munka, mint ez a "jó asszonyi állapot" bibliai portréjából is kiderül: "... keres gyapjút vagy lent, és megkésztí azokat kezével... És felkelvén még éjjel, edeltél át az ő házának... meg nem aluszik is éjjel az ő világa ... a restségnek étvét nem eszi." De hiába serény és dolgoz, tisztátalannak tekintik, tabukkal veszik körül, nem

tanúskodhat a bíróságon. A prédikátor a legmélyebb undor hangján szól róla: “És találtam én egy dolgot, mely keservesebb a halálnál, tudniillik az olyan asszonyállatot, kinek az ő szíve olyan, mint a tör és mint a vereségek, az ő kezei pedig olyanok, mint a kötelek... ezer közül egy igaz embert találok, de az asszonyállatnak gonoszságát... meg nem esmérhetem.” Férje halála esetén az özvegynek egyik sógorához kellett feleségül mennie, nem ugyan a törvény, de a szokás parancsára.

A levirátus (sógorházasság) sok más keleti népnél is szokásos. Mindenütt, ahol a nő holtáig gyámság alatt van, szükségszerűen felvetődik az özvegyek további sorsa. A legradikálisabb megoldás: feláldozni őket a férj sírján. De az effajta égőáldozatot még Indiában se törvény követelte. Manu törvényei megengedték, hogy a feleség túlélje férjét, az öngyilkosságnak ez a látványos formája előkelő körök divatja volt. Sokkal gyakoribb megoldás, hogy az özvegyet összeházasítják a férj örököseivel. A levirátus olykor többférjűség formáját ölti; hogy a nőt megóvják a bizonytalan özvegyi sorsától, összeházasítják a család összes fiúgyermekével; ez a szokás a nemzetséget is védi a férj esetleges impotenciájának következményeitől. Caesar egyik passzusa alapján feltehető, hogy Britanniában a fivérek osztottak bizonyos számú, közös feleségen.

A patriarchátusnak ez a szigorú alakja nem általános. Babilonban Hammurabbi törvényei bizonyos jogokkal ruházták fel a nőt: részesedhetett az apai örökségből, és apja tartozott hozományt adni neki, amikor kiházasította. Perzsiában többnejűség dívik, a nő feltétlen engedelmisséggel tartozik férjének, akit apja választ ki számára, amint eladósorba kerül; de nagyobb becsben tartják, mint a legtöbb keleti nép körében, a gyerekek az ő felügyelete alá tartoznak hétéves korukig, ha fiúk, férjhezmenetelükig, ha lányok; a vérfertőzés nem tabu, sőt gyakori a testvérházasság. A nő örökölheti férje vagyonának egy részét, ha fia méltatlannak mutatkozott rá; ha “kiváltságos hitves”, s a férj halála idején a legidősebb fiú még nem nagykorú, a férj halála után ő lesz a kiskorú gyerekek gyámja és a vagyon kezelője, felnőtt fiúutód hiányában. A perzsák házassági szabályai bizonyítják a legvilágosabban, milyen fontos a család fő számára az utódlás kérdése. A perzsáknál valószínűleg ötféle házasság létezett: 1. Ha a nő szülei beleegyezésével ment férjhez, “kiváltságos hitves”-nek titulálták; gyerekei a férjet illették meg. 2. Ha a nő egyetlen gyermek volt, elsőszülöttjét visszaadták a nászszülőknek, hogy lányuk helyett lányuk legyen, ezután ő is előlépett “kiváltságos hitves”-sé. 3. Ha egy férfi agglegényként halt meg, családja kiházasított egy idegen nőt, úgy nevezték: “fogadott asszony”; a “fogadott asszony” házasságából származó gyermekek felerészben az elhunytat, felerészben a férjét illették meg. 4. Ha egy gyermektelen özvegy újra férjhez ment, “szolgáló asszony”-nak nevezték, második házasságából származó gyerekei felerészben az elhunyt férj gyermekeinek számítottak. 5. Ha a nő szülei akarata ellenére ment férjhez, addig nem örökölhették utánuk, míg elsőszülött fia hozzá nem adta apjához “kiváltságos hitvesként”; ha a férj ennek megtörténte előtt meghalt, az asszonyt kiskorúnak minősítették, és gyámság alá helyezték. A “fogadott asszony” és “szolgáló asszony” intézménye minden férfinak megadta a lehetőséget, hogy tovább éljen olyan utódokban is, akikhez nem fűzte vérségi kötelék. Ez bizonyítja korábbi állításunk igazát: hogy az utódokhoz tűződő kapcsolatot a férfi találta fel, mégpedig azzal a céllal, hogy véges életét itt e földön és a túlvilágon meghosszabbítsa, önmagát halhatatlanná tegye.

Egyiptomban alakult a nő sorsa a legkedvezőbbben. Az anyaismennők megőrizték tekintélyüket hitvesi szerepükben is, a társadalmi és vallási alapsejt a házaspár volt, a nő a férfi társa és szövetségese. Mágikus ereje olyannyira híján van a rontás minden elemének, hogy a vérfertőzés sem tabu, hűg és hitves gyakran ugyanaz a személy.⁵ A nő jogai azonosak a férfi jogaival: örökölhét, lehet saját vagyona. Ez a kivételesen szerencsés állapot korántsem a véletlen műve: magyarázata az, hogy az ókori Egyiptomban földbirtoka csak a királynak és a két kiváltságos kaszt tagjainak, a papoknak és katonai vezetőknek lehetett; más emberfia csak haszonélvezetre kaphatott földbirtokát, lévén a föld az uralkodó elidegeníthetetlen tulajdona. Nem volt tehát számottevő az öröklés útján továbbadható vagyon, s így a férfinak nem került nagy áldozatába a vagyonon a növel osztozkodni. Nem lévén föld-magántulajdon, a nő megőrizhette emberi méltóságát. Szabadon választhatott férjet, s ha özvegyiségre jutott, kedve szerint mehetett újra férjhez. A férfi Egyiptomban is többnejűségben élt, minden gyereke törvényes utóda volt, de törvényes felesége csak egy, az, akit vallásos szertartással adtak hozzá, a többi rabnő volt és jogfosztott. A fő feleség jogi státuszát nem csorbította a házasság, vagyona továbbra is az övé maradt, szabadon rendelkezett felette. Bocharisz fáraó életbe léptette a föld-magántulajdont, de addigra a nő helyzete úgy megszilárdult, hogy ez a fordulat sem ingathatta meg. Bocharisz megnyitja a szerződések korszakát, azon túl a házastársak jogait is szerződés szabályozza. Háromfajta szerződés volt szokásban. Az első típus, a rabszolgaházassági szerződés révén például a nő a férfi dologi tulajdonába ment át, de olykor kiköthette, hogy az nem vesz maga mellé más ágyasokat; a törvényes feleség változatlanul egyenrangú társa maradt a férfinak, vagyonszösségben élt vele, a férj gyakran szerződésileg kötelezte magát fájdalomdíj fizetésére válás esetén. Ez utóbbi szokás hamarosan egy a nő számára különösen előnyös házassági szerződéstípus kialakulásához vezetett:

a férj adóslevelet állított ki felesége nevére. A házasságtörés súlyos büntetést vont maga után, de mindkét fél szabadon felbonthatta a házasságot. A szerződéskötés gyakorlata erősen korlátozta a többnejűséget, a nők nagy vagyonokat harácsoltak össze és örökítették át gyermekeikre, ami egy plutokrata réteg kialakulásához vezetett. Ptolemaiosz Philopator végül rendeletileg eltiltotta a nőket adásvételi szerződés kötésétől, illetve azt a férj beleegyezéséhez kötötte, vagyis örökös kiskorúságra ítélte az asszonyokat. De még az egyiptomi nők sem voltak soha egyenrangúak társadalmi síkon a férfiakkal, abban a korszakban sem, amikor helyzetük a legkedvezőbb, az antik világban egyedülállóan kiváltságos volt: részt vehettek vallási szertartásokon, a kormányzásban, régensnőként uralkodhattak. De a fáraó mindig férfi volt, és férfiak voltak a papok, katonák is, a nőknek a közéletben csak másodrendű szerep jutott, s a magánéletben egyoldalúan szigorú házastársi hűségre kötelezték őket.

A görög erkölcsök nagyon hasonlítanak a keleti erkölcsőhöz, azzal a különbséggel, hogy náluk nincs többnejűség. Nem tudni, miért. Egy hárem fenntartása valójában mindig is költséges mulatság volt; Kincses Salamon, az Ezeregyéjszaka szultánjai, királyok, törzsfők, dúsgazdag földbirtokosok engedhették csak meg maguknak egy nagy szeráj fényűzését, közönséges halandó beérte három-négy feleséggel, a paraszt legfeljebb kettővel. A vagyont együtt akarták tartani, úgyhogy az elsőszülött fiúnak mindenütt előjoga volt az apai örökségre, Egyiptom kivételével, ahol nem létezett föld-magántulajdon. Ennek következtében bizonyos hierarchia alakult ki a feleségek közt, a fő örökös anyja összehasonlíthatatlanul magasabb rangú volt, mint a többi asszony. Ha saját vagyona, hozománya is volt, férje is emberszámba vette, vallási szertartással kötötte magához, kapcsolatuk kizárólagos volt. Valószínűleg innen eredt az a szokás, hogy a görögök csak egy feleséget ismertek el törvényesnek; valójában a görög polgár kellemes többnejűségben élt, hiszen bármikor felkereshette - házón kívül - a hetérákat, házón belül a rabszolganőket, kedvét töltendő. "Vannak hetéráink szellemünk örömeire, paliagáink testünk örömeire, és hitvesünk, hogy fiaikat szüljön nekünk" - mondta Demoszthenész. A paliaga helyettesítette az úr ágyában az úrnőt, ha beteg volt, rosszul volt, másállapotban volt vagy gyermekágyban feküdt: a günekaion tulajdonképpen nem sokban különbözött a háremtől. Az athéni nő ki sem mozdulhatott az asszonyházból, magaviseletét szigorú törvények szabályozták, külön erre a célra rendszeresített hivatalnokok felügyeltek rá. Élete végéig kiskorú, mások gyámkodnak felette: apja, férje, a férj örököse vagy ennek híján az állam képviselői, a közhivatalnokok útján; adják-veszik, mint bármely árucikket; a mindenkori gyám rendelkezik személyével és vagyonával, és gyámi jogait tetszése szerint másra ruházhatja; az apa örökbe adhatja vagy kiházásíthatja, a férj eltaszíthatja, más férjnek engedve őt át. A törvény elrendelte, hogy a lánynak hozományt kell adni, s ha a házasság felbomlik, azt a férjnek teljes egészében vissza kell fizetnie; rendkívüli esetekben megengedte, hogy a nő kérje a válást, de ezzel ki is merült a társadalom nyújtotta védelem. Mondanunk sem kell, hogy a vagyon teljes egészében a fiúgyermekre szállt, a hozomány nem a nőt megillető örökrész, hanem gyámjára kirótt szolgáltatás volt. Annyi haszna mégis volt a hozomány intézményének, hogy az özvegy nem jutott vagyontárgyként a férj örököseinek a kezére, hanem visszatérhetett szülei gyámhatalma alá.

A fiági örökösödésen alapuló társadalmak örök problémája, hogy kire szálljon a vagyon, ha nincs fiú utód. A görögök ezért vezették be az epikleratusz intézményét: a lányörökös - epiklerosz - köteles volt férjhez menni legidősebb apai ágú férfi rokonához; ilyen módon az apai ághoz tartozó utódokra szálltak mindazok a javak, amelyeket a lány apjától örökölt, a vagyon a nemzetség tulajdonában maradt. Valójában nem is örökös volt a nő, csak örökös szülő gépezet; ez a szabály testestől-lelkestől kiszolgáltatta a család elsőszülött férfi tagjának, aki legtöbbször öregember volt.

Minthogy a nő elnyomatásának legfőbb oka a férfinak az a törekvése, hogy a család továbbélését biztosítsa, s a családi vagyont együtt tartsa, minél szabadabb a családtól, annál inkább enyhül elnyomatása; ha az adott társadalom elutasítja a magántulajdont, tagadja a családot, a nő helyzete alapvetően jobbra fordul. A közösségi rendben élő Spárta volt az egyetlen városállam, ahol a női egyenjogúság szinte maradéktalanul megvalósult. Lányok, fiúk azonos nevelésben részesültek, az asszony nem volt a férj otthonának foglya; férje csak lopva, éjjelente látogathatta meg, s a feleségét oly kevéssé mondhatta tulajdonának, hogy az eugenika jogán más férfi bármikor magának követelhette. A házasságtörés fogalma is ismeretlen ott, ahol nincs örökösödés; a gyermekek gyámja a városállam, s a nők nem féltékenyen őrzött rabszolgái egy-egy férfinak; vagy megfordítva úgy is mondhatjuk, hogy a spártai polgárnak nem volt felesége, és nem voltak saját utódai, mert nem volt magántulajdona. A nők eleget tettek anyai kötelességüknek, mint a férfiak katonai kötelességüknek; de állampolgári kötelességük teljesítésén túl senki és semmi nem korlátozta szabadságukat.

A szabad nőknél és a nemzetség tulajdonát képező rabszolganőknél kívül - az előbbiekről már beszéltünk, az utóbbiak a családfő személyes tulajdonának számítottak – voltak Görögországban prostituáltak is. A primitív népek kétfajta prostitúciót ismertek: a vendégarbársági prostitúciót - a házigazda köteles volt átengedni feleségét a hozzá betérő utazónak, valószínűleg a vallás parancsára; és a szakrális prostitúciót, amelynek célja a termékenység titkos erőinek felszabadítása volt, a közösség hasznára. A klasszikus ókorban is tovább éltek ezek a szokások. Hérodotosz elmondja, hogy az i. e. V. században Babilonban minden nő köteles volt életében egyszer odaadnia magát egy idegen férfinak, Mylitta templomában, pénzért: a kapott pénzdarabot beszolgáltatta a templom kincstárának, maga pedig hazatért, hogy erényes asszonyként éljen tovább. A vallásos jellegű prostitúció napjainkig fennmaradt Egyiptomban és Indiában: az egyiptomi almehek és indiai bajadérok - táncosnők, énekesnők - külön, megbecsült kasztot alkotnak. A szakrális prostitúció utóbb többnyire közönséges prostitúcióvá züllött - például Egyiptomban, Indiában, Kelet-Ázsiában -, minthogy a papi kaszt ezen a révén nagy bevételhez jutott. A zsidóknál volt példa a mai értelemben vett prostitúcióra is. Görögországban, főként a tengerparton, a szigeteken és azokban a városokban, ahol sok idegen fordult meg, voltak templomok, ahol a vándorokat "vendégszerető fiatal lányok" fogadták - Pindarosz nevezi így őket; a kapott pénzt a templom, azaz a papok céljaira, és - közvetve - saját eltartásukra fordították. Valójában a tengerészek, utazók nemi ínségét aknázták ki, képmutatón erkölcsös formában, a többi közt például Korinthusban: ez tulajdonképpen közönséges prostitúció. Szólón intézményesíti a prostitúciót. Ázsiában rabszolganőket vásároltak, bezárja őket az athéni Aphrodité-templom mellett, a kikötőtől nem messze felépített diktérionokba, amelyek élére pornotroposzokat, gazdasági felügyelőket állít: a lányok munkabért kaptak, a haszon az államé volt. Ezt követően sorra nyílnak a kapaileiák, a magánkézben levő bordélyházak: cégérük egy vörös priaposz. Nemcsak rabszolgányokkal dolgoznak, hamarosan szegénysorsú görög nők is jelentkeznek felvételre. A diktérionokat olyannyira szükséges intézménynek tekintették, hogy menedékjoggal ruházták fel. A bordélyházak lakóit azonban közmegvetés sújtja, jogfosztottak, gyerekeik nem kötelesek őket eltartani, feltűnő, tarka, virágcsozor-díszes ruhát kell viselniük, s a hajukat kötelesek sáfrány színűre festeni. A diktérionok foglyai mellett működtek szabad kurtizánok is. Háromfajta kurtizán volt: a dikteriádák körülbelül a mai bárcás utcanőknek feleltek meg; az auletridák táncosnők és fuvolások voltak; a hetérák rendszerint Korinthusból jöttek, félvilági nők, Görögország legtekintélyesebb férfiaihoz hivatalos barátnői; társadalmi szerepük megfelelt a mai "társasági hölgy" szerepének. A dikteriádák felszabadított rabszolgák vagy alacsony sorsú görögök lányai voltak, általában nyomorúságosan éltek, a kerítő, kerítő-nők könyörtelenül kizsákmányolták őket. Az auletridák gyakran tekintélyes vagyonra tettek szert művészi tehetségük kamatoztatásával; a leghíresebb közülük Lamia volt, Egyiptom uralkodójának, Ptolemaiosznak, majd az őt legyőző Demetriosz Poliorketosz macedón királynak a szeretője. A hetérákról tudjuk, hogy nem egy közülük osztozott hírneves barátja dicsőségében. A férfiak egyenrangú félként kezelték őket és szívesen érintkeztek velük; a hetéra ugyanis a maga ura volt, szabadon rendelkezett vagyonával, amellet okos volt, művelt és tehetséges. A társadalmon kívül élt, a család kötelékét lerázta, következképp a férfitől sem függött: ezért látja őt a férfi magához hasonlóknak, majdnem magával egyenrangúnak. Aszpázia, Laisz, Phrúné példája bizonyítja, milyen magasan fölötté állt a felszabadult nő a tisztas családanyának.

E néhány, ragyogó kivételtől eltekintve a görög nő félig-meddig rabszolgasorban él, és még békétlenkedni sincs joga, legfeljebb Aszpázia tiltakozik olykor, és nagyobb szenvedéllyel Szapphó. Homérosz művei őrzik a régmúlt hőskor halvány emlékét, amikor a nőknek is volt még valamicske tekintélyük, de már nála is goromba szóval visszaküldik a harcosok feleségüket a günekaionba, ha szólni mernek. Hésziodosz is hasonló megvetéssel beszél a nőkről: "Aki asszonyban bíz, tolvajra bízta a becsületét." A klasszikus fénykor a nőt könyörtelenül bezárja a günekaion négy fala közé. "A legjobb asszony az, akiről a legkevesebb szó esik" - mondta Periklész. Platón kíváncsi tartaná, hogy a matrónák tanácsa részt vegyen a köztársaság igazgatásában, és hogy a lányokat szabadabb szellemben neveljék, de ő kivétel, Arisztophanész ki is gúnyolja érte; a Lüsizisztratában egy férj azt válaszolja feleségének, aki őt közügyekről faggatja: "Mi közöd hozzá? Hallgass, vagy eltángállak... Rökkád peregjen, ne a nyelved." Arisztotelész a közvéleménynek ad hangot, amikor kijelenti, hogy a nőt fogyatékoságai teszik nővé, miért is illő és szükséges, hogy négy fái között éljen, a férfi jogára alatt.

A görög nő, sanyarú sorsa ellenére, a görög férfi gyűlöletének és megvetésének tárgya. Arkhilokhosz már az i. e. VII. században maró epigrammákat írt a nőnem ellen. Amorgai Szimonidész azt vallja, hogy: "Isten minden teremtményei közül az asszony a legcudarabb; ha olykor hasznosnak vélné is egyiket-másikat, mind csak arra jó, hogy megkeserítse férjeura életét." Hipponax így nyilatkozik: "Életed során kétszer leled örömet feleségedben: esküvője és temetése napján." Leggonoszabbul az iónok gúnyolják a nőket, a milétoszi történetekben; hogy csak a legismertebbre hivatkozunk, például az epheszosi özvegy históriájában. Leggyakrabban azt hánnyák ebben a

korban a nők szemére, hogy lusták, házsártosak, költekezők - vagyis hogy éppen a legfőbb asszonyi erények hiányoznak belőlük. "Sok szörnyeteg él a föld hátán s a tengerben, de a legeslegsörnyűbb minden szörnyek között az asszony" - írja Menandrosz. "Az asszony holtig tartó nyavalyánk." Attól fogva pedig, hogy a hozomány intézménye valamelyest helyreállítja a nők tekintélyét, a férfiak nem győznek a nő arcátlanágáról panaszkodni; ez Arisztophanész és még inkább Menandrosz kedvelt témája. "Boszorkányt vettem a nyakamba. És miért? A hozományáért. Feleségül vettem őt a földéért, házáért, s Apollónra mondom, nincs ennél súlyosabb balvégzet..." "Átkozott legyen, aki a házasságot kitalálta, átkozott a második, harmadik, negyedik és mind a többi férfi, aki az első férj példáját követte." - "Tudod-e, mit cselekszel, ha szegény létedre gazdag nőt hozol a házhoz? örökös rabszolgaságra és szegénységre kárhoztatod magad ..." A görög nőt szűkebb pórázon tartották, hogysem erkölceit gáncs érhetne volna; nem hűtlenségeért átkozzák. A házaselet terhét, nyűgét érzik a görög férfiak elviselhetetlennek. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy a görög nő - jogfosztottsága és alárendelt helyzete ellenére - fontos szerepet töltött be a házban, és volt némi tekintélye is; megtehetette, hogy ne engedelmeskedjék, bár engedelmességre szánták, hogy férjét perpatvarral, könnyekkel, fecsegéssel gyötörje, szidalmakkal illesse; a házasság a nőt megalázta, rabszolgaságra ítélte, de a férjet is rabságra kárhoztatta. A görög polgár életének megkeserítője a házi perpatvar, a házsártos feleség; efeletti elkeseredése ölt mintegy testet Xantippé alakjában.

A római nő történetét család és állam ellentéte határozza meg. Az etruszk társadalom anyajogú, és - feltehetően még a római királyság korában is - exogám: a matriarchátus velejárójaként a latin királyok hatalma nem öröklődik apáról fiúra. Több mint valószínű, hogy Tarquinius halála után felülkerekedik az apajog: ebben az időben a társadalom alapja a földbirtok, a magántulajdon és a család. A nőt szigorúan alárendelik a vagyonnak, tehát a család érdekeinek, a törvény annyira sem oltalmazza, mint a görög nőt; tehetetlen tűr és örökös szolgálat a sorsa. Természetesen kirekesztik a közéletből, szigorúan tilos "férfitiszségeket" betöltenie, magánjogilag élete végéig kiskorú marad. Nem mondják ki egyenesen, hogy nincs joga apai örökségre, de kerülő úton megakadályozzák, hogy rendelkezék vagyonrészével: gyámság alá helyezik. "A gyámságot a gyámok érdekeinek védelmére találták ki - mondja Gaius -, hogy a nő, akinek reménybeli örökösei, meg ne foszthassa őket örökségüktől végrendelete által, illetve, hogy ne is csorbíthassa örökrészüket a vagyon elajándékozása vagy eladósodás következményeként." Első helyen az apa a gyám, apa híján a gyámság átszáll a férfiági vérrokonokra. Férjhezmenetelkor a nő "férje kezére" jut. Háromféle házasság volt: a conferratio, azaz a vallásos szertartással megpecsételt házasságkötés; az új házasság tönköltyelépényt áldoztak Jupiter Capitolinusnak a fiamén dialis jelenlétében; a coemptio, fiktív adásvételi szerződés, melynek értelmében a plebejus apa eladta (mancipálta) lányát a férjnek; és az egyévi együttélésből fakadó usus. Mindhárom házassági típus "cum manu" értendő, azaz a férj lép gyámként az apa, illetve az agnatusok (férfirokonok) helyébe, felesége személyével és vagyonával úgy rendelkezik, mintha az a lánya lenne. De mert a római nő egyszerre tagja az apai nemzetségnek és férje nemzetségének, már a "leges XII tabularum" (tizenként törvénytábla) korában hatásköri villongás támad körülötte, s ez válik későbbi törvényes emancipációjának kiindulópontjává. A cum manu házasság ugyanis elűti a vagyont az asszony fiági rokonainak a kezéről. Ennek elkerülésére, az apai nemzetség érdekeinek védelmében jön létre a házasság új formája, a sine manu, melyben a férj csupán az asszony személye fölött nyer hatalmat, vagyonával változatlanul az agnatus rendelkezett; de a férjnek még ezt a hatalmat is meg kell osztania a páter familiasszal, aki továbbra is teljhatalommal uralkodik lánya felett. Külön családi törvényszék léte bizonyítja, és az apa között felmerülő vitás kérdések tisztázására; ez az intézmény módot ad az asszonynak arra, hogy apja ellenében férjéhez, férje ellenében apjához fellebbezzon; nem egyetlen ember tulajdona többé. Egyébként, bár a gens hatalma igen nagy, mint ezt éppen az említett, állami bíróságoktól független törvényszék léte bizonyítja, feje, a páter familias mindenekelőtt honpolgár; hatalma elvben korlátlan a család felett, kénye-kedve szerint uralkodik feleségén, gyermekein, de azok mégsem igazán az ő tulajdona, inkább úgy mondhatnók, hogy ő kormányozza életüket, de a közjó kíváncsai szerint; az asszony, aki gyermekeket szül, házi munkát végez, s nemegyszer a földet is műveli, hasznos tagja a közösségnek, általános tisztelet övezi. Itt is találkozunk azzal a figyelemreméltó körülménnyel, mely a nő történelme során ismételtelen igazolódik: hogy valóságos helyzetét elsősorban nem jogi státusza határozza meg, hanem sokkal inkább gazdasági szerepe; az is megessik, hogy elvont jogi szabadsága fordított arányban áll tényleges szabadságával. A római nőt a törvény jobban elnyomja, mint a görögöt, mégis sokkal inkább szerves része a társadalomnak; odahaza az átriumban székel, a ház középpontjában, nem a günekaion homályában, ő felügyel a rabszolgák munkájára, az ő dolga a gyermekek nevelése, s ezen a révén gyakran felnőtt korukban is befolyása alatt tartja őket; osztozik férje gondjaiban, munkájában, társtulajdonosa a családi vagyonnak; a házassági fogadalom szövege: "Ubi tu Gaius, ego Gaia" nem üres frázis; a matrónát dominának, úrnőnek szólítják, s a házat valóban úrnőként kormányozza, áldozatot mutathat be isteneinek, nem szolgálója, élettársa férjének, a kettejüket összefűző kötelék olyannyira szent és sérthetetlen,

hogy öt évszázad alatt egyetlen példát sem tudunk válsásra. A római nő nem ül otthon, négy fal közé bezárva: eljár lakomákra, ünnepekre, színházba, az utcán utat engednek neki a férfiak, consulok és lictorok félreállnak az útjából. A mondák jelentős történelmi szereppel ruházzák fel: ki ne ismerné Virginia, Lucretia vagy a szabin nők történetét? Coriolanus enged anyja és felesége könyörgésének; Licinius állítólag felesége sugallatára alkotta meg a róla elnevezett törvényt, a római demokrácia alaptörvényét; Cornelia acélozza meg fiait, a Gracchusok lelkét. "A világon mindenütt a férfi kormányozza a nőt - mondta Cato -, mi kormányozzuk a világot, s lám, bennünket asszonyaink kormányoznak."

Idővel a római nő jogi státusza is idomul tényleges helyzetéhez. A patrícius oligarchia korszakában minden egyes páter familias teljhatalmú fejedelem a köztársaság keretein belül, de mihelyt a központi államhatalom megerősödik, harcba száll a hatalmas nemzetségekkel, hogy gögjüket letörje s a további vagyonszaporítást megakadályozza. A családi bíróságokat kiszorítja az állami törvénykezés. És a nő egyre több és egyre fontosabb jogokat nyer el. Kezdetben négyfajta hatalom korlátozta szabadságát: apja és férje rendelkezett személye felett, gyámjai vagy a manus vagyona felett. Az állam kihasználja apa és férj ellentétét, s mindkettejük jogait megnyirbálja; állami törvényszékre ruházza az ítélkezés jogát házasságtörési, vallási stb. ügyekben. Hasonlóképpen szünteti meg a gyámok és a manus jogát: egyiket kijátssza a másik ellen. A gyámok érdekében már korábban különválasztották a manus és a férj jogait; utóbb a nők a manus intézményét arra használják fel, hogy gyámjaiktól megszabaduljanak: vagy úgy, hogy névházasságot kötnek, vagy úgy, hogy apjuktól, illetve az államtól új, engedékenyebb gyám kinevezését kérik. A császárok rendeletileg eltörlik a gyámság intézményét. Egyidejűleg új és hatékony biztosítékot kap a nő függetlensége megvédésére: apját törvény kötelezi rá, hogy hozományt adjon lányának, s a hozomány az asszony tulajdona, nem a férjé, mi több, a házasság felbomlása esetén nem kerül az agnatus kezére; a nő egyik pillanatról a másikra kényszerítheti a férjét, hogy visszafizesse, egyszerűen azáltal, hogy elválik, azaz a markában tartja. "A hozományért eladta hatalmát" - mondja a római férjről Plautus. A köztársaság utolsó éveiben törvény mondja ki, hogy az anyát az apával egyenlő gyermeki tisztelet illeti meg: gyermekeinek maga lehet gyámja, ha árvaságra jutnak, illetve ha az apa züllött életű. Hadrianus alatt egy szenátusi rendelet (senatus consultum Velleianum) arra is feljogosítja a nőt, hogy ha legalább három gyermek anyja, elhunyt rokona után örökölhessen egyenesági leszármazottak és végrendelet hiányában. Marcus Aurelius alatt éri el a római családjog fejlődése a csúcspontját: i. sz. 178-tól az anya után első helyen gyermekei örökölnek, apai férfi rokonaikat megelőzve; a család ettől fogva a vérségi köteléken (a "coniunctio sanguinis" elvén) nyugszik, az anya egyenrangú az apával, a lány ugyanúgy örököl, mint fiútestvérei.

Csak hogy a római jog alakulásában egy, az itt ismertetett fejlődéssel ellentétes folyamat is megfigyelhető: a központi hatalom függetleníti a nőt családjától, de egyben saját gyámsága alá vonja, s több vonatkozásban is korlátozza jogait. Ha a nő egyszerre lehetne gazdag és független, veszedelmes hatalomra tenne szert; az állam tehát igyekszik egyik kezével visszavenni, amit a másikkal adott. A fényűzést betiltó lex Oppiát akkor szavazta meg a szenátus, amikor Hannibál fenyegette Rómát; a veszély múltán a nők kérték a törvény eltörlését, Cato egy híres beszédében a törvény fenntartása mellett emelt szót, de alulmaradt a matrónákkal szemben, akik testületileg tüntettek a fórumon. Egymás után születtek az újabb, és újabb törvényjavaslatok és tervezetek, annál szigorúbbak, minél inkább lazultak az erkölcsök, de azon túl, hogy jócskán szaporították a kihágások és csalások számát, eredményre nemigen vezettek. Egyedül az a szenátusi rendelet ért cél, amelyik eltiltotta a nőket attól, hogy "másért kezeskedjenek", azaz hogy harmadik személlyé), szerződést kössenek, jóformán teljesen megfosztván őket jogi cselekvőképességüktől. A törvény tehát éppen akkor nyilvánítja a női nemet jogilag alacsonyabb rendűnek, amikor a nő egyénileg és a gyakorlatban szinte teljesen egyenjogúvá vált a férfival; újabb figyelemreméltó példája ez a fentebb említett, tipikus férfi önigazolási módszernek; ha nem korlátozhatják többé a nő jogait leányi, hitvesi, testvéri minőségében, a női nemtől tagadják meg az egyenjogúsítást, azon a jogcímen, hogy "a nő, neméből következően, balga és bizonytalan ítéletű".

A római nők valóban nem a legokosabban éltek újonnan elnyert szabadságukkal; de az is igaz, hogy lehetőségeik értelmes kihasználásától törvényileg tiltották el őket. Két ellentétes áramlat sodrában evickél a római nő: az individualista áramlat függetleníti a családtól, az etatista örökösen beavatkozik egyéni életébe, örökölhét, tekintélye a családban egyenlő az apáéval, végrendelkezhet, a hozomány intézménye megóvjá a férj zsarnokságától, akkor válik el, amikor akar, és ahhoz megy feleségül, akihez tetszik, de mert energiáinak pozitív irányú felhasználásában meggátolják, emancipációja negatív eredményekkel jár. Gazdasági függetlensége merőben elvont, minthogy nem párosul politikai és jogi cselekvőképességgel; a római nők nem cselekedhetnek, tehát tüntetnek, zsivajogva előzőnlík a várost, megostromolják a hivatalokat, összeesküvéseket szönek, rendeleteket kényszerítenek ki, polgárháborúra uszítanak, nagy hűhóval kivonulnak a Magna Mater szobrát, és végighurcolják a Tiberis-parton, a keleti istenségek kultuszát honosítva meg Rómában. 114-ben kitör a Vesta-

szüzek botránya, a testületet feloszlatják. A közelet és a közéleti virtus elérhetetlen a nők számára, a hajdankori matrónai erények a család felbomlásával elavultak, haszontalanná váltak, de semmiféle új erkölcs nem kínálkozik helyettük. A nők két megoldás között választhatnak: vagy makacsul őrzik ősanyáik hagyományait, vagy elvetnek mindenfajta erkölcsi szabályt. Az első század végén, második század elején még sok nő ugyanúgy társa és szövetségese férjének, mint a köztársaság korában: Plotina osztozik Traianus felelősségében és dicsőségében, a híres-nevezetes Sablnát jó cselekedeteiért még életében istennővé avatják és szobrokat állítanak neki; Tiberius császársága idején Sextia önként követi a halálba férjét, Aemilius Scarrust, Pascea pedig Pomponius Labeust. Paulina azon pillanatban vágja fel ereit, amelyben férje, Seneca; Arria híres mondását a "Poete, non dolet"-et (Poetusom, nem fáj) ifjabb Plinius örököltette meg. Martialis lelkesen dicsőíti Claudia Rufinát, Virginiát, Sulpiciát, mint feddhetetlen erkölcsű hitveseket és önfeláldozó anyákat. De sok nő nem akar gyereket, sűrűn változtatja férjeit; és mert a házasságtörést továbbra is törvény tiltja, olyan matrónák is akadnak, akik prostituáltakká nyilvánítják magukat, hogy korlátlanul űzhessék kicsapongásaikat.⁶

Korábban a római irodalom mindig tisztelettel szólt a nőkről; ezekben az években válnak a satíráirók céltábláivá. A satíráírók egyébként most sem általában a női nemet támadják, hanem saját koruk asszonyait. Iuvenalis szemükre lobbantja, hogy paráznák, torkosak, megrója őket, mert belekotnyeleskednek a férfiak dolgába: politizálnak, periratokat tanulmányoznak, grammaticusokkal és rétorokkal vitáznak, és a vadászatért, kocsiversenyekért, vívásért, birkózásért rajongnak. Tagadhatatlan, hogy a római nő főként az élvezethajhászásban és a züllésben méltó versenytársa a férfinak, de többre, magasabbra nem is törekedhet, hiányos neveltetése folytán, és mert egyébként sem tűzhet ki maga elé értelmes célokat, lévén számára minden hasznos tevékenység tilos. A régi, köztársasági idők matrónájának volt helye a nap alatt, de őt a törvényes jogok hiánya és a gazdasági függés kötötte gúzsba; a hanyatló kor római asszonya az ál-emancipált nő prototípusa; szabad, de mert világának egyedüli urai változatlanul a férfiak, szabadsága tartalmatlan.

NEGYEDIK FEJEZET

A nő társadalmi helyzetének alakulása nem folyamatos evolúció. A barbár népek betörései alapjaiban ingatják meg a római civilizációt. A római jog maga is átalakul, a kereszténység, vagyis az új ideológia hatására, s a következő évszázadokban a barbárok törvényei diadalmaskodnak. Gyökeresen átalakul a gazdasági, társadalmi és politikai élet, és a nő súlyosan megsínyli a változást.

A keresztény ideológiának nem kis szerepe van a nő elnyomatásában. Az evangélium hirdette könyörületességből jut ugyan valamicske a nőknek, ahogy a leprásoknak is; az új hit leglángolóbb hívei kezdetben éppen a kisemberek, a rabszolgák és a nők sorából kerülnek ki. A kereszténység őskorában meglehetősen tiszteletnek örvend a nő, ha kész vakon engedelmeskedni az egyház parancsainak; példaképpé válhat a vértanúság által, csakúgy, mint a férfi, s vallási szertartásokban is közreműködhet, bár másodrendű szerepben; a "diakonisszák" kizárólag világi feladatokat láthatnak el, mint például betegápolás vagy alamiznaosztás a szűkölködőknek. Keresztény felfogás szerint a házasság intézményének alapja a felek kölcsönös hűsége, de a férfi magától értetődően ura és parancsolója asszonyának; Szent Pál ülteti át a zsidóság eltökélten nőellenes felfogását a kereszténységbe. Szent Pál szerénységre és szeméremre inti a nőket, és azt hirdeti, az Ő- és Újtestamentumra hivatkozva, hogy az asszonyi állapot ura a férfi. "Mert nem a férjfiú vagyon az asszonyi állatból, hanem az asszonyi állat a férjfiúból. Mert nem is a férjfiú teremtett az asszonyi állatért, hanem az asszonyi állat a férjfiúért." És másutt: "Azért miképpen az Anyaszentegyház alá vettett a Krisztusnak, azonképpen az asszony állatok is az ő férjeiknek mindenekben." Ha a test a kárhozat edénye - márpedig a keresztény vallás ezt tanítja -, mi más lehet a nő, mint a legfélelmesebb ördögi kísértés?" Tertullianus így ír a nőkről: "A sátán kapuja vagy te, ó asszonyi állat. Te vitted kárhozatba azt, akit a sátán nem mert szemtől szembe megkörmökeezni, miattad halt Isten fia kínhalált a kereszten: bizony mondom, úgy illenék, hogy holtodig talpig gyászban, megtépett köntösben járt közöttünk." És Szent Ambrus: "Éva vitte Ádámot bűnre, nem Évát Ádám. Ügy illő tehát, hogy uraként tisztelje az asszonyi állat azt, aki miatta esett bűnbe." És Aranyszájú Szent János: "Minden fenevadak közt nincs fenébb egy sem az asszonyi állatnál." A IV. században, amikor a kánonjog kialakul, a házasságot az emberi gyarlóságnak tett engedménynek s az igaz keresztényi tisztasággal összeférhetetlennek tekintik. "Nosza, fogjunk fejszét a házasság meddő fájának gyökerére" - írja Szent Jeromos. Az asszony kárhozatos voltát még erőteljesebben hangsúlyozzák az egyházi írók attól fogva, hogy IV. Gergely bevezeti a papi cölibátust: az egyházatyák mind fertelmesnek bélyegzik az asszonyi állatot. Szent Tamás is az ő szellemükben

cselekszik, amikor kijelenti, hogy a nő "véletlen" és tökéletlen lény, "elrontott ember". "A férjfiú az asszony feje, valamiképpen Krisztus a férjfiú feje" - írja. "Az asszonyi állat öröktől fogva arra rendeltetett, hogy a férjfiú uralkodjék felette, maga feje után nem bírván cselekedni."

A kánonjog nem is tűr meg más házassági rendszert, mint azt, amely a nőt jogilag és gazdaságilag cselekvőképtelenségre kárhoztatja. Nemcsak a hivatalviseléstől tiltják el, tanúskodnia is tilos, szava a bíróság előtt érvénytelen. A császárok váltakozó mértékben engedtek az egyházatyák befolyásának: Justinianus törvényei megbecsülik a nőt anyai és hitvesi mivoltában, de egyben e két hivatásához láncolják; jogi cselekvőképtelensége nem neméből, hanem a családon belül elfoglalt helyzetéből fakad. A válás tilos, a házasságkötés szertartása kötelezően nyilvános és ünnepélyes; az anyának az apával egyenlő hatalma van gyermekei felett, és ugyanúgy örökölhet is utánuk; ha férje meghal, ő lesz a gyermekek törvényes gyámja. A senatus consultum Velleianumot hatályon kívül helyezik. A nő képviselheti harmadik személy érdekeit, bár férje nevében nem köthet szerződést; hozománya elidegeníthetetlené válik, az a gyermekek családi jussa, s az asszony nem rendelkezik vele többé szabadon.

Ezekre a törvényekre rakódnak rá a germán hagyományok mindazokon a területeken, amelyeket a barbárok előzőnlöttek. A germán szokások sajátosságok. Törzsfőnököt csak háború idejére választottak, békeidőben a család független közösség volt - valószínűleg átmenet a nőági vérrokonra alapuló klán és a fiági rokonságra épült nemzetség között. Az anya bátyja ugyanúgy családfőnek számított, mint az apa, és mindketten egyforma hatalommal uralkodtak lánygyermekükön, illetve unokahúgaikon. Olyan társadalomban, melyben a jog egyedüli forrása a nyers erő, a nő gyakorlatilag cselekvőképtelen, bár a kettős családi hatalom folytán rendelkezett bizonyos garantált jogokkal: függő helyzetben élt, de tisztelték; a férj megvásárolta, de a vételár az ő tulajdonába került, s özvegyi járadékául szolgált, apja ezen felül még hozományt is adott neki, megillette bizonyos rész az apai örökségből, s ha szüleit megölték, a vérdíjból. A germánok monogámiában éltek, a házasságtörést szigorúan büntették, a házasságot tisztelték. A nő holtig kiskorú, de férjéhez szoros életársi kötelék fűzi. "Békében, háborúban osztozik sorsában, vele él, vele hal" - írja Tacitus. A germán nő elkísérte férjét a csatába is, élelmet hordott a harcosoknak, jelenlétével tüzelte őket. Ha előzvegyült, az elhunyt férj hatalmának egy része rá szállt. Tehetetlensége csupán testi gyengeségének következménye, erkölcsileg nem tekintik alacsonyabb rendű lénynek. Tudunk germán papnőkről és prófétanőkről, ami valószínűvé teszi, hogy a nők műveltebbek voltak a férfiaknál. Későbbi hagyatéki okmányokban a nőket megillető vagyontárgyak közt ékszerek és könyvek szerepelnek.

A germán hagyomány uralkodik végig a középkoron. A nőt teljhatalommal kormányozza apja vagy férje: Clovis-korában örökös gyámság alatt áll, csak hogy a frankok szakítottak a szigorú germán házassági erkölcsökkel, a Merovingok és Karolingok uralkodása alatt általános a poligámia, a házassághoz nem kell a nő beleegyezése, s a férj szabadon rendelkezik személyével; bármikor eltaszíthatja, általában úgy bánik vele, mint szolgálójával. Törvényes védelmet csak mint a férj tulajdona és gyermekeinek anyja élvez. Aki "szajhának" nevezi, és nem tudja rábizonyítani, hogy valóban az, tizenötször akkora bírságot fizet az injú-riáért, mint ha férfit sértett volna meg; férjes asszony elrablása ugyanolyan súlyos bűnnek számít, mint egy szabad férfi megölése; tizenötötől harminc sou-ig terjedő pénzbüntetést fizet az, aki egy férjes nő karját megszorítja; az abortusz tilos, büntetése 100 sou, terhes nő vérdíja négyszerese a szabad férfiéénak, s az az asszony, aki bizonyítottan termékeny, háromszor annyit ér, mint egy szabad férfi, de ha meddővé válik a nő, nem ér egy fityinget sem; ha rabszolgához megy feleségül, törvényen kívül helyezi magát, szülei akár meg is ölhetik. Nem jogi személy. De a központi államhatalom erősödése nagyjából ugyanazt a folyamatot indítja el, mint az ókori Rómában: a jogilag cselekvőképtelenek - gyermekek és nők - feletti gyámkodás joga a családfőről átszáll az államra. Nagy Károly magára ruházza a mundiumot (gyámhatalmat). Kezdetben csak olyan esetekben, amikor a nő elvesztette természetes gyámjait, később azonban a családi gyámhatalom egészét saját kezébe összpontosítja, de ez a változás sem szabadítja fel jogilag a frank nőt. A mundium terheket is ró a gyámra; köteles gyámleánya érdekeit képviselni; a központi gondviselés a nőt ugyanolyan elnyomott sorsra ítéli, mint a régi.

A kora középkor társadalmi megrázkódtatásai nyomán kialakuló és megszilárduló feudalizmusban meglehetősen bizonytalan a nő helyzete és sorsa. A feudális jogrendet köz- és magánjog, hűbéri és egyéni tulajdonjog kusza összefonódása jellemzi. Ezért van az, hogy a feudalizmus váltakozva hol felemeli, hol lealázza a nőt. Kezdetben minden személyi jogot megtagadnak tőle, mert politikailag cselekvőképtelen. Ugyanis a XI. századig a társadalmi rend alapja kizárólagosan a nyers erőszak, a földesúri tulajdonjog a fegyverek hatalmán nyugszik. A feudum - hűbértartás - jogászai meghatározás szerint "olyan földbirtok, amelyet katonai szolgálat fejében kap a tulajdonosa"; a nőnek tehát nem lehet hűbértartása, mert katonai szolgálatra alkalmatlan. Helyzete

csak akkor változik, amikor a birtok örökletessé, családi tulajdonná válik; mint láttuk, a germánoknál élt az anyajog némi maradványa, férfi örökösök híján a lány is jussolhatott. Ezért ismeri el a feudalizmus a XI. században a nő örökösödési jogát. De mert még mindig katonai szolgálatra kötelezik a hűbéreseket, a nő sorsa nem javul azáltal, hogy örökössé lépett elő; változatlanul szüksége van férfi gyámra. Ezt a szerepet rendszeren a férj tölti be, őt illeti az investitúra, a feudum, s a birtok haszonélvezete. Akárcsak a görög epiklerosz, a nő nem a föld valódi tulajdonosa, pusztán eszköz a birtok átörökítésére, korántsem nagykorúsodott, sőt inkább úgy tetszik, mintha a birtok nyelné el; nem egyéb a birtok ingatlan tartozékánál. A birtok már nem a családé, mint a római nemzetségek korában, hanem a hűbérúré; a nő maga is a hűbérúr tulajdona. Az választ számára férjet; ha gyermekeket szül, inkább a hűbér-urat ajándékozza meg velük, semmint tulajdon férjét: felnőve a hűbérúr hűbéresei lesznek, az ő birtokait védik. A nő tehát a birtok foglya, s a hűbérúr rabszolgája férje révén, akit "védelméül" fölé rendelték: sorsa olyan keserves, mint tán egyetlen másik korban sem. Egy örökös nő - az egy birtok plusz egy várkastély; a kérők marakodnak a zsákmányon, s a lányt sokszor tizenkét éves fejjel vagy még zsebében korábban odaajándékozza apja vagy hűbérura egy nemesnek. Aki sokszor házasodik, megsokszorozza birtokait; napirenden van az asszonyok eltaszítása, s az egyház álszent képpel áldását adja rá: a rokonházasság ugyanis tilos hetediziglen, és a vérrokonság mellett rokoni kapcsolatnak számítanak olyan, merőben szellemi kötelékek is, mint a keresztanyaság, keresztapaság; mindig található ürügy a házasság érvénytelenítésére; a XI. században sok nőt négy-öttször is eltaszított a férje. Az özvegy kénytelen rögtön új urat keresni. Az ófrancia hősregékben Nagy Károly egy-ültő helyében kihásztja összes Hispániában elesett hűbéreseinek Özvegyeit; Gerard de Vienne-nél a burgundiai hercegnő maga követel új férjet a császártól: "Férjem halott, de mire jó a gyász? ... Férj helyett férjet adj, nagyhatalmút, ki inségem orvosolja, birtokaimat megoltalmazza." Hősköltemények egész sorában zsarnoki önkénnyel dönt a király vagy a hűbérúr a lányok, özvegyek sorsáról. Az is kiderül a költeményekből, hogy a férj a lehető legkíméletlenebbül bánt feleségével; bántalmazta, arcul csapta, haját cibálta, ütötte-verte; Beaumanoir, a XIII. század híres jogtudósa nagy művében beéri azzal a kikötéssel, hogy a férj "ésszerűen büntesse" feleségét. Ez a harcias társadalom mélyen megveti a női nemet. A lovag legkisebb gondja a hölgy, a ló összehasonlíthatatlanul drágább kincs a szemében. A lovagi költeményekben mindig az ifjú szűz a kezdeményező, nem a férfi. Férjes asszonytól a legszigorúbb hűséget követelik meg, viszonzás nélkül, s a férj kirekeszti voltaképpen életéből. "Átkozott legyen a lovag, ki bajvívás előtt egy hölgytől kér tanácsot." És Renaud de Montauban így beszél az asszonyokhoz: "Térjete meg tarkára pingált, aranyozott termetekbe, üljete meg a sutban, egyetek, igyatok, selymet fessetek, de a mi dolgunkba bele ne üssétek az orrokat. Mi pallost, acélt forgatunk a csatákon. Az asszony neve: hallgass!" Elvértve akad egy-egy nő, aki nő léte a férfiak kemény életmódját választja. Lovaglással, testgyakorlatokkal, vadászattal tölti lánykorát, nem művelődik és nem ismer szemérmet, maga fogadja a vár vendégeit, maga ügyel fel lakomáknál, maga készíti el fürdővizüket, s hogy jobban aludjanak, "meglapogatja" őket; asszony korában nagyvadakra vadászik, hosszú és fáradságos zarándoklatokra indul, férje távollétében fegyverrel védi a birtokot. Az ilyen nagyasszonyokat általános csodálat övezi, mert úgy viselkednek, mint a férfiak: haszonlesőek, hűségök, kegyetlenek, elnyomják hűbéreseiket. Regék és krónikák őrzik emléküket; Aubie várúrnő magasabb tornyot építtetett, mint akárki az országban, és mihelyt a torony elkészült, lefejeztette építészét, hogy titkát el ne árulhassa; elűzte birtokairól férjét; a férj visszalopódzott és megölte. Roger de Montgomerri úr felesége, Mabilie sorra koldusbotra juttatta vazallusait; azok összefogtak ellene, s büntetésül fejét vették. I. Henrik angol király törvénytelen lánya, Julienne, apja ellenében védte Breteuil várát, s nem átalta apját törbe csalni, amiért az kegyetlenül megbüntette. De az ilyen és hasonló esetek kivételszámba mennek. A várúr felesége rendszeren azzal tölti napjait, hogy sző-fon, imádkozik, férjét várja és unatkozik.

Elterjedt hiedelem, hogy a mediterrán partokon született lovagi szerelem jótékonyan hatott a nő sorsára. Eredetire nézve különféle, egymásnak ellentmondó feltevések születtek: egyesek szerint az "amour courtois" a várúrnő és ifjú hűbéresei kapcsolatából keletkezett, mások a katharr eretnekségből és a Szűz Mária-kultuszból eredeztetik, s vannak olyanok is, akik szerint a profán szerelem általában az istenimádatban gyökeredzik. Az úgynevezett "szerelmi törvényszékek" talán soha nem is léteztek. Ellenben tény, hogy az egyház úgy érezte, a bűnös Évával szemben fel kell magasztalni a Megváltó Anyját, az egyensúly helyreállítása céljából: a Mária-kultusz úgy fellángol a XIII. században, hogy jogosan mondhatták: "Isten nemet cserélt." Egyfelől kibontakozik egy vallásos eredetű nőkultusz. Másrészt a kastélybeli élet kényszerű tétlensége módot ad a nemes hölgyeknek a társalgás, társaságbeli illem, csevegés, valamint a költészet élvezésére és felvirágoztatására; művelt hölgyek, mint például Valenciai Beatrix vagy Marié de Francé, Aquitaniai Alienor lánya, Navarrai Blanka és sokan mások költőket hívnak meg udvarukba; beköszönt, előbb Délen, majd Északon is, a kultúra új virágkora, mely a nőket újfajta hódolattal övezi. A "lovagi szerelmet" szokás plátói szerelemnek beállítani. Chrestien de Troies - nyilván

patrónája kedvét keresve - száműzte költeményeiből a házasságtörő szerelmet, egyetlen vétkes szerelmespárja Lancelot és Guenièvre. A valóságban a feudális férj az asszony gyámja és zsarnoka, a nő tehát csakis a házasságon kívül keresheti a szerelmet; a lovagi szerelemmel kárpótolja magát az uralkodó, barbár erkölcsökért. "A modern értelemben vett szerelmi viszony az ókorban csak a hivatalos társadalmon kívül fordul elő - írja Engels. - ... Ahol a szerelemnek csak kezdetét ismerő ókor abbahagyta, ott kezd el a középkor: a házasságtörésnél." És csakugyan: míg a házasság intézménye fennáll, a szerelem mindig is házasságtörés formájában jelentkezik majd.

A lovagi szerelem valójában csak enyhíti a nő sorsát, de nem változtatja meg. A nő emancipációja nem következhet be ideológiai tényezők - mint például a vallás vagy a költészet - hatására; a nő merőben másfajta okoknak köszönheti, hogy a középkor végén némi tért nyer. A királyi hatalom ekkor kerekedik felül a nagy hűbéreseken, s jócskán megnyirbálja a hűbérúri jogokat; egyebek közt megvonja a hűbérúrtól azt a jogot, hogy tetszése szerint döntsön hűbéresei házasságáról, továbbá, hogy gyámi minőségében őt illesse meg azoknak a hűbérbirtokoknak a haszonélvezete, amelyek örökösei felett gyámkodik. A gyámi tisztség nem hajt többé hasznot, s attól fogva, hogy a hűbéri szolgáltatás egyszerű pénzdóvává válik, eltűnik a gyámi viszony is. A nő alkalmatlan volt katonai szolgálatra, de adófizetésre éppúgy képes, mint a férfi: a feudum átalakul családi birtokká, semmi se indokolja többé, hogy a két nem közt különbséget tegyenek. Németországban, Svájcban, Itáliában a nők ugyan továbbra is örökös gyámság alatt maradnak, de Franciaország tudomásul veszi - Beaumanoirral szólva -, hogy "egy lány ér annyit, mint egy fiú". Az ősi germán szokás egy bajnok oltalma alá helyezte a nőt; de ha nincs többé szüksége védelmezőre, felesleges a gyám oltalma is: a női nem, mint olyan, nem jogfosztott többé. A hajadon és az özvegyasszony egyenjogú a férfival, szabadon gyakorolja földesúri jogait, maga kormányozza hűbérbirtokát: igazságot szolgáltat, szerződéseket köt, törvényt szab. Olykor még katonai feladatokra is vállalkozik: maga vezényli csapatát, részt vesz ütközetekben; Jeanne d'Arc előtt is akadt jó néhány női kapitány; az orléans-i szűz meglepte, de a legkevésbé sem botránkoztatta meg kortársait.

A nő teljes felszabadulása ellen azonban annyi tényező hat, hogy egyszerre sosem szűnik meg valamennyi; a testi erő hiánya nem számít többé, de a nő alárendelése a házasságon belül továbbra is társadalmi érdek. A férji hatalom túléli a feudális rendszert. Az a paradox helyzet áll elő - s ez mindmáig fennmaradt -, hogy azok a nők a leginkább jogfosztottak, akik a legszervesebben épültek be a társadalomba. A feudalizmus utolsó korszakában csakúgy, mint a korai, katonai jellegű feudalizmusban, a házasság a férj gyámi hatalmát jelenti a feleség fölött. A kialakuló polgárság is átveszi a feudalizmus házassági hagyományait. Női egyenjogúság, a szokásjog és a feudális jog szerint egyaránt, kizárólag a házasság keretein kívül létezhet: a hajadon vagy az özvegy jogai azonosak a férfiakéval, de a férjes asszony továbbra is férje gyámhatalma és vesszeje alá esik; a férjnek joga van őt megfenyíteni, magatartását, kapcsolatait, levelezését ellenőrizni; vagyonával tetszése szerint rendelkezik, és pedig nem külön szerződés, hanem a házasságkötés pusztán ténye következtében. "Mihelyest a házasság megkötöttet - mondja Beaumanoir -, egyik s másik fél jószága a frigy által mindenestül közössé lesz." A nemesség és polgárság mindenképpen a vagyon érdekeit tartja szem előtt, s azt a legbiztosabban úgy lehet megóvni, ha egy kézben marad. Nem azért rendelik alá a feleséget a férjnek, mert a nőt mint nőt önálló cselekvésre képtelennek tartják; ha egyéb megfontolások nem tiltják, készséggel elismerik a nők jogi cselekvőképességét. A férjes asszonyt a magántulajdon érdekeinek áldozzák fel, a középkortól napjainkig. Figyelemreméltó körülmény, hogy az asszony alávetettsége annál teljesebb, minél nagyobb a férj kezében összpontosult vagyon; a nő függése mindig is az uralkodó osztályokon belül volt a legszigorúbb. A nagybirtokos családok többsége máig patriarkális jellegű; minél vitathatatlanabbnak tudja a férfi saját gazdasági és társadalmi hatalmát, annál nagyobb méltósággal játssza a páter familias szerepét. A közös szegénység viszont mellérendeléssé alakítja a házastársi köteleket. Nem a feudalizmus és nem is az egyház műve a nő felszabadítása. A patriarkális család igenis a jobbagság kialakulásával változik valóságos házastársi együttéléssé. A jobbagság is, felesége is nincstelen, egyebet nem mondhatnak magukénak, mint a közös házat, bútorokat, szerszámokat; miért is törekedne a jobbagság férj arra, hogy semmitlen feleségét hatalma alá hajtassa? Viszont a közös munka és az érdekazonosság a parasztasszonyt ténylegesen férje élettársává emeli. A szegénység megmarad a jobbagság eltörlése után is; kis falusi közösségekben, kisiparos körökben férj és feleség egyenrangú, az asszony nem vagyontárgy és nem cseléd, ezt a fényűzést csak gazdag ember engedheti meg magának, a szegény ember tudja, hogy kölcsönösen egymásra utaltak ő és élettársa; a nőt a szabad munka teszi független emberré, gazdasági és társadalmi tényezővé. A kézművesek, kiskereskedők, parasztok társadalmát az jellemzi középkori komédiáink, adomáink tükrében, hogy a férjnek egyetlen előjoga van: eltáncgálhatja a feleségét, de az asszony furfanggal küzd a nyers erő ellen, és a harc kimenetele végső soron rendesen döntetlen. A gazdag hölgy ellenben szabadságával fizet henye életéért.

A középkor folyamán a nő még magáénak mondhatott bizonyos jogokat: részt vehetett falugyűléseken, a rendi országgyűlés ösválasztói összejövetelein; férje csak a közös ingó vagyoni fölött rendelkezett kénye-kedve szerint, ingatlan vagyontárgyak elidegenítéséhez az asszony beleegyezése is szükséges volt. A XVI. században új jogszabályokat iktatnak törvénybe, melyek aztán az Ancien Régime bukásáig érvényben maradnak. Eddigre kivesztek a feudális szokások utolsó maradványai is, a nőt nem védi többé semmi a férfi ama törekvésével szemben, hogy végleg otthonához láncolja. Korlátlanul érvényesül a nőellenes római jog hatása; gúnyiratok tömege támadja szenvedélyesen a női nemet ostobaságáért és állhatatlanságáért; de ez a közhangulat nem kiváltó oka a törvénynek, hanem következménye, utólagos igazolása - jellegzetesen emberi dolog azt tenni, amit kellemes, és utólag keresni hozzá jogcímet. Visszaállítják a senatus consultum Velleianumot, mely a nőt minden polgárjogi cselekvőképesességétől megfosztotta; ami az apai örökrészt illeti, a tekintetben eleve másodrangú várományossá degradálta az elsőszülött privilégiuma és a férfi örökösök elsőbbsége. A lány apja gyámhatalma alatt áll, aki rendszeren kolostorba küldi, ha nem akarja férjhez adni. A lányanya indíthat apasági keresetet, de a legtöbb, amire számíthat, a szülés költségeinek megtérülése és csekélyke gyermektartási díj; a házasságkötés a férj jogára alá helyezi a nőt, a férfi választja meg a család lakhelyét, ő kormányozza a család életét; ha asszonyát házasságtörésen kapja, eltaszíthatja, kolostorba küldheti, sőt elfogatóparancsot is kieszközölhet ellene, és bezáráthatja a Bastille-ba; egyedül a férjnek van joga okmányokat aláírni. Amit a nő hoz a közösbbe, hozományának számít, úgy, ahogy azt a rómaiak értelmezték, de mert a házasság felbonthatatlan, a férjnek meg kell halnia ahhoz, hogy a nő valóban rendelkezék saját vagyonával. Még a gyermekei is inkább az apjuké, semmint az övé, mint valamikor régen, az Eumeniszek korában; az asszony "megajándékozza" velük férjét; anyai hatalma összehasonlíthatatlanul csekélyebb, mint az apáé. Napóleon így is érvel: az asszony, aki férjét gyermekkel ajándékozza meg, éppúgy férje tulajdona, mint a körtefa a kert tulajdonosáé. Az Ancien Régime végéig ez marad a francia asszony jogi státusza. A senatus consultum Velleianumot lassan megszünteti a joggyakorlat, de majd csak a Code Napóleon törli el, s az is csak részlegesen. Nem jobb a nő helyzete más országokban sem, sőt. Sok helyütt fennmarad a gyámság intézménye, a férjes asszony mindenütt egyformán jogfosztott és az uralkodó erkölcs mindenütt egyformán szigorú. Az európai törvénykönyvek kivétel nélkül a kánonjogra, a római jogra és a germán jogszokásokra épülnek, tehát szükségszerűen hátrányosak a nőre; mindenütt van család és magántulajdon, és a jogalkotás e két intézmény érdekeit szolgálja.

És mindezekben az országokban kialakul a prostitúció is, egyenes következményeként a "tisztességes asszony" családon belüli helyzetének. A társadalom képmutatón kiveti magából a prostituáltakat, holott roppant fontos társadalmi funkciót töltenek be. A kereszténység megvetésével sújtja, de szükséges rossznak tekinti a prostitúciót. "Töröld el a bordélyházakat - s nyomban eszeveszett bujálkodás zavarja meg a község rendjét" - írja Szent Ágoston. S az ő nyomában Szent Tamás, a De régimmé principum (A fejedelmek uralkodásáról) IV. kötetének teológus szerzője: "Oszd ki a község kebeléből a rossz nőket - s ímhol különb különbféle nyavalyákkal fertetteti azt a kicsapongás. Olyképpen tekintsd a szajhákat a községben, valamint a kloákát a palotában: temesd be a kloákát, s legott mocsoknak és fertelemnek helye leszen a palota." A korai középkorban uralkodó, roppant szabad erkölcsök folytán nem volt szükség örömlányokra, de amint a polgári család és a szigorú monogámia kialakul, a férfinak nem maradt más választása, mint otthonán kívül keresni a testi örömeit.

Ilyen körülmények között érthetően ritka kivétel az a nő, akinek sikerül valamit tenni, vagy egyszerűen csak megnyilatkozni is: a dolgozó néprétegek körében semmissé teszi ugyan a két nem közti rangkülönbséget a gazdasági elnyomatás, de egyben el is zárja az egyén érvényesülésének minden útját; a nemesek és a polgárok körében a nő neméből következően jogfosztott, parazita életet él és műveletlen; kivételes körülmények kellene hozzá, hogy egy nő képes legyen konkrét célt maga elé tűzni, s azt megvalósítani. Csakis királynők és szentek kapnak környezetüktől annyi támogatást - az előbbiek isten kegyelméből, az utóbbiak világraszóló erényeik fejében -, hogy a férfiakkal egy sorba küzdhessék fel magukat. A többi nő sorsa: hallgass és engedelmeskedj! Christine de Pisan ritka és szerencsés kivétel, és még őt is özvegyi állapota és a sok gyerek gondja, azaz a kényszer vitte rá, hogy kenyerét tollával próbálja megkeresni.

A középkor emberének véleménye a nőkről vajmi kevésbé hízelgő. A lovagi költészet égis magasztalja ugyan a szerelmet, egyre-másra jelennek meg a különféle Ars amatoriák (A szerelem művészete), a többi közt André de Chapelain ilyen című költeménye és a híres Róza regénye, amelyben Guillaume de Lorris az ifjú lovagokat a hölgyek szolgálatára buzdítja. De ezzel a trubadúr hatást mutató lovagi költészettel szemben áll egy másik, polgári ihletű irodalom, mely a nőt kaján rosszindulattal támadja: bökkversek, tréfák, elbeszélő költemények egész sora hánytorgatja fel lustaságukat, kacérságukat, falánkságukat. A nő legádázabb ellenségei a klerikusok, ők a házasságot magát fogják perbe. Az egyház a házasságot a szentségek sorába iktatta, tulajdon legjobb fiait mégis eltiltotta tőle: ebből az ellentmondásból hajt ki a Quere des femmes (A "nők pöre").

A XV. század végéig szakadatlanul folyik a pör. A *Quinze joyes du mariage* (A házasság tizenöt örömei) szerzője hosszan ecseteli a szerencsétlen férjek keserveit. Ugyanerről a témáról Eustache Deschamps végeérhetetlen poémát költ. Ez idő tájt robban ki a *QuereUe du roman de la Rose* (A Rózsa-regény vitája). S most fordul elő először a történelem során, hogy nő fog tollat neme védelmében: Christine de Pisán vitába száll a klerikusokkal *Épître au Dieu d'amour* (Episztola a szerelem istenéhez) című írásában. A klerikusok egyre másra ríposztznak Jean de Meung védelmében. De Christine fegyvertársra talál a párizsi egyetem kancellárja, Gerson személyében, aki traktátumot ír a nők védelmében, mégpedig francia nyelven, hogy minél szélesebb közönséghez szóljon. Martin le Franc beveti az ütközetbe olvashatatlan művét, a *Hölgyek kalauzát*, amely még kétszáz évvel később is közkézen forog. És Christine is megszólal újra. Legfőbb követelése, hogy engedjék a nőket is művelődni: "Hahogy azt kívánna a szokás, hogy a leánygyermekeket is iskolába adjuk, valamint a fiúgyermekeket, s ott mindazon böltsességekre oktattassanak, valamint a fiúk, tsak úgy megtanulnák s megértenék a legelmésb mesterségeket és böl-tsességeket is, valamint amazok."

A nőknek valójában nem sok közük van a pörhöz, legfeljebb közvetve érinti őket. A vitázó felek egyikének sem jut eszébe a nők helyzetének megváltoztatását követelni. A vita tulajdonképpeni tárgya: házaselet és cölibátus ellentmondása. Vagyis férfiügy ez, minden ízében, kiváltó oka pedig az egyház kétértelmű magatartása a házasság kérdésében. Az ellentmondást Luther oldja féljé azáltal hogy eltörli a papi cölibátust. A nő sorsán ez az irodalmi perpatvar jöttányit sem változtat. A versek, bohózatok gúnyt űznek ugyan a társadalom adott berendezkedéséből, de a változtatás leghalványabb szándéka nélkül, kicsúfolják az asszonyokat, de ártó szándék nélkül. A lovagi költészet piedesztálra állítja a Nőt: de az effajta nőkultusz egyáltalán nem hat, nem is hathat a nőnem egyenjogúsítása irányában. A "pör" járulékos társadalmi jelenség: tükrözi, de nem módosítja a társadalmi tudatállapotot.

Említettük már, hogy a nő jogi státusza alig változik a XV. század elejétől a XIX. századig; valóságos helyzete az uralkodó osztályon belül annál inkább. Az olasz reneszánsz az individualizmus kora, s mint ilyen, kedvez az erős egyéniségek érvényesülésének, nemre való tekintet nélkül. E kornak vannak nagyhatalmú női uralkodói, mint például Aragóniai Johanna, Nápolyi Johanna, Izabella d'Este; női szerencselovagjai és kalandos életű nő-condottierei, akik férfi módra harcolnak. Más olasz nők műveltségükkel és tehetségükkel tűnnek ki, mint például Isara Nogara, Veronica Gambara, Gaspara Stampa, Vittoria Colonna, Michelangelo barátnője és főként Lucrecia Tornabuoni, Lorenzo és Giulio Medici anyja, aki írt is, egyebek közt himnuszokat, meg egy Szűz Mária és Keresztelő Szent János életét. E kiváló nők többsége kurtizán: mesterségük gyakorlása révén aránylag sokan váltak közülük anyagilag függetlenné, s az az erkölcsi szabadság, amelyben éltek, felszabadítólag hatott szellemükre; a férfiak hódolattal tekintettek fel rájuk; irodalmi és filozófiai stúdiumokat folytattak, művészeket pártfogoltak, sokszor maguk is írtak vagy festettek: Isabella di Luna, Catarina di San Celso, vagy Imperia, aki költő és zenészerző volt egy személyben, Aszpázia és Phrúné hagyományát eleveníti fel. De sok olasz nő összetéveszti a szabadságot a szabadossággal: a korabeli olasz kurtizánok és nagyúri hölgyek kicsapongásai, bűnei legendássá váltak.

És az elkövetkezendő századokban is a szabadosság marad a szabadság fő formája mindazon nők számára, akiket rangjuk vagy vagyonuk túlemel a közérköls korlátain; a nők túlnyomó többsége eközben ugyanolyan szigorú erkölcsi normáknak alávetve él továbbra is, mint a középkorban.

A XVII. században fellendül a társaselet, terjed a műveltség, a nők fontos szerepet játszanak a társaságban; éppen mert kirekesztették őket a világ formálásából, bőven jut idejük csevegésre, a művészetek és az irodalom istápolására: rendszeres tanulásra egyiknek sem volt alkalm, műveltségüket beszélgetésekből, olvasmányaikból, magántanárok leckéiből, nyilvános előadások meghallgatásából merítik, de ez a műveltség sokszorosan felülmúlja férjük tudását. Mademoiselle de Gournay, Madame de Rambouillet, Mademoiselle de Scudéry, Madame de La Fayette, Madame de Sévigné Franciaország-szerte nagy tekintélynek örvend; hasonló hírnévre tesz szert külföldön Erzsébet hercegnő, Krisztina királynő vagy Schurman kisasszony, aki az egész korabeli tudóstársadalommal levelez.

A XVIII. században még nagyobb szabadságra és függetlenségre tesznek szert az előkelő asszonyok. Az uralkodó erkölcsi normák elyben mit sem enyhültek, a lányokat alig tanítják valamire, és megkérdéztük nélkül adják férjhez vagy küldik kolostorba őket. A polgárság, a feltörekvő osztály hatalma megszilárdul, s ez az osztály rideg erkölcsöt kényszerít a férjes nőre. Az arisztokrácia hanyatlása ezzel szemben szinte korlátlan szabadossággal ajándékozza meg a nagyúri hölgyeket, s példájuk átragad a polgárság felső rétegére is: a nők kitörnek a kolostor és a családi otthonok sáncai mögül. A nagy többség számára megint csak negatív és elvont a

szabadság, ők beérik az élvhajhászással. De értelmes és becsúgyó nők találnak módot és teret a cselekvésre. Virágzik a társasági élet; közismert alakjai Madame de Geoffrin, Madame du Deffand, Mademoiselle de Lespinasse, Madame d'Épinay, Madame de Tencin; ők az írók mecénásai, múzsái és leghálásabb közönsége; sokan közülük nemcsak passzív élvezői, de művelői is az irodalomnak, filozófiának, természettudományoknak. S a társaságbeli hölgyek mellett ott vannak a nem kevésbé híres színésznők, széplányok is: Sophie Arnould, Julie Talma, Adrienne Le-couvreur.

Általában az Ancien Régime egész korszaka alatt a kulturális terület a leginkább hozzáférhető a tennivágyó nők számára. De egy sem akad köztük, aki nagyságra egy Dantével vagy Shakespeare-rel versenyezhetne; e tény magyarázata nyilvánvalóan a női sors általános szűkösségében keresendő. A kultúra mindig is egy szűk és kiváltságos női réteg osztályrésze volt csupán, a nagy tömeghez nem jutott el, s a férfi zsenik gyakran éppen a tömegből válnak ki; és még a legkiváltságosabb helyzetű nők is lépten-nyomon olyan akadályokba botlottak, amelyek elzárták előlük a csúcsokra vezető utat. Szent Teréznek vagy Katalin cárnőnek kellett ahhoz születni, hogy egy nő korlátlanul kibontakoztathassa képességeit; ezer és egy körülmény esküdött össze a nő író ellen. Szellemes könyvecskéjében az *A room of one's own*ban (Saját szoba) Virginia Woolf megírta, milyen sorsra jutott volna Shakespeare húga, ha lett volna húga. Mialatt bátyja a latin nyelv, grammatika, logika alapelemeivel ismerkedett a kollégiumban, ő otthon kukszolt volna, a legsötétebb tudatlanságra ítélve; mialatt fivére vadászgatott, messzire elkészült hazulról, a környék asszonyaival szerelmeskedett, ő rongyos ruhát foltozott volna, szülői felügyelet alatt; s ha lett volna benne annyi mersz, hogy bátyja példáját követve felruccanjon Londonba szerencsét próbálni, akkor sem vihette volna soha odáig, hogy önálló kenyérkereső váljék belőle: vagy erővel hazavittette és férjhez adta volna a családjá, vagy elbukott volna, s megbecstelenítve, elhagyatva az öngyilkosságba menekült volna. Legjobb esetben olyasfajta vidám prostituálttá válhatott volna, amilyennek Moll Flanderst rajzolta Defoe, de semmiképp nem szervezhetett volna színésztrüppöt és nem írhatott volna drámákat Angliában a nő írókat mindig is oszthatatlan ellenszenv fogadta, jegyzi meg Virginia Woolf. Johnson doktor "két lábon járó kutyá"-hoz hasonlította őket: "nem éppen épületes látvány, de meglepő". Művészeknek fontosabb a világ véleménye, mint akárki másnak, s a nő még náluk is kiszolgáltatottabb; gondoljuk csak el, mekkora erőpróba számára pusztán az is, hogy kénytelen szembe helyezkedni a közvéleménnyel; ez a harc gyakran felemészti egész erejét. A XVII. század végén akadt egy gyermektelen angol arisztokrata hölgy, Lady Winhilsea, aki vállalta a nagy kockázatot, és írásra adta a fejét: művének nem egy részlete érzékeny költői lélekre vall, de ez a lélek a gyűlölet, a harag és a félelem martaléka:

Jaj az asszonynak, ki tollat ragad

Femhéjázás vétkének bélyegét

Sütik rá és bűnére nincs bocsánat.

Mint láttuk, Franciaországban valamivel kedvezőbb a nő helyzete, mint másutt, a társasélet és a kultúráját felvirágzása folytán. A társadalom óriási többsége persze még Franciaországban is élesen elítéli a "kékharisnyákat".

A század gondolkodóinak a véleménye megoszlik. Egy 1774-ben, Amszterdamban megjelent Vitairat az asszonyi állat lelkéről kijelenti, hogy az "asszonyi állat a férfiú kedvéért teremtetvén, kivész ama napon, mikor a világ vége eljövend, mivelhogy teremtese célját betöltvén, hiábavalóvá válik, ahonnan is világosan kitetszik, hogy nem bír halhatatlan lélekkel". Rousseau, aki e tekintetben a polgárság szószólójává csap fel, az idézett szerzőnél valamivel kevésbé radikális fogalmazásban, de vele egybehangzóan ugyancsak a férjhezmenetelt és az anyaságot tartja a nő egyedüli hivatásának. "A nőnevelésnek a férfiak igényeit kell szolgálni ... A nő arra született, hogy alávesse magát a férfinak, és eltúrje szeszélyeit." Pedig a XVIII. század demokratikus és individualista eszményei kedveznek a nőknek: a filozófusok többsége a férfival egyenrangú emberi lénynek látja. Voltaire felháborodik a női nemet sújtó igazságtalanságon. Diderot úgy véli, hogy alacsonyabbrendűségük a társadalom műve. "Ó, hogy szánlak benneteket, asszonyok!" -kiált fel. És azt mondja: "Szokásaink és törvényeink kegyetlensége összefogott a természet kegyetlenségével a nők ellen. Úgy bántunk velük, mintha oktan lények lennének." Montesquieu-nek paradox módon az a véleménye, hogy a nő a magánéletben alá kell rendelni a férfinak, de a közéletben tág teret kell nyitni előtte. "Ész és természet ellen való, hogy a nő legyen az úr a házban, de nem az, hogy egy birodalmat kormányozzon ..." Helvetius kifejti, hogy a nő abszurd neveltetése teszi szellemileg alacsonyabb rendűvé; d'Alembert ugyanerre a következtetésre jut. Erre a korra esik a gazdasági feminizmus első, bártortalan

jelentkezése: Madame de Cirey írása. De Mercier az egyetlen, aki *Tableau de Paris* (Párizs képe) című tanulmányában a nőkérdés lényegére tapintva felveti a női munka problémáját. Felháborodik a munkásnők nyomorán, kijelenti, hogy a nőt a férfiéval egyenlő jogok illetik meg, és megvédi a női nemet a hagyományos férfi vádakkal szemben: “Sokszor elmondták, hogy a nők... híjával vannak az igazságérzetnek, hogy inkább érzelmeikre, semmint eszükre hallgatnak ... De nem a természet, hanem neveltetésük, társadalmi helyzetük tette és teszi őket a férfaitól különbözővé ...”

ÖTÖDIK FEJEZET

Azt hihetnők, hogy a francia forradalom gyökeres változást hoz a nő sorsában. Szó sincs róla. Ez a minden ízében polgári forradalom messzemenően tiszteletben tartotta a polgári intézményeket és értékrendet, amellet hogy mindenestül férfiak műve. Nem győzzük hangsúlyozni, hogy az Ancien Régime egész ideje alatt a dolgozó néposztályok asszonyai voltak mindent összevéve viszonylag a leginkább függetlenek. Joguk volt kenyérkereső foglalkozást űzni és kereskedni. Részt vettek az osztálytársadalmi termelésben, mint varrónők, mosónők, fémcsiszolónők, elárusítónők; egy részük hazavitte a munkát, a többi kis műhelyekben dolgozott. Anyagilag függetlenek, tehát erkölcsileg is szabadok; a negyedik rend asszonya eljárhat szórakozni, inni, testével majdnem ugyanolyan szabadon rendelkezik, mint egy férfi; ha férjnél van, a férfi szövetségese és egyenrangú társa. Szexuálisan nem elnyomott, csak gazdaságilag az. Faluhelyen a parasztasszony ugyanúgy kiveszi részét a közös munkából, mint akárki, mégis úgy bánnak vele, mint egy cseléddel, gyakran le se ülhet férjével és fiaival egy asztalhoz, pedig náluk is többet dolgozik, miközben viseli az anyaság terheit is. De mert a parasztnak mégis szüksége van a feleségére, akárcsak az antik földműves társadalmakban, tiszteli asszonyát; közösek a gondjaik, érdekeik, vagyonuk, a nőnek szava és tekintélye van a házban.

Ezek a nehéz életű nők most előléphettek volna, jogokat követelhettek volna, de évszázadok folyamán a vérükbe ivódott az alázat és a félsz: a rendi országgyűléshez benyújtott felterjesztések között jóformán alig akad speciális női követelés, s ami van, az sem megy túl azon, hogy “a férfiakat tiltsák el a hagyományosan női mesterségnek számító iparok űzésétől”. A munkásnők, munkáslányok embereikkel válllvetve tüntetnek, s vesznek részt utcai forrongásokban; ők vonulnak ki Versailles-ba “a pékért, péknéért és a kis pékinasért”. De a forradalom gépezetét nem a nép irányítja, gyümölcseit nem ő szüreteli. Néhány polgárnő - mint például Madame Roland, Lucile Desmoulins, Théroigne de Méricourt - lelkes hívőül szegődik a szabadság ügyének, s egy közülük - Charlotte Corday - új irányt szab az események folyásának, Marat meggyilkolásával. Itt-ott feminista megmozdulásokra is akad példa. Olympe de Gouges 1789-ben azt javasolja, hogy a Nyilatkozat az emberi jogokról mintájára fogadjanak el egy Nyilatkozatot “a nők jogairól”, mely eltörölné a férfinem összes privilégiumát. Hasonló gondolatokra bukkanhatunk az 1790-ben megjelent Motion de la pauvre Jacotte-ban (Szegény Jacotte indítványa) és más hasonló röpiratokban, de a feminista törekvések, Condorcet támogatása ellenére, hamvukba halnak, és Olympe vérpadon végzi. Újságja, az *Impatient* (Türelmetlen) alig néhány számot ér meg, s kérész életű a többi női lap is. A női forradalmi klubok többsége fuzionál férfi klubokkal. 1793. brumaire 28-án Rose Lacombe színésznő, a Republikánus és Forradalmár Nők Szövetségének elnöke egy nőküldöttség élén erővel behatol a Főtanács üléstermébe; “Hogy nem átallok nemetekből kivetközni, férfivá változni? - dörgi Chaumette főügyész, és szavait mintha egyenesen Szent Pál vagy Szent Tamás sugallná. - (A természet) az parancsolta a nőnek: légy nő. Gondozd gyermekedet, tartsd rendben otthonodat, viseld el az anyaság fáradalmait: ez a te hivatásod.” A nőt kitiltják a Tanács üléseiről, és nemsokára a klubokból is, ahol éppen kezdtek volna beletanulni a politikába. 1790-ben eltörölték a fiú örökösök és az elsőszülött privilégiumát, törvény mondta ki, hogy lányok, fiúk ezentúl egyenlő arányban részesednek az örökségből. 1792-ben törvénybe iktatják a válást, enyhítve a házassági kötelék szigorán. Sovány eredményi A polgárnők nem egymással szolidárisak, hanem saját családjukkal, s már csak azért sem szerveződhetnek külön csoporttá, mely képes lenne jogait kivívni; gazdasági létük - élődsi lét. Látjuk tehát, hogy a munkás- és parasztnőket, akik nő létükre képesek lettek volna aktív részt vállalni az eseményekben, osztályalapon ütötték el a cselekvés lehetőségétől, azokat viszont, akik az uralkodó osztályhoz tartoztak, nemi hovatartozásuk alapján. Csakis a dolgozó nő vívhatja ki azokat a jogokat, amelyeket a nemesi vagy polgári, de mindenképpen parazita nőréteg nem vívhatott ki, és ő is csak akkor, amikor a hatalom a dolgozó osztályok kezébe kerül.

Míg tart a forradalom felszámolása, a nők bizonyos anarchikus szabadságot élveznek. De mihelyt helyreáll a rend, szigorú alávetettség lesz újra osztályrészük. Franciaország ekkor előbbre tart a nőkérdés megoldásában,

mint más országok, de a nő jogi státuszát - a mai francia nő szerencsétlenségére - egy katonai diktatúra alakítja ki; a Code Napoléon száz évre rögzíti a nő helyzetét, és erősen késlelteti egyenjogúsodását. Napoléon a nőben kizárólag az anyát tiszteli, mint a katonák általában, de a polgári forradalom hű örököseként óvakodik megbolygatni a társadalom adott szerkezetét azáltal, hogy az anyát a hitves fölé helyezze. Törvényei eltiltják a lányanyát apasági kereset indításától, és általában kegyetlenül bánnak el vele is, a törvénytelen gyerekekkel is. De a férjes asszonyon se segít sokat anyai méltósága. A feudális paradoxon változatlanul fennmarad. A fiatal lány és a férjes asszony nem számít teljesjogú polgárnak, nem viselhet tisztséget, nem lehet ügyvéd vagy törvényes gyám. A magányos, nem férjezett nő ellenben teljes jogú állampolgár: a házasság továbbra is együtt jár a médiummal. A nő engedelmességgel tartozik férjének; ha a férj házasságtörésen kapja, kérheti a bűnös asszony bebörtönzését, és elválhat tőle, ha tetten éri, és megöli a csábítót, a törvény szerint felmenthető; a házasságtörő férj ezzel szemben legfeljebb pénzbírsággal sújtható, azzal is csak akkor, ha ágyastársát a családi otthonba hozta, s ez az egyetlen indok, amellyel a nő a házasság felbontását kérheti. A család lakhelyét a férj választja meg, gyermekei fölött összehasonlíthatatlanul nagyobb a hatalma, mint az anyának; hozzájárulása nélkül a nő semminemű anyagi kötelezettséget nem vállalhat, kivéve, ha kereskedelmi vállalkozást igazgat. A férji hatalom egyaránt kiterjed az asszony személyére és vagyonára.

A XIX. századi jogalkotás tovább szigorítja a napóleoni törvénykönyv rideg rendelkezéseit; többek között megfosztja a férjes nőt vagyona átruházásának vagy elidegenítésének jogától is. 1826-ban a Bourbon-restauráció megtiltja és az 1848-as Alkotmányozó Nemzetgyűlés sem hajlandó visszaállítani a válást; 1884-ben engedélyezik csak újra, de akkor is olyan feltételekkel, hogy gyakorlatilag szinte lehetetlen elválni. A polgárság ekkor van hatalma tetőfokán, de már sejti, miféle veszélyekkel terhes az ipari forradalom, s minél inkább nő rettegése, annál erőszakosabban lép fel. A XVIII. század szellemi öröksége, a szabadgondolkodás nem érinti a családi erkölcsöt - minden marad a régiben, a század eleji reakciós gondolkodók, Joseph de Maistre és Bonald szellemében. Maistre és Bonald Isten akaratából eredezteti a fennálló rendet, a szigorúan hierarchikus társadalmat tartja egyedül üdvözítőnek, a családot pedig e társadalom felbonthatatlan sejtjének, mikrokozmoszának tekinti. "A férfi az a nőnek, ami a nő a gyerekeknek, a kormány az a miniszternek, ami a miniszter az alattvalónak" - írja Bonald.

Tény, hogy a polgárnők zöme kapitulál. Akikben van elég bátorság követelődni, azok magukra maradnak; a nagy többség gondolatban sem mer lázadni, hiszen neveltetése és élődsi életmódja folytán a hozzá tartozó férfiaktól függ. "Könnyebb láncra verni, mint a láncoktól megszabadítani az embereket, ha a lánc tekintélyt kölcsönöz" - mondta Bernard Shaw. A polgárnő ragaszkodik láncaihoz, mert ragaszkodik osztálykiváltságaihoz. Megállás nélkül azt durzsolják a fülébe, és ő maga is tudja, hogy a nők egyenjogúsítása gyengítené a polgári társadalmat; függetlenné csak azon az áron válhatna, ha elmenne dolgozni; talán fájjalja, hogy férje jogaihoz képest az ő tulajdonosi jogai másodrendűek, de azt még sokkal inkább fájlná, ha a magántulajdont eltörölnék; nem érez szolidaritást a munkásosztály nőtagjaival, férje összehasonlíthatatlanul közelebb áll hozzá, mint teszem, a szövönök. Érdekei férjével közösek.

De a legkonokabb ellenállás sem tartóztathatja fel a történelmi haladást. Beköszönt a gépek korszaka, s ezzel együtt a földbirtok pusztulása, a munkásosztály és a nő nagykorúsodása. A szocializmus minden válfaja a nő felszabadítását tűzi ki célul, s ki akarja ragadni őt a családból; egy eljövendő, kommunisztikus társadalomról szőtt ábrándjaiban már Platón is olyanféle szabadsággal kecsegtette a görög nőket, amelyet a spártaiak élveztek. Az utópista szocializmus megteremtői - Saint-Simon, Fourier, Cabet - megteremtik a "szabad nő" utópiáját is. A saint-simoni egyetemes szövetezés elvéből logikusan folyik az a követelés, hogy mindenfajta rabszolgaságot - tehát a munkás és a nő rabszolgaságát is - el kell törölni; Saint-Simon, majd utána Leroux, Pecqueux, Carnot azon az elvi alapon követelik a nő felszabadítását, hogy a nő is éppúgy ember, akár a férfi. Sajnos, követőik körében ez az ésszerű tézis nem talál visszhangra, ők a nőt női mivoltában ünneplik, ami a legbiztosabb módja annak, hogy ártsanak ügyének. Infantin atya, azzal a felkiáltással, "hogy a társadalom alapsejtje az emberpár", minden irányító párba - vagy ahogy ő nevezi: pap-párba - be akarja szervezni a nőt is, és egy női messiástól reméli a jobb kor eljövételét. A "Nő Bajnokai" elnevezésű kör tagjai el is indulnak Keletre, felkutatni a nőnemű üdvözítőt. Infantinre e tekintetben főleg Fourier hatott, aki összetévesztette a nő felszabadítását a test felszabadításával, azt követelte, hogy minden ember szabadon követhesse szíve szavát, s a házasságot a szabad szerelmi kapcsolattal akarta felváltani; Fourier a nőt pusztán szerelmi funkciójára redukálta, figyelmen kívül hagyva személyiségét. Cabet a két nem teljes egyenlőségét festi meg Ikária kommunisztikus társadalmában, bár a nők részvételét a politikai életben meglehetősen szűkre szabottnak képzei. Nők egyébként alig játszanak szerepet a saint-simonista mozgalomban, az egyetlen kivétel Claire Bazard; ő egy - rövid életű - folyóiratot is alapít és szerkeszt. A lap címe: *La Vemme nouvelle* (Új nő). Példája nyomán újabb lapocskák is napvilágot látnak;

programjuk fölöttébb szerény, inkább a nők iskoláztatását, semmint emancipációját követelik: e mellett tör lándzsát Carnot és utána Legouvé is. Az "ihlető", a "szövevényes" nő eszményképe a XIX. század végéig tartja magát, Victor Hugónál is megtaláljuk. De a nő ügyének inkább árt, semmint használ ez a felfogás, amely a nőt nem egy sorba helyezi a férfival, hanem ellenkezőleg, szembe állítja vele: magasztatja intuícióját, érzelmi fogékonyságát, de elvitatja esztét. Sokat árt az ügynek hívei kétbalkezessége is. 1848-ban a nők klubokba szerveződnek, lapokat indítanak, Eugénie Niboyer például a *Voix des Femmes* (Nők szava) című lapot; a lap munkatársai sorában ott van Cabet is. Nőküldöttséget menesztenek a városházára, a "nő jogait" kivívandó, de a küldöttség üres kézzel tér vissza. 1849-ben Jeanne Decoin fellép képviselőnek; választási hadjárata közneveltségbe fűl. Ugyanerre a sorsra jut a lehetetlen egyenruhákban feszítő "Vesuvienne"-ek és a bloomerista nők szervezete is. A kor legokosabb asszonyai távol tartották magukat a feminista mozgalmaktól: Madame de Staël inkább önmagáért harcolt, semmint nőtársaiért, George Sand fennen hirdeti a nő jogát a szabad szerelemre, de nem hajlandó írni a *Voix des Femmes*-ba: ő főleg érzelmi síkon akarja felszabadítani a nőt. Flóra Tristan vallja, hogy a nő van hivatva a népet megváltani, de igazi célja a munkásosztály felszabadítása, nem saját nemének emancipációja. Csak Dávid Stern és Madame de Girardin csatlakozik a feminista mozgalomhoz.

A XIX. század folyamán kibontakozó reformmozgalom végeredményben nőpárti, minthogy a társadalmi igazságot az egyenlőséggel azonosítja. Egyetlen, nevezetes kivétel van e szabály alól: Proudhon. Proudhon hevesen elutasítja a saint-simoni miszticizmust. Bizonyára paraszti származása okán, ő a kisparaszti tulajdon híve, s a nőt örökös házi munkára ítélné. "Gazdasszony vagy szajha" - a nőknek szerinte nincs más választása. Addig a feminizmust kizárólag reakciós oldalról támadták, s támadói ádáz harcban álltak a szocializmussal; a Cbarivari című lapnak például örökös céltáblája a szocializmus és a feminizmus. Proudhon megbontja a feminizmus és szocializmus természetes szövetségét; tiltakozik a szocialista nők bankettje ellen, amely Le-roux elnökletével zajlik le, és dühödten támadja Jeanne De-coint. La Justice (Igazság) című művében kifejti, hogy a nőt igenis alá kell rendelni a férfinak, a társadalom szemszögéből egyedül a férfi számít, férj és feleség nem egymás szövetségesei, ami egyenlőséget tételne a két fél között, hanem egyetlen egység; a nő alacsonyabb rendű, mint a férfi, először mert testi ereje mindössze 2/3-a a férfi erejének, másodszor mert legalább ilyen mértékben alatta áll erkölcsileg és szellemileg: összértéke tehát úgy aránylik a férféhoz, mint 2X2X2 a 3X3X3-hoz, azaz mindössze 8/27-e. Két nő, Madame Adam és Madame de Héricourt válaszol Proudhonnak, az előbbi mértéktartó határozottsággal, Madame de Héricourt nem túlságosan szerencsés fellengéssel. Proudhon egy pamflettel vág vissza: Pornocratie ou la fémmé dans le temps modernes (Pornokrácia, avagy a nő napjainkban). Közben persze égisz magasztatja az "igazi nő"-t, a férfi rabszolgáját és tükrét, mint minden antifeminista, bár maga is kénytelen elismerni, hogy rajongás ide, rajongás oda - tulajdon feleségét nem tette valami nagyon boldoggá az az életforma, amelyet ő rákényszerített: Madame Proudhon leveleiből csak úgy árad a keserű panasz.

Az események menetét persze nem ezek az elvi viták döntenek el, inkább megfordítva: a viták a valóságot tükrözik, némi késséssel. A nő egyre inkább fontos gazdasági tényezővé válik, olyan fontossá, amilyen utoljára a történelem előtti időkben volt, mert kimozdul otthonából, gyári munkásként újra kiveszi a részét a termelésből. Ez a gyökeres fordulat a gépeknek köszönhető: egyre több az olyan munkafolyamat, amelynél lényegtelennek válik a férfi munkások testi erőfőrlénye a női munkások felett. A gyorsan fejlődő ipar munkaerő szükséglete úgy megnő, hogy nem érheti be többé férfi munkásokkal, a nőket is be kell vonnia a termelésbe. Ez az az igazi "Nagy forradalom", amely a XIX. század során gyökeresen átalakítja a nők életét és új korszakot nyit történelmükben. Marx és Engels felfogja a változás egész horderejét, és azt ígéri a nőknek, hogy a proletariátus felszabadulása őket is fel fogja szabadítani. Mert, mint Bebel mondja, "nő és proletár egyformán elnyomott". És együtt is fognak felszabadulni az elnyomás alól, mert a technika fejlődése napról napra növeli termelőmunkájuk súlyát, jelentőségét. Engels kimutatja, hogy a női nem sorsának alakulását a magántulajdon határozta meg; az a katasztrófa tette a nőt a magántulajdon rabszolgájává, mely az anyajogú társadalmat felszámolta, s helyébe a patriarchátust állította; megalázó helyzetéből az ipari forradalom váltja majd ki, amely elvezet a nők egyenjogúsításához. "(A nő) felszabadítása csak akkor válik lehetségessé - írja Engels -, ha nagy, társadalmi méretekben részt vehet a termelésben, és a házi munka munkaerejének csak kis töredékét veszti igénybe. Ezt pedig csak a modern nagyipari termelés biztosította, amely nem csupán lehetővé tette, de egyenesen megkövetelte női munkaerők tömeges alkalmazását..."

A XIX. század elején gyalázatosan kizsákmányolják a női munkaerőt, sokkal kegyetlenebbül még, mint a férfiakat. A bedolgozó rendszert méltán nevezik angolul "sweating system"-nek: a munkásnő látástól vakulásig tartó munkával sem keres annyit, hogy legelemibb szükségleteit kielégíthesse. Vérlázító visszaéléseket tár fel Jules Simon l'Ouvrière (A munkásnő) című írásában, de még a konzervatív szellemű Leroy-Beaulieu is, Le Travail des Femmes au XIX. (Nő-munka a XIX. században) című, 1873-ban megjelent tanulmányában, ő közli

például, hogy több mint kétszázezer francia munkásnő napi keresete az ötven centimes-ot sem éri el. Érthető, hogy a nők tömegesen menekülnek a manufaktúrákba; otthonra amúgy sem vállalhatnak másfajta munkát, mint hímzést, varrást, mosást, takarítást, azaz éhbérért végzett rabszolgamunkákat; még a csipkekészítést, kötést, szövést is kisajátítja az üzem. Ezzel szemben óriási a munkaerőkereslet a gyapotfonó-, gyapjú- és selyemszövőiparban; a munkásnők zömét a fonodák és szövődék veszik fel. A gyáros sokszor szívesebben is alkalmaz üzemében női munkásokat, mint férfiakat. "Jobban dolgoznak, kevesebb bérért" - ez a cinikus mondás érteti meg legjobban a munkásnők tragédiáját. Mert a nő ugyan a termelőmunkával hódítja vissza emberi méltóságát, de páratlanul keserves és hosszú szenvedés árán. A fonás, szövés siralmas higiéniai körülmények között folyik. "Lyonban - írja Blanqui - a paszománygyárakban a nők kézzel-lábbal, jóformán a szíjakra lógaszokodva kénytelenek dolgozni." A selyemgyári munkásnők 1831-ben nyáron éjjeli három órától az est beálltáig dolgoztak, télen öt órától éjjel tizenegyig, tehát napi tizenhét órát, "s mindig egészségtelen műhelyekben, ahová a nap soha be nem süt - írja Norbert Truquin. - A szövőlányok közül minden második tüdőbajt kap tanoncideje lejártá előtt. Ha panaszkodni mernek, rájuk förmednek, hogy ne kényeskedjenek." (Truquin: *Mémoires et aventures d'un prolétaire* - Egy proletár emlékei és élményei. Idézi E. Dolléans: *Histoire du Mouvement ouvrier* - A munkásmozgalom története I. kötetében.) Ráadásul a munkavezetők visszaélnék a fiatal munkaslányok kényszerhelyzetével. "A legfelháborítóbb eszközökhöz folyamodtak, hogy megtörjék ellenállásukat: a nyomorhoz, az éhséghez - írja a *La Vérité sur les évènements de Lyon* (Mi történt valójában Lyonban) névtelen szerzője. Sok asszony a gyári munka mellett földet is művel. Cinikusan kizsákmányolják őket. Marx írja, A tőke egyik jegyzetében: "E. úr, gyártulajdonos, közölte velem, hogy gépi szövőszékei kezelésére kizárólag nőket alkalmaz, lehetőleg férjes asszonyokat, és közülük is előszeretettel azokat, akiknek nagy családról kell gondoskodniuk, mert sokkal lelkiismeretesebben dolgoznak és sokkal engedelmesebbek, mint a családtalanok, és mert kénytelenek végkimerülésig dolgozni, hogy övéik számára a legszükségesebbet előteremtsék. Így torzítják el és fordítják a nő ellen - fűzi hozzá Marx - legjellegzetesebb erőnyeit; ami benne a legjobb, legerkölcsebb, az szolgál eszközül leigázására és meggyötetésére." G. Derville, A tőkét summázva és Bebelt magyarázva azt írja: "A nő korunkban vagy igavonó barom, vagy dédelgetett szobaállat. Ha nem dolgozik, a férfi tartja el; és ha majd megszakad a munkában, akkor is a férfi tartja el." A munkásnő sorsa olyan nyomorúságos, hogy Sismondi, Blanqui egyenesen azt követelték: tiltsák ki a nőket a műhelyekből. Ennek oka részben az volt, hogy kezdetben a nők nem is gondoltak védekezésre, nem tömörültek szakszervezetekbe. Az első női egyesületek 1848-ban keletkeznek, és eredetileg csak termelői egyesületek. A mozgalom nehezen fejlődik, mint az alábbi számok is mutatják:

1905-ben a szervezett munkások létszáma 781 392, ebből nő: 69 405

1908-ban szakszervezeti tag 957 120 fő, ebből nő: 88 906,

1912-ben szervezett munkás 1 064 413 fő, ebből nő: 92 336

1920-ban a szakszervezeti tagok létszáma 1 580 967 a városokban, s ebből mindössze 239 016 a nő (munkásnő és alkalmazott) falun a szervezett mezőgazdasági munkások száma 1 083 957 fő, ebből a nő mindössze 36 193, vagyis 3076585 szervezett dolgozóból összesen 292000 a nő. A szolidaritás és a kollektív öntudat hiánya, a sok évszázados jogfosztottság és alázat hagyománya teszi, hogy a nők jóformán teljesen fegyvertelenek, s nem képesek élni az előttük feltárult, új lehetőségekkel.

A nők passzivitásának szükségszerű következménye, hogy a női munka állami szabályozására nehezen és későn kerül sor. 1874-ig várat magára a törvényes védelem; többszöri akciók ellenére a császárság alatt mindössze két rendelet jelenik meg; az első megtiltja, hogy kiskorú lánygyermeket éjszaka dolgoztassanak, a munkaadót kötelezi vasár- és ünnepnap pihenőjük biztosítására, és napi munkaidejüket tizenkét órára korlátozza; ami a huszonegy éven felüli nőket illeti, őket csak a föld alatti bányamunkától tiltják el. 1892. november 2-án jelenik meg az első átfogó törvény a női munkáról: eltiltja őket az éjszakai munkától és korlátozza a munkanapjukat, de nyitott kaput hagy a legkülönbébb csalásoknak. 1900-ban a maximális napi munkaidőt tíz órában állapítják meg, 1905-ben kötelezővé teszik a heti pihenőnap biztosítását. 1907-ben a törvény kimondja, hogy a munkásnő szabadon rendelkezik bérével; 1909-ben szabadságot biztosítanak a szülő nőknek; 1911-ben felújítják, megszigorítva, az 1892-es rendeletet, 1913-ban szabályozzák a nők szülés előtti és utáni szabadságának, munkaviszonyának módozatait, és megtiltják, hogy veszélyes vagy nagy erőfeszítést igénylő munkát végeztesse velük. Lassacskán kiépül a szociális törvénykezés egész rendszere, a női munkát egészségvédelmi rendeletek bátyázzák körül: rendelet mondja ki, hogy az elárusítónőknek szék jár, hogy nem

szabad őket túl hosszú időn át utcai árusításra kötelezni stb. Manapság nemzetközi egyezmény szabályozza a női munka egészségügyi feltételeit, a terhesség esetén járó szabadságot stb.

A dolgozó nők akcióképtelenségének, beletörődésének második következménye az lett, hogy igen alacsony bérekkel kellett beérniük. Sokféleképpen próbálták magyarázni, hogy miért rögződött olyan alacsony szinten a női munkabér: a jelenséget valójában több tényező együtthatása magyarázza. Az az állítás, hogy a nőknek kisebbek az igényei, mint a férfiak, nem magyaráz meg semmit, s pusztán utólagos igazolása a kialakult helyzetnek. Inkább arról van szó, mint láttuk, hogy a nők nem bírtak védekezni a kizsákmányolás ellen; állniuk kellett a versenyt az ingyen munkaerővel dolgozó börtönök dömping-áruival. S azt is figyelembe kell vennünk, hogy a nő egy olyan társadalomban próbálja munkával kivívni egyenjogúsítását, amely a házasság intézményén nyugszik; a nő otthonához, illetve apja vagy férje otthonához kötődik, s többnyire beéri azzal, hogy a család összjövödelméhez némi pótlékkal járuljon hozzá; a családon kívül, de a családért dolgozik, nem saját béréből fedezi összes szükségleteit, tehát legtöbbször sokkal csekélyebb bérrel is megelégszik, mint a férfi. És mert a nők többsége éhbérrel is beérte, a női bérek átlaga is ehhez, a munkáltatók számára roppant kedvező szinthez igazodott.

Egy 1889-1893-as felmérés adatai szerint Franciaországban a munkásnő éppen feleakkora napibért kapott, azonos számú munkaóra után, mint a férfi munkás. Egy 1908-as felmérés kimutatta, hogy az otthon dolgozó munkásnők maximális órabére nem haladta meg a 20 centimes-ot, a minimum 5 centimes körül mozgott: a kizsákmányolásnak ezen a fokán a munkásnő egyszerűen éhen halt volna, ha csak nem koldult vagy nem szerzett magának férfi oltalmazót. 1918-ban Amerikában a női munkabér a fele a férfiakénak. Ugyanez idő tájt Németországban azonos mennyiségű szén kifejtéséért a nő 25 százalékkal kevesebb bért kap, mint a férfi. 10911 és 1945 között a női munkabérek valamivel gyorsabban emelkedtek ugyan Franciaországban, mint a férfi munkabérek, de mindvégig jóval alacsonyabbak maradtak.

A nők munkába állását a gyárosok örömmel fogadták, mert a nő hajlandó volt csekély bérért dolgozni; a munkások ugyanezen okból, megpróbálták küzdeni ellene. Nő és proletariátus érdekszövetsége korántsem jött olyan könnyen és azonnal létre, mint Bebel és Engels gondolta. Körülbelül az zajlott itt is le, ami az Amerikai Egyesült Államokban a néger munkaerő jelentkezésekor. A kizsákmányolók bevált módszere, hogy a kizsákmányolt osztály legelnyomottabb rétegeit játsszák ki az osztály egésze ellen; első pillantásra úgy fest, mintha ők lennének az ellenség, s csak a helyzet mélyebb megértése vezet el a szemben álló feleket - feketéket és fehéreket, munkásokat és munkásnőket - ahhoz a felismeréshez, hogy érdekeik közösek. Érthető, ha a férfi munkások kezdetben súlyos veszélynek látták a női konkurenciát, és ellenségesen fogadták női osztályos társaikat. S a nők mindaddig nem is voltak képesek saját érdekeiket megvédeni, tehát ártottak a munkásosztály összérdekeinek, míg szervezett munkásokká nem váltak.

A női munka ügye eközben mégis haladt előre, minden nehézség, baj ellenére. 1900-ban még 900 000 bedolgozó munkásnőt tartottak nyilván - ruhavarrónőket, szűcsöket és bórdíszműveseket, koszorúkészítőket, üvegfestőket, gyékényfonókat, kalaposnőket és egyéb divatcikk készítőit -, de számuk rohamosan csökkent. 1906-ban a munkaképes nők (tizennyolc évtől hatvanig) 42 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban, iparban, kereskedelemben, bankokban, biztosító társaságoknál, hivatalokban és szabad foglalkozásúként. A folyamatot világszerte meggyorsította az első és második világháborúban előállt munkaerőhiány. A kis- és középburzsoázia is beadta a derekát, lányai, asszonyai előzőnlőtték a szabad pályákat. A legutolsó, háború előtti felmérés szerint a tizennyolc és hatvan év közötti nőknek 42 százaléka dolgozott Franciaországban, 37 százaléka Finnországban, 43,2 százaléka Németországban, 27,7 százaléka Indiában, 26,9 százaléka Angliában, 19,2 százaléka Hollandiában, 17,7 százaléka az USA-ban. De Franciaország vagy India esetében csak azért olyan magas ez a százalék, mert mindkét országban nagy a mezőgazdaság súlya. Ha a mezőgazdaságból őket figyelmen kívül hagyjuk, az derül ki, hogy 1940-ben Franciaországban mintegy 500000 nő volt vállalatvezető, egymillió tisztviselő, kétmillió ipari munkás és másfélmillió magánzó vagy munkanélküli. Az ipari munkásnők közül 650 000-en otthon dolgoznak, 1 200 000-en dolgoznak a feldolgozó iparban, ebből 440 000-en a textiliparban, 315 000-en ruházati iparban és 380 000-en otthon, varrónőként. A kereskedelemben, a közüzemekben és közintézményekben, továbbá a szabad pályákon működő nők arányszámát tekintve Franciaország, Anglia és az Amerikai Egyesült Államok körülbelül egy szinten áll.

A nőkérdés egyik alapproblémája, mint láttuk, a nő fajfenntartó és termelő funkciójának összeegyeztetése. Teljes alávetettsége a faj fenntartási funkciónak volt az oka annak, hogy az emberi történelem kezdetén a nő kénytelen volt lemondani a világ alakításáról és beérni a ház körüli munkákkal. Az állatok nőtényei csak

bizonyos időközönként, meghatározott évszakokban fogamzóképesek, tehát jobban gazdálkodhatnak erőikkel: a nő fogamzóképségét a természet egyáltalán nem korlátozza serdülőkorától a menopauzáig. Egyes társadalmak tiltják a túl korai házasságot, s tudunk olyan indián törzsekről, ahol törvény van rá, hogy az asszonyoknak minden szülés után legalább két év pihenőt kell biztosítani, de e kivételektől eltekintve az emberiség a női termékenységet évezredek óta nem szabályozta. Az ókor⁷ óta ismeretesek bizonyos fogamzásgátló módszerek, többnyire a nő használatára: főzetek, labdacskok, hüvelyelzáró tamponok, de csak a beavatottak, orvosok és kurtizánok tudtak e módszerekről; talán a hanyatló Róma asszonyai is ismerték a titkot, mert a szatíráírók meddőségükért ostromozták őket. A középkor mit sem tud fogamzásgátlásról, a XVIII. századig nyoma sincs semmi ilyennek. Sok asszony számára alig is volt egyéb az élet ekkoriban, mint terhességek szakadatlan sora, még a könnyűvérű nők is többszöri teherbe eséssel fizettek szerelmi örömeikért. Voltak korszakok, amikor az emberiségnek érdekében állt volna, hogy gyérüljön a föld lakossága, de az egyes nemzetek féltek, hogy meggyengülnének. Válságos, inséges időkben rendesen kitolódott a házasulandók életkora, s ez csökkentette valamelyest a születések számát. A szabály azonban mindvégig az volt, hogy a férfi korán nősült, és annyi gyereket nemzett, amennyit a felesége világra bírt hozni: az utódok számát csak a magas csecsemőhalandóság korlátozta. Pure abbé már a XVII. században szót emel a "szerelmi vízkóráság" ellen, amelyre az asszonyokat ítélték, és Madame de Sévigné is azt tanácsolja lányának, hogy igyekezzék a túl gyakori teherbe esést elkerülni. De a malthuziánus gyakorlat csak a XVIII. században terjedt el Franciaországban. Előbb a vagyonos rétegek, majd a nép is arra a belátásra jut, hogy ésszerű a gyerekek számát a szülők anyagi lehetőségeihez szabni: terjednek és elfogadottá válnak a fogamzásgátló módszerek. 1778-ban egy demográfus, Moreau így panaszkodik: "Nemcsak a gazdag asszonyok tekintik a fajfenntartást idejétmúlt ostobaságnak, e gyászos praktikák, melyeket az emberen kívül egyetlen állatfaj sem ismer, országszerte terjednek; fálvainkban sem állják immár megcsúfolni a természetet." A "coitus interruptus" gyakorlata előbb polgári körökben terjedt el, majd a falusi lakosság és a munkások körében is: óvszert már korábban is használtak, vérbaj ellen, most mint fogamzásgátló szer hódít tért, különösen attól fogva, hogy 1840 táján feltalálják a vulkanizálást.⁸ Az angolszász országokban hivatalosan engedélyezik a "birth-control"-t, és több módszert kísérleteznek ki a célból, hogy a valamikor elválaszthatatlan két életfunkciót - a nemi és a fajfenntartó funkciót - elkülönítsék egymástól. A bécsi orvosiskola feltárja a fogamzás pontos mechanizmusát, kideríti, mely körülmények kedveznek a fogamzásnak, és ezzel újabb módszert sugall elkerülésére. Franciaországban tilos a fogamzásgátlás módszereinek nyilvános propagálása, a pesszáriumok, hüvelyelzárók stb. árusítása, a "birth-control" gyakorlata mégis általános.

Az abortuszt mindenütt törvény tiltja. A római jog nem védte az embrió életét, nem is tekintette a nasciturust emberi lénynek, hanem az anyai test részének. Partus ante-quam edatur mulieris portio est vci viscerum.¹⁰ A hanyatlás korában az abortusz normális eljárásnak számított, annyira, hogy a törvényhozók sohasem merték betiltani, akkor sem, amikor szerették volna emelni a születések számát. A férj kérhette az asszony megbüntetését, ha az ő akarata ellenére elvettette a gyereket, de kizárólag azon a jogcímen, hogy megtagadta a köteles engedelmet. A keleti társadalmakban és a görög-római társadalomban is megtűrte a törvény az abortuszt.

A kereszténység lelket tulajdonított az embriónak, s ezzel gyökeresen más erkölcsi megvilágításba helyezte a kérdést: a magzatelhajtás ettől fogva merénylet a magzat ellen. "Minden asszonyi állat, ki olyképpen cselekszik, hogy ne foganna az ő méhe, gyilkosság bűnét veszi lelkére, és pedig annyiszor, valahányszor így cselekedett, valamint azon asszonyi állat is, ki teherbe esvén, megsebzí magát" - mondja Szent Ágoston. Bizáncban az abortusz büntetése enyhe: rövid száműzetés; a barbároknál kizárólag akkor büntetendő cselekmény, ha az anya akarata ellenére, erőszakkal hajtják végre, s ilyenkor a tettes vérdíjat fizetett. De már a legelső zsinatok "emberölés"-nek minősítik, és tekintet nélkül a magzat korára, drákói szigorral büntetik. Hamarosan felmerül a kérdés - és végeérhetetlen vitákat robbant ki -, hogy mikor költözik vajon a lélek a testbe? Szent Tamás és nyomában az egyházi szerzők legtöbbször úgy foglal állást, hogy a hímnemű magzat élete negyvenedik napján válik lelkes lényvé, a nőnemű magzat a nyolcvanadik napon; ettől kezdve különbséget tesznek lelkes és lélekkel nem bíró magzat között. A középkori "vezeklések könyve" így nyilatkozik a magzatelhajtásról: "Ha valamely asszonyi állat elveszejtén az ő méhének gyümölcsét a negyvenötödik napnak előtte, egy év penitencia sújtsa. Ha a hatvanadik nap előtt tenné, hároméves legyen a penitencia. Ha pediglen akkor, amikor a gyermekbe már beköltözött a lélek, gyilkosként bűnhődjék." De a könyv megjegyzi: "Másként esik a latba a szegény asszonyi állat bűne, ki csak azért veszejti el az ő magzatját, mert nincs neki azt mivel táplálnia, s megint másként azé, kit csupán oly cél vezérelt, hogy paráznságát elrejtse." 15 56-ban II. Henrik kiadja hírhedt ediktumát a terhesség eltitkolása ellen: minthogy a rendelet már a terhesség pusztá eltitkolását is halállal büntette, logikusnak látszott az a következtetés, hogy halálbüntetés jár mindennemű magzatelhajtási kísérletért is, így, bár a rendelet eredetileg a

csecsemőgyilkosságok ellen irányult, akaratlan ürügyül szolgált rá, hogy halálbüntetéssel sújtsanak mindenkit, aki magzatelhajtásra vállalkozott, vagy abban közreműködött. A XVIII. századtól nem tesznek többé különbséget lélekkel bíró vagy nem bíró magzat között. A század végén Beccaria, a maga idején roppant nagy hatású jogtudós védelmére kel a nőknek, akik nem akarnak gyereket. Az 1791-es törvénykönyv felmenti a magzatelhajtó anyát, de cinkosait "húsz év vasraveréssel" sújtja. A XIX. században már nem tartják a magzatelhajtást emberölésnek, inkább államellenes bűntettnek. Egy 1810-ben kelt törvény ismét szigorúan eltiltja az abortuszt börtön és kényszermunka terhe mellett, egyformán büntetve a nőt és bűntársait; valójában az orvosok mindig is abortuszhoz folyamodnak, ha az anya élete veszélyben forog. A század vége felé az esküdtbíróságok nem alkalmazzák többé a törvényt, éppen túlságos szigora miatt; letartóztatásra alig kerül sor, és a vádlottak négyötödét felmenti a bíróság. Egy újabb, 1923-ban kelt törvény az anyát már csak elzárással vagy pénzbírsággal sújtja, de a magzatelhajtót és segítőitársait fegyházzal; 1939-ben újabb rendelet jelenik meg a magzatelhajtó orvosok, bábák ellen, s ez kimondja, hogy büntetésüket a bíróság nem függesztheti fel. 1941-ben az abortuszt államellenes bűntettnek nyilvánították. Más országokban általában dologházi elzárást maga után vonó vétségnek számít, kivéve Angliát, ahol "felségárulásának minősül, s büntetése fegyház és kényszermunka. A különféle törvénykönyvek és a bíróságok általában sokkal elnézőbben kezelik a magzatelhajtó anya bűnét, mint bűntársaiét. Csak az egyház szigora nem enyhült. Az 1917. március 27-én kihirdetett kánonjogi kódex kimondja, hogy: "Mindazok, akik magzatelhajtásra vetemednek, és e szándékukat végbe is viszik, az anyát is beleértve, kiközösítéssel sújtandók, latae sententiae, a püspök ítéletéből." Semmiféle indok nem fogadtatik el, még az sem, ha az anya élete forog veszélyben. A pápa nem is olyan régen újra kijelentette, hogy ha az anya és a gyermek élete közt kell választani, az előbbi kell feláldozni: az anya ugyanis részesült a keresztség szentségében, az ő lelke üdvözülhet - érdekes, hogy a pokollal ilyenkor soha nem számolnak! -, a meg nem született gyermek lelke ellenben örök időkre a pokol tornácára kerül.⁹

Az abortuszt törvényesen mindössze két országban engedélyezték időlegesen: Németországban, Hitler előtt és a Szovjetunióban, 1936 előtt. De mindenütt tömegesen úzik, a vallás és a törvény tilalma ellenére. Franciaországban évente mintegy nyolcszázezerre-egymillióra becsülik az abortuszok számát - tehát körülbelül annyira, amennyi a szülések száma, s az érintettek kétharmad része férjes asszony, többüknek van is már egy vagy két gyereke. Mindenféle előítéletek, tiltalmak, s egy elavult erkölcs hagyatéka ellenére fokozatosan megvalósul a korábban korlátlan női termékenység állami vagy egyéni szabályozása. A szülészet fejlődése jelentékenyen csökkentette a szülés kockázatát, a vajúdás gyötrelmei is eltűnőben vannak. Angliában épp a közelmúltban - 1949 márciusában - rendelték el bizonyos érzéstelenítő szerek kötelező használatát, az Amerikai Egyesült Államokban ezeket már jó ideje alkalmazzák, Franciaországban most kezdenek elterjedni. S a mesterséges megtermékenyítés betetőzi a fejlődést, melynek során az emberiség végre eljut oda, hogy szabályozni tudja saját fajfenntartó tevékenységét. Ez rendkívül fontos változás, elsősorban a nő szempontjából: terheiségei számát ésszerűen korlátozhatja, annyira, hogy életének megfelelő hányadát töltsék csak ki, ahelyett hogy örökös rabságra ítélnék. A XIX. század folyamán a nő is lerázza a természet igáját, úrrá lesz saját teste fölött. Nagyrészt megszabadul faj fenntartási tevékenységétől, s ezáltal képessé válik arra, hogy termelői hivatását betöltsse, s személyiségét maradéktalanul birtokba vegye.

Ez a két tényező magyarázza a nő helyzetének jobbra fordulását: részvétele a termelésben és felszabadulása a fajta zsarnoksága alól. Egyenes és szükségszerű következményük, ahogy ezt Engels megjövendölte: a nő társadalmi és politikai státuszának gyökeres megváltozása lett. A feminista mozgalom, amelynek elindítója Franciaországban Condorcet, Angliában Mary Wolstonecraft volt, Vindication of the Rights of Women (A Nők Jogainak Chartája) című röpiratával, s amely a XIX. század elején a Saint-Simonis-táknak lett folytatóira, nem érhetett el eredményt, minthogy társadalmilag megalapozatlan volt. A feminista követelések súlya megnő. Még a burzsoázia körében is visszhangjuk támad. Az ipar gyors fejlődése folytán rohamosan csökkent a földbirtoknak a pénzvagyonhoz arányított jelentősége: a családi egység elve is veszít súlyából. A pénztőke mozgékonyága folytán a pénztulajdonos a szó igazi értelmében, egyirányúan birtokolja vagyonát, s nem az őt; szabadon rendelkezik pénzével. Az asszonyt lényegileg az örökölt apai birtok kötötte eltérhetetlen szálakkal férjéhez; mihelyt nincs többé birtok, a házasság viszonya megváltozik, mellérendelődve alakul, s a gyermekek korántsem jelentenek olyan erős köteléket, mint azelőtt az érdek. Az egyén mind szabadabban érvényesítheti igényeit a csoporttal szemben; ez a fordulat szembeszökő Amerikában, ahol a kapitalizmus modern formája diadalmaskodott; mindennapos jelenség a válás, férj-feleség kapcsolata bomlékony szövetség. Franciaországban lassúbb a fejlődés, lévén Franciaország erősen mezőgazdasági jellegű, és mert a Code Napoléon gyámság alá helyezte a férjezett nőt. 1884-ben újra engedélyezik a válást, s azt a nő is kérheti, ha férjét házasságtörésen kapja,

de büntetőjogilag érvényben marad a két nem közti különbségtétel: a házasságtörés csak akkor büntetendő cselekmény, ha az asszony követi el. 1907-ben törvényesen elismerik a nő gyámi jogait, de erős megszorításokkal, s ezeket csak 1917-ben oldják fel. 1912-ben engedélyezik apasági kereset indítását. A férjhezett nő jogi státuszának megváltoztatása egészen 1938-ig, illetve 1942-ig várat magára, akkor eltörlik végre a "köteles engedelmisséget", bár a család feje továbbra is az apa marad, továbbra is ő választja meg a család lakhelyét, annyi megszorítással, hogy az asszony tiltakozhat a férj választása ellen, ha alapos indokai vannak rá. A férjes asszony jogi cselekvőképessége növekszik, de annak a kényszeredetten fogalmazott törvénynek, amely kimondja, hogy "A férjes asszony jogilag önálló személy. Jogi cselekvőképességének csupán a házassági szerződés és a törvény szab határt", második mondata cáfolja az első. Férj és feleség még mindig nem egyenrangú felek.

Nehezen vívta ki a nő politikai jogait is Franciaországban, Angliában és az Amerikai Egyesült Államokban. 1867-ben Stuart Mill - a történelem során először - az angol parlament szószékéről követel választójogot a nőknek. Stuart Mill írásában is szenvedélyesen sikraszállt a nő és a férfi egyenjogúsításáért a családban és a társadalomban. "Meggyőződésem, hogy a két nem jelenlegi társadalmi viszonya - az, hogy az egyiket a törvény alárendeli a másiknak - önmagában véve is káros és egyik fő gátja az emberi fejlődésnek; meggyőződésem, hogy az egyenlőtlenséget a teljes egyenlőségnek kell felváltania." Az angol nők Mrs. Fawcett vezetésével politikai szervezetbe tömörülnek; a francia nők szervezkedését Maria Deraismes vezeti. 1868 és 1871 között nyilvános előadássorozatot tart a nőkérdés megvilágítására, és heves vitába keveredik ifjabb Alexandre Dumas-ai, aki azt tanácsolta egy hűtlen asszony férjének: "öld meg!" De a feminizmus igazi apostola mégis Léon Richier, aki 1869-ben megalapítja a Droits de la Femme (A Nő Jogai) nevű szervezetet, és 1878-ban megszervezi a Nők Jogaiért Küzdő feministák nemzetközi kongresszusát. A választójog kérdése a kongresszuson fel sem merül, a nők beérik polgári jogaik követelésével, a mozgalom harminc éven át a megalkuvásig félénk Franciaországban és Angliában. Mégis akad egy asszony, Hubertine Auclert, aki politikai kampányt indít a női választójogért; egyesületet szervez, Suffrage des Femmes (Női szavazat) elnevezéssel, és lapot indít, La Citoyenne (Polgártársnő) címen. Hatására országshere alakulnak a hasonló társaskörök, de semmit nem sikerül elérniük. A feminista mozgalom erőtlensége a belső egység hiányából fakad; mint már előbb is említettük, a nők mint nők, nem érznek egymással szolidaritást; elsősorban saját osztályukhoz tartoznak, márpedig polgárnők és munkásnők osztályérdekei nyilvánvalóan ellentétesek. A forradalmi feminizmus Saint-Simon és Marx hagyományait eleveníti fel; sokatmondó tény viszont, hogy Louise Michel például elítélőleg nyilatkozik a feminista mozgalomról, mert az erőket elvonja az osztályharc frontjáról: a kapitalizmust kell megdönteni, s akkor a nőkérdés is megoldódik - hirdeti.

Az 1879-es szocialista kongresszus kimondja, hogy a két nem egyenlő, s ettől fogva töretlen feminizmus és szocializmus szövetsége, de mert a munkásnők a munkásosztály általános felszabadulásától remélik saját felszabadulásukat, a nőkérdést másodrendűnek tekintik. A polgárnők ezzel szemben az adott társadalmi rendben belül követelnek új jogokat, és kikérik maguknak, hogy őket forradalmároknak tekintsék; erkölcsi reformokon ügyködnek, hogy a társadalmat "erényesebbé" tegyék, például az alkoholizmust, a pornográf irodalmat és a prostitúciót akarják felszámolni. 1892-ben összeül a kongresszus, amely a feminista mozgalomnak a nevét adta (Congrès Féministe), de nem sokra jut.

A francia nő csak 1945-tel válik politikailag egyenjogúvá.

Új-Zéland az első állam a világon, amely a nőt egyenjogúsítja: 1893-ban. Ausztrália rövidesen - 1908-ban - követi Új-Zéland példáját. De Angliában, Amerikában sokáig várat magára a győzelem. 1903-ban lendül fel az angol nőmozgalom. A Pankhurst család megalapítja a Labour Party egyik szekciójaként a "Nők Társadalmi és Politikai Szövetségé"-t (Woman Social and Political Union), s ez a szervezet elszánt harcba lendül. A történelem kezdete óta most fordul elő először, hogy a nők mint nők, síkraszállnak saját érdekeikért, ez a körülmény ad némi jelentőséget az angol és amerikai "szüfrazsett" mozgalomnak. Tizenöt éven át próbálnak a szüfrazsettek nyomást gyakorolni a kormányra, némileg hasonló eszközökkel, mint Gandhi; az erőszakot elutasítják, helyette többkevesebb leleménnyel különféle pótlékokat találnak ki. Hogy a szüfrazsettek akciója gyorsította-e az események menetét, s ha igen, mennyiben, azt utólag is nehéz megállapítani. Az angol nők 1918-ban nyerik el a választójogot - akkor még korlátozott formában, korlátlanul kiterjesztve csak 1928-ban -, de főképp a világháborúban az országnak tett szolgálataik elismeréseképpen.

Az amerikai nő kezdetben emancipáltabb az európai nőnél. A XIX. század elején, a pionír korszakban az asszony is osztozott a férfiak kemény, küzdelmes életében, oldalukon harcolt, dolgozott - és amellet sokkal kevesebben voltak a nők, mint a férfiak, úgyhogy értékük felszokott. Néhány évtized elteltével azonban az

amerikai nők helyzete is hasonult óvilágbeli nőtársaikéhoz; a családon belül megőrizték ugyan a tekintélyüket, a férfiak továbbra is előzékenyen bántak velük, vallási és kulturális funkciókat törvényesen betölthettek, de a társadalom kulcspozícióit itt is a férfiak ragadták magukhoz. Gazdasági téren határozottan nagyobb eredményeket mutathat fel az amerikai nő, mint az európai. 1900-ban ötmillió nő dolgozott az USA-ban: 1 300 000 az iparban, 500 000 a kereskedelemben, a többi különféle szabad pályákon, iparban, kereskedelemben, a bankszakmában és egyebütt. Voltak női ügyvédek, orvosok és 3373 nő üzött papi hivatást.

Mindössze kilenc államban volt választójoguk. 1913-ban a harcok angol feminista mozgalom mintájára megszerveződik Amerikában is a szüfrazettek mozgalma. És 1933-ban az USA tizenkilenc tagállama ratifikálja azt az okmányt, mely a nőknek teljes egyenjogúságot biztosít.

Svédországban is jelentős nőmozgalom keletkezett. A svéd nők ősi nemzeti hagyományokra hivatkozva követelték, hogy adják meg nekik is a jogot "a tanulásra, munkára, szabadságra". Írónők álltak a mozgalom élére, s őket a kérdés erkölcsi oldala érdekelte elsősorban. A nagy hatalmú nőszervezetek a maguk pártjára vonták a liberálisokat, de nem bírtak megküzdeni a konzervatív párt ellenállásával. A norvég nők már 1907-ben elnyerték a választójogot, a finnek 1906-ban; a svéd nőknek még hosszú évekig várniuk kellett sorukra.

A latin országokban, akárcsak a keletiekben, a nő végletesen elnyomott, inkább a szokások, semmint a törvény szigora folytán. Olaszországban a fasiszmus módszeresen gátolta a nőmozgalom fejlődését. A fasiszta Olaszország az egyház kegyeit kereste, nagy becsben tartotta a családot, és híven őrizte a nőt rabszolgasorsra kárhoztató, régi hagyományokat. Az olasz nő kétszeres elnyomatás alatt sínylődött: elnyomta az állam és elnyomta a férje.

Másként alakult a helyzet Németországban. Az első feminista kiáltványt 1790-ben bocsátotta ki egy diák, Hippiel. A XIX. század elején az érzelmi, George Sand típusú feminizmus dívott. 1848-ban Luise Ottó, az első német feminista nő, jogokat követelt a nőknek, hogy ők is közreműködhessejenek hazájuk felemelésében. Luise Ottó lényegében nacionalista alapon feminista. A német szocialisták, Bebellel az élükön, követelik a nemek közötti egyenlőtlenség felszámolását. 1892-ben bevásárlják Clara Zetkint a párt vezetésébe. A német vereség után a német nők megkapják a választójogot, és bekapcsolódnak a politikai életbe: Rosa Luxemburg Liebknecht oldalán harcol a Spartacus Szövetségben. 1919-ben meggyilkolják. A német nők nagy többsége azonban a rend pártjára szavazott; jó néhányan bejutottak a Reichstagba is. Hitler tehát emancipált nőkre kényszerítette újból rá Napóleon ideálját: "Küche, Kirche, Kinder."¹² "Egy nő jelenléte megbecstelenítené a Reichstagot" - jelentette ki Hitler.

A nőemancipáció a Szovjetunióban valósult meg legteljesebben. Az orosz feminizmus gyökerei a XIX. századra nyúlnak vissza; diáklányok voltak a mozgalom kezdeményezői, de inkább a népforradalom, semmint saját nemük ügyét kívánták szolgálni. A dolgozó nők emancipációját a forradalom hozta meg. Már 1905-ben tömegesen vettek részt nők az országszerte kirobbant nagy tömegsztrájkokban, és ott küzdöttek a barikádokon is. 1917. március 8-án, néhány hónappal a forradalom kitörése előtt a nemzetközi nőnap alkalmából óriási nőtüntetés zajlott le Pétervárott: "Kenyeret, békét, hozzák haza férjeinket" jelszóval. A nők részt vesznek az októberi fegyveres felkelésben is, és az intervenció elleni harc alatt - 1918-tól 1920-ig - becsülettel helytállnak a termelésben, sőt, a hadseregben is. Lenin a marxizmus szelleméhez híven magától értetődőnek tartja, hogy a munkásosztály felszabadulása a nőt is felszabadítsa; első dolga a szovjet nőket politikai és gazdasági téren egyenjogúsítani.

Az 1936-os szovjet alkotmány 122. paragrafusa kimondja, hogy "A Szovjetunióban a nőt a férfival egyenlő jogok illetik meg minden téren, tehát a gazdasági, állami, kulturális, társadalmi és politikai életben egyaránt". Ezeket az elveket tűzte zászlajára a Kommunista Internacionálé is. Programjában követelte: "nő és férfi teljes egyenjogúsítását a törvény előtt és a mindennapi életben; a házasság- és családjog gyökeres reformját; annak elismerését, hogy az anyaság társadalmi funkció, tehát a társadalomnak kell magára vállalnia a gyermekek és a serdülőkorúak neveltetésének terhé; szervezett felvilágosító hadjáratot az ellen a felfogás és azok ellen a szokások ellen, amelyek a nőt rabszolgaságra ítélik." A szovjet nő nagyszerű gazdasági vívmányokat mondhat magáénak. Azonos munkáért azonos bért kap, intenzíven kiveszi részét a termelésből, s így fontos politikai és társadalmi tényező. A Szovjet-Francia Baráti Társaság kiadásában nemrég megjelent broszúra adatai szerint az 1939-es szövetségi választáson 457 000 nőt választottak be falusi, városi, kerületi, körzeti szovjetekbe, 1480-at az egyes szocialista köztársaságok Legfelső Szovjetjeibe, 227-et az összvetségi Legfelső Szovjetbe. A szovjet szakszervezetek nőtagjainak száma megközelíti a 10 milliót. A Szovjetunió összes munkásainak és

hivatalnokainak 40 százaléka nő, a sztahanovisták között is szép számmal akadnak nők. Tudjuk, hogy álltak helyt a szovjet nők a második világháborúban; nagyrészt az ő vállukon nyugodott a termelés, sokszor olyan iparágakban is, amelyek mindig férfi szakmának számítottak, mint például fémkohászat, bányászat, fausztatás, vasút stb. Hőiesen harcoltak, mint pilótanők, ejtőernyősök és partizánok.

A nő bekapcsolódása a közéletbe egy új és nehéz problémát vetett fel: mi legyen családbeli funkciója? A Szovjetunióban eleinte megpróbálták a nőt mentesíteni a házi munka alól. 1924. november 16-án a Komintern plenáris ülése így nyilatkozott: "A forradalom tehetetlen, míg a család és a családi kötelékek fogalma fennmarad." A párválasztás szabadságának tisztelete, a válás megkönnyítése, az abortusz törvényes engedélyezése garantálta a nő szabadságát a férfihoz való viszonyában; törvényes szülési szabadság, bölcsődék, óvodák stb. könnyítettek az anya terhein. Bajos kideríteni, milyen is volt valójában e korszakban a nő helyzete - a korabeli beszámolók kivétel nélkül elfogultak és végletesen ellentmondóak; annyi bizonyos, hogy később megváltozott a Szovjetunió családpolitikája, a népsűrűség növelésének követelményeit kielégítendő: a társadalom alapsejtje ismét a család lett, s a nő egyszerre dolgozó és háziasszony.¹³

Az Egyesült Nemzetek Szervezetének legutóbbi ülésén a nők helyzetét vizsgáló bizottság felszólította a világ összes népeit, hogy ismerjék el a két nem egyenjogúságát, és több határozatot hozott, amelyek a jogi egyenlőség gyakorlati megvalósítását célozzák. Úgy látszik, eldőlt a küzdelem. A jövő most már nem hozhat mást, mint a nő fokozatos, egyre teljesebb beolvasását a társadalomba, mely azelőtt kizárólag férfitársadalom volt.

E történelmi áttekintés több tanulságot kínál. Mindenekelőtt ezt: a nők történelmét mindig a férfiak csinálták. Ahogy Amerikában nem négerkérdés van, hanem fehérkérdés (Myrdall: American dilemma - Amerikai dilemma), ahogy az "antiszemitizmus nem a zsidók problémája, hanem a mienk" G—P- Sartre: Reflexióm SUT la Question juive -Gondolatok a zsidókérdésről), úgy a nőkérdés is minden időkben a férfiak problémája volt. Láttuk, hogyan vált a férfi minden kezdetek kezdetén fizikai erőfölénye következtében erkölcsileg felsőbbrendűvé; láttuk, hogy a társadalom értékrendje, erkölce, vallása mindenestül a férfiak alkotása, s hogy ehhez való jogukat a nők soha nem is vitatták el. Egy-egy kivételes nő - Szapphó, Christine de Pisan, Mary Wolestonecraft, Olympe de Gouges - felemelte olykor szavát a női nem kegyetlen sorsa ellen, elvértve sor került kollektív megmozdulásokra is, de a lex Oppia ellen szövetkezett római matrónák, vagy az angolszász szüfrassetek csakis azért gyakorolhattak nyomást a férfiakra, mert azok önszántukból engedtek a nyomásnak. Mindig ők döntöttek a nők sorsáról, s nem a nő érdekei, hanem saját céljaik, félelmeik, szükségleteik szerint. Imádták a Nagy Anyát, de csak addig, míg a természettől rettegtek; amikor a bronzszerszám feltalálása lehetővé tette, hogy sikerrel szembeszáll-janak vele, megteremtették a patriarchális társadalmat, s ettől fogva állam és család harca határozta meg a nő státuszát; később a keresztény férfi szemlélete-viszonya istenéhez, a világhoz és tulajdon testéhez tükröződött abban, ahogy a nő helyét e földön kijelölte; amit a középkorban "asszonypör"-nek hívtak, az tulajdonképpen klerikusok és laikusok vitája volt házasságról és cölibátusról; a magántulajdonon alapuló társadalmi rend gyámság alá helyezte a férjes asszonyt, az ipari forradalom - ugyancsak a férfiak műve! - felszabadította a gyámság alól korunk asszonyait. A férfi erkölcsi nézeteinek átalakulására vezethető vissza a sokgyerekes családok meggritkulása a születésszabályozás eredményeképpen, azaz a nő részleges felszabadulása az anyaság rabsága alól. A feminizmus sosem volt igazán önálló mozgalom, hanem részben néhány politikus érvényesülésének eszköze, részben tüneti jelenség, egy mélyebben gyökerező társadalmi konfliktus tudati tükröződése. A nők soha nem alkottak külön kasztot, s valójában soha nem is igyekeztek ilyen minőségükben önálló szerephez jutni a történelem folyamán. Mindazok az elméletek, amelyek a nőt azon az alapon magasztalták égis, hogy a nő - nő, azaz nemiség, élet, immanencia, hogy ő a Másik, férfiagy szüleményei, és semmi közük a nők valóságos érdekeihez. A nők többsége beletörődött sorsába, kísérletet sem tett soha megváltoztatására; azok a nők, akik megpróbáltak rajta változtatni, nem specifikus női mivoltukba akartak bezárkózni, s azt diadalra juttatni, hanem éppen ellenkezőleg: azon túllépni. S ha egyszer-egyszer sikerült beavatkozniuk a történelem menetébe, ezt mindig is a férfakkal vállalva, férficélokért tették.

Ez a beavatkozás egyébként minden esetben mellékes és alárendelt jelentőségű volt. Azok az osztályok, melyeken belül a nő bizonyos anyagi függetlenséget élvezett, lévén maga is termelő, elnyomott osztályok voltak, nőtagjaikra tehát kétszeres elnyomás terhe nehezedett. Az uralkodó osztályok nőtagjait parazita életmódjuk szolgáltatta ki a férfitörvényeknek; ha ide, ha oda tartozott, a nőt jóformán teljesen megbénította kiszolgáltatott helyzete. Jog és erkölcs sokszor nem fedte egymást, egyensúlyuk mindig azon az áron állt helyre, hogy a nő konkrét szabadsága csorbult. A régi római köztársaságban a matróna anyagilag független, tehát van némi tényleges hatalma, de jogilag teljesen alárendelt; a földműves társadalmakban és a kispolgári, kiskereskedői réteg

körében rendesen ugyanígy alakul a nő helyzete; odahaza szolgáló és úrnő egy személyben, társadalmilag kiskorú. És megfordítva: egy-egy társadalmi rend hanyatló korszakában a nő emancipálódik, de amint lerázza magáról a férfi hűbérúri hatalmát, elveszti hűbérbirtokát is, szabadsága tartalmatlan, s másban, mint szabadosságban, tékozlásban nem is fejeződik ki; így volt ez a római birodalom hanyatlása idején, a reneszánszban, a XVIII. században és a direktórium alatt is. A nő örök alternatívája: vagy van dolga e földön, de rab, vagy szabad, de nem tud mit kezdeni önmagával. Figyelemre méltó tény, egyebek közt, hogy a férjes asszonynak van helye a társadalomban, de nincsenek jogai, az aggszűz és a lány, ha jó erkölcsű, ha prostituált, vagyoni jogi szempontból egyenlő a férfival, de a XX. századig többé-kevésbé kívül reked a társadalmon. Jog és erkölcs szembenállásából következett, többek között, az a paradoxon is, hogy bár a törvény sehol sem tiltja a szabad szerelmet, a házasságtörés ellenben bűn, a fiatal lányt, aki "megbotlott", a közvélemény megbélyegzi; a csapodár asszony vétkét elnézik; a XVII. századtól napjainkig sok fiatal lány csak azért ment férjhez, hogy szabadon váltogathassa szeretőit. Ez az agyfűrt rendszer a nők óriási többségét szigorúan kordában tartotta: a körülmények rendkívüli össze-találkozása szükséges ahhoz, hogy a kétfajta - absztrakt és konkrét - korlátozás ellenére egy nő egyénileg érvényesülhessen. A férfival egyenrangú művek alkotói azok közül a nők közül kerültek ki, akiket bizonyos társadalmi intézmények hatalma túlemelt nemük korlátaiban tartottak. Katolikus Izabella, Angliai Erzsébet, Katalin cárnő nem volt se férfi, se nő, hanem uralkodó. És külön figyelmet érdemel az a körülmény, hogy nő voltuk egyáltalán nem jelentett többé hátrányt mihelyt társadalmilag megszűnt az lenni: a nőuralkodók között összehasonlíthatatlanul több volt aránylag a nagy uralkodó, mint a férfiak között. Ugyanígy lényegíti át a vallás is a nőt: Sziennai Szent Katalin, Avilai Teréz nemétől függetlenül szent lélek, s mindkettő olyan magaslatokra jutott el világi és misztikus életében, amilyenre férfi is csak ritkán. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy sok más nő csak azért nem hagyhatott maradandó nyomot maga után, mert nemük végezete szűk korlátok közé zárta őket. Legfeljebb negatív vagy közvetve hathattak. Judit, Charlotte Corday, Vera Zaszulics ölt; a fronde korában a nők összeesküvést szöttek; a forradalom és a kommün alatt a férfiakkal egy sorban harcoltak a fennálló rend ellen; a jogfosztott, hatalomból kizárt nőnek egyedüli szabadsága, hogy a konok tagadás vagy a lázadás között választhat, a világ építésében tilos részt vennie, a férfiak vállalkozásaiba legfeljebb kerülő úton avatkozhat be. Aszpázia, Madame de Maintenon, des Ursins hercegnő tanácsai meghallgatásra találtak, de csak azért, mert volt, aki saját jószántából meghallgatta őket. A férfiak szeretik eltúlozni a nők ilyen irányú befolyásának a jelentőségét, amikor arról akarják őket meggyőzni, hogy nekik jutott a jobbik rész; valójában a nőnek soha sincsen szava ott, ahol tettekre kerül sor: háborút sugalmazhattak nők, de egy csata taktikáját soha, s politikai irányító szerepet is csak ott vihetek, ahol a politika egybeesett az udvari intrikával; a világ valóságos irányítását sohasem bízták női kezekre, nem volt soha befolyásuk a technika vagy a gazdasági élet alakulására, nem teremtettek és nem döntöttek meg államokat, nem fedeztek fel új világrészeket. Bizonyos események elindítói nők voltak, de ilyenkor is inkább ürügyei, semmint tényezői a folyamatnak. Lucretia öngyilkossága pusztán szimbolikus jelentőségű. Az elnyomott előtt mindig nyitva áll a vértanúság útja; a keresztényüldözések idején, társadalmi vagy nemzeti katasztrófák másnapján a nők mindig vállalták is ezt a tanú szerepet - de vértanúk nem szokták a világ képét megváltoztatni. Még a külön női mozgalmak, kezdeményezések is csak akkor kapnak súlyt, ha férfiszándék teszi őket hatékonyvá. A Beecher-Stowe asszony köré tömörült amerikai nőknek sikerült a közvéleményt a rabszolgaság ellen hangolni, de a rabszolga-felszabadító háború kiváltó okai nem érzelmi természetűek. Az 1917. március 8-i "nőnap" talán siettetett az orosz forradalom kirobbanását, de csak jeladás volt, nem több. A hösnők többnyire csodabogarak, kalandornők vagy különcök, s hírnevüket inkább szokatlan pályafutásuknak, semmint tényleges történelmi szerepüknek köszönhetik; vessük például egybe Jeanne d'Arcot, Madame Roland-t, Flóra Tristant Richelieu-vel, Dantonnal, Leninnel, s mindjárt kitűnik, hogy nagyságuk főként szubjektív természetű: nem annyira a történelem formálói, mint inkább példaképek. A nagy ember a tömegből válik ki, s azért lesz naggyá, mert a körülmények őt szolgálják; a nők tömege a történelem peremén él, s az ő számukra a körülmények mindig gátként jelentkeznek, sohasem ugródeszkaként. A világ arculatát csak az képes megváltoztatni, aki mélyen benne gyökerezik; de a nők közül éppen azok gyökereznek legmélyebben a társadalomban, akik leginkább alávetettek: a becsúszó nő, a hösnő mindig furcsa, sőt ijesztő lény, hacsak nem isteni jogon cselekszik, mely esetben rendesen kiderül, hogy van olyan rátermett, mint akármelyik férfi. Csak mióta a nők is kezdik otthonosan érezni magukat e földön - de csakis azóta! - tűnik fel egy-egy Rosa Luxemburg vagy Madame Curie. Csattanósan bizonyítva, hogy ha a nők a történelem során soha nem játszottak jelentős szerepet, az nem azért volt így, mert alacsonyabbrendűek, éppen megfordítva, azért alacsonyabbrendűek, mert a történelem során soha nem jutott nekik fontos szerep.¹⁴

A legvilágosabban ott mutatkozik ez meg éppen, ahol leginkább érvényesülhettek: a kultúra területén. A nő kapcsolata irodalommal, képzőművészetekkel kezdettől fogva bensőséges; már a germánoknál is ők töltik be a

profétanő, a papnő tisztét; mert a világból kirekesztve élnek, a férfiak rendesen akkor folyamodnak hozzájuk segítségért, amikor arra készülnek, hogy az adott világ határain túllépve egy új világot tárjanak fel a kultúra segítségével. A lovagi misztika, a humanista tudásszomj, az olasz reneszánszban kivirágzó szépségimádat, a XVII. századi finomkodás, a XVIII. századi felvilágosodás más-más indokolással, de azonos okokból ünnepli a nőt. Ilyenkor ő a költészet mágneses pólusa, a műalkotások középpontja. Nem lévén egyéb dolga, jóformán egész idejét a szellemi élvezeteknek szentelheti, úgyhogy ő az író műzsája, bírálója, közönsége és sokszor tanítványa is; ő viszi diadalra az újmódi érzelmeket és erkölcsöt, a férfiak körében is, s ezzel tulajdon sorsát is átalakítja; a nőművelés nagyrészt a nők vívmánya. De amilyen fontos szerepet játszanak a művelt nők kollektíve a művészetek fejlődésében, olyan jelentéktelen általában a női művészek egyéni hozzájárulása. A nő annak köszönheti kiváltságos helyzetét a szellem és a művészetek birodalmában, hogy sorsa kirekeszti a társadalmi cselekvésből; csakhogy a cselekvés a műalkotás és a gondolat éltető forrása. A világon kívül élni roppant kedvezőtlen helyzet annak, aki a világot újjá akarja teremteni; az adott valóságon túllépni csak az képes, aki mélyen benne gyökerezik. Elnyomott embercsoportok tagjai jóformán soha nem képesek egyénileg nagy művészi teljesítményeket felmutatni. "Ugyan hová mehet az ember - szoknyában?" - kérdezte Baskircsev Mária. És Stendhal: "Mindazon lángelmék, akik nőknek születtek, elveszték a köz számára." Lángésznek persze nem születik senki, de azzá válhat - és ennek a lehetőségétől mind a mai napig elzárták a nőt életkörülményei.

A nők egyenjogúsításának ellenzői két egymásnak szögesen ellentmondó érvet merítenek a történelem tanulmányozásából: 1. A nők soha nem alkottak igazán jelentőset. 2. A nők általános helyzete nem gátolta igazán nagy női egyéniségek kibontakozását. Mindkét állítás rosszhiszemű, mert néhány kiváltságos egyén sikere nem ellensúlyozza és nem is menti az átlagszínvonal módszeres rontását, és másfelől a ritka és korlátozott egyéni sikerek éppen azt bizonyítják, hogy a nők általános körülményei igenis kedvezőtlenek voltak. A nő soha, semmilyen területen nem kapott lehetőséget rá, hogy megmutassa, mire képes, mint azt már Chris-tine de Pisán, Poulain de la Barre, Condorcet, Stuart Mill, és Stendhal megállapította. Azért is követeli ma egyre több nő helyzetének megváltoztatását; és ezt ma sem úgy értik, hogy égbe emeljék őket, mert nők; azt akarják, hogy bennük is, mint az emberiség egészében, a transzcendencia győzzön az immanencia fölött; azt akarják, hogy végre megadják nekik is mindazokat az absztrakt jogokat és konkrét esélyeket, melyek híján a szabadság pusztta szemfényvesztés.¹⁵

A női követelések ma sorra megvalósulnak. De korunk az átmenetek kora, a világot ma is a férfiak igazgatják, mint eddig mindig, a patriarchális társadalom erkölce, intézményei, szokásai itt élnek ma is köztünk. Az elvi, jogi egyenlőségtől is messze vagyunk még: Svájcban választójoguk sincs a nőknek, Franciaországban az 1942-es törvény a mai napig fenntartja, némileg enyhített formában, a férj előjogait. S mint már mondtam, az elvont jogok egymagukban különben sem elégségesek ahhoz, hogy a nőt tényleges hatalommal ruházzák fel; a nemek egyenlősége pedig ma még sem valósult meg ;

Mindenekelőtt: a házasság sokkal nagyobb terheket ró a nőre, mint a férfira. Mint láttuk, a - törvényes vagy törvénytelen -> születésszabályozás gyakorlata felszabadította a nőt a faj zsarnoki rabsága alól, de ez a gyakorlat korántsem általános és nem is egyszerű ügy: az abortuszt törvény tiltja, sok nőnek ma sincs még más választása, mint testi épségét kockáztatni különféle szakszerűtlenül végrehajtott magzatelhajtásokkal, vagy vállalni a sorozatos anyaságok súlyos terhét. A gyerekgondozás, házi munka ma is szinte kizárólag az asszony dolga. És Franciaországban inkább még, mint másutt, mert nálunk a nőellenesség hagyománya olyan erős, hogy a férfi megaláztatásnak érezné, ha olyan munkát végezne, ami női munkának számít. A nő tehát sokkal nehezebben egyeztetetheti össze családayai kötelességeit munkájával. S ha a társadalom ezt megköveteli tőle, élete összehasonlíthatatlanul fáradtságosabb, mint a férfié.

Vegyük példának a parasztasszonyok életét. Franciaországban ők alkotják a dolgozó nők többségét; zömük férjes asszony. A vénlány falun legtöbbször cseléd a szülői háznál, vagy egyik bátyja, nővére házában: önálló gazdasszony csak azon az áron lehet a parasztlányból, ha nyakába veszi a házasság igáját. A parasztasszony társadalmi helyzete vidékenként más és más, a helyi szokásoknak, hagyományoknak megfelelően; Normandiában a gazdasszony az asztalfőn trónol, Korzikában le se ülhet a férfiakkal egy asztalhoz, de mindenütt egyformán nélkülözhetetlen munkaerő, osztozik a férfi felelősségében, közösen érdekeik és közös a vagyonuk; a nő tehát tisztelt személy, gyakran ő kormányozza a birtokot; szerepe hasonló ahhoz, amelyet a régi földműves társadalmakban betöltött. Szavának gyakran ugyanakkora vagy nagyobb súlya van, mint a gazda szavának, de az élete sokkal keményebb. Az ő vállára nehezedik a veteményeskert, a baromfiudvar, a juhok, disznók ellátásának gondja, s emellett bőven kiveszi részét a nagy mezőgazdasági munkákból is, úgymint: istállózás, trágyázás,

szántás, vetés, gyomirtás, szénakaszálás; kapál, gyomlál, arat, szüretel, olykor segít megrakni a szekeret szalmával, szénával, fával, gallyal, istállótrágyával stb. Emellett főz, takarít, mos, foltoz stb. Hordja az anyaság súlyos terhét, gondot visel a gyerekekre. Hajnalban kel, megeteti a baromfit, a disznókat, reggelit ad a férfiaknak, ellátja a gyerekeket, és máris indul a szántóföldre, az erdőbe vagy a veteményeskertbe, ahol délig robotol; akkor vizet hoz a kútról, betálatja az ebédet, elmosogat, s megint mehet ki a földre vacsoraideig dolgozni; de a vacsora után sem ül ölbe tett kézzel: ilyenkor jut csak ideje foltozni, takarítani vagy kukoricát morzsolni stb. Terhességei alatt sem kímélheti magát, úgyhogy gyorsan elformátlanodik, időnek előtte felörlődik, megöregszik, százféle betegség gyötri. A férfinak kijut olykor némi szórakozás, a nőnek soha, a férfi élhet társaséletet, vasárnaponként, hetipiacor eljut a városba, ahol eszmét cserélhet ismerőseivel, beülhet a kocsmába, ihat, kártyázhat, vagy vadászni, halászni járhat. A parasztasszony ki se mozdul a tanyáról, és megállás nélkül robotol. Csakis a gazdag paraszt asszonya engedheti meg magának, hogy szolgálat tartson, s ő rendszerint mentesül a nehéz mezei munkák alól is; élete kiegyensúlyozott, embernek való: a falu megbecsüli, otthon nagy a tekintélye, s nem kell látástól vakulásig dolgoznia. De a parasztasszonyok nagy többsége az igavonó baromnál is többet dolgozik.

Mindig is kiváltságos helyzetben volt a boltosné, vagy az a nő, aki egy kis műhelyt mondhat magáénak: a középkor óta ők számítottak egyedül jogi személynek a törvény előtt; a szatócsné, a tejcsarnokos, a fogadósne vagy a trafikosnő csakugyan egyenrangú a férfival; lánykorában, özvegykorában teljes jogú állampolgár; de ha férjhez megy, akkor sem kerül a férj gyámsága alá. Kivételesen szerencsés sorsát annak köszönheti, hogy munkahelye ott van, ahol a család otthona, s hogy munkája nem túlságosan kimerítő.

Sokkal rosszabb a munkásnők, tisztviselőnők, titkárnők, eladónők helyzete, minthogy ők lakóhelyüktől távol dolgoznak. Összehasonlíthatatlanul nehezebb szakmai munkájukat háziasszonyi kötelezettségeikkel összeegyeztetniük (a bevásárlás, főzés, takarítás, ruhaneműek rendben tartása naponta legalább három és fél órát, vasárnaponként hat órát emészt fel, s ez nem csekélység, a rendes napi munkán túl!).

A szabad foglalkozású nők - ügyvédnők, orvosnők, tanárnők - többnyire megengedhetik ugyan maguknak, hogy háztartási munkájuk megkönnyítésére segítséget fogadjanak, de így is nyomasztó teher és szakmailag súlyos hátrány a háztartás és a gyerekek gondja. Amerikában okos gépek könnyítik meg a háziasszony életét, de olyan ápoltságot, eleganciát követelnek meg a dolgozó nőktől, hogy amit a réven nyernek, elvesztik a vámon; az otthon rendben tartása és a gyereknevelés egyébként Amerikában is a nő dolga. Másfelől: a nő, aki munkája révén akar függetlenné válni, a szakmai versenyben sokkal rosszabb esélyekkel indul, mint férfi kollégái. Bére a legtöbb szakmában alacsonyabb, mint a férfiaké, rendszerint rosszabbul kvalifikált munkakörben dolgoztatják, tehát a férfi munkásnál alacsonyabb bérkategóriába kerül, amellest azonos munkáért is alacsonyabb bért kap. Újonnan jött a férfiak világába, kisebb eséllyel startol, mint ők. Nők, férfiak egyformán viszolyognak attól, hogy nő legyen a főnökük, mindig több bizalmuk van egy férfihoz; nőnek lenni, ha nem is éppen bűn, de - rendhagyó állapot. Férfi protektor nélkül nő nemigen csinálhat karriert. A vezető posztokon, kulcshelyeken férfiak ülnek. Nem győzzük hangsúlyozni, hogy férfi és nő - gazdaságilag két külön kaszt.¹⁶

A nő mai sorsát döntően befolyásolja az a tény, hogy alakuló, forrongó társadalmunkban a legósdibb előítéletek élnek és hatnak tovább. Erről feledkeznek meg azok, akik elhamarkodva elmarasztalják a nőket azon a jogcímen, hogy teljesítményük alatta marad lehetőségeiknek, de azok is, akik ezeket a lehetőségeket kizárólag a nőt bűnre csábító alkalmaknak tekintik. Az az igazság, hogy a nő helyzete ma még egyensúlytalan, s ezért roppant nehéz az új viszonyokhoz alkalmazkodnia. Megnyitották előtte a gyár, a hivatal, az egyetem kapuit, de a közvélemény szemében ma is a házasság a legfőbb női hivatás, mely a nőt minden más kötelezettsége alól felmenti. A nemi aktust ma is szolgáltatásnak tekintik, mint a primitív társadalmakban, s a nőnek a közfelfogás szerint joga van e szolgálatot a férfival barkóit vagy nyílt formában megfizettetni. A Szovjetuniót kivéve a világon mindenütt megengedett dolog, hogy a nő tőkének tekintse saját testét. A prostitúciót megtűrük,¹⁷ az udvarlást jó szemmel nézik mindenütt. És a férjes asszonynak szabad magát a férjével kitaratnia; ráadásul sokkal magasabb a társadalmi rangja, mint a nem férjezett nőé. Akiket a közfelfogás szerint korántsem illet meg olyan szexuális szabadság, mint a nőtlen férfiakat, anyává lenniük például gyakorlatilag tilos, a lányanya máig botránykő a világ szemében. Lehet-e ilyen körülmények közt csodálni, ha a Hamupipőke-mítosz rendületlenül tartja magát? A fiatal lányt még ma is arra neveli egész környezete, hogy boldog, gondtalan életét a megváltó királyfitól várja, ahelyett hogy maga váгна neki a világ küzdelmes és kockázatos meghódításának. A királyfi csodát tehet, például felemelheti választottját egy magasabb társadalmi rétegbe, amit az egy egész élet kitaró munkájával sem érhetne el. De ez a csalóka ábránd ártalmas, mert megosztja a fiatal lány energiáit, érdekeit,¹⁸ s a nő legsúlyosabb hátránya a versenyben éppen belső meghasonlása. A szülők elsősorban házasságra szánják

Jegyzetek:

1 Manapság a szociológusok nem adnak többé hitelt Bachofen feltevéseinek.

2 "Üdvözlégy, ó, Föld, emberek szülőanyja, termékenyülj meg Isten ölelésétől, töltekezzék bensőd gyümölcseivel, emberek hasznára" - mondja egy ősi, angolszász varázslásának.

3 Ugandában, vagy az indiai bantha törzs körében szentül hiszik, hogy a meddő asszony bajt hoz a kertre. Nikobarban azt tartják, hogy az aratás gazdagabb lesz, ha állapotos nő végzi. Borneóban a nők válogatják és őrzik a vetőmagvakat. "Ügy látszik, meggyőződésük, hogy nő és vetőmag természetes, bensőséges kapcsolatban áll egymással, a vetőmagvakra egyébként azt mondják, hogy »várandóság«. A nők olykor egy-egy éjszakát a rizsföldeken töltenek, amikor a vetés zsendül." (Höse

4 Ez természetesen szükséges feltétel, de nem elégséges: voltak patriarchális közösségek, amelyek megrekedtek egy alacsony fejlődési fokon, vagy egyenesen visszafejlődtek, mint a mayák társadalmá. Az anyajogú és apajogú társadalmak értékrendje nem abszolút: de csak az apa-jogúak fejlődtek tovább technikailag és ideológiailag.

5 Tanulmányozni ezt a fejlődést nyugati példákon fogjuk. Keleten - Indiában, Kínában - ugyanis a nő sorsa örökös, változatlan rabszolgaság.

6 Bizonyos esetekben a testvérházasság egyenesen kötelező volt.

7 Rómában, akárcsak Görögországban, bevett intézmény volt a prostitúció. Kétfajta prostituált volt: az első a bordélyházakban élt bezárva, a második szabadon üzte iparát; ez utóbbitakat bona metetrixnek nevezték; törvény tiltotta, hogy a matrónák öltözetét viseljék, s bár volt bizonyos befolyásuk a divatra, szokásokra, művészetre, soha nem örvendtek olyan általános megbecsülésnek, mint a görög hetérák.

8 Tudomásunk szerint fogamzásgátló szerről először egy az i. e. II. évezredből ránk maradt egyiptomi papirusztekercsen történi említés, mely egy különös összetételű - mézből, sziksóból, krokodiluxekre-mentumból és valami mézgaszerű anyagból készült - kenőcsöt javasol erre a célra, belső (vaginális) használatra. (P. Aries: Histoire des populations francaises. - A francia népesség története.) A középkor perzsa orvostudománya harmincegy receptet ismert - ebből mindössze kilenc szólt a férfinak. Szoranosz, aki Hadrianus uralkodása alatt élt, azt a tanácsot adja az asszonyoknak, akik nem akarnak gyereket, hogy a magömlés pillanatában "tartsák vissza lélegzetüket, s kicsit távolítsák el testüket a férjétől, hogy a spermium ne hatolhasson be a méhszájba, majd rögtön utána keljenek föl, guggoljanak le és tüsszögjenek".

9 Egy amerikai cég, egyetlen év leforgása alatt, húszmillió óvszert adott el 1950-ben. Tizenöt üzem gyártotta az óvszereket, naponta másfél millió darabot. (P. Aries.)

10 A szülés bekövetkezte előtt a magzat az asszony testének, illetve zsigereinek része.

11 E felfogás bírálatára később még visszatérünk. Itt csak annyit akarunk megjegyezni, hogy a katolikusok tekintélyes részének esze ágában sincs Szent Ágoston tanításait szó szerint követni. A gyóntató pap azt susogja az ifjú ara fülébe az esküvő előtti napon, hogy a férjével azt csinálhat, ami tetszik, feltéve, hogy a coitus úgy végződik, "ahogy kell"; a születésszabályozás pozitív módszerei tilosak, beleértve a coitus interruptust is, de hívő katolikus asszony is használhatja a bécsi orvosok által összeállított naptárt, s bár a dogma szerint a nemi aktus egyetlen elfogadható indoka a fajfenntartás, azt szabad olyan napokon végrehajtani, amikor a nő fogamzásképtelen. Vannak olyan lelkiatyák is, akik maguk tanítják meg híveiket e naptár kezelésére. És egyáltalán nem ritkaság az olyan "hívő keresztény anya", akinek mindössze két-három gyermeke van, holott nem szakította meg a házastársi együttélést férjével az utolsó gyerek világrajjötte után sem.

12 Konyha, templom, gyerekek.

13 Olga Misakova, a Komszomol Központi Bizottságának titkára így nyilatkozott egy interjú során 1944-ben: "A szovjet nőknek külsejükben is újra vonzóvá kell válniuk, a természet s a jóízű szabta határokon belül. A háború után nőiesen kell majd öltözködniük és járnunk. Azt fogjuk mondani a fiatal lányoknak, hogy viselkedjenek és járjanak úgy, ahogy fiatal lányokhoz illik, úgyhogy valószínűleg nagyon szűk szoknyákat, fognak hordani, ami a járást kecsessé teszi."

14 Jellemző, hogy a Párizs utcáin, köztérein (elállított mintegy ezer szoborból mindössze tízet szenteltek nőnek (a Luxembourg-kert királynő-szobrai nem számítva, ezek ugyanis pusztán architektúrális díszítő elemként kerültek a helyükre). A tizből három Jeanne d'Arcot ábrázolja. A többi hét Madame de Ségurt, George Sand-t, Sarah Bernhard-t, Madame de Boucicault-t és Hirsch bárónt, Maria Deraismes-et és Rose Bonheur.

15 A nőellenes tábor érvelése e tekintetben is kétkulacos. Hol leftymálik a szabadság elvi jelentőségét, s mértéktelenül eltúlozzák az elnyomott nő konkrét szerepét, hogy azt kérdezhessék: mi egyéb kell még neki? Hol pedig megfordítva úgy tesznek, mintha nem értenék, hogy a tartalmatlan szabadság nem nyit teret semmiféle konkrét tevékenységnek, s azt hányják a csak elvben felszabadult, elnyomott nők szemére, hogy nem tudnak élni szabadságukkal.

16 Amerikában olykor nagy vagyonok jutnak női kézre; az asszonyok általában fiatalabbak férjüknél, s öröklük az elhunyt vagyonát, de ilyes-kor már ők maguk is jól benne járnak a korban, úgyhogy ritkán szánják el magukat új üzleti befektetésre; inkább haszonélvezői a vagyonnak, semmint tulajdonosai. A tőke tényleges urai ma is a férfiak. A gazdag örökösök száma egyébként is elenyésző. És Amerikában - sokkal inkább még, mint Európában - jóformán elképzelhetetlen, hogy egy nő ügyvédi vagy orvosi pályán karriert csináljon.

17 Az angolszász országokban sokáig egyáltalán nem szabályozta törvény a prostitúciót. 1900-ig az angol és amerikai "Common law" csak az esetben tekintette törvénybe ütköző cselekedetnek, ha botrányt keltett vagy a közrendet veszélyeztette. Manapság üldözi a törvény a prostitúciót, több-kevesebb szigorral és sikerrel, Angliában és az Egyesült Államok egyes tagállamaiban, amelyek idevágó törvénykezése szerfelett változatos. Franciaországban egy nagy kampány eredményeként megszületett az 1946. április 13-i törvény, mely elrendelte a bordélyházak bezárását és a hivatásos kéjergés elleni harc fokozását: "Tekintve, hogy e házak léte összeférhetetlen az emberi méltósággal és azzal a szereppel, melyet a modern társadalomban a nő betölteni hivatott..". A prostitúció azóta is virágzik. De természetes is, hogy ezen álszent és egyoldalúan nemleges rendszabályokkal semmit sem lehet elérni.

18 Erre később még visszatérünk.

FOGLALKOZTATOTTSÁG, EGYENLŐ ESÉLYEK ÉS A NŐTUDOMÁNY (WOMEN'S STUDIES) KILENC EURÓPAI ORSZÁGBAN

*A tanulmány 2002 májusában készült a "Foglalkoztatottság és nőtudomány: a nőtudomány hatása a női foglalkoztatottságra Európában" (HPSE-CT-2001-00082), a kutatás weblapján megtalálható összefoglaló országjelentések alapján.

BEVEZETŐ

A tanulmány a foglalkoztatottságot, az egyenlő esélyeket és a nőtudomány (women's studies) helyzetét tekinti át, a II. világháborút követő időszakban, a vizsgálatban részt vett kilenc európai országban. A vizsgált országok: Magyarország, Finnország, Franciaország, Németország, Olaszország, Hollandia, Szlovénia, Spanyolország és az Egyesült Királyság. Ebből négy kezdettől tagja volt az Európai Uniónak: Franciaország, Németország, Olaszország és Hollandia (1951-től). Három ország a következő évtizedekben lépett be: az Egyesült Királyság 1973-ban, Spanyolország 1986-ban, Finnország pedig 1995-ben. Két ország vár a csatlakozásra: Magyarország és Szlovénia.

Míg számos olyan (különösen nyugat-európai) kutatás létezik - köztük több feminista vizsgálat is -, amely a foglalkoztatottságot és a társadalompolitika kérdéseit a nők szempontjából elemzi, az egyenlő esélyek és a nőtudomány esetében kevés összehasonlító elemzés született. Sem a foglalkoztatást, sem az esélyegyenlőséget vizsgáló tanulmányok nem vették figyelembe elemzésük során a nőtudomány szerepét. Dolgozatunkban szeretnénk áttekinteni a foglalkoztatottság, az esélyegyenlőség és a nőtanulmányok terén meglévő legfőbb hasonlóságokat és különbségeket Európában.

Tanulmányunk első része megvizsgálja, hogyan alakult a vizsgált kilenc európai országban a nők részvétele a munkaerőpiacon, valamint elemzi azokat a sajátos tényezőket, amelyek az eltelt időszakban befolyásolták a foglalkoztatottság általános trendjeit. A nők társadalmi helyzete a kiindulópontunk. Ezt egy modellként foghatjuk fel, amely vagy a társadalmi nemek közötti munkamegosztáson, vagy pedig a családfenntartó szerepen alapul (*gender contracts and bread-winner models*). Ez az a háttér, amelynek alapján értékelhetővé válik a foglalkoztatottság mintázata.

Tanulmányunk második része felvázolja, hogy a különböző országokban milyen törvénykezési típusok léteznek, amelyek a nők egyenjogúságát és a jog intézményes megvalósulását biztosítják.

A harmadik rész azt elemzi, hogy a vizsgált országok hogyan vezették be, majd hogyan intézményesítették a nőtudományt.

MÓDSZER

A tanulmány célja, hogy az egyes országok közötti hasonlóságokat és különbségeket kontrasztív módszerrel mutassa be. Míg az összehasonlító (komparatív) módszer szerint két vagy több - többé-kevésbé - hasonló országot teljes egészében összevetünk egymással, ebben a tanulmányban azt a módszert alkalmazzuk, hogy egyetlen országot vizsgálunk meg - a többi ország kontrasztív lencséjén keresztül. Mivel a tanulmány szerzője a finn viszonyokat ismeri legjobban, az összehasonlítás alapja többnyire az, hogy Finnországhoz képest milyen hasonlóságokat és különbségeket találtunk a többi országban.

Az adatok a kilenc országban végzett kutatások háttéranyagaiból származnak - a kutatómunkát 2001-ben végeztük, jelen tanulmányunk számára.¹ Ezek a háttéranyagok egyrészt további forrásokból is merítenek, másrészt szerzőik elemzését, értelmezését és értékelését is felhasználják. Mivel tanulmányunk hatalmas mennyiségű anyagot foglal össze, bizonyos részleteket és árnyalatokat rejtve hagy, a bonyolult összefüggéseket pedig leegyszerűsíti. A tömör megfogalmazás óhatatlanul általánosításhoz, és a sokféleség egységesítéséhez vezet. Ez leginkább a konklúziókra vonatkozik, amelyek minden esetben a szerzőjük álláspontját tükrözik.

I. A FOGLALKOZTATOTTSÁG NEMEK SZERINTI MEGOSZTÁSÁNAK HÁTTERE

A nők részvétele a munkaerőpiacon mind a kilenc országban nőtt az ötvenes évekig, majd csökkent a nyolcvanas, illetve a kilencvenes évek között.² Ezt követően három tendenciát figyelhetünk meg.

Először, a részvételi arányok csökkenni kezdtek Kelet-Németországban ("új németek": a hajdani NDK), Magyarországon és Szlovéniában (a volt Jugoszlávia része).³ A háború utáni években sok országban szükség volt a munkaerő teljes egészére - a nőket is beleértve, hogy újraépíthessék az országot. Az NDK-nak, Magyarországnak és Szlovéniának szüksége volt a női munkaerőre ahhoz, hogy a munkaerőpiacot központilag tervezett, szocialista gazdasággá alakítsák át.

Míg egyes országokban a női munkaerőt rövid időn belül bevándorlókkal pótolták (Nyugat-Németország, Franciaország és az Egyesült Királyság), más országok exportálták a munkaerőt (Olaszország, Spanyolország, Finnország). Másodszor, számos országban (Nyugat-Németország, Finnország, Franciaország, Spanyolország, Hollandia) a női részvétel növekedése a munkaerőpiacon az utóbbi évtizedben egyenletessé vált. Harmadszor, különösen Olaszországban, de még az Egyesült Királyságban is, a munkaerőpiacon a nők részvételének egyenletes fejlődését látjuk.

A szabályozás megszüntetése, az átmenet a piacgazdaságba és a kilencvenes évek más, alapvető változásai ellentmondásosan hatottak a női foglalkoztatottságra. A munkanélküliség több országban is megjelent (Magyarország, Olaszország, Finnország, Franciaország és Szlovénia), kiváltképp Spanyolországban, ahol a női munkanélküliek aránya 1999-ben 23% volt.

Az ötvenes években a női foglalkoztatottság északon és keleten, illetve nyugaton és délen teljesen eltérő volt. A nők Finnországban a II. világháborút követően nem vonultak ki a munkaerőpiacról. Nem alakult ki se strukturálisan, se gazdaságilag olyan tér, amelyben a férfiak kizárólagos kenyérkeresete lett volna a gyakorlat. Amikor mégis ebbe az irányba változott a helyzet a hatvanas évek vége felé, az uralkodó ideológiai légkör arra bátorította a nőket, hogy maguk is fizetett munkaerővé váljanak. A hetvenes évektől kezdve, a jóléti állam terjeszkedéséből fakadóan, a nőket kifejezetten arra ösztönözték, hogy maradjanak a munkaerőpiacon. Ennek az ösztönzésnek egyaránt lényeges tényezői voltak a mindenki számára elérhető közszolgáltatások, az egyénre szabott szociális juttatások és az adórendszer. A II. világháború után a mezőgazdaság kollektivizálása és az iparosítás a nőket az iparba kényszerítette az NDK-ban, Magyarországon és Szlovéniában, ugyanúgy, mint a többi szocialista országban. A dolgozó nők előnyben részesültek, mert a szociális szolgáltatások és juttatások nem anyagi jogon, az állampolgársághoz kötve jártak, hanem csak a munkavállalóknak: az északi országokban ez vált általános modellté - és a mai napig ez a gyakorlat az uralkodó. A szocialista időszakban a női munkaerőpiac folyamatos növekedést mutat.

A háború után Európában a mezőgazdaság (Nagy-Britannia kivételével) jelentős szerepet játszott. Az ötvenes években az összes dolgozó nőnek mintegy a fele Magyarországon (56%) és Finnországban (46%) a mezőgazdaságban dolgozott, szemben Franciaországgal, ahol a munkát vállaló nők egynegyede (27%), és Hollandiával, ahol csupán egyötöde. A kilencvenes évekre a mezőgazdasági munka majdnem teljes egészében megszűnt. Ma már a női munkaerőnek csak mintegy 3-6%-a dolgozik a mezőgazdaságban. Spanyolország eltér ettől a mintától, mert ott a női munkaerő részvétele a mezőgazdaságban a hetvenes évek közepéig emelkedett. A nyugati piacgazdaságban az ipari munka nem ugyanazt jelentette a női, mint a férfi munkavállaló számára.⁴ Franciaországban például a munkavállaló nők fele már az ötvenes években a szolgáltató szektorban⁵ dolgozott. Azóta is ez a szektor a legjelentősebb munkavállaló nők foglalkoztatása szempontjából. Ma Franciaországban, Németországban, Hollandiában és Finnországban a nők mintegy 80%-a dolgozik a szolgáltatóiparban, Magyarországon és Olaszországban 70% felett. Számos országban a nők a mezőgazdaságból egyenesen a szolgáltató szektorba léptek át, míg a korábban mezőgazdasági munkával pénzt kereső férfiak többnyire az iparban vállaltak munkát. A kilencvenes években (Nagy-Britanniában már a hetvenes évektől kezdve) a férfiak helyzete megváltozott, mivel az ipar hanyatlani kezdett; a nők azonban továbbra is tartották a szolgáltató szektorban megszerzett pozícióikat. Azok a foglalkoztatási kategóriák, amelyeket még az ipari termelés leépítése előtt hoztak létre, jól illenek a férfi munkavállalás mintáihoz, viszont igen problematikusak, ha a női munkavállalókra akarjuk alkalmazni őket.

A foglalkoztatási szektorok létező kategóriái messze nem elég specifikusak akkor, amikor leírják a női munkák típusait, és akkor sem, amikor elemzik a női munkaerőpiac rétegződését. A nők számára fontos szektorok

az egészségügy, a szociális munka, az oktatás, a szolgáltatóipar (szálloda, étterem, bolt, személyi szolgáltatások stb.) és az adminisztratív, irodai munka az állami és a magánszektorban egyaránt. Mind horizontális, mind vertikális szegregáció előfordul mind a kilenc vizsgált ország munkaerőpiacán. Az egyik példánk Németország, ahol az állásban lévő nők 75%-a csupán tizenöt foglalkoztatási csoportban dolgozik. A munkaerőpiac társadalmi nemek szerinti szegregációja mind a kilenc vizsgált országra rendkívül jellemző.

A bármikor felmondható munka, illetve a határozott idejű szerződéssel létesített állás manapság sokkal gyakoribb a nők, mint a férfiak között. A részmunkaidő - fél- vagy heti valahány órás állás - különösen az utóbbi húsz évben vált igen elterjedtté. Az EU-országokban átlagosan a nők egyharmada dolgozik részmunkaidőben. Nyugat-Németországban az anyák közt még mindig a részmunkaidőben betöltött állás a legerjedtebb. Hollandiában az összes munkavállaló nő 68%-a dolgozik részmunkaidőben. Azt a tényt, hogy az Egyesült Királyságban megnövekedett a munkát vállaló nők száma, a részmunkaidős munkák gyarapodásának tudhatjuk be. Franciaországban, Kelet-Németországban és Szlovéniában a részmunkaidős állás a kilencvenes évekig ritka jelenség volt. Ma Franciaországban a nők 31, Finnországban 17, Szlovéniában pedig 9%-a dolgozik részmunkaidőben.

A munkaerőpiacon sehol nincs esélyegyenlőség. Vannak ugyan pozitív fejlemények, ám a férfiak és a nők keresete közötti szakadék még mindig 20-25% körül van, annak ellenére, hogy különböző fizetési rendszerek és bérkategóriák léteznek. Számos országban ez a fizetésbeli szakadék semmit nem változott az elmúlt huszonöt évben. Az általunk vizsgált országokban a nők részvételét a munkaerőpiacon az anyaság befolyásolja a legerősebben. A szocializmus idején Magyarországon, az NDK-ban és Szlovéniában ez nem így volt. A finn anyák is aktív munkavállalók voltak, ám ez az aktivitás csökkent az utóbbi évtizedben. Az anyaságtól eltérően, az apaság nem korlátozza a férfiakat a munkavállalásban, éppen ellenkezőleg. A gyerekes férfiak alkalmazási rátája gyakran magasabb, mint a gyermektelen férfiaké. Ma sok kisgyerekes anya vagy otthon marad, amíg a gyereke nagyobb nem lesz, vagy csak heti pár órában dolgozik.

A háború utáni időszakban az állami politika vagy munkavállalásra biztatta, vagy pedig éppen ellenkezőleg, lebeszélte a gyerekes nőket az állásvállalásról. Az utóbbi évtizedekben többféle hivatalos irányvonal létezik, és ezek tendenciáját nem lehet egyértelműen meghatározni.

Az NDK-ban, Magyarországon és Szlovéniában igyekeztek a nőket munkába állítani, és a kétkeresős családmódot favorizálták.

Finnországnak eleinte szüksége volt a női munkaerőre, a későbbiekben pedig elősegítette a nők munkába állásának térnyerését. Más országok eleinte arra ösztönözték a nőket, hogy vonuljanak vissza a munkaerőpiacról; ennek érdekében olyan eszközöket is bevetettek, mint a különböző szociális juttatások és az adócsökkentés.

Spanyolországban a Franco-uralom éveiben megakadályozták a nők fizetett állásvállalását - esetenként még büntetéssel is sújtották a pénzért dolgozó nőket.

Hollandia sokáig olyan ország volt, ahol a férfi egykeresős modell létezett: a nők elfogadták a háziasszony-szerepet. A férjes asszonyok a házasságkötésük után abbahagyták a munkát (erre az állami szektorban kényszerítették őket). Egészen 1975-ig az volt a hivatalos kormánypolitika, hogy a nőket ki kell zárni a fizetett munkaerőpiacról. Később a nyugati és déli országok a vegyes megoldás felé fordultak. A családtagokat védő jogszabályozás - például a tartásdíjról szóló törvény - még 1994-ben is a családi értékeket hangsúlyozta.

A nők a háború utáni Franciaországban az első gyerekük megszületése után otthon maradtak, az 1960-as években azonban növekedni kezdett a részvételük a munkaerőpiacon, és ez a tendencia a mai napig tart. Az 1990-es évektől kezdve már nem volt magától értetődő, hogy az anyaság feltétlenül megzavarja a munkavállalási rendet, ugyanakkor a gyermekek száma és életkora befolyásolja a nők részvételét a munkaerőpiacon.

Mind Nyugat-Németország, mind Olaszország, egészen a legutóbbi időkig, családcentrikus ország volt, ahol mindkét nem elfogadta a férfi jövedelmén alapuló, egykeresős modellt.

Mára már Hollandia is magáévá tette az úgynevezett kombinációs modellt, amely szerint ma "másfél keresőn" alapul a család jövedelme.

A jelenlegi brit helyzetet az jellemzi, hogy az anyák csak egészen kis részben tudnak részt venni a családi jövedelem előteremtésében. A szülési/gyerekgondozási szabadságot csak 1999-ben vezették be, ez ráadásul lényegében fizetés nélküli, miközben az állami gyermekgondozási intézményekbe - bölcsődékbe és óvodákba - a

gyerekeknek csupán kis töredéke jut el. Noha a férfiakra alapozott egykeresős modell eltűnőben van, kevés intézkedés támogatja a szülő - akár az anya, akár az apa - gyermekgondozási kötelezettségét.

A spanyol társadalomban a hagyományos családi értékek a mai napig tovább élnek, itt az a modell terjedt el, hogy a férj az egykeresős családfenntartó, míg a feleség némi zsebpénz megkeresésére jogosult.

Finnországban, új lehetőségként a szülők számára, az 1980-as évek óta megjelent a főállású, otthoni gyerekgondozás. A fizetett gyermekgondozási szabadságot követően a kisgyermekes anyák, ennek köszönhetően, mielőtt újra munkába álltak volna, egy-két évre otthon maradtak. Finnországban, ennek ellenére, a kettős pénzkereső modell az uralkodó. A házasságkötés nem játszik szerepet a munkavállalásban, és a társadalompolitikai juttatások többé-kevésbé egyéni választás alapján vehetők igénybe.

Magyarországon, a szocializmus időszakában mennyiségi és minőségi szempontból is jelentősek voltak azok az intézkedések és szolgáltatások, amelyek az anyákat segítették. Anyajogú társadalompolitika uralkodott. Több mint harminc éven keresztül a magyar jóléti gondoskodás olyan tartópillérekben nyugodott, amely többféle módon is támogatta az anyát: az otthoni gyermekgondozást éppúgy segítette, mint ahogy garantálta az anya jogát a teljes állás betöltésére.

1995-ben azonban alapvető változások történtek. A korábban bevezetett, nagyvonalú gyermekgondozási és anyákat támogató rendszert felszámolták, és olyan rendszerré alakították át, amely a szükségleteken alapul. Társadalmi diskurzus indult meg az anyák jogáról, hogy otthon maradhassanak, miközben sorra zárták be a bölcsődéket és óvodákat; a megmaradt gyermekgondozási intézmények havi díját pedig felemelték: mindezek a változások alapvetően megváltoztatták a magyarországi helyzetet, útban a piacgazdaság felé. Magyarország elmozdult a kétkeresős családmódelettől, amelyben az anyáknak a társadalom garantálja a teljes állású munkavállalás lehetőségét, és emellett teljes körű szociális gondoskodást is biztosít: ismét a nemek közti társadalmi munkamegosztás lépett érvénybe.

Noha a női részvétel a munkaerőpiacon mind a kilenc vizsgált országban hasonló módon fejlődött, a növekedés mértéke, annak megfelelően, hogy az adott ország milyen szintről indult, eltérő volt. 1950 körül a két szélsőséges részvételi arány a spanyol nők 16%-a volt a finn nők 59%-ával szemben. A holland háttérvizsgálatok azt mutatják, hogy ott a női munkavállalási ráta 1960-ra elérte a 25%-ot, 1971-re pedig a 30%-ot. Az NSZK-ban a nők részesedése a munkaerőpiacon állandó értéket: átlagosan 45%-ot mutat. Az Egyesült Királyságban 1964-ben az összes munkavállaló 36%-át tették ki. Spanyolország 1975-re elérte a 28%-ot. Magyarországon és az NDK-ban a munkavállaló nők aránya a nyolcvanas években érte el a csúcspontját: 1989-ben a 89%-ot.

Noha a nők részvételi aránya a vizsgálatunkban szereplő kilenc országban különböző, ma kisebb a különbség köztük, mint ötven évvel ezelőtt. A legalacsonyabb szintet 2000-ben a 40%-os részvétel jelentette Hollandiában és Spanyolországban; ezt a szintet Olaszországban 1987-ben érték el. A legmagasabb arányt Kelet-Németországban találtuk, ahol 1998-ban a nők 74%-a vállalt munkát, és Finnországban, ahol 2000-ben 72%-ot ért el a női munkavégzés aránya. A többi vizsgált országban a munkavállalási arány megmaradt 50% körül. Magyarországon és Szlovéniában lecsökkent 46, illetve 50%-ra (1998). Az újraegyesített Németországban ez az arány éppen hogy elérte a 60 százalékot.⁶

Összességében elmondható, hogy, úgy tetszik, a nők munkaerő-piaci részvételének arányát tekintve az általános trendek konvergálnak.

II. EGYENLŐ ESÉLYEK

1. Franciaország

Az egyenlőség elve régi hagyomány Franciaországban; a társadalmi nemek közötti egyenlőséget már az 1946-os francia alkotmány is előírja. Ez az alkotmányosan előírt egyenlőség azonban csak az elmúlt években valósult meg. A francia férjzett nők csupán 1965-ben nyerték el azt a jogot, hogy a férjük engedélye nélkül is állást vállalhassanak; ugyanakkor váltak jogosulttá a munkanélküli segélyre is. A francia nőpolitikát egészen 1980-ig a védelmezés logikája jellemezte. A követett irányelv erősen anyapárti és családcentrikus volt. 1983-tól kezdve (vö. Roudy-törvény) a védelmezés elve egyre nagyobb mértékben kiegészült az egyenlőség elvével.

Az esélyegyenlőség Franciaországban az 1970-es évektől kezdve egyrészt azokon a kormánysszerveken

keresztül fejlődött, amelyek a nők helyzetével (*condition féminine*) foglalkoztak, másrészt az 1980-as évektől miniszterek (és minisztériumok), valamint önálló hivatalok kezdtek a nők jogaival foglalkozni. Az esélyegyenlőség a munkabántörvényt, amely az egyenlőség elvén alapszik, 1983-ban hozták. Az esélyegyenlőségi törvénykezést 2001-ben módosították, annak érdekében, hogy még hatékonyabban lehessen küzdeni a hátrányos megkülönböztetés ellen, amely a nőket a munkában még mindig sújtotta. Emellett az új törvény bevezette a fordított bizonyítás terhének az elvét is. Azok a változások, amelyek az utóbbi időben az egyenlőség megvalósítása felé mutattak - a munkavállalási esélyegyenlőség, valamint az az erőfeszítés, hogy a női munkavállalók ne maradjanak a periférián, hanem a férfiakhoz hasonlóan, a főáramba tartozzanak -, úgy tetszik, már az EU-politika eredményeképpen jöttek létre.

2001-ben a Női Jogok Hivatalának elnevezését kiegészítették az "egyenlőség" szóval.

Az 1970-es évek közepe óta csaknem minden francia kormány rendelkezett - politikai vagy adminisztratív módon - a nők jogainak a védelméről; az utóbbi időben pedig, ezekre a jogokra vonatkozóan, 1995-ben létrehozták a paritás (*-parité*) elvének betartása-törvényt. Minthogy a francia köztársasági univerzalizmus eleve az egyenlőség francia koncepciójából fakad - amelyben a hangsúly ugyanakkor inkább az "egységen", mint az "egyenlőségen" van -, nőket támogató intézkedésekre, "pozitív akciókra" (*positive action*) igen kevés lehetőség van.

A franciaországi helyzet érdekes sajátossága, hogy az 1998-as ajánlás nyomán, 2000-ben bevezették a foglalkozásnevek, funkciók, rangok és tudományos fokozatok nyelvi nőneműsítését. 2000-ben a paritás törvényén keresztül bevezették, hogy a politikai és helyhatósági választásokon a férfi és a női jelölteket ugyanannyi hely illesse meg.

A paritás elve a nők politikai képviseletében egész Európában áttörő jogi lépésnek számít.

Franciaország a nőkérdésben még mindig a támogató (protektív) és az egyenlőségen alapuló (egalitáriánus) politika között egyensúlyoz. A paritás elve nem szüntette meg a nőket támogató intézkedésekkel és pozitív akciókkal szembeni ellenkezést. Ennek okát abban kell keresnünk, hogy a franciák mélysegesen hisznek a férfiak és nők különbözőségében. Az európai politika, valamint a paritás elve körül folyó vita újabban ismét a francia feministák napirendjére tűzte az esélyegyenlőség kérdését - ezúttal azonban új megvilágításban. Az esélyegyenlőség elve nem intézményesült Franciaországban regionális és községi szinten, és intézményesülése országos mértékben mérve is meglehetősen alacsony.

2. Németország

Az esélyegyenlőség elvének története az ország újraegyesítése, 1990 előtt másképp alakult az NSZK-ban és az NDK-ban. Mindkét országban, ugyanakkor, 1949-ben, a háború utáni alkotmányok tették meg az első lépést az esélyegyenlőség felé. Maga a megvalósítás azonban az NSZK-ban hosszabb időt vett igénybe, mint az NDK-ban. Az NSZK-ban az egyenlő jogok első törvénytervezetét 1957-ben nyújtották be, de csak 1977-ben hozták azt a törvényt, amely a férjes asszonyok számára feltételek nélkül biztosította a jövedelemszerző állásvállalás jogát. 1980-ban az EU is alaptörvényként fogadta el, hogy a nőknek és a férfiaknak egyenlő joga van a munkavállaláshoz.

Kelet-Németországban az azonos munkáért azonos bért elvét - és az ehhez hasonlókat - már 1946-ban bevezették. Szintén az NDK-ban hozták létre - közvetlenül a háború után - az első esélyegyenlőségi irodát, *Nők Tanácsa* néven. Az NDK-ban a nők emancipációjának kommunista verzióját fogadták el, amely azon a vélekedésen alapult, hogy a két társadalmi nem között nincs különbség. Ugyanakkor mindennek csak szimbolikus jelentősége volt, tekintve, hogy a nők csak tessék-lássék arányban vettek részt a politikai életben. Ugyanakkor az összes szociálpolitikai intézkedés segítette őket abban, hogy részt vehessenek a munkaerőpiacon.

Nyugat-Németországban az első, nőpolitikával foglalkozó irodát 1979-ben állították fel. 1986-ban a nőügyet is a szövetségi ifjúsági, családi és egészségügyi minisztérium felelősségi körébe rendelték. Egy új törvénykezést 1994-ben szövetségi szinten intézményessé tette az egyenlő esélyeket a vezetők kinevezésénél is: a nőügyi biztos kinevezésénél vagy más, szövetségekormány-tisztségek betöltésénél például pozitív megkülönböztetést írt elő annak érdekében, hogy minél több női vezető kerüljön a központi döntéshozó testületekbe.

Regionális (szövetségi tartományi) szinten az egyenlő női jogok elve elsőként 1979-ben, Hamburgban intézményesült, 1999 óta pedig mind a tizenhat szövetségi tartományban. Bár a törvénykezés és a törvény megvalósítása más és más módokon megy végbe a különböző szövetségi tartományokban, mindenhol az a cél, hogy minél több nő kerüljön a közéletbe. A női részvétel támogatásakor a nők oktatása válik kulcskérdéssé.

Községi szinten először Kölnben állítottak fel nőirodát, 1982-ben. Ma már 1600 ilyen irodát találhatunk az ország térképén. A kilencvenes évek végén a községi intézményülés nagy sebességre kapcsolt: ma a városok csaknem 100 százalékában, a vidéki területeknek pedig közel 85 százalékában találunk esélyegyenlőség-irodákat.

Németország tehát magas fokon intézményesítette a női jogok érvényesítését. Leginkább három területre összpontosítanak: a nők támogatására (*Förderung von Frauen*) a munkavállalásban, az oktatásban és a politikai képviselőben. Az európai esélyegyenlőség-politika Németországban némi időeltolódással ment végbe, és az egyes szövetségi tartományokban (*Länder*) más-más módokon valósult meg.

3. Olaszország

Az olasz alkotmány 1948 óta biztosította az egyenlőség elvét, anélkül azonban, hogy a társadalmi nemi különbségekre külön kitért volna. A fasiszta időkben a nőket törvényesen eltiltották az állami hivatalokban való feladatvállalástól és egyes foglalkozásoktól is. Az eltiltási törvényt 1963-ban törölték el, ettől kezdve nők akár bírák vagy más közjogi méltóságok is lehetnek. Ugyanebben az évben szüntették meg az úgynevezett hajadonzáradékot is, amely elrendelte, hogy azokat a munkavállaló nőket, akik férjhez mennek, az állásukból azonnal el kell bocsátani. 1977-ben elfogadták az egyenlő bánásmód a dolgozó férfiak és nők közötti törvényt. Az 1980-as években létrejöttek azok a nemzeti bizottságok, amelyek a férfiak és nők közötti egyenlőség (paritás) megvalósítását biztosították. Az 1980-as évek végén megtették az első lépéseket a pozitív akció - a pozitív megkülönböztetés - irányába, amely aztán 1991-ben törvényerőre is emelkedett.

A 21. század első évtizedében az esélyegyenlőséget biztosító törvények, testületek és intézkedések rohamos szaporodásának lehetünk tanúi. A paritás elvét, amelyet az olaszok korábban előnyben részesítettek, egyre inkább az esélyegyenlőség váltja fel. Az esélyegyenlőség jelenlegi, rohamos felfuttatása speciális intézkedéseket vont maga után, például a női vállalkozók bizottságának megalakítását, 1992-ben. Politikai szinten az első Esélyegyenlőségi Minisztérium 1996-ban létesült, majd 1997-ben Esélyegyenlőségi Hivatal is alakult (*Dipartimento per le Pari Opportunità*). Az 1990-es évek végén az európai nőpolitika és a pekingi állásfoglalás hatására Olaszország továbbhaladt az esélyegyenlőség biztosításának útján. Ekkor már a nemek közötti különbségeket, a hatalom birtoklásának és a társadalmi nemek középpontba helyezésének problémáit is figyelembe vették.

Az intézményesülés felé megtett fontos lépés volt az esélyegyenlőségi tanácsadói posztok (*consiglieri di parità*) bevezetése össznemzeti, regionális és megyei szinten, az 1980-as évektől kezdődően. 2000 óta ezek a tanácsadók megnövelték súlyukat a végrehajtó hatalomban, és olyan projekteket is el tudtak fogadtatni, amelyek már a pozitív megkülönböztetés elvét támogatták. A tanácsadóktól elvárják, hogy egyaránt értsenek az egyenlőség elvéből fakadó problémákhoz és a női munkaerőpiachoz. Már az olaszországi tartományok felében (56%) van esélyegyenlőségi bizottság, 10 százalékában tanácsadó hivatal, 34 százalékában pedig egyéb intézkedések történtek. Ezeknek az esélyegyenlőségi testületeknek a 40 százaléka 1996 és 1998 között jött létre. Az 1990-es években a községi tanácsházak 46 százalékában állt fel esélyegyenlőségi testület. Ezek az esélyegyenlőségi testületek magukban foglalnak egy sor különböző hivatalt, az úgynevezett menetrend-irodáktól kezdve a nőtanácsokon át a nőházak dokumentációs központjaiig.

Az esélyegyenlőségi politika Olaszországban erősen támogatja a nőtudományt (*women's studies*) is. A kettő között igen szoros a kapcsolat. Az olasz feminista mozgalomban a kezdetek óta sokoldalú és sok összetevőből álló vita zajlik az esélyegyenlőségi politika különböző témáiról. Ma az esélyegyenlőségi politika és a nőtudomány közötti kapcsolat beágyazódik abba az általánosabb jelentésű, tágabb kontextusba, amely a társadalmi nemek középpontba helyezésének politikájára (*mainstreaming policies*) irányul. Az egyetemi életben az esélyegyenlőség elve és a nőtudomány közötti kapcsolat kulcsfontosságú szerepet játszik abban, hogy a nőtudomány-diszciplína és -tantárgy láthatóvá váljon és intézményesített teret kaphasson.

1999 óta, a legtöbb egyetemen, a rektori tanácsban részt vesz egy nőügyekkel foglalkozó képviselő is, 2000 óta pedig a rektori tanácsnak van egy állandó bizottsága, amely a társadalmi nemekkel kapcsolatos tanulmányok

(gender studies) és az esélyegyenlőség elvével foglalkozik. Az esélyegyenlőség elvével foglalkozó bizottságokat az olaszországi egyetemeken 1998-ban vezették be. Az érdekelt intézmények és a bizottságok speciális kurzusokat és MA-programokat szerveztek olyan szakemberek számára, akik az esélyegyenlőségi szektorban dolgoznak.

Az esélyegyenlőség elvét Olaszországban csak későn vezették be. A megvalósulás párosult a paritás elvével, valamint az anyai/családi támogatás, és a nők iránti pozitív diszkrimináció bizonyos kombinációjával. Úgy tűnik, hogy a kilenc vizsgált ország közül Olaszország az egyetlen, amelyikben az esélyegyenlőség intézményesülése felfelé ívelő szakaszban volt az elmúlt öt évben.

4. Hollandia

Hollandiában 1957-ben törölték el azt a törvényt, amely megtiltotta, hogy férjes asszonyokat nevezzenek ki közszolgálatba. Ugyanakkor az a törvénycikkely, amely lehetővé tette, hogy a női dolgozót férjhez menetelekor elbocsássák az állásából, egyes kormányhivatalokban egészen 1973-ig érvényben volt. Az 1969-ben elfogadott minimál jövedelem-törvény eredményeként a nők bére, amely addig a férfiak bérének csupán a 60%-a volt, megemelkedett. Az egyenlő bérezés törvénye 1975-ben emelkedett törvényerőre. Az esélyegyenlőséget biztosító jogi szabályozást csak 1980-ban vezették be, amikor a nők és férfiak egyenlő bánásmódjának törvénye törvényerőre emelkedett. E két törvényt 1989-ben összevonták. Az általános egyenlő bánásmód törvénye, amely 1994 óta törvényerejű, a CEDAW-konvenció alapelveire épül. 1997 óta a *pozitív akció* - a női jelölt támogatása - az oktatás területén is érvényesül.

Az esélyegyenlőség intézményesülése Hollandiában 1974-ben, egy emancipációs bizottság felállításával kezdődött, amely a kormány melletti tanácsadó testületként működött (1981-től 1997-ig Emancipációs Testület, majd 1998-tól 2000-ig az Emancipáció Időszaki Bizottsága néven). A kormány esélyegyenlőségi politikáját egy országos intézményrendszer segíti. A női non-profit szervezetek létrejöttét a kormányzaton kívül egy, az emancipációt támogató országos hálózat segíti és erősíti. 2002-ben 7,5 millió eurót bocsátottak az ehhez hasonló polgári szerveződések rendelkezésére.

Regionális szinten a megyeszékhelyeken és a nagyvárosokban emancipációért felelős irodákat hoztak létre; más helyeken pedig az emancipációs feladatokat a helyi jóléti ügyekért felelős - vagy más, hasonló funkciót betöltő - vezető feladatkörébe sorolták. Mind regionális, mind országos szinten a nők esélyegyenlőségéért felelős tisztségviselők egyben más csoportokért is felelősek: például az etnikai kisebbségekért és/vagy a melegekért és leszbikusokért. A különböző kisebbségi csoportok esélyegyenlőségének együtt kezelése azt mutatja, hogy módosult a hivatalos hozzáállás: ma már jobban odafigyelnek a különbözőségekre.

Más-más szinteken az egyetemek is megszervezték a maguk esélyegyenlőségi bizottságait. Az 1980-as év vége óta ezek a bizottságok egy országos tanácskozó testületben tömörülnek.

Az esélyegyenlőség, amely 1980 óta jelentős mértékben valósult meg Hollandiában, olyan emancipációs politikába ágyazódott, amely egyaránt erős szálakkal kötődik a nőmozgalmakhoz, a non-profit szervezetekhez és az alulról jövő kezdeményezésekhez.

5. Egyesült Királyság

Az Egyesült Királyságban az esélyegyenlőség törvénykezési szinten az 1970-es években jelent meg először, amikor törvényerőre emelkedett a nemi diszkriminációs törvény (1975), valamint az egyenlő bérezési törvény (1970). Az EUBizonyítási teher rendelkezését 2001-ben vezették be. A fő köztestület az Esélyegyenlőségi Bizottság, amely az Egyesült Királyságban az egyenlőséggel foglalkozik, 1975-ben jött létre, a nemi diszkriminációs törvényhez kapcsolódóan. Ez a bizottság együttműködik a brit kormány kancelláriai hivatalának (*Cabinet Office*) Nőpolitikái Osztályával (*Women's Unit*). 1997 óta a kormánynak nőügyi minisztere is van.

A konzervatív kormányzat idején (1979-1997) elsősorban azzal sikerült haladást elérni a nők munkába állítása terén, hogy alkalmazták az Európai Bíróság döntéseit. Amikor 1997-ben a Munkáspárt újra kormányra került, a nők munkavállalási és béregyenlőségének kérdésében máshova került a hangsúly. Az Egyesült Királyságban az esélyegyenlőség biztosítása nem regionális feladat, hanem a helyi kormányzatszervek politikájának a részét képezi.

Az egyik első hivatalt Leedsben létesítették, 1983-ban. Ez az iroda egyrészt városi tanácsadókból (*city councillors*), másrészt egy nőbizottságból állt, amelynek tagjait a helyi női szervezetek delegálták. Az olyan nagyvárosoknak, mint London vagy Birmingham, saját esélyegyenlőségi hivataluk van, ugyanakkor a hivatalok vagy más esélyegyenlőségi szervezetek léte nagyban függ a helyi kormányhivatalok politikai összetételétől is. Az 1980-as években a Nagy-Londoni Tanács (GLC) és a Belső-Londoni Oktatási Hivatal (ILEA) bevezetett jó néhány olyan rendelkezést, amely a nők és a kisebbségi etnikai csoportokból származók esélyegyenlőségét támogatta.

Noha az esélyegyenlőség elvét minden munkaadónak be kell tartania, egyesek - különösen az állami szektorban - a cégüket kifejezetten azzal reklámozzák, hogy náluk valóban megvalósul az esélyegyenlőség politikája. Általánossá vált, hogy a humán erőforrás-osztály tréningprogramja az esélyegyenlőségi politika oktatását is tartalmazza. Ennek hatása azonban ma még nem ismert.

Az Egyesült Királyság nem rendelkezik átfogó Esélyegyenlőségi törvénnyel. Az Egyesült Királyság azoknak az országoknak a csoportjához tartozik, amelyben az intézményesülés magas fokon áll. Ennek ellenére, 2002-ben úgy tűnt, hogy Nagy-Britanniában igen kevésbé ösztönzik az esélyegyenlőségi politika alkalmazását. A közéletben pedig még nyilvános viták sem zajlanak erről a témáról.

6. Spanyolország

Spanyolországban a nők és a férfiak közötti egyenlőséget a Második Köztársaság idején (1931-1939) az alkotmány is elismerte. A Franco-diktatúra uralomra jutásakor azonban a választ, az abortuszt, a születésszabályozást és a polgári házasságot illető addigi törvényeket hatályon kívül helyezték.

Az új törvények eltiltották a nőket a munkavállalástól, és kizárólag az anyaságot támogatták.

A fiúkat és a lányokat külön intézményekben oktatták, és eltérő típusú képzést kaptak.

1961-ben az alkotmány elismerte a nők jogát a politikai tevékenységhez és a pénzkereséshez - ugyanakkor a házasságban élő nőknek még mindig a férjük hivatalos engedélyére volt szükségük ahhoz, hogy a munkavállalási jogukat gyakorolhassák és legalisan is gazdasági tevékenységet folytathassanak.

Spanyolországban az esélyegyenlőséget illetően az 1978-ban elfogadott új alkotmány (Franco 1975-ben halt meg) a fő hivatkozási pont. Ez biztosítja az esélyegyenlőséget és megtiltja a diszkriminációt. Az esélyegyenlőség intézményesülése 1983-ban kezdődött az *Instituto de la Mujer* (Nőügyi Intézet) megalapításával, amelyet azzal a céllal hoztak létre, hogy koordinálja az esélyegyenlőséget előmozdító intézkedéseket. A kormányzati testületnek az volt a célja, hogy támogassa és propagálja azokat a feltételeket, amelyek kedveznek a társadalmi nemek közötti egyenlőség társadalmi megvalósulásának, továbbá hogy elősegítse a nők részvételét a politikai, kulturális, gazdasági és társadalmi életben. Az intézet képzési programokat is indított. Már 1980-ban is széles volt a hatósugara, ami 2002-re még tovább szélesedett.

Az intézet számtalan olyan törvényt javasolt, és segített elő, amely az esélyegyenlőség megvalósítását tűzte ki célul. Ötéves terveket tűzött ki (PIOM: *Plana para la Igualdad de Oportunidades para las Mujeres*), amelyeket aztán országos, regionális és helyi szinten is bevezettek.

1987 óta a pozitív akció - a nőket támogató intézkedés - nem alkotmányellenes, a bizonyítási teher megfordulásának elve pedig beépült az 1989-es munkatörvénybe. 1994 óta különösen a gazdasági vállalkozásokat bátorítják a pozitív akcióra - arra, hogy két egyformán alkalmas jelölt közül a nőt válasszák. Az Országos és Baszk Nőügyi Intézet egy olyan részleget hozott létre, amely szintén a pozitív akciót hirdeti a nők esélyegyenlőségének megvalósulása érdekében.

Regionális szinten minden autonóm közösség létrehozta a saját intézményeit és terveit, amelyek az esélyegyenlőség megvalósulását biztosítják. Ez az intézményesülési folyamat 1986 és 1993 között ment végbe. A bevezetés heterogén módon történt: a legkedvezőbb intézkedésekkel Andalúziában, Aragóniában, Katalóniában és Baszkföldön találkozunk. A nőügyi intézetek szorosan együttműködnek más olyan nonprofit intézményekkel és nőcsoportokkal is, amelyek anyagi támogatásban részesülnek, ugyanakkor részt vesznek a döntéshozatalban is.

Az esélyegyenlőség intézményesülése Spanyolországban meglehetősen későn kezdődött, ám a kilencvenes évek közepére, más országokhoz képest, magas szintet ért el. Egyik jellegzetes vonása az, hogy nagy hatású,

országos testülete úgy működik, hogy az országban még nem született meg az átfogó esélyegyenlőségi törvény. Ez a nőügyi intézet a hagyományos, "felülről lefelé" jövő kezdeményezések stratégiájával dolgozik, és az összes nőügyi intézkedésért felelős. Az európai politika jelentős hatást gyakorolt a spanyolországi esélyegyenlőségi törvénykezésre.

7. Finnország

Az esélyegyenlőséggel Finnországban az 1960-as évek végén kezdtek el foglalkozni, a nőmozgalom és a többi skandináv ország hatására. Emancipáción Finnországban azóta elsősorban a nők anyagi függetlenségét értik. Az esélyegyenlőségi törvény 1962-ben született meg, amikor az egyenlő bérezés törvénye hatályba lépett. Az esélyegyenlőséggel foglalkozó, legfontosabb hivatalos testületek Finnországban: az esélyegyenlőségi ombudsman, az 1972-ben megalapított Esélyegyenlőségi Tanács, az Ombudsmani Hivatal és az Esélyegyenlőségi Osztály. 1987 óta a kormány egy miniszterét bízzák meg azzal, hogy a saját tárcáján kívül az esélyegyenlőségi ügyekkel is foglalkozzon.⁷ Azóta használják az esélyegyenlőségi miniszter elnevezést is. Jellemző, hogy mind nők, mind férfiak betöltötték már az esélyegyenlőségi miniszter posztját.

A férfiak és nők közötti egyenlőségi törvény 1987-ben született, és 1995-ben módosították. Lényeges változás, hogy minden szinten (állami, regionális, községi, államszervi és egyetemi) bevezették a kvótákat a kormány döntéshozó testületeiben. A törvény előírja, hogy mindkét nemből legalább negyven százaléknak kell részt vennie a testületek, bizottságok vagy hasonló csoportok munkájában. Az előírt kvóták ugyanakkor nem vonatkoznak az általános választásokra (sem a jelöltek kiválasztásakor, sem az egyéni mandátumoknál). Az esélyegyenlőség intézményesülése kezdetektől fogva a *mainstreamm*é váláson - a társadalmi nemek középpontba kerülésén - keresztül valósult meg, noha ez az elnevezés az 1970-es és 1980-as években még nem volt használatos. Fizetett munkatársból a mai napig kevés van - leginkább országos szinten. Regionális szinten (amely egyébként az 1990-es években veszített a fontosságából) csak az Aland Szigeti Autonóm területnek van saját esélyegyenlőségi hivatalvezetője. Községi szinten csak kevés helyen (10%) állítottak fel esélyegyenlőségi bizottságot a helyi vezetésben. Ezek a bizottságok viszont minden egyetemen megtalálhatók. Mindezeknek az intézkedéseknek az eredményeképpen az intézményesülés foka Finnországban közepesnek mondható. Az esélyegyenlőséget Finnországban úgy fogják fel, mint a két egyenlő és hasonló társadalmi nem közötti egyenlőséget. Úgy tetszik, ez az elgondolás a szabad, egyenlő állampolgárok északi eszméjéből származik. A finn esélyegyenlőségi politikára jellemző, hogy a nemek semlegességére összpontosít: példaként említhetjük a foglalkozások, funkciók, fokozatok és megszólítások defeminizációját - vagyis ezek női változatának megszüntetését. Mindebből következik, hogy nagyon nehéz volt Finnországban bevezetni a pozitív akciót, a kormánytagokra vonatkozó kvóta kivételével.

8. Magyarország

A magyar alkotmány 1949 óta tiltja a nemi diszkriminációt, és egyúttal kimondja a férfi és a nő közötti egyenlőséget az állampolgári, politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális jogokban. A kommunista rendszerben a nők helyzete leginkább a keletnémet (NDK-beli) nőkéhez hasonlított - ezt korábban már jellemeztük. Számszerűleg különösen azok az intézkedések és szolgáltatások voltak jelentősek, amelyekkel az anyákat támogatták. Magyarországot fejlett, jóléti államnak tekinthetjük. Az esélyegyenlőséget biztosító törvények a mai Magyarországon a munka-, a polgári és a büntető törvénykönyv részei. 2001-ben kísérlet történt arra, hogy bevezessék az egyenlőségi törvényt (amely kimondja nők és férfiak esélyegyenlőségét), és egyben törvényjavaslat készült az esélyegyenlőségi bizottság felállítására is. Ez a törvényjavaslat azonban nem kapott elégséges támogatást ahhoz, hogy be lehessen nyújtani az Országgyűlésnek. Mindez azt jelenti, hogy Magyarországon *de jure* létezik az esélyegyenlőség, *de facto* azonban még nem tudni, bevezetik-e a törvényt a közeljövőben. Ennek következtében az esélyegyenlőség csak igen korlátozott mértékben vált intézményessé. Az egyetlen létező testület egy országos szintű titkárság. A Nőpolitikai Titkárságot 1995-ben hozták létre. 1997-ben az elnevezése Esélyegyenlőségi Titkárságra változott, 1998 óta pedig Nőképviselési Titkárság a neve. A pozitív akciók elfogadása mind a kormányok, mind a közvélemény részéről alacsony szintű.

9. Szlovénia

Jugoszlávia háború utáni, 1946-ban bevezetett alkotmánya a nőket teljes jogú állampolgárnak ismeri el; biztosítja számukra a szavazati jogot, a férfiakéval azonos jogot a munkához és a fizetéshez, továbbá jogot a szociális biztonsághoz, a szülési szabadsághoz és a tanuláshoz. A hivatalos vonal az egyenlőségből indult ki. A nők részvétele az ország (antifasiszta) felszabadítási harcában a II. világháborúban, valamint a szocialista ideológia és a katolikus hagyomány a háború utáni Jugoszláviában sajátos elegyet alkotott a nők helyzetében. Szűz Mária korábbi képze a rettenthetetlen és kemény partizánnő képével ötvöződött. A szocialista állam a nőnek a proletáranya szerepét kínálta fel: az erős, bátor és elszánt asszonyét. Ennek az új nőmodellnek kellett betöltenie azt az újonnan létrejött, "nyilvános" teret, amely a régi, az individuális és csak a családi életbe bezárkózó nőképp lerombolásával keletkezett. A lányokat és asszonyokat társadalmilag emancipált nőkké kívánták átnevelni.

A szocialista korban a nők magas fokú függetlenséget élveztek anyagi téren, törvényesen is partnernek tekintették őket, liberálisan kezelték az abortuszhoz és a fogamzásgátlókhoz való jogukat, és az állam ésszerűen fejlesztette és mindenki számára hozzáférhetővé tette a gyerekgondozási hálózatot (bölcsőde, óvoda, napközi stb.). Ebben az időszakban a képviselőjelölteknek és a kormánypozíciót betöltő funkcionáriusoknak tíz százaléka volt nő.

A független Szlovénia alkotmánya, amelyet 1991-ben fogadtak el, az egyenlő jogok minden alapelvét tartalmazza. A szlovén büntető törvénykönyv mindennemű diszkriminációt (nemi, szexuális orientációjú stb.) megtilt. Úgy tetszik, a társadalompolitikai törvénykezés

Szlovéniában továbbra is kedvez a nőknek, annak ellenére, hogy az ország időközben áttért a piacgazdaságra.

Szlovéniában jelenleg nincs érvényben külön esélyegyenlőségi törvény, viszont készül egy jelentős törvénytervezet. 1990-ben létesült egy Parlamenti Nőpolitikai Bizottság, ugyanakkor a 2001-es parlamenti választások után ezt a bizottságot már nem állították fel újra. 1992-ben megalakult a Nőpolitikai Hivatal, amelynek az elnevezése 2001-ben Esélyegyenlőségi Hivatalra változott. A hivatal fő célkitűzése az, hogy "hozzájárjon a nők nyilvános és politikai szerepvállalását illető koncepcióváltáshoz, továbbá hogy felhívja a figyelmet a társadalomban konkrétan tetten érhető (férfi)sovinizmusra, valamint hogy lépéseket tegyen a diszkrimináció ellen". A hivatal továbbra is részt vesz a törvények és más intézkedések előkészítésében, együttműködik más női civil szervezetekkel (NGO-kkal), elemzéseket és vizsgálatokat kezdeményez, és elősegíti ezek terjesztését. Az esélyegyenlőség intézményesülésének nemcsak ez az országos szintje létezik, hanem működik a tizenkét regionális koordinátor informális hálózattrendszer is, amelyet az Esélyegyenlőségi Hivatal hozott létre.

III. NŐTUDOMÁNY (WOMEN'S STUDIES)

1. Franciaország

A francia felsőoktatásban már akkor is létezett a nőtudomány, amikor még nem is körvonalazódtak pontosan a tudományterület jól felismerhető keretei. Az első kurzust az 1968-as májusi események következményeképpen az 1970-es évek elején hirdették meg.

A korai nőtudományi írásokat a mozgalom-centrikusság jellemezte: a szerzők az aktivizmus elveit hangoztatták, a tanulmányok pedig majdnem kizárólag kollektív munka eredményeképpen születtek meg.

Az első nőtudományi szemináriumot 1970-ben, a Paris VIII Egyetemen szervezték meg. Ezt hamarosan fél tucat egyetemi szeminárium követte, szerte az ország különböző egyetemein. A nőmozgalom és a nőtudomány szoros kapcsolata miatt ugyanakkor feszültségek keletkeztek.⁸ Félő volt, hogy a mozgalom informális, közösségi és hierarchia nélküli értékei következtében a nőtudomány mindenfajta intézményi struktúrával szembehelyezkedve - beleértve az egyetemeket is - szeretne teret nyerni. Végül 1970-től kezdve a nőtudomány integrálódott azok közé a kurzusok közé, amelyeket különböző feminista kutatók hirdettek meg.

A francia feminista tudósok ugyanakkor, egészen mostanáig, csaknem egyhangúan elvetették azt a gondolatot,

hogy a nőtudományt intézményesíteni kellene. Az előző érven kívül a francia egyetemek oktatási struktúrájával is magyarázható, hogy miért nem intézményesült a nőtudomány. Az 1990-es években néhány egyetem vállalkozott rá, hogy bevezeti az egyéves MA-programot nőtudományból (Franciaországban DEA, illetve DESS néven). Az új egyetemi, oktatási szintek bevezetése ugyanakkor bonyolult folyamat, mivel a francia felsőoktatás döntésmechanismusa központosított. Ebből adódik, hogy 92 francia egyetem közül pillanatnyilag csupán egyetlen van DEA-program nőtudományból (Paris VIII), kettőn pedig DESS-program (Toulouse-Le Mirail, 1993, és Reims, 1999 óta). A nőtudomány Franciaországban más tudományterületekbe ágyazódva jelent meg: a szociológia (továbbá a szociálpszichológia, az antropológia és a közgazdaságtan), valamint a filozófia, a történelem- és az irodalomtudomány részeként. Ezenkívül olyan filológiai ágazatokban is megjelent, mint az anglicisztika és az amerikanisztika. A franciaországi háttér tanulmányok azt igazolják, hogy a nőtudomány nem azért jelent meg éppen ezekbe a diszciplínákba és tudományterületekbe integrálva az egyetemeken, mert ezek fogadóképesebbek voltak a feminista munkákkal szemben, mint a többi tudomány, hanem inkább azért, mert az itt oktató feminista kutatók a saját kurzusaikba hozták be a nőmozgalomból a feminista gondolatokat.

A nőtudomány mint intézményesített akadémiai terület, a mai napig marginális helyzetben van Franciaországban.

Még ma is "ideológiai és nem tudományos" területnek tartják. A diszciplínának harminc éven keresztül nem csupán az akadémia, de a nőmozgalom ellenállásával is meg kellett küzdenie. Minthogy nincs önálló státusa, a nőtudomány Franciaországban csak igen nehezen tud a tudományok és az oktatás rendszerébe ágyazódni. Összesen öt nőtudományi kurzust kínálnak (miközben az országban 50 000 tantermi előadás létezik - ebből 12 000 a humán- és a társadalomtudományok területén). Az öt önálló kurzusnak a következő egyetemek adnak otthont: a Paris VII egyetem (feminista tanulmányok - szociológiába ágyazva), a Rennes II egyetem (feminista tanulmányok - a jogi tanulmányok részeként), valamint a Toulouse II (feminista tanulmányok - a legújabbkori történelem tanszéken), a Paris VIII (nőtörténelem) és a Toulouse II (nőtanulmányok, szociológia). Az első három előadás 1985 óta létezik, az utóbbi kettőt 1991-ben vezették be. Nőtudományi professzor csupán egyetlen van (2001 óta nő történelemből, az IUFM-en, a lyoni tanárképző intézményben). Ez a helyzet korlátozza a doktori tudományos irányítók kinevezését és a kutatók toborzását is.

Az 1990-es évek közepén felbecsülhetően hetven különböző nőtudományi kurzus létezik az ország tizenkét egyetemén. A legtöbb kurzus szabadon választható, és négy egyetemre koncentrálódik: ezek a Paris VII és VIII, a Lyon II és a Toulouse II.

A kurzusok fele történelemmel, társadalomtudománnyal, szociológiával, antropológiával és pszichológiával foglalkozik. Az utóbbi időben az esélyegyenlőségi intézkedések indirekt módon is támogatják a nőtudományt (például tanárképzéssel és nyári iskolákkal). A jelenlegi törekvések, amelyek támogatják az alkalmazott tudományok terén szerzett diplomákat, még átláthatóbbá szeretnék tenni a francia egyetemi rendszert. Ezzel kedvezőbb légkört biztosíthatnak ahhoz, hogy a nőtudomány intézményesülhessen és függetlenné válhasson Franciaországban. Ma még mindkettő - az intézményesülés és az autonómia egyaránt - alacsony szinten áll Franciaországban.

2. Németország

A nőtudomány bevezetése Németországban a az 1970-es évek végén, a nőmozgalmakkal összefüggésben vetődött fel. Azóta két nagy, a nőtudományon belül folyó vita hatott a diszciplína további fejlődésére: az egyik az az alapkérdés, hogy a tantárgy autonóm legyen-e, avagy intézményesüljön; a másik pedig, hogy decentralizált legyen-e, avagy centralizált.⁹

Az első vita, amely az 1970-es években kezdődött, arról szólt, hogy együtt kell-e működni vagy sem a férfi uralmú rendszerrel, valamint, hogy miképpen lehet ellenállást kifejteni a patriarchális struktúrával szemben. A második vita arról szólt, hogy a nőtudomány a meglévő tudományterületeken belül próbálkozzon-e paradigmaváltással, vagy teremtsen meg egy, a többitől független, interdiszciplináris tudományterületet. Ez a vita egészen az 1990-es évekig eltartott, és kényes kérdéseket feszegetett. Hozzá kell tennünk még azt is, hogy az igény arra, hogy a feminista témák és kérdések integrálódjanak az egyes tudományágakba, ellenérzést váltott ki az akadémikusokból, mivel sértette a tanári és kutatói szabadság humboldti ideálját.

A háttér tanulmány szerint a nőtudomány Németországban négy fázison ment át. Az első fázisban, az indulásakor (1976-1982), egyetemen kívüli női hálózatok szervezték meg az első kurzusokat a szervezett felnőttoktatásban és a diákszövetségekben, a nőmozgalommal szorosan együttműködve. A nőtudomány fontos előfutárai voltak a nyári egyetemi kurzusok, amelyeket az 1970-es évek második felében indítottak. 1979-ben a Német Szociológiai Társaság megalapította nő-tudományi tagozatát. Ezt a tényt úgy is értelmezhetjük, mint az első lépést a nőtudomány egyetemi szintű integrálása felé.

A második, a bevezetés fázisát leginkább az intézményesüléspártiak és az autonómiapártiak között folyó vita határozta meg. Az állam kutatóintézeteket hozott létre az egyetemek falain kívül, miközben ezekkel együttműködve az egyetemeken is megalakultak azok a tanszéki csoportok, amelyeknek a nőtudomány támogatása volt a feladatuk. A harmadik a hivatásossá válás fázisa volt (1987-től az 1990-es évek közepéig). Ezekben az időszakokban nőtudományi professzorokat is kineveztek. Az első nőtudományi tanszéket a szociológiai karon hozták létre, 1984-ben, a Frankfurter Egyetemen. Az önálló tanszéket 1989-ben fogadták el. A tanszék ötlete a Frankfurter Egyetem nőaktivistáitól származott, még 1973-ból.

A professzionalizálódás fázisában számtalan tanszék jött létre Németország különböző egyetemén, a már létező tudományterületeken belül. A posztgraduális kurzusokat is bevezették.

A negyedik, az intézményesülés fázisa, az 1990-es évek közepén kezdődött, és a mai napig is tart. Ebben a fázisban sorra alapították a nőtudományi központokat. A nőtudományt már főszakként, illetve végbizonyítványt adó stúdiumként is fel lehetett venni. Manapság már a szakközépiskolákban is éppúgy lehet nőtudományt tanulni, mint az egyetemeken vagy az akadémiai intézmények falain kívül. Ma huszonegy egyetemen találunk nőtudományi központot (az első közülük 1980-ban jött létre). Tizenhét egyetemen kínálnak nőtudományi kurzust (az első 1992-ben). Tudományközi megközelítésben hét egyetem foglalkozik nőtudománnyal, úgy, hogy a legtöbb helyen (10) a nőtudományra összpontosítanak. Négy egyetemen lehet a nőtudományból PhD-programra is jelentkezni (283 felsőfokú intézményből). A nőtudományi kínálatot (*Deutsche Forschungsgemeinschaft*) a Német Kutatótanács két kutatóprogramja egészíti ki.

2001-ben 101 nőtudományi professzort tartottak számon. Ebből huszonötön voltak teljes jogúak (C4), hetvennégy C3, kettő pedig C2 besorolású.¹⁰ A legtöbben közülük társadalomtudománnyal vagy kultúratudománnyal foglalkoznak (24), valamint oktatással (17) és irodalommal (11).

Összességében elmondható, hogy Németországban a nőtudomány mára magas fokon intézményesült. Igaz, többnyire más tudományágakba integrálva, nem pedig önálló tudományterületként jelenik meg.

3. Olaszország

Formálisan Olaszországban a mai napig nem ismerik el intézményesen a nőtudományt, sem tudományterület tananyagaként, sem pedig speciális témaként. Létezése a feminista tudósok akarátának és elkötelezettségének köszönhető. Az 1970-es és 1980-as években sok professzornő oktatott nőtudományt, akár a saját, hagyományos egyetemi kurzusába beépítve, akár az egyetemen belül/kívül szervezett szemináriumokon, és más, nem hivatalos alkalmakkor.

Az 1990-es évek végén az egyetemeken mélyen ható átalakulási folyamatok indultak meg, amelyek radikálisan megváltoztatták a nőtudomány helyzetét és státusát. Ezt a változást leginkább az egyetemi rendszer megreformálása idézte elő, amely 1999-ben kezdődött, és amely az egyetemeket egy sor új lehetőség előtt nyitotta tette.

Ha meg akarjuk érteni a nőtudomány olaszországi sajátosságait, akkor nem szabad megfeledkeznünk a nőtudomány és a feminista mozgalom közötti kapcsolatáról sem. Olaszországban a neofeminista mozgalom az 1960-as évek közepén kezdődött. A mozgalom úttörői radikális feministák voltak, akik megalakították az első nőkollektívákat, és sok esetben szoros kapcsolatban álltak az amerikai csoportokkal. Az 1970-es években a feminista mozgalom tömegjelenséggé vált, és nőszövetségek és -csoportok százai jöttek létre. Az olasz feminista mozgalmat erős politikai töltés és társadalmi érzékenység jellemezte - ez a mozgalomban meghatározó szerepet játszó, politizáló nőknek volt köszönhető, akik képzettségüket korábban baloldali csoportokban szerezték. A feminista viták az egyetem falain kívül folytak. A diskurzust történészek indították el a társadalmi nemek közötti különbségek megvitatásával, amelyhez azután a legkülönbözőbb tudományos területekről érkező gondolkodók is csatlakoztak.

A nemi különbségekről szóló elméletek fő központja, az 1970-es évektől kezdődően, a veronai Diotima közösség volt, valamint a milánói Női Könyvesbolt. Az olaszországi feminizmusban a kezdetektől fontos szerepet játszott a pszichoanalízis. Az autonóm csoportok a mai napig ellenzik a nőtudomány intézményesülését, ugyanakkor az 1970-es években az egyetemeken dolgozó, illetve tanuló nők - leginkább a történelem, szociológia, filozófia és irodalom tanszékeken -feminista szemléletű tudományt kezdtek művelni és kidolgozták a tananyagot is.

Az 1980-as években az egyetemek nem voltak hajlandók intézményesíteni a nőtudományt - különösen nem önálló diszciplínaként vagy speciális kutatási területként. Ez a vélemény még az 1987-ben, Modenában megrendezett, a feminista kutatással foglalkozó konferencián is tartotta magát. A feminista tudós nők életét az a helyzet sem könnyítette meg, hogy a nőtudomány az 1980-as években marginális maradt, mint ahogy az sem, hogy a feministák nem kívántak intézményesíteni a nőtudományt. Ehhez járult még az intézményi érdeklődés hiánya, amihez esetenként a nőtudomány tantárgy nyílt bojkottja is társult. Mindezek eredményeképpen meglehetősen negatív volt a tudományterület fogadtatása, amit a kutatók, a tanárok és a diákok egyaránt érzektek.

Az 1980-as években ugyanakkor hatalmas tudás halmozódott fel az akadémiai intézmények falain kívüli nők központokban. 1981-ben megjelent az első feminista folyóirat (*Memória*), amelyet 1989-ben az Olasz Nőtörténészek Szövetségének megalakulása követett. Szociológusnők - különösen a női munka problémáival foglalkozók - már az 1970-es években megkezdtek a feminista tudomány megalapozását.

Az 1990-es években egyes interdiszciplináris kutatóközpontokban és PhD-kurzusokon elindult valamiféle "informális intézményesítési" folyamat. Az 1990-es évek végén az egyetemi reform végre intézményi szinten is meghozta a nőtudomány elismerését. A reformfolyamat még ma is tart. A nőtudomány bevezetését az egyetemeken és főiskolákon az tette lehetővé, hogy újfajta fokozatok és diplomák létesültek, kialakult az új kreditrendszer és a modulokra épülő kurzuskínálat. (A nőtudományt különböző szinteken lehet felvenni: bevezető kurzusokon, BA-, MA- és PhD-tanulmányok során stb.). A feminista tudósok aktív munkája ma már - az Esélyegyenlőségi Minisztérium támogatásának, valamint az európai kooperációnak köszönhetően - hatásos. Az olasz egyetemeken 1999 óta működik esélyegyenlőségi tanácsadó, ami segít abban, hogy a nőtudomány beépüljön az egyetemi tananyagba. Az egyetemeken kívül, 1990-ben két másik fontos képzés is elindult, amely a gender studies (társadalmi-nem-tudományt) is magában foglalja: a középiskolai tanárok továbbképzése és az esélyegyenlőségi tanácsadók számára tartott kurzus.

1970-től az 1990-es évek közepéig a nőtudományt más tudományterületek vagy kurzusok címkéivel álcázták. Nőtudománnyal csak a hivatalos egyetemi tevékenységeken kívül, a tanítás utáni szemináriumokon, vitákon és gyűléseken lehetett foglalkozni. 1995 és 1998 között néhány helyen - Bologna, Nápoly és Róma egyetemén - engedélyeztek néhány előadást, valamint PhD- és MA-kurzust nő történelemből, nőirodalomból és a társadalmi nem és család témakörökből.

Előre láthatóan a nőtudomány az elkövetkező években két úton fejlődik majd tovább. BA-szinten - az első három évben - nem nagy a valószínűsége, hogy bevezetésre kerüljenek a társadalmi nemmel (*gender*) és a nőtudománnyal foglalkozó tárgyak. Posztgraduális -MA- és PhD- szinten azonban valószínűsíthető, hogy jelen lesz az oktatásban, mind általános, mint interdiszciplináris kurzusok formájában. Ma Olaszországban a nőtudomány az egyetemi rendszeren belül még kísérleti fázisban tart. Olaszországban, mind a mai napig, az intézményesülés szintje és a nőtudomány autonómiája alacsony fokon áll. E tudományágban csak egyetlenegy professzort neveztek ki: nő történelemből, a Bolognai Egyetemen. A jelenlegi erős kapocs a nőtudomány és az esélyegyenlőség között, kedvező légkört teremt a nőtudomány intézményesülése számára, amely most még alacsony szinten tart.

4. Hollandia

A nőtudomány Hollandiában az 1970-es évek elején indult, inspirációját a nőmozgalomból merítette. A nőtudomány kezdetben az egyetemek falain belül fejlődött; fejlődése szempontjából a legfontosabb tudományágak a társadalomtudomány és a művészettörténet (*social and cultural science*), valamint a teológia, a filozófia és a történelem voltak. A feminista kutatók 1980-ban tudományos folyóiratot alapítottak (*Tijdschrift voor Genderstudies*), 1987-ben pedig megszervezték az azóta is működő Holland Nőtudományi Szövetséget.

A háttér tanulmány szerint a hollandiai nőtudomány fejlődése négy fázisra osztható. 1976-ban a Groningeni Egyetemen hagyták jóvá az első nőtudományi kinevezést. Az 1977-1981 közötti időszakot jellemző viták arról szóltak, hogy milyen legyen a kapcsolat a nőtudomány ismeretanyaga és a politika között.

1981 és 1985 között fokozottan megindult az intézményesülés. A holland Oktatásügyi Minisztérium támogatásával csaknem minden egyetemre tanárokat és koordinátorokat neveztek ki. Nőtudományi részlegeket hoztak létre, vagy a tudományág tanszékein belül, vagy a karok közötti kutató és oktató egységként; más esetekben pedig interdiszciplináris központként.

A negyedik szakasz, a professzionális nőtudomány korszaka az 1980-as évek közepén kezdődött, amikor az egyetemek elkezdtek állandó tanári kart kinevezni a nőtudományi tanszékekre. 1986-ban három professzort neveztek ki az önálló nőtudomány tanszékek élére. Jelenleg harmincnégy professzor van, és több mint háromszáz kutató. A professzorok közül húsz kifejezetten nőtudományi - vagy más elnevezésű, de ennek megfelelő - tanszék élén áll.

Hollandiában tizenkét nőtudományi központ is működik. Az 1999-2000-es tanévben az ország egyetemei (az egy Delfti Műszaki Egyetem kivételével az összes egyetemen található Women's studies-kurzus) 177 kurzust kínáltak. A kurzusok száma némileg csökkent az 1990-es évek közepéhez képest, amikor több mint kétszáz közül lehetett választani. A választék zömét Nijmegen, Amsterdam, Utrecht és Groningen egyetemei kínálják. A kurzusok többségét a társadalomtudomány, a humán tudományok és a teológia szakokon szervezik meg. Az utóbbi években megnőtt a kurzusok száma a társadalmi nemek tudománya és kisebbségkutatás (*gender* és *ethnicity*) szakon is.

Az 1980-as évektől a holland nőtudomány kétirányú politikát folytat: egyszerre hangsúlyozza az autonómiát és az integrációt. A nőtudományt nem ismerik el önálló diszciplínának, és nem lehet belőle diplomázni vagy doktori fokozatot szerezni. A társadalomtudományi és a bölcsészképzésen belül ugyanakkor Amszterdamban és Utrechtben létezik egy hároméves program. Hasonló programok korábban Leidenben és Nijmegenben is voltak, de már eltörölték őket. Ezen túlmenően, számos szakon belül lehet nőtudomány szakirányt választani. Az egyetemek ugyanakkor a nőtudományt leginkább választható tárgyként kínálják. A kurzusok mellett a diákok vállalhatnak gyakorlati munkát is, és nőtudomány-tanár irányítása mellett írhatják a szakdolgozatukat.

Az első posztgraduális kurzus 1989-ben indult. A PhD-oktatás színvonalát emelte, hogy úgynevezett kutatóiskolákat létesítettek. 1991-ben két, nőtudományi tanszékhez kötődő hálózat PhD-kurzusokat indított társadalomtudományból és bölcsészetből. A két képzés egyesült, amikor 1994-ben létrejött a Holland Nőtudományi Kutatóiskola (*Netherlands Research School of Women's Studies*) az Utrechti Egyetemen (NOV), amelyet aztán 1995-ben akkreditáltak. 1995 és 1999 között a NOV-ban harmincegy PhD-jelöltet képeztek. Számos nőtudományi tanszék tart posztgraduális képzést is: például orvosoknak és egészségügyi dolgozóknak, vagy nőcsoportokkal dolgozó szakembereknek.

A nemek szempontjai nem egyenletesen terjedtek el a felsőoktatás és -képzés különböző sektoraiban. Az integráció az oktatásban, az egészségügyben és a társadalomtudományban a legerősebb. A nőtudomány nagy sikere, hogy a gender studies - a társadalmi nemek tudományát - a középiskolai történelem-tananyagba is beépítették.

A holland nőtudományt a magas fokú intézményesülés, az autonóm fejlődés és a tudományos integráció jellemzi.

5. Egyesült Királyság

Az Egyesült Királyságban a nőtudományt az 1970-es évek közepén vezették be a felsőoktatásba. A feminista gondolatot kezdetben azok a felsőoktatásban dolgozó, baloldali nők juttatták el az egyetemekre, akik aktívan dolgoztak a munkásművelődési mozgalomban, a felnőttoktatásban és az iskolán kívüli tanítás más formáiban. Az úgynevezett érett diákok osztályai, amelyek az iskolarendszeren kívül szerveződtek, az 1970-es évektől kezdve a nőtudomány kulcsfontosságú bázisaivá váltak. A feminista aktivizmus és a nőtudomány között szoros volt a kapcsolat. 1974-ben a Brit Szociológiai Társaság évi konferenciáját a "Társadalmi nemi különbségek" címmel tartotta. Az értelmiségi nők külön szekcióülést szerveztek, ahol a nőtudomány aktuális tennivalóit vitatták meg. Az első nőtudományi nyári egyetemet 1979-ben rendezték meg, a Bredfordi Egyetemen. Az 1970-es években a nőtudomány intézményesülésének gondolatát egyes feministák, akik attól tartottak, hogy a nőmozgalom depolitizálódik, ha beépül az államilag finanszírozott intézményrendszerbe, egyfolytában élesen kritizálták. A nőtudománynak a férfiak is igyekeztek útját állni - mind az akadémiai kereteken belül, mind azon kívül: elitizmussal vádolták. Fokozatos intézményesülése során az úgynevezett alulról jövő mozgalmak és az akadémiai nőtudomány között elmélyült a szakadék. Ebben a folyamatban a professzionális, nőkkel foglalkozó nőknek két

típusa alakult ki: a feminista tudós és az NGO-káder. Manapság kevés nőtudomány-kurzus büszkélkedhet saját aktivista közösséggel vagy kapcsolattal.

Az 1980-as években a felnőttoktatás (például az egyetemi felvételi előkészítő kurzusok) fontos szerepet töltött be a nőtudomány kurzusainak extenzív fejlődésében. Ezen túl, a nőtudománynak még az is kedvezett, hogy megnövekedett az úgynevezett nem átlagos (például érett diák) jelentkezők aránya a felsőoktatásban.

Nőtudományból az 1980-as években indult el az első MA-program a Kenti Egyetemen. Az MA-kurzus elindítása kevesebb bürokratikus akadályba ütközött, mint a BA-kurzusé. Kevesebb anyagi forrást is igényelt. A Kenti Egyetem 1993-ban az ország első, önálló nőtudományi tanszékét is létrehozta. Az, hogy a britek az MA-szintre összpontosítottak, a kezdetektől fogva vitát provokált. Ez bizonyos mértékig a mai napig tart, és mindkét álláspontnak vannak hívei és ellenfelei. Egyesek szerint a diákoknak valamely hagyományos tudományágban alapos előképzettségre van szükségük ahhoz, hogy nőtudományi tanulmányokba kezdhesse. Az ellentétes álláspont szerint viszont ez a nézet egy különálló diszciplínákra szabdalt, elavult modellre épül.

A nőtudományi MA-kurzusok az 1990-es évek közepére kezdtek olyan diákokat fogadni, akik már alapképzési szinten is nőtudományból diplomáztak, és akik az alacsonyabb szintű nőtudományi stúdiumaikat befejezve, posztgraduális szinten már érdeklődtek az általános kurzusok iránt. Így ezeket az általános kurzusokat sorra kiszorították a speciális témák, amelyek elősegítették a diákok elhelyezkedését: például "A nők és az egészségügy", "A nők és a jog", vagy olyan érdeklődési területek, mint a "Női film", a "Női irodalom" stb.

Mind az MA-, mind a BA-kurzusok gyorsan fejlődtek az 1980-as évek második és az 1990-es évek első felében. Ehhez a fejlődéshez leginkább a társadalomtudomány (különösen a szociológia) és a bölcsészet (különösen az angol irodalom és a történelem) járult hozzá.

A nőtudomány tantárgy már a kezdetekben is több diszciplínából merített, később pedig kifejezetten interdiszciplináris stúdiummá vált.

1988-ban megalakult a Nőtudomány Országos Szövetsége. 1993-ban az ország egyetemén tanított hetvennégy nőtudomány-kurzusból negyvenhétnek az elnevezésében is ez szerepelt. A háttér tanulmány indoklása szerint a brit egyetemen a moduláris oktatási rendszerre való áttérés elősegítette a kurzusok számának a növelését és új kurzusok indítását, ugyanakkor a nőtudomány-kurzus bevezetését megnehezítette. Következésképpen a kinevezett nőtudományi professzorok és oktatók száma továbbra is alacsony maradt, és számuk az 1990-es évek derekától kezdve még tovább csökkent.

A brit nőtudományra jellemző - s ez egyben a holland nőtudományra is érvényes -, hogy párhuzamosan fejlődött, feminista kutatási és oktatási területként.¹¹ A nőtudomány-oktatók azt tanították, amit kutattak - és azt kutatták, amit tanítottak. Míg a feminista kutatás a 21. századra elterjedt és erős lett, a nőtudományi kurzusokra nem könnyű diákokat találni, és néhány kurzust emiatt már meg is szüntettek. A felsőoktatás reformja kifejezetten megkönnyítette a nőtudomány bevezetését az oktatásba, amely az 1980-as évek vége és az 1990-es évek eleje között ment végbe az Egyesült Királyságban. A reformok elősegítették, hogy az addigi egymásra épülő kurzusokat felváltsa a modulrendszer. A nőtudomány pedagógiai filozófiája előnyben részesítette a kooperatív oktatást, így a tanári gárda gyakran osztozott az egyes modulok tanításán. A nőtudomány diákközpontú és az interaktív tanításra építő megközelítési módját a megújító szándék vezérelte, és ekként tartották számon a brit felsőoktatási rendszerben is. Az interdiszciplinaritás fokozatosan teret hódított, mivel a együttműködő tanítás velejárója volt. Mára már ez tudományközi megközelítés lett a norma.

Az Egyesült Királyságban már az 1980-as években létrejöttek a nőtudományi központok. Két jól megkülönböztethető formájuk létezik: nőtudományi vagy társadalminem-tudományi központok (*Women's Studies centres*, *Gender Studies centres*), amelyeknek már a neve is azt tükrözi, hogy kutatótevékenysége mely területekre irányul. 2001-ben elsőként nyolc ilyen központ nyílt meg (Warwick, York, Leeds, Lancaster, Hull, London School of Economics, Manchester és Kent). Ezek a programok rendszerint MA- és PhD-programok, a kutatók számára szemináriumokat és kutatási projekteket kínálnak. Más egyetemeken többnyire legfeljebb csak undergraduate képzés folyik (modulokkal az adott tárgyból), valamint posztgraduális képzés (MA és PhD). Néhány helyen, Sunderland, North London és Leeds egyetemén, feminista kutatóközpont létesült, például a családon belüli erőszak vagy a családpolitika témájával foglalkoznak.

Az Egyesült Királyságban a nőtudomány további jellegzetessége, hogy az egyetlen, társadalmi nemre koncentrálo tudományterület maradt. Olyan téma, amely az 1990-es évek közepe óta egyre inkább veszít a súlyából. A háttér tanulmány szerint ez részben annak köszönhető, hogy a nőtudomány szerepét fokozatosan a

társadalmi nemtan vette át. A térvésztesben azonban még inkább közrejátszott az az ok, hogy egyre kevesebb diák vette fel a tárgyat, miközben a nőtudományi kurzusok veszítettek eredeti politikai és intellektuális radikalizmusukból.

A nőtudomány az Egyesült Királyságban mára alaposan átalakította a társadalom- és bölcsészettudományokat - ez a folyamat már nem visszafordítható: így az integráció és az intézményesülés magas fokon megvalósult. Az Egyesült Királyság számos egyetemén felvehető olyan nőtudomány-kurzus alsó- és posztgraduális fokon egyaránt, amelynek a neve is, explicit módon, nőtudomány. Ugyanakkor önállóan adóztatható és anyagiilag támogatható tudományágként és tantárgyként továbbra sem ismerik el.

6. Spanyolország

Spanyolországban a nőtudomány kezdetei az 1970-es évekre, a Franco-ellenes tiltakozó mozgalomnak és a demokratikus jogokért való küzdelem időszakára nyúlnak vissza.

A nőtudomány a tudományos közösségen kívül született meg. A spanyolországi feminista mozgalom az 1960-as években bontakozott ki, de a lehetőségei a politikai rezsim miatt korlátozottak voltak. Ennek ellenére, egyes egyetemeken már az 1970-es évek elején bevezettek feminista szemináriumokat, szociológiából és történelemből.

Az első nőtudomány-szemináriumot 1972-ben indították, a Barcelonai Autonóm Egyetemen. Még ugyanebben az évben egy "kortárs bölcsészettudomány" (*contemporary humanities*)-kurzus indult az Autonóm Madridi Egyetemen, ebből született meg a nőtudomány-szeminárium. 1980-ban a Baszkföldi Egyetemen, majd 1982-ben a Barcelonai Egyetemen indítottak nőtudományi szemináriumot. A madridi szemináriumából 1993-ban kutatóintézet jött létre.

A nőtudomány létrejöttéhez kulcsfontosságú tudományágak járultak hozzá: a szociológia, a történelem, az irodalom, az antropológia, a pedagógia és a pszichológia. Az első években a nőtudománnyal foglalkozó kurzusok 75 százalékát a filológia, a pszichológia és a szociológia tette ki. Ma már nagyobb a szórás, mivel a nőtudományba bekapcsolódó diszciplínák köre sokkal szélesebb.

Az intézményesülés 1984 és 1990 között ment végbe. Ekkor nyolc kutatóközpont jött létre. Az esélyegyenlőségi és egyetemi reformok kedvezően hatottak a nőtudomány fejlődésére. Spanyolország belépése az Európai Unióba 1986-ban lehetővé tette a spanyol kutatóknak, hogy európai hálózatokban és közös munkákban vegyenek részt. 1990 és 1993 között Spanyolországban tizenhárom új egyetemet alapítottak. 1995-ben harmincegy nőtudományi csoport működött, amelyeket az 1991-ben alapított Egyetemi Nőtudományi Szövetség koordinált. Az 1990-es években a korábbi nőtudományi szemináriumok kutatóközpontokká alakultak (Madrid, Granada, Valencia).

Ma a nőtudomány elterjesztését és kutatótevékenységét anyagiilag is támogatják az esélyegyenlőségi hivatalok. A fejlődés ellenére, a nőtudomány a mai napig az akadémiai tudományterületek peremére szorult. Noha néhány szabadon választható, a nőtudománnyal kapcsolatot tartó kurzust már beépítettek a társadalomtudományba, illetve a bölcsészettudományokba, a tudományágak többsége nem mutat iránta semmi érdeklődést. Az 1990-es években a nőtudomány bevezetésében jeleskedő egyetemek: Granada, Madridi Complutense, Barcelona, Valencia, Malaga, Madridi Autonóm, Oviedo, Sevilla, Santiago, Baszkföld, Cádiz és Zaragoza voltak. Granada, az Autonóm Barcelona, Oviedo és Cádiz azóta is töretlenül fejleszti tovább a programot, Barcelonában és Zaragozában minden változatlan, a Madridi Complutense-ben és Sevilában pedig visszafejlődött a nőtudomány oktatása.

A nőtudományt egyáltalán nem integrálták az egyetemi alapképzésbe. A legnagyobb fejlődés a feminista kutatás terén történt. Jelenleg néhány helyen (Granada, Oviedo, Cádiz, Valencia és Malaga egyetemein) PhD-program is létezik. Összességében elmondható, hogy az intézményesülés a mai napig is csak kismértékben ment végbe, és túlnyomó többségben csupán a kutatást érinti. A nőtudomány csak kismértékben integrálódott a többi tudományágba, és önálló, az oktatást koordináló nőtudományi központok sem léteznek.

7. Finnország

A feminista kutatás gyökereit Finnországban azokban a nemi szerepekről szóló társadalmi vitákban

kereshetjük, amelyek az 1960-as években zajlottak. Az északi országok nemiszerep-vitája (amely a funkionalista nemiszerep-elmélethez képest radikális volt) egyaránt inspirált társadalomtudósokat, újságírókat és írókat, akik közül néhányan maguk is a korai feminista kutatások elkötelezett hívei voltak. A nemzetközi nőmozgalom csak az 1970-es évek végére érte el Finnországot. Ez aztán a vita új hullámain indította el tudósok és diákok közt. A legelső nőtudomány-kurzusok az egyetem falain kívüli szervezett diákkörök voltak, melyeket az Északi Nyári Egyetem szervezett 1970-ben, Helsinkiben és Turkuban. Ezek az egyetemen kívüli informális akciók csak a szerény kezdeteket jelentették; később a nőtudomány már az egyetemi képzésen belül fejlődött tovább Finnországban.

A nőtudomány mint tanítható diszciplína, 1980-ban jelent meg - ha nem is önállóan, hanem olyan tudományágakba és tantárgyakba burkolva, mint a szociológia, a történelem, vagy az irodalom. Hamarosan elterjedt, és a társadalom- és bölcsészstudományok részévé vált, ugyanakkor nehezen tudta megvetni a lábát a műszaki és a természettudományok területén. A tanításba azért került be a nőtudomány, mert a fiatal, feminista női hallgatók egyre inkább érdeklődtek a tantárgy iránt, és igényt tartottak rá.

A nőtudomány intézményesülése felé vezető első lépést a Tamperei Egyetemen tették meg, ahol az országban elsőként létesítettek oktatói állást 1981-ben. Még ugyanabban az évben létrehozták a nőtudományi koordinátor posztját is. Ezt kezdetben a nemzeti kutatótanács finanszírozta, valamint az Esélyegyenlőségi Tanács albizottságát is,¹² amely a kutatásért volt felelős. Szintén 1981-ben alakult meg Helsinkiben egy nőtudósokat tömörítő szövetség. Az volt a céljuk, hogy a női perspektívákat beemeljék a kutatásba, valamint segítsék a tudós nők előmenetelét. Ehhez hasonló szövetség számos más egyetemi városban is létrejött. Ezek fontos kezdeményező szerepet játszottak a nőtudomány támogatásában és intézményesülésében, a finn egyetemeken. Az 1980-as években (a turkui Abo Akademi Egyetemen már 1970-ben) feminista diákok csoportokat hoztak létre az egyetemi városokban.

Az 1980-as években kezdett elterjedni az egyes tudományterületek oktatásában a modulrendszer. 1987 és 1993 között országos konzultációs hálózat irányította és segítette az e témában dolgozó diákok PhD-munkáját, amelyet anyagilag a nemzeti kutatási tanács támogatott. 1988-ban megalakult a Nőtudomány Finnországban országos hatókörű társasága. A társaság a tudományos publikációs listaiba beszámító folyóiratot ad ki névtelen recenzióval, és évente konferenciákat szervez. Az általános nőtudomány-kurzust 1980-ban vezették be az alapképzésbe. Ez a kurzus a későbbiekben, az 1970-es évek elejétől kezdve, áttevődött a felsőbb szintekre. Nőtudományt a legtöbb finn egyetemen úgynevezett B (*“minor”*) szakként lehet felvenni, társadalomtudományból vagy bölcsészettudományokból (beleértve a teológiát és a pedagógiát).¹³ Főszakként (*“major”*) egyelőre még nem tanulható. A nőtudomány Finnországban multidiszciplináris megközelítésben indult, és ez a mai napig is így maradt. Emellett rövid időn belül, a tanárok közti együttműködésnek és a diákközpontú pedagógiának köszönhetően, kidolgozta az interdiszciplináris irányvonalat is.

Az első, független nőtudomány-központot a Abo Akademi Egyetemen létesítették, 1986-ban, feminista diákok és kutatók kezdeményezésére. Később számos egyetemen: Tampereben (1990), Helsinkiben (1991), valamint Turkuban (1995) nőtudomány-központokat hoztak létre. A többi egyetemen a nőtudomány a kooperatív kutatás, illetve a diákköri munkák és hálózatok részeként van jelen, mindig egy nagyobb kutatásba vagy tanegységbe integrálódva.

Az első önálló nőtudomány-tanszéket a Helsinki Egyetemen létesítették, 1991-ben. Az 1990-es évek közepén fontos lépés volt a tantárgy intézményesülése felé, hogy újabb nyolc professzort neveztek ki a nőtudományi tanszékek élére (Helsinki Egyetem és Abo Akademi Egyetem, valamint Tampere, Jyväskylä, Joensuu, Oulu, Turku egyetemei, és a Helsinki-székhelyű Svéd Gazdasági és Üzleti Főiskola); a tanszékek létesítését az Oktatási Minisztérium finanszírozta. Az egyetemi tanszékvezető professzorok mellett egy kutatásvezető professzor is van a kutatási tanácsban, aki a társadalomtudományokért és a kulturális tudományokért felelős. Ezen túl a kutatási központokban csak meglehetősen kis számban alkalmaznak professzorokat és adminisztratív munkát végző munkatársakat. Csaknem az összes kinevezés és állás csak korlátozott időre szól.

A nőtudomány kutatóinak és oktatóinak túlnyomó többsége - megközelítőleg 90 százaléka - valamelyik hagyományos diszciplínát is oktatja és kutatja: ekképpen megosztja az idejét másik tárgyának kötelezettségei és a nőtudomány között. A feminista kutatás a nőtudomány intézményesülésétől függetlenül született, és terjedt el Finnországban.

A feminista kutatás helyzete az egyes tudományterületeken aszerint alakul, hogy az adott tanszék vezetője mennyire nyitott. Egyes tanszékeken a nőtudományt elismerik, és elfogadott helyzetben van, míg a másikon tökéletesen marginalizálódik. Finnországban az egyes tudományterületek követelményei erősen kötöttek, ezért nehéz interdiszciplináris kutatásokba fogni, és csak kevés ilyen program létezik.

A nőtudományt nem lehet politikai szándék és anyagi támogatás nélkül intézményesíteni. Az egyetemnek egyedül nem tették volna meg az első lépéseket. A nőtudomány megszületésének első fázisában (az 1980-as években) kulcsfontosságú volt az esélyegyenlőségi hivataloktól és a női politikusoktól kapott segítség és támogatás. A második fázisban (az 1990-es években) az önálló tanszékek megalapítása és az oktatáspolitikai játszóteret a döntő szerepet. Az intézményesülés harmadik fázisában (a 2000-es években) a kutatási politikáé volt a főszerep. A finn kutatási tanács a nagy projekteket, a speciális kutatási programokat, a kutatási professzorok munkáját és a nőtudományban PhD-re képző, országos hatókörű posztgraduális iskolákat támogatja anyagilag. A nőtudomány egynemű terület, kutatóinak 98 százaléka nő. Jelenleg több mint kétszázötven feminista tudós van Finnországban.

Ma tovább folyik a nőtudomány intézményesülése. Megpróbálják elérni, hogy a korlátozott időre szóló kinevezések állandó státusokká váljanak. Ugyanakkor az intézményesülés lehetőségei egyetemenként

különböznek, és a független kutatóközpont létének hiánya, vagy éppen a túl erős tanszékek, a nőtudomány intézményesülését meglehetősen nehezíti.

Összességében elmondható, hogy a nőtudomány Finnországban megindult tudományos pályáján: az egyetemeken alapul, és szorosan kötődik a kutatáshoz. A szakmai jellegű felsőoktatásba nem tudott utat találni, mint ahogy a középiskolába sem. A nőtudomány az 1990-es évekre elérte a tudományos státust - de a diplomaadó státust még nem. A nőtudományra Finnországban az a jellemző, hogy viszonylag önálló az egyetemeken egyik felében, és jól integrált a másik felében. Összességében az integráltság foka magasnak tekinthető.

8. Magyarország

Magyarországon a nőtudomány bölcsőjét azok a kutatások jelentették, amelyek a társadalmi egyenlőtlenségről és a női foglalkoztatásról szóltak, a szociológia, a történelem és az angol irodalom keretein belül. Az első előadásokat - a foglalkoztatásról - 1970-es években tartották, a Budapesti Közgazdasági Egyetemen, ahol az első Nőtudományi Központ alakult. Ezután következett az irodalom. Az idegen nyelv- és kultúra-tanulmányok (német, francia, illetve ausztrál kultúrástúdiumok) keretén belül inkább nyílt lehetőség a nőtudomány művelésére, mint máshol. A nőtudomány az 1990-es években kezdett fejlődni a felsőfokú oktatási intézményekben. 1994 óta egy szakmabeliekből álló feminista szervezet is létezik: a magyar Szociológiai Társaság Feminista Szekciója, megközelítőleg negyven taggal.

1989 előtt a magyarországi "állami feminizmus"¹⁴ sokban hasonlított a háború utáni politikai rendszerre. Centralizált volt, bürokratikus, hatástalan és komformista. Az ország, intellektuálisan és nyelvileg is, többé-kevésbé el volt zárva a nyugati világtól. 1989 után visszatért a vallásos diskurzus, amely befolyásolta a közbeszédet is, valamint a családcentrikus diskurzus újramegjelenése a millennium táján azt jelentette, hogy magyar közbeszéd továbbra is tartózkodó a nyugati típusú feminizmussal szemben.

Ma az egyetemi alapképzésben, választható tárgyként lehet nőtudományt tanulni Magyarországon. A jelentősebb egyetemeken közül a következők kínálnak hasonló programot: a budapesti ELTE, a debreceni KTLE, valamint a szegedi JATE és a Miskolci Egyetem. Új szakok és tantárgyak, amelyek nyitnak a nőtan felé: a művelődéstörténet, a jog, a szociálismunkás szak és a pszichológia. A nőtudomány egy-egy tudományághoz kötődve fejlődött ki, mivel az intézményi keretek Magyarországon nem segítik elő az interdiszciplináris megközelítést. Nincs doktori program és MA-képzés sem nőtudományból. Különböző NGO-k szerveznek egyetemen kívüli képzési csoportokat nőknek, például a vállalkozás témakörében.

A meglévő nőtudomány-központok előadásokat és szemináriumokat szerveznek. Olyan központ azonban, amely koordinálná az oktatást, a kutatást és a dokumentációt, nem létezik. Ebből adódóan az intézményesülés és az integráció Magyarországon alacsony fokú, és önálló nőtudományi stúdium vagy oktatói/kutatói állás egyáltalán nem létezik.

9. Szlovénia

A háború utáni jugoszláv ideológiában a női emancipáció kérdése az egyenlőség kommunista eszméjének szélesebb társadalmi-politikai keretébe ágyazódott be. A nőkérdésről szóló előadások és egyéb rendezvények csakis a hivatalos pártpolitika égisze alatt voltak lehetségesek az adott időszakban, egészen az 1970-es évekig. A kutatási tevékenységet korlátozták, és csak azon tanulmányok megjelenését engedélyezték, amelyek gondosan be voltak csomagolva a szocializmus és az öngazgatás ideológiai burkába. Az önálló nőcsoportok működését nem engedélyezték.

Az 1980-as évek közepén, a szocializmustól való elszakadás időszakában és az átmeneti periódusban alapították meg az első autonóm nőcsoportokat. A Szlovén Szociológiai Társaság Nőtagozata 1984-ben jött létre, a Lilit, az első autonóm nőcsoport pedig 1985-ben. Az autonóm fejlődés erősen kötődött a leszbikus és meleg mozgalomhoz. Később más csoportok is alakultak, amelyek különböző kérdésekkel foglalkoztak, például politikával vagy a nők elleni erőszakkal.

Egyes egyetemi oktatónők már az 1960-as években elkezdték beleszőni a női ügyeket és témákat a társadalomtudományba. Az első olyan kurzus, amely a nőtudomány nevet viselte, a Ljubljanei Szociológiai Egyetemen indult, az 1985-1986-os tanévben. Az 1990-es évek elején néhány feminista kutató szövé tette, hogy az általános társadalminemtan-kurzus hiányzik a szlovén egyetemek kurzus kínálatából (Ljubljánban éppen úgy, mint Mariborban). Az 1990-es évek végén aztán bevezettek néhány választható kurzust under- és posztgraduális szinten. 2001-ben olyan tudományágakban és tárgyakban tanították, mint a filozófia, a szociológia, a szocializmus-képzés, az antropológia és az irodalom. Van már általános nőtudományi kurzus is, és 1997 óta posztgraduális szinten működik egy általános interdiszciplináris program. 2001-ben egy diáklány elnyerte Szlovénia első nőtudományi PhD-jét.

Feminista kutatóközpontok kutatóintézetekben, és egyetemekben integráltnak is működnek. 1995 óta évente kétszer jelenik meg a *Delta* című feminista újság.

A politikai és egyéb feltételek miatt Szlovéniában csak későn kezdődött el a nőtudomány oktatása. Az elmúlt években azonban gyors fejlődésnek indult. Noha az intézményesülés foka alacsony, és a más tudományterületekbe integrálódás foka meghaladja az autonóm fejlődés fokát, kijelenthetjük, hogy Szlovéniában már megindult a nőtudomány interdiszciplináris fejlődése.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány vizsgálja, hogy hogyan alakult a nők munkavállalása, az esélyegyenlőség helyzete és a nőtudomány fejlődése a II. világháború után, a vizsgálatban részt vevő kilenc európai országban. A vizsgált országok Magyarország, Finnország, Franciaország, Németország, Olaszország, Hollandia, Szlovénia, Spanyolország és az Egyesült Királyság voltak. A célunk az volt, hogy a kontrasztív módszer segítségével bemutassuk a hasonlóságokat és az egyedi sajátosságokat.

A tanulmány első része áttekinti a női munkaerőpiacon való részvétel fejlődését, és elemzi azokat a sajátos jegyeket és faktorokat, amelyek a vizsgált időszakban a kilenc országban hatottak a foglalkoztatottság általános trendjére. A foglalkoztatási mintázatot a nők társadalmi helyzete alapján értékeltük, amelyet a nemek közötti, társadalmi munkamegosztó, illetve kenyérkereső modellel jellemeztünk. A tanulmány második része összefoglalja az esélyegyenlőségi törvények különböző típusait és intézményesülésük módját. A harmadik rész arra koncentrál, hogy a különböző országok hogyan hozták létre, és hogyan intézményesítették a nőtudományt.

1. A részvételi arányok a munkaerőpiacon

A részvételi arányok megváltoztak az európai munkaerőpiacon, noha továbbra is különbség van a férfi és a női munkavállalásban. A nők részvétele a munkaerőpiacon mind a kilenc vizsgált országban megnőtt, 1950 és 1980, illetve 1990 között. A nők munkaerő-piaci részvételének általános trendje szerint az arányok konvergálnak. Ez a konvergencia háromféle trendből alakul ki. Egyes országokban a nők részvételi aránya a munkaerőpiacon csökkent, idetartozik Kelet-Németország (az új tartományok, a hajdani NDK), Magyarország és Szlovénia (a hajdani Jugoszlávia része). Más országokban (Nyugat-Németországban, Finnországban, Franciaországban, Spanyolországban és Hollandiában) a nők munkavállalása növekedésének aránya kiegyenlítettnek tekinthető. A harmadik típusba azok az országok tartoznak, ahol a nők munkaerő-piaci részvételének aránya emelkedik - ez leginkább Olaszországra és bizonyos tekintetben Nagy Britanniára jellemző.

Összességében elmondható, hogy a központi irányítás megszüntetése, a piacgazdaságra való áttérés és egyéb jelentős változások az 1990-es években ellentmondásos módon hatottak a női munkavállalás alakulására.

A nyugati piacgazdaságban az ipari munka nem ugyanazt a szerepet játssza a nők munkavállalásában, mint a férfiakéban. Ma a nők valamivel több mint 80 százaléka a szolgáltató szektorban dolgozik Franciaországban, Németországban, Hollandiában és Finnországban; ez az arány 70 százalék fölött van Magyarországon és Olaszországban. A női munkavállalók számára fontos szektor még az egészségügy, a szociális munka, az oktatás, a vendéglátóipar (szállodák, éttermek, boltok, személyi szolgáltatások stb.) és az irodai munka, mind az állami, mind a magánszektorban. Mind a kilenc vizsgált országban előfordul a munkaerőpiac szegregációja, vertikálisan és horizontálisan is. Az egyik példának Németország, ahol a munkavállaló nők 75 százaléka mindössze tizenöt foglalkoztatási csoportban helyezkedett el. A munkaerőpiac nemek szerinti szegregációja továbbra is mind a kilenc vizsgált országra jellemző.

A bizonytalan idejű vagy korlátozott idejű munkaszerződés manapság sokkal gyakrabban fordul elő a nők, mint a férfiak esetében. A részmunkaidős állások száma megnövekedett, különösen az elmúlt húsz évben. Esélyegyenlőség nem létezik a munkaerőpiacon. Ha történtek is pozitív fejlemények, a férfi és női fizetések közötti szakadék megmaradt 20-25 százalék körül, annak ellenére, hogy a vizsgált országokban különböző bérezési politikák és kezdő fizetések léteznek. Sok országban a fizetések közötti szakadék makacsul tartotta magát az elmúlt huszonöt évben.

2. Változatok az "esélyegyenlőségről" szóló közbeszédre

Az esélyegyenlőség eszméjét mindenhol három elképzelés alkalmazásával vezették be: a szocialista munkásnő, a skandináv típusú jóléti társadalom állampolgára, valamint a nemzetközileg jól ismert dolgozó nő volt a minta. E három ideálban a közös pont a nemzetek feletti ideológia: a központilag irányított kommunista mozgalom, az északi/skandináv kooperáció, valamint az ENSZ- és/vagy EU-politika. A legtöbb vizsgált országban a nőmozgalmi aktivisták ezt az elképzelést terjesztik.¹⁵

A közbeszéd, amelyben az esélyegyenlőségről beszélnek, országról országra más és más. A lényeges különbség az, hogy a nők explicit módon beszélnek-e róla, vagy csak burkoltan utalnak rá. Jellemző az is, hogy milyen néven nevezik magukat az esélyegyenlőséggel foglalkozó testületek. A vizsgálatban részt vevő országok többségében (hét vagy nyolc a nyolc-kilencből), különböző elnevezéseket kaptak a testületek: Franciaországban például az a testületet amely az esélyegyenlőségért felelős, a "nők helyzetével" vagy "jogaival" foglalkozik. Németországban "esélyegyenlőség" helyett a "nők, "női jogok", "nőpolitika" és "női ügyek" elnevezések szerepelnek. Nagy-Britanniában a kormánynak "nőügyi" hivatala van. Spanyolországban az esélyegyenlőségi testületeket "nőügyi intézetek"-nek nevezik. Magyarországon "nőképviseleti titkárság"-ot létesítettek, Szlovéniában pedig "nőpolitikai bizottság"-ot. Hollandiában "esélyegyenlőség" helyett az "emancipáció" elnevezést használják, amivel közvetett módon ugyan, de hangsúlyosan a nőkre utalnak. Manapság, ha esélyegyenlőségről beszélnek, a "különbözőség" igen elterjedt kifejezés a holland közbeszédben.

Egyes országokban megváltoztatták az elnevezéseket. Magyarországon ez kétszer is megtörtént, két év leforgása alatt. Franciaországban 2001-ben a nőhivatal nevéhez hozzátették az "egyenlőség" szót is. Szlovéniában 2001-ben a Nőpolitikai Iroda új neve Esélyegyenlőségi Iroda lett. Olaszországban jelenleg a paritás elvére összpontosítanak. Ez a fogalom a különböző esélyegyenlőségi intézmények nevében is megjelenik. Finnország az egyetlen, amely semmilyen módon nem utal kifejezetten a nőkre az esélyegyenlőséggel foglalkozó testületei vagy hivatalai nevében.

Az esélyegyenlőség koncepcióját tehát másképpen képzelik el a különböző vizsgált országokban. Ezt tükrözik azok az elnevezések is, amelyekkel az esélyegyenlőségre utalnak, és az a mód is, ahogyan a társadalmi diskurzusban beszélnek róla; továbbá erről tanúskodik a bevezetés gyakorlata is. A "esélyegyenlőség" kifejezést eredetileg csak Nagy-Britanniában használták. Franciaországban az egyenlőség és a paritás kifejezést használták helyette, az egyenlő jogokat és a nők támogatását Németországban, a paritást Olaszországban, Hollandiában az emancipációt és Finnországban az egyenlőséget.

Az esélyegyenlőségről szóló közbeszéd nőközpontú, Finnország kivételével, ahol a felfogás kifejezetten nemsemleges. Finnországban és Franciaországban az egyenlőség fogalma - amelyet mindkét országban használnak - általában jogegyenlőséget jelent. Ez a felfogás megnehezíti a pozitív akció bevezetését, mivel az azonos kimenetel elvét ezekben az országokban a közvélemény nem fogadja el. Németország, Hollandia és Spanyolország különböző elnevezéseket használ ugyan, de az esélyegyenlőséget hasonlóképpen fogja fel, mint a nők emancipációját és támogatását. Olaszország saját útján jár, amikor a paritás elvét hangsúlyozza. Ezt a fogalmat ugyanakkor hasonló módon értelmezi, mint Spanyolország, Németország és Hollandia. A francia választási rendszerben a kvótákat a paritás elve alapján fogadták el. A finn kormányhivatalok a kvótákat a paritás elvére alapozzák, noha magát az elnevezést nem használják. Ugyanakkor azért vezették be, hogy megfeleljenek a társadalmi nemek középpontba kerülése (*gender mainstreaming*) kívánalmának. Az Egyesült Királyság és Szlovénia, úgy tetszik, komolyan veszi az esélyeket (és azok egyenlőségét). A magyar szociálpolitika legújabb

változásai felvetik a kérdést, hogy vajon valóban garantálják-e az esélyegyenlőséget minden nőnek, anyagi helyzetétől függetlenül.

Összességében elmondhatjuk, hogy a különböző elnevezések, koncepciók és diskurzusok gyakran ugyanazt a fogalmat, az esélyegyenlőséget jelentik az egyes vizsgált országokban.

3. Az állami feminizmus:¹⁶ különböző bemenet, azonos kimenet

Az esélyegyenlőséget országos szinten mindenhol úgy vezették be, hogy az intézkedések felülről lefelé irányultak. A feminista aktivisták is lelkesen terjesztették az eszméjét, ám a nőtudománytól eltérően, az esélyegyenlőségi politika a törvénykezési és végrehajtási hatalmon keresztül, sokkal erősebb szálakkal kötődött az államhoz. Az esélyegyenlőség létezése, ennek ellenére, sok országban elindította a nőmozgalmak úgynevezett második hullámát. Az esélyegyenlőséget mindenhol törvényileg vezették be - ellentétben a nőtudománnyal. Az esélyegyenlőséget háromféle módon lehetett törvénybe iktatni: alkotmánymódosítással, az úgynevezett egyenlőségi törvényen keresztül, vagy pedig más jogszabályok és rendelkezések részeként. Az ENSZ-konvenció (különösen a CEDAW) és az EU-rendeletek jelentősen hatottak - akár direkt, akár indirekt módon - az egyes országok törvényalkotására. A Római Egyezmény például tartalmazza az egyenlő fizetés elvét, így befolyást gyakorolt az elsőként EU-tagokká vált országok törvényalkotására is. A soron következő nemzetközi egyezmények bevezetése az egyes európai országok jogrendszerébe, gyakran évekig elhúzódik. Az egyes országokban más-más törvénykezési kultúrák játszották a főszerepet. Az Egyesült Királyság például az egyetlen olyan ország, amelynek törvénykezése a szokásjogon alapszik - az összes többi ország a civil jogot tekinti irányadónak. Nagy-Britanniában, ebből kifolyólag, jóval nehezebb bevezetni egy nemzetek feletti kezdeményezést. Másfelől viszont, a finn törvénykezés jól illeszkedik az északi kultúrába, amely a skandináv példát követi. A Német Demokratikus Köztársaságban, Magyarországon és Jugoszláviában (Szlovéniában), egészen az 1980-as évekig, az 1940-es évek végén megalkotott, szocialista jogrendszer volt érvényben, amely megkönnyítette a törvénykezés állami befolyásolását. Spanyolországban egészen az 1970-es évek közepéig diktatúra volt, amely, éppen ellenkezőleg, megakadályozta a demokratikus törvényhozást. Nyugat-Németország szövetségi köztársaság volt - akárcsak az egyesült Németország -, ahol az egyes tartományok saját, önálló törvényhozással bírnak: ebből fakad, hogy Németországban belül is eltérő a törvényalkotási gyakorlat.

A kilenc ország méretét tekintve is jelentősen különbözik egymástól, ez az adottság is pedig hatást gyakorol az esélyegyenlőséget biztosító szervezetekre is.

Az esélyegyenlőség modern elveit a II. világháború után¹⁷ explicit módon is az alkotmányába iktatta Franciaország és Jugoszlávia (1946), Olaszország (1948), Magyarország és a két német állam (1949). Spanyolországban ez csak a diktatúra bukása után következett be (1978). Szlovénia új alkotmánya (1991) is magában foglalja az esélyegyenlőség elvét. Kimondott egyenjogúsági/esélyegyenlőségi törvényt vezettek be az 1980-as években Hollandiában (1980), Olaszországban, Franciaországban (1983) és Finnországban (1987). Magyarországon a törvény bevezetésének kísérlete 2001-ben meghiúsult. A többi országban, ahol nincs külön esélyegyenlőségi törvény, az erre vonatkozó rendelkezéseket főleg azokba a törvényekbe integrálták, amelyek a munkaadásra és -vállalásra, valamint a büntető törvénykönyvre vonatkoznak (Németország, Egyesült Királyság, Spanyolország, Magyarország és Szlovénia).

Néhány ország már az 1980-as évek előtt megtette az első lépéseket az esélyegyenlőség felé, amikor például elfogadták az egyenlőbér-törvényt. Ez már 1957-ben megtörtént Nyugat-Németországban, 1962-ben Finnországban, 1972-ben Franciaországban, 1975-ben Hollandiában és az Egyesült Királyságban, és 1977-ben Olaszországban.

Férjes asszonyoknak, egészen az 1960-as évekig, nem volt joguk fizetett munkát vállalni Olaszországban (1963) és Franciaországban (1965). Noha Hollandiában országos szinten már 1957-ben megszüntették ezt a törvényt, közési szinten egészen 1973-ig érvényben volt: a törvény azt is tiltotta, hogy civil szolgálatban alkalmazzanak férjes nőket. A német nőknek csak 1977-re sikerült kivívniuk, hogy a férjük engedélye nélkül is joguk legyen állást vállalniuk. A házasságban élő nőkkel szembeni diszkriminációnak Spanyolországban a Franco-rendszer bukása vetett véget. Ugyanakkor a II. világháború után a férjes nőkkel nem bántak eltérően Nagy-Britanniában,¹⁸ Magyarországon és Szlovéniában, Finnországban pedig a nők már 1930-ban a férfiakéval azonos munkavállalási jogot kaptak.

2001-ben az összes vizsgált országban működött esélyegyenlőségi testület.¹⁹ Ilyen testületet legelőször az 1970-es években hívtak életre (Finnország, 1972; Franciaország és Hollandia, 1974; Egyesült Királyság, 1975; Nyugat-Németország, 1979). A spanyolországi testületet az 1980-as években nevezték ki, az olaszországit pedig az 1990-es években. Ezeknek a testületeknek a tevékenysége, az anyagi forrásai és a politikai támogatásuk kulcsfontosságú szerepet játszik az esélyegyenlőségi politika sikereiben. A siker egyben azoknak a feminista aktivistáknak is köszönhető, aki a kormánystruktúrába beépülve, úgynevezett állami feministaként (vagy "femokrataként") tettek hatalmas erőfeszítéseket. Az összes testület aktívan részt vett az új törvények és intézkedések bevezetésében.

A háttér tanulmányokból kiderül, hogy az esélyegyenlőséget Németország, Hollandia és az Egyesült Királyság intézményesítette a legmesszebbmenően. Ebben a három országban az intézményesülés foka magas, míg Olaszországban, Spanyolországban és Finnországban közepesnek tekinthető. Az előzőekhez képest Franciaországban, Magyarországon és Szlovéniában az intézményesülés foka alacsonynak nevezhető.

Az esélyegyenlőség megvalósulása összetett terület. A vizsgált kilenc országban mindenhol találunk különbségeket a bevezetés időpontjában és az esélyegyenlőségi hivatalok hatósugarában. Mind az esélyegyenlőséget illető törvényhozás tartalmában, mind pedig formájában, változatos megoldásokkal találkozunk a különböző országokban. Míg az esélyegyenlőségi politika ma a legkülönbözőbb intézkedésekkel próbálkozik a különböző országokban, az eredménye meglehetősen hasonló a nők munkavállalásához: a 20%-os bérkülönbség²⁰ megmaradt - ez a tanulmány egyik igen fontos megállapítása. Egyenlőtlenség, diszkrimináció és eltérő bánásmód az összes országban dokumentálható. Ez nemcsak férfiak és nők, de csak nők között is igaz. A férjes asszonyok és a heteroszexuális nők előnyt élveznek az egyedülállókkal és a leszbikusokkal szemben. Nyilvánvalóan látszik, hogy az esélyegyenlőségi törvény önmagában még nem garantálja az egyenlőséget. Az is fontos, hogy más intézkedések is támogassák a jogi lépéseket.

Az esélyegyenlőség bevezetése mindenhol ellenállásba ütközött - és ütközik a mai napig. Az esélyegyenlőségi politika emiatt, a modern törvényhozás ellenére, jóval kevésbé sikeres, mint azt a törvény szövege sugallná.

4. A női diszciplína történetének és intézményesítésének hasonlósága

A nőtudomány bevezetéséről és intézményesítéséről kialakult kép nagyon eltér az esélyegyenlőségétől - mondhatni csaknem az ellenkezőjét mutatja. A nőtudomány alulról jövő kezdeményezés volt, az intézményesülése pedig - az esélyegyenlőségéhez képest - homogén folyamat. A folyamat végeredménye különböző az egyes országokban, mivel számos tényezőtől függ: attól például, hogy a feministák között konszenzus van-e; továbbá a stratégiai választásoktól, az egyetem szervezeti felépítésétől, a kormány támogatásától vagy az intézményesülés adott fázisától.

A nőtudománynak mint tudományterületnek a története feltűnően hasonlít az egyes országokban, annak ellenére, hogy mind a helyek maguk, mind a helyi nőpolitika sokban különböznek egymástól. A nőtudomány, kivétel nélkül, az úgynevezett nyugati országokban jelent meg először, az 1970-es években, a nőmozgalmak részeként. A mozgalomban felhalmozódott tudás a feminista kutatások megindulásához, majd később az oktatáshoz vezetett. A nőtudomány felbukkanása, amely a feminista mozgalmak eredményének tekinthető, mindenhol olyan tudományos teljesítmény, amelynek nincs köze állami tervezéshez.

Ma mind a kilenc országban folyik valamiféle feminista kutatás. A feminista kutatás témája nagyobb is, szélesebb is, és a kutatómunka régebben folyik, mint a nőtudomány területén. A nőtudomány mint műveltségi terület, a többi tudományterülethez képest inkább nemzetek között átívelő, internacionális és interdiszciplináris stúdium.

A nőtudományi oktatás és képzés először az egyetemeken kívül indult meg Franciaországban, Németországban, Olaszországban, az Egyesült Királyságban és Spanyolországban; ezzel szemben az első lépéseket az egyetemeken tették meg Hollandiában, Finnországban, Magyarországon és Szlovéniában. A politikai korlátoknak köszönhetően a nőtudomány a többi országhoz képest csak húszéves késéssel kezdődött el Magyarországon és Szlovéniában. A nőtudománynak

helyet biztosító diszciplínák a szociológia, a történelem és az irodalom voltak. Az irodalom tantárgyként az angolban volt jelen az Egyesült Királyságban és valamelyik idegen nyelvű filológiában - például az anglicisztikában, az amerikanisztikában stb. -, Franciaországban, Spanyolországban, illetve Magyarországon. A

filozófiát is említették Franciaországban, Olaszországban, Hollandiában és Szlovéniában. A nőtudomány mindenütt elterjedt a szélesebb értelemben vett társadalomtudományban és bölcsészettudományban. Ma fontos területe a társadalomtudomány és a kultúratudomány (*social and cultural sciences*), amelyek égisze alatt - a háttértanulmányok szerint - a nő-tudományi tevékenység több mint kétharmada zajlik.

Az intézményesülés folyamata - nem az intézményesülés önmagában - hasonló módon zajlik a kilenc vizsgált országban. Négy fejlődési fázis volt azonosítható. Az alább leírt intézményesülési folyamat nem egyetlen országon belül ábrázolja a fejlődést, hanem a kilenc ország közös, vagy legalábbis kapcsolódási pontjait igyekszik megmutatni. A gyakorlatban a különböző fázisok gyakran összeesúsznak, itt csupán az elemzés kedvéért választjuk külön őket.

Az első, aktivista fázisban a nőtudomány bizonyos kulcstudományok választható tantárgyaiba ágyazódva jelenik meg: vagy egy kötelező kurzusba épül be a feminista szempont is, vagy más esetekben egyéni módokon szerveződik. A második fázisban, amikor a nőtudomány már önálló diszciplínaként jelenik meg, általános és tematikus kurzusokat egyaránt kínál az egyetem, így létrejön egyfajta interdiszciplinárisan koordinált tanítás. A harmadik a professzionálissá válás fázisa, amikor önálló tanári kart (és tanszéki munkatársakat) neveznek ki, és beindul a posztgraduális képzés. Egy professzort is kineveznek a tanszék élére. Egyes nőtudományi közegekben küzdelem folyik azért, hogy a tárgy önálló diszciplínává nője ki magát, és hogy önálló, tanszékszerűen működő részlegben taníthassák, kutathassák és dokumentálhassák. Más nőtudományi műhelyek éppen ellenkezőleg, az integrációra voksolnak, és tárgyakat a hagyományos diszciplínákba építik be. A negyedik fázis az autonómia szakasza, amikor a nőtudomány már elismert tudományterület, és ugyanakkora fokú autonómiával, ugyanolyan pénzügyi háttérrel és diplomaadó akkreditációval rendelkezik, mint bármely más tudományterület tanszéke. Nem minden nőtudományi közeg törekszik autonómiára. A különbség a kilenc vizsgált országban aszerint oszlik meg, hogy az adott országban a nőtudomány milyen stratégiát választ, hogy milyen az egyetem felépítése (a fokozatok és a diplomák rendszere, az interdiszciplináris megközelítés lehetősége), és hogy hogyan tud hozzáférni az anyagi forrásokhoz.

Az intézményesülés útján a nőtudomány bizonyos országokban jóval több nehézségbe ütközik, mint máshol. A háttértanulmányok egyöntetűen megmutatják, hogy a nőtudomány intézményesülése ott megy a legnehezebben, ahol a mereven tudományterületekre szabdaltságra jellemzők, ahol alacsony az egyetemi autonómia szintje, és ahol erős a politikai ellenállás a nőmozgalommal szemben.

Mindenfelé megjelentek a nőmozgalom azon alapvető elképzelései és álláspontjai is, miszerint a nőtudomány ne legyen hierarchikus, ne hozzon létre bürokratikusságot, és ne intézményesüljön. Ezek az alapeszmék ugyanakkor gyengék Spanyolországban és Finnországban, és marginálisok Hollandiában. Az Egyesült Királyságban is marginálissá váltak az 1980-as években. Befolyással bírtak azonban a németországi és az olaszországi berendezkedésre az 1990-es évekig, és a mai napig felfedezhetők Franciaországban. Hozzá kell még tennünk, hogy a nőtudomány az összes vizsgált ország egyetemén szembe találta magát a férfiak ellenállásával.

A háttértanulmányok alapján azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy a nőtudomány intézményesülésének kedvez a különböző egyetemi fokozatok moduláris felépítése, az interdiszciplináris megközelítés lehetősége, valamint az állami feminizmus (esélyegyenlőségi és/vagy nőpolitikusok) elvi és pénzügyi támogatása. Ez a kedvező helyzet jellemző Hollandiára, az Egyesült Királyságra, Finnországra és a mai Olaszországra. A nőtudomány számára elkülönített anyagi forrás nagy jelentőséggel bír Hollandiában és Finnországban. Az állami feminizmus anyagi támogatása szintén fontos szerepet játszott Németországban és Spanyolországban. Az Egyesült Királyságban az állami feminizmus anyagi támogatása nélkül sikerült intézményesíteni a nőtudományt.

A nőtudományi képzésnek az intézményesülése egyelőre még egyetlen országban sem ment teljesen végbe. Nőtudomány-professzor által vezetett, önálló tanszék csak Franciaországban, Németországban, Hollandiában, Finnországban és az Egyesült Királyságban létezik. Németországban önálló nőtudományi tanszékekből (*“full professorships”*) 101 van, Hollandiában 38, Finnországban 10, az Egyesült Királyságban 5, és 1-1 Franciaországban és Olaszországban. Hollandiában húsz, Finnországban pedig hét tanszéken oktatnak általános nőtudományt. Egyes holland professzoroknak csak részmunkaidős kinevezésük van. Öten közülük alapítványi pénzből tartják fenn a posztjukat. Egy német, francia és olasz tanszék sem foglalkozik általános nőtudománnyal, hanem valamelyik diszciplínához kötődő tudományterülettel. A fent említett brit tanszékek általános nőtudománnyal foglalkoznak.

Még a leginkább intézményesült országokban sem fogadják el a nőtudományt minden tekintetben teljes értékű diszciplínának. Az Egyesült Királyságban a felsőoktatás pénzügyi támogatásért és az akkreditációért felelős testülete a nőtudományt nem ismeri el önálló tudományterületnek. Hollandiában és Finnországban nőtudományból nem lehet diplomát szerezni.

A nőtudomány valószínűleg az egyetlen olyan tantárgy a felsőoktatásban, amelynek az intézményesítésében csakis nők vettek részt; vagyis akadémikus nők küzdöttek a tárgy fejlődéséért, feminista kutatónők indították el az első kurzusokat, és nők harcoltak azért, hogy a diszciplínát befogadja az egyetem. A vizsgált országokban az oktató és kutató stábnak több mint 95 százaléka nő. Egyetlen nőtudományi központnak sincs férfi professzora, egyet sem igazgat férfi. Ez figyelemre méltó teljesítmény az európai egyetemi légkörben, ahol a legtöbb tudományterületre, a döntéshozatalra és az értékekre egyaránt a férfidominancia a jellemző, és ahol a női professzorok száma igen alacsony.

Fordította Pécsi Katalin

JEGYZETEK

1 A háttéranyagokat írták: Franciaország: Muriel Andriocci és Nicky Le Feuvre; Németország: Ute Gerhard, Simoné Mazari és Ulla Wischermann; Olaszország: Donatella Barazzetti, Franca Garreffa, Carmen Leccardi, Mariagrazia Leone, Sveva Magaraggia és Caterina Vincenzo; Hollandia: Jeannette van der Sanden és Berteke Waaldijk; Egyesült Királyság: Gábrrielé Griffin és Jalna Hanmer; Spanyolország: Isabel Carrera Suárez és Laura Vinuela Suárez; Finnország: Harriet Silius és Salla Tuori; Magyarország: Hárs Ágnes, Pető Andrea és Szabó Szilvia; Szlovénia: Eva Bahovec.

2 A legtöbb országban nagyok és jelentősek a regionális különbségek. Ebben a kontextusban azonban ettől a problémától eltekintettünk.

3 1990 előtt Szlovénia Jugoszlávia része volt. A jugoszláv állam mint szocialista ország a II. világháború után, 1945-ben jött létre. 1948-ban Jugoszlávia úgy döntött, hogy szakít a Varsói Szerződéssel és a keleti blokk többi országával. A jugoszláv szocialista rendszer hamarosan úgynevezett öngazgatássá alakult. Az 1989-es politikai események után a szlovén parlament 1990-ben megszavazta a függetlenséget, amely 1991-ben lépett érvénybe.

4 A nyugat itt politikai értelemben jelenti a Nyugatot: idetartozik Franciaország, Németország, Olaszország, Hollandia, az Egyesült Királyság, Spanyolország és Finnország. Földrajzilag Finnország keletebbre fekszik az összes többi vizsgált országnál.

5 Ebben a cikkben a munkapiacot három szektorra osztják: mezőgazdasági, ipari és szolgáltató szektorra.

6 Az alábbi számokat óvatosan kell kezelni. A statisztikák csak ritkán hasonlíthatók össze, még egy országon belül is, és különösen nem, több mint ötven ország esetében. Olyan kérdésekre, hogy ki számít munkaerőnek, vagy kinek van fizetett állása - különböző válaszok lehetségesek. Ehhez járul még, hogy az összehasonlítás nem minden esetben vonatkozik ugyanarra az évre vagy korcsoportra.

7 1972 óta az esélyegyenlőségi ügyekért egyetlen miniszter felel.

8 Az autonómia ebben a tanulmányban az egyetemi rendszeren belüli autonómiára vonatkozik, amely általában a tudományterület státusát jelenti, "saját" oktatást, kutatást, tanszékszerű struktúrát. Az autonómia ellentéte a más tudományterületbe való integrálódás.

9 Az autonómia és integráció koncepcióját a német háttér tanulmány másképpen használja, mint én. Az én fogalompárom a német kontextusban a decentralizáció-centralizáció ellentétpárnak felel meg.

10 Az úgynevezett C4, C3, és C2 tanszék másféle felosztás, mint a tanszékezet vezető professzor, professzor és a tanársegéd (full, associate and assistant) rendszere, ugyanakkor a C4 és a C3 professzor hasonlít a tanszékezetre, a C2 pedig a tanársegédre.

11 Csak a központok töredékét hívják a társadalmi nemek tudományát kutató központnak.

12 Ez az albizottság a fő koordináló testület, amelynek az a feladata, hogy a női ügyeket támogassa Finnországban, karöltve a Nőtudományi Társasággal. Közösén hoztak meg olyan fontos döntéseket, mint például a tanszékek létesítése.

13 Az MA-szint diplomájához egy fő és két melléktárgyat kell felvenni. A PhD-fokozathoz elég egy melléktárgy - ez lehet például a nőtudomány. BA-szinten a mai napig ritka a nőtudomány.

14 Az állami feminizmus a kommunista államok feminizmusára utal. Lásd 9. jegyzet.

15 A nőmozgalom az 1960-as évek végén és a 1970-es évek elején nem volt uniformizált mozgalom. Különbségek voltak az egyes országok között, és idővel az egyes mozgalmak is különböző ügyekre koncentráltak. Gyakran helyes lenne többes számot használni, és "mozgalmakról" beszélni. Ebben a fejezetben ugyanakkor az általános trendeket és a hasonlóságokat vizsgáljuk.

16 Az állami feminizmus itt a politikusnőkre és az esélyegyenlőségi hivatalok apparátusaiban dolgozó nőkre értendő.

17 A II. világháború után nem alkottak új alkotmányt Finnországban, Hollandiában és az Egyesült Királyságban.

18 A polgári szolgálatra (Civil Service) utal.

19 A szocialista országok nincsenek benne.

20 Hollandia 25 százalékról számol be.

KATOLIKUSOK ÉS PROTESTÁNSOK

A sors iróniája, hogy egy olyan munkát, amelynek tárgya a válás története a nyugati társadalmakban, a római katolikus egyház házasságról és válásról szóló tanításának taglalásával kell kezdeni, a katolikus doktrína szerint ugyanis az érvényesen megkötött házasságot nem lehet felbontani, így tehát a válás tilos volt (és ma is az). Európában a házassági ideológiát és jogot a protestáns reformáció előtt (és számos országban utána is) évszázadokon át ez a doktrína határozta meg, ezért aztán a 16. századtól kezdődően a válás története a katolikus álláspont haladó elutasításával volt azonos. A 20. századvégére eljutottunk oda, hogy a válást szabályozó polgári törvények, a válásra vonatkozó közfelfogás és az általános gyakorlat nyilvánvalóan fittyet hány a római katolikus doktrínára, amely ötszáz évvel korábban még egyeduralkodó volt.

Amennyiben a válás történetét úgy tekintjük, hogy az a házasságra vonatkozó katolikus tanítás figyelmen kívül hagyása, akkor először is tisztáznunk kell, miben áll e tanítás és hogyan fejlődött. Az első fejezet ezeket a kérdéseket tárgyalja, a katolikus házassági doktrínát ért legjelentősebb próbatétellel, nevezetesen a házasságról és válásról szóló protestáns tanítással egyetemben, amely a 16. században, a reformáció idején fogalmazódott meg.

A katolikus egyháznak a válásra vonatkozó álláspontját - abban a formájában, amelyben a maga idején a protestánsok elutasították - csálóka egyszerűséggel így írhatjuk le: a válás tilos, mivel az érvényesen megkötött házasság csakis a férj vagy a feleség halálával bomlik fel. Ebből következően, aki házas volt, nem köthetett újabb frigyot, amíg házastársa élt. Csakhogy a válás látszólag teljes tilalma alól máris megemlíthetünk két lehetséges kivételt. Az egyik pali privilégium néven ismeretes (az Újtestamentumban található Pál korinthusiakhoz írt levelében -1 Kor 7,15), és azon keresztényeknek teszi lehetővé az újraházasodást, akiket nem keresztény házastársuk elhagyott. A másik lehetséges kivétel, ha a házasságot nem hálták el, és a férj vagy a feleség be akart lépni egy szerzetesrendbe. A frigy mindkét esetben felbontható volt a "hit érdekében". E megszorítások ellenére (ilyen körülmények ugyanis igen ritkán álltak elő) a 13. századra kialakult katolikus doktrínát helytálló egyszerűen úgy leírni, hogy az tiltotta a válást. A végül a tridenti zsinat (1560-as évek) által kanonizált doktrína csak több évszázados vita után győzedelmeskedett. Mielőtt azonban rátérnénk e doktrína fejlődésének ismertetésére, szenteljünk figyelmet a válás szó különféle jelentéseinek, mivel a jelentések és a szöveggösszefüggések változatossága a fogalom történetének összekuszálódásához vezetett.

Könyvemben a válás szót szigorúan az "érvényesen megkötött vagy celebrált házasság teljes fölbontása" értelemben használok. A katolikus egyház latin nyelvű dokumentumaiban erre többnyire a *divortium a vinculo matrimonii* (válás a házassági kötelékből) kifejezéssel utaltak, csak ez a fajta válás tette lehetővé (illetve tette volna, amennyiben az egyház engedélyezte volna), hogy a férfiak és a nők újraházasodjanak. Zavart keltett azonban, hogy a válás és a *divortium* szó a házassággal kapcsolatban két másik értelemben, mint érvénytelenítés és mint különélés is használatos volt. A házasság érvénytelenítéséről (vagy semmissé tételéről) a későbbiekben részletesen szólok, itt elég annyit megjegyezni a válás és az érvénytelenítés különbségéről, hogy a válás létező házasságot bont fel, míg az érvénytelenítés azt nyilvánítja ki, hogy adott férfi és nő házassága sohasem létezett. A válás és a különélés alapvető különbsége ugyanakkor abban áll, hogy míg a válás felbontja a házasságot, és lehetővé teszi, hogy a korábbi házastársak újraházasodjanak (jóllehet bizonyos törvények korlátozhatják ezt a jogot), addig a különélés nem szünteti meg a házassági köteléket, csak arra jogosít fel, hogy férj és feleség egymástól különváltan önálló életet éljen.

Későbbi formájában a katolikus doktrína lehetővé tette az érvénytelenítést és különélést, de a válást soha. Sokan azt állítják azonban, hogy a katolikus egyház kijátszotta a házasság felbonthatatlanságát kimondó saját doktrínáját azáltal, hogy az érvénytelenítést a válás helyett alkalmazta, ugyanis számos érvénytelenítési eljárás eredménye valójában válás volt. Más szóval, ha a házastársak meg akartak szabadulni a házasságuktól, az érvénytelenítés intézményét használták ki, az egyházi bíróságok pedig cinkostársak voltak ebben.

A semmissé tétel engedélyezéséhez bizonyos, az egyház által megállapított házassági akadályok adtak alapot. Ezek az akadályok, a bontó vagy megsemmisítő akadályok meggátolták a házasságot, amennyiben a felek nem kaptak mentességet. A legismertebb akadály a vérrokonság, illetve a házasság útján szerzett rokonság volt, vagyis

a közeli rokonok nem házasodhattak egymás közt. A rokonsági fokot, amelyen belül a házasság tilalma fennállt, egyenesen a Bibliából vették, de az egyház még ki is egészítette a listát. A 12. században hetedíziglen tiltották a házasságkötést, ami annyit jelent, hogy egy férfi nem vehette el azt a nőt, aki hatod-unokatestvére vagy annál közelebbi rokona volt. Jean-Louis Flandrin a következőképpen írja le e szabály gyakorlati következményeit: ha minden nemzedékből minden pár egy fiút és egy lányt házassít ki, a házassítható ifjak rövidesen odajutnak, hogy egy lányt se vehetnek el házasulandó korú ismerőseik közül, de sokat még azok közül se, akiket nem is ismernek.

Talán épp azon kellemetlenségek miatt, melyeket e szabály okozott az olyan társadalmakban, ahol a földrajzi mobilitás korlátozott volt, és ahol a férfiak és nők többnyire egyházkerületen belül házasodtak, a IV lateráni zsinat (1215) a házassági tilalmat jelentő rokonsági fokot hétről négyre csökkentette. E reform lehetővé tette azon férfiak és nők házasságát, akik harmadfokú unokatestvéreknél távolabbi rokonok voltak.

A szigorú vérségi és házasodás útján szerzett rokonság csupán kettő volt a lehetséges házassági akadályok közül. További akadály volt az illegális szerzett rokonság (affinitás illegitimi), amely szexuális kapcsolat létesítését jelentette. Az 1215-ben kinyilvánított elvek értelmében a férfiak nem vehették feleségül annak a nőnek a lánytestvérét, valamint első-, másod- és harmadfokú lányunokatestvérét, akivel szexuális kapcsolatuk volt. Akadálynak számított a lelki rokonság is, amely egy család tagjait kötötte ahhoz a személyhez, aki a család bármely tagjának keresztelejénél vagy konfirmációjánál tevőlegesen részt vett. Erre az esetre példa annak a 14. századi, York városába való özvegy férfinak a története, aki azért nem vehetett feleségül egy nőt, mert az a férfi első házasságából származó egyik gyermek keresztanyja volt.

A katolikus doktrína azonban az érvényes házasság más akadályait is ismerte. Ha valaki előzetesen már elkötelezte magát, jegyben járt valakivel, nem köthetett házasságot egy másikkal és természetesen akkor sem, ha már házasságban élt. Létezett házasságkötési korhatár is, ez a fiúk esetében tizenkét, a lányok esetében tizennégy év volt. Az impotencia - a szexuális együttlétre való képtelenség - szintén az érvényes házasság akadályja volt. Mivel a katolikus doktrína lényeges eleme volt a beleegyezés, ennek hiánya is házassági akadálynak számított. Léteztek további akadályok is, például ha az egyik fél szerzetesi fogadalmat tett, vagy ha az egyik fél megsértette a másik előző házasságának a szentségét (például megölte az előző házastársat vagy házasságtörést követett el azzal az ígérettel, hogy - amint az lehetővé válik - házasságot köt a vele vétkezővel). Végül, ha egy házasságot titokban kötöttek meg, ez is akadályja lehetett annak, hogy érvényesnek ismerjék el.

Nem volt tehát egyszerű érvényes házasságot kötni, és az említett akadályok bizonyára jó néhányat meg is gátoltak. Egyes párok mentességet kaptak, hogy az akadályok ellenére mégis házasságot köthessenek. Az egyház belátta, hogy kis közösségekben, ahol szinte mindenki rokona egymásnak, nehéz elfogadható társadalmi állású, házasodásra alkalmas személyt találni, ezért időnként akár a nagybácsi-unokahúg viszonylatban is engedélyezték a házasságot. Nyilvánvaló, hogy olyan frigyek is megkötöttek, ahol az akadályok fennálltak és a felek nem szereztek mentességet. Ezek a házasságok a törvény értelmében érvénytelenek voltak, és nagy valószínűséggel érvénytelenítették ezeket, amennyiben az egyházi hatóságok látóterébe kerültek.

Föl kell tennünk a kérdést, vajon a középkori férfiak és nők, különböző akadályokat keresve, kijátszották-e a házassági szabályokat, amikor szabadulni szerettek volna a házasságukból, s ezzel mintegy a válást helyettesítő eljárásként használták-e az érvénytelenítés intézményét. Egyes történészek szerint igen. Frederick Maitland, a nagy középkorkutató például azt írja, hogy "a civakodó házastársak a családfájukat kezdték kutatni és szinte pechnek számított, ha nem bukkantak valamilyen házassági akadályra". A. R. Winnett is hasonló értelemben vélekedik a válás történetéről és az egyházzal írt munkájában, amikor azt írja: "a házasság fel-bonthatatlanságát az érvénytelenítés eszköze kezdte ki". VIII. Henrik közismert alakja kétségkívül csak erősítette azt a vélekedést, hogy a megsemmisítést cinikus módon kihasználták, minthogy az uralkodó több feleségétől is az érvénytelenítés eszközével vált meg, amikor már nem volt rájuk szüksége.

A középkori egyházi bíróságok működését vizsgáló újabb kutatások azonban azt a nézetet látszanak alátámasztani, miszerint a házassági ügyekben hozott döntések során nem sok szabálytalanság történt. R. H. Helmholz a középkori Anglia házassági pereiről szóló remek tanulmányában kimutatta, hogy a házassági ügyek csak kis hányada végződött érvénytelenítéssel: egy bírósági iratanyagban nyolcvannyalc házassági ügy közül tizenkettő, a másikkban kilencvennyolc közül tíz tartalmazott ilyen ítéletet, vagyis átlagosan az esetek több mint tíz, de kevesebb mint húsz százalékában. Amellett, hogy viszonylag ritkán indítottak érvénytelenítési pert, az egyházi bírák is kellően meggyőző bizonyítékokat követeltek egy házasság semmissé nyilvánításához, továbbá több tanú vallomását a ténymegállapításhoz.

Helmholz idézi a Richárd Broke és felesége, Joan házasságának megsemmisítésére irányuló kérelmet: egy bizonyos Péter Daneys azt állította ugyanis, hogy egyfelől Richárdnak másodfokú vér szerinti rokona, másfelől, hogy szexuális viszonya volt Joannel, mielőtt a nő Richárd felesége lett volna. Ha az állítások igazak, Richárd is és Joan is kötődik Péterhez, a harmadik félhez, a vér szerinti, illetve a szexuális kapcsolat okán, így az ő kettejük mégoly közvetett kapcsolata is házassági akadálynak számított volna, mely alól a frigy megkötése előtt nem mentesültek. Az ügyben felhozott bizonyíték egy tanú állítása, aki szerint Richárd és Péter "két édesnővértől származott", másfelől Péter és Joan köztudottan szexuális viszonyt folytatott, bár ezt a tanú csak mástól hallotta. Ebben az esetben a bejelentett akadályt nem bizonyították, így a házasság fennmaradt. Mindent egybevetve, Helmholz az érvénytelenítési kérelmeket vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a semmissé nyilvánítás távolról sem ment könnyen, sőt, az egyházi bíróságok azt az elvet vallották, hogy "inkább kockáztatják a vérrokonok házasságát, semmint az Isten által érvényesen összekapcsolt párok szétválasztását".

Úgy tűnik, az egyház másutt is hasonlóképpen működött. 1384 és 1387 között a párizsi püspöki bíróság (a legjelentősebb francia egyházi bíróság) csaknem 500 házassági ügygel foglalkozott, de csupán 10 házasságot nyilvánított érvénytelennek. Az egyik semmissé nyilvánításhoz vérrokonosság adott alapot, egyhez a férj impotenciája, nyolchoz bigámia (ezekben az esetekben a második házasságot ítélték érvénytelennek). Akárcsak Angliában, az egyházi bíróság Franciaországban is vonakodott semmissé nyilvánítani a házasságokat, jóllehet, meggyőző bizonyítékok láttán nem haboztak. 1530-ban került a troyes-i bíróság elé ilyen eset. Egy férfi azért akarta semmissé nyilváníttatni fia házasságát, mert az kimerítette az "incesztus" fogalmát; a fiú nagybátyjának ugyanis szexuális kapcsolata volt a fiú feleségével a fiatalok házassága előtt, ami a férfi és a nő közötti törvényes kapcsolat akadályát jelentette. A bíróság a döntéshozatal idejére börtönbe zárta a férjet (valószínűleg azért, hogy megakadályozzák a törvénytelen szexuális viszony folytatását), és végül semmissé nyilvánította a házasságot.

Adataink arra utalnak, hogy az érvénytelenítés nyilvánvaló kiskapuja ellenére sem volt könnyű kilépni egy házasságból, csak ritkán lehetett elérni a semmissé nyilvánítást. Talán ezért is ügyeltek annyira a párok a házasságukra, és törekedtek arra, hogy eljövendő frigyük megfeleljen a kánonnak. Az egyházi bíróságokat gyakran megkeresték azzal, hogy adott esetben nincs-e érvényben valamilyen előszerződés. Más esetekben az eljegyzés érvénytelenítését kérték közösen a felek, olykor az egyetértés hiánya miatt (például, mert még gyermekeként a szüleik jegyezték el őket), olykor amiatt, mert a felek még fiatalok és felelőtlenek voltak eljegyzésükkor. Máskor valamelyik fél helytelen (többnyire szexuális) magaviselete indokolta az eljegyzés felbontását. Az eljegyzés felbontására irányuló beadványok - melyeket gyakorta megértéssel kezeltek az egyházi bírák - nagyban különböztek a házasság megsemmisítését célzó perekétől; ez utóbbiak nem számíthattak annyi engedékenységre.

Mindez nem azt jelenti, hogy a semmissé nyilvánítást ne vethették volna be a válás helyett. Hogy mit gondoljunk azokról az esetekről, amikor a feleség vagy a férj kérvényt írt, hogy a nemrégiben fölfedezett akadályok miatt házassága megsemmisítését kérje? Elsőre azt kell vélelmeznünk, hogy a kérvényező olyannyira kétségbe ejtette az egyház (és így, végső soron Isten) törvényeinek áthágása, hogy kész volt feladni boldog házasságát. Hogy ezeket a

- meglehetősen ritka - eseteket a lelkiismeret elsőprő erejű megnyilvánulásának vagy a törvény cinikus kihasználásának tekintjük, attól függ, milyen indítékokat tulajdonítunk a kérelmezőknek. Egyes semmissé nyilvánításokat kétségkívül hitbéli megfontolásból kezdeményeztek, míg másokat a boldogtalan házasság miatt indítottak el. Megint más esetekben talán szerencsésen egybeesett a házaselet boldogtalansága és az akadály fölfedezése (mely talán épp az elégedetlenségből fakadó kutatás eredménye volt). Annyi azonban világos, hogy a katolikus egyházi bíróságokat tévedés lenne afféle korrupció elválasztó üzemként felfogni.

Föltételezhető azonban, hogy a magasabb társadalmi rétegek körében gyakoribb volt a semmissé nyilvánítás intézményének kihasználása. VIII. Henrik - e fejezetben később tárgyalandó - története mellett ismeretes Aquitaniai Eleonóra és VII. Lajos esete is. Számos összezőrdülés után Eleonóra semmissé nyilváníttatta házasságukat azon az alapon, hogy őt és Lajost a tiltott kategóriába tartozó vérségi kötelék fűzi egymáshoz. A francia püspökök 1152 márciusában érvénytelenítették a házasságot, majd Eleonóra két hónap múltán házasságot kötött Plantagenet Henrikkel (a későbbi II. Henrikkel). Noha az ilyen esetek nem voltak gyakoriak, utalnak arra a hajlamra, hogy egyház nagyobb rugalmasságot tanúsított házassági kérdésekben, ha a társadalmi és politikai elit fordult hozzá, mint amikor közemberektől érkezett kérelem.

Ám ha a semmissé nyilvánításokat nem is foghatjuk föl feltétlenül a házasság nyomorúságából való menekülési kísérletnek, a különélést annak tekinthetjük. A férjet és feleséget a törvény együttélésre kötelezte, a

nem hivatalos különélés - függetlenül attól, hogy közös megegyezéssel alakult így vagy csak az egyik házastárs nem volt hajlandó tovább a másikkal élni - az egyházi bíróság által elítélendő bűnnek számított. A 20. században a kánonjog elismerte a különélést (*separationes a mensa et thoro*, vagyis az ágytól-asztaltól való elválás intézményét), amely olyan körülmények között volt engedélyezhető, ahol veszélybe kerültek az igaz hit alapelvei vagy az egyik házastárs lelki vagy fizikai épsége forgott kockán. A gyakorlatban ezen irányelvek nyomán a különválás három fő indoka a következő lett: a házasságtörés, a kegyetlen bánásmód és az eretnokség vagy a hit elhagyása.

Mint említettük, a különélés nem bontotta fel a házasságot, csupán azt engedélyezte, hogy férj és feleség egymástól külön éljenek. A házassági kötelék fenntartása azt jelentette, hogy szexuálisan hűnek kellett maradniuk egymáshoz, jóllehet a szexuális élet kötelezettsége (a katolikus doktrína szerinti házastársi köteleesség) alól mentesültek. Ám még ezzel együtt sem igen hajlottak az egyházi bíróságok a különélés engedélyezésére. Helmholz úgy találta, hogy a bírák nagy igyekezettel próbálták összebékíteni a házastársakat, és csak akkor engedélyezték a különélést, ha különös kegyetlenségre derült fény. Ugyanakkor az egyházi bírák a közvélekedéssel összhangban igen elnézően kezelték, ha a férj rendszeresen verte a feleségét. Egy férj állítólag késsel támadt a feleségére, egy másik alkalommal pedig azért volt kénytelen menekülni az asszony, mert a férfi megszúrta a karján és eltörte egy csontját, ám a bírák még erre is azt mondták, hogy a férj tettei ésszerűek és jó szándékúak voltak, az erőszakoskodás azért történt, hogy "visszatartsa az asszonyt egyes hibáktól". A bírák úgy döntöttek, hogy e testi sértések nem indokolják a különélést, helyette megfelelő viselkedést írtak elő és a pár együtt maradását rendelték el. Más esetekben azonban a bírák megadták magukat. 1442-ben például John és Margaret Colwell esete is ilyen volt, amikor a felek kijelentették, hogy inkább börtönben pusztulnak el, semmint tovább együtt éljenek, s a bírák úgy ítélték meg, hogy ebben az esetben a különélés még mindig szerencsésebb.

A különélést folytatott perek éppúgy ritkák lehettek a középkori Európában, mint az érvénytelenítésért indítottak. A belga Gent városában 1349 és 1390 között évente 3-6 különválásra került sor, miközben 12 000 működő házasságot tartottak nyilván. Brüsszelben a 15. században évente nyolc pár vált külön. Noha a belga bíróságok a különélés indokaként elfogadták az összeférhetetlenség tényét, egy történész szerint a bírák inkább lebeszéltek a feleket a különválásról és igyekeztek kibékíteni a párokat. Általánosságban, írja Barbara Hanwalt a középkori házassági perekről, az egyházi bírák "jobban emlékeztetnek a házastársi viszony rendezését célul tűző házassági tanácsadókra, mint döntőbírákra".

A kisszámú érvénytelenítés és különélés egy része nyilván válás lett volna, amennyiben ebben az időben a válást elismerte volna a katolikus egyház. Hogy a középkori egyházi doktrína azt miért nem engedélyezte, annak megértéséhez a cölibátus, a házasság, az újra-házasodás és a szexualitás fogalmával, valamint a Biblia értelmezésének fejlődésével kell megismerkednünk.

Először is, tudni kell, hogy a katolikus doktrína a cölibátust - a nem házas állapotot - többre értékelte a házasságnál. E nézet a 4. századra a papi nőtlenségben intézményesült. A doktrína szerint a házasság azok számára tartandó fenn, akik nem képesek szexuálisan állhatatosak maradni, amihez a Bibliában Pál levelében találjuk meg a kulcsot (1 Kor 7,8-9): "A nem házasoknak és özvegyeknek ezt mondom: Jó, ha úgy maradnak, mint én is [azaz tartják a cölibátust]. De ha nem tartóztatják meg magukat [szexuálisan], kössenek csak házasságot, mert jobb házasságban élni, mint vágytól égni." Az egyház elválaszthatatlannak tekintette a házasságot és a szexualitást, mivel a házasság elsődleges céljának az utódok nemzését tekintette. A házasság intézményének másodlagos célja pedig az volt, hogy az állandó szexuális partner biztosításával megakadályozza a férfiak és nők paráználkodását. A házasság, a szexualitás, a gyermeknemzés ilyen közvetlen összekapcsolása a katolikus doktrínában messzemenően magyarázza, hogy miért választották külön egyes esetekben az el nem hált házasságban élő párokat, illetve miért lehetett alapja a házasság megsemmisítésnek az impotencia.

Mindebből arra lehetne következtetni, hogy a válást - mivel a házasságot alacsonyabb rendű állapotnak ítélték meg - örömmel vették mint a szüzességhez [jóllehet immáron viseltes szüzességhez] való visszatérést, amennyiben persze nem követte újabb házasság. Ez azonban nem így volt. A legtöbb egyházi hatóság értelmezésében a bibliai szövegek azt jelentették, hogy az érvényesen megkötött házasságot nem lehet felbontani. Nyilvánvalóan ellentmondanak egymásnak az Újtestamentumban egyfelől Márk és Lukács, másfelől Máté válással foglalkozó szövegei, ami az egyházon belül bizonytalanságot váltott ki Márk szerint Krisztus ezt mondta: "Aki elküldi feleségét és mást vesz el, házasságtörést követ el ellene. Ha pedig a feleség hagyja el a férjét és máshoz megy, házasságot tör." (Mk 10,11-12) Lukácsnál ez így hangzik: "Aki elbocsátja feleségét és mást vesz el, házasságot tör, és az is házasságot tör, aki férjétől elbocsátott asszonyt vesz el." (Lk 16,18) Máté azonban - találván mentséget a házasságtörésre - így közvetíti Krisztus szavait: "...aki elbocsátja feleségét - ha csak nem

paráznsága miatt -, okot ad neki a házasságtörésre” (Mt 5,32). Vagyis ugyanazon minősítés mellett Máténál ott áll a “kivéve a paráznság esetét” kitétel.

Más bibliai szövegek a házasság felbonthatatlanságát hangsúlyozzák, így válaszol Krisztus a farizeusok kérdésére (Mt 19,4-6): “El szabad az embernek valamilyen okból bocsátania a feleségét?”, és így szól: “Nem olvastátok, hogy a Teremtő kezdetben férfinak és nőnek teremtette az embert és azt mondta: Ezért a férfi elhagyja apját, anyját, a feleségével tart és egy test lesz a kettő? Most már többé nem két test, hanem csak egy. Amit tehát Isten egybekötött, azt ember ne válassza szét.” Mint említettük, Pál megjelölte házasság felbonthatatlanságának egy lehetséges kivételét (a pali privilégiumot) azáltal, hogy a hitetlen házastárs elhagyott párjának keresztény személlyel kötött újabb házasságát szentesítette: “De ha a nem hívő fél elválík, hadd váljék el. Ilyen esetben a [keresztény] testvér vagy nővér nincs lekötve” (1 Kor 7,15).

Amit utóbb a házasság felbonthatatlanságának keresztény doktrínaként értelmeztek, az élesen különbözött a korai kereszténység idején érvényben lévő zsidó, illetve római törvényektől. A korabeli zsidó jog kiterjedt jogokat biztosított a férj számára, hogy elküldje feleségét, ha “nem talál tetszésre nála az asszony, mert valami taszítót fedez föl rajta” (MTörv 24,1-2). Nem válhattak el azonban, ha például rosszhiszeműen és hamisan vádolták feleségüket házasság előtti paráználkodással vagy ha azután kényszerítették házasságra a nőket, hogy szűzként megerősakolták őket. Mi több, a korabeli zsidó jogban olyan irányzatok is jelen voltak, amelyek több jogot adtak volna a nőknek válás kezdeményezéséhez.

A római jogban ekkorra megváltozott a válás intézménye. A korai köztársaság idején a válás kimondására egyaránt adott volt a lehetőség kölcsönös megegyezés alapján, illetve egyoldalú kezdeményezés nyomán, minthogy a házasság megkötéséhez is szükséges volt a felek közös beleegyezése. Justinianus császár korában azonban csupán azokra az esetekre korlátozták a válás lehetőségét, ahol valamilyen ok alapot adott az eljáráshoz. Ilyen oknak fogadták el a feleség házasságtörését, ha a férj hamisan vádolta feleségét házasságtöréssel vagy ha a férj ágyast tartott.

A keresztény házasságellenes álláspont csíráiban is minden tekintetben nyilvánvalóan és élesen különbözött a korabeli római, illetve zsidó elmélettől és gyakorlattól. Noha az Újtestamentum válásra vonatkozó kitételei elég kétértelműek voltak ahhoz, hogy az egyházon belül ne alakuljon ki nagyon gyorsan megegyezés a válás teljes körű elfogadhatatlanságát illetően, az mindenképpen figyelemre méltó, hogy keresztény vitapartnerek mind a válás melletti, mind az ellene szóló érveket bibliai szövegekből merítették és nemigen vették figyelembe a kortárs római, illetve zsidó törvényeket. A keresztény teológusok legfőbb problémája abban állt, hogyan békíthetnék össze azokat a nyilvánvalóan összebékíthetetlen különbségeket, melyek a válást tiltó szövegek, valamint azon szövegek között mutatkozott, amelyek úgy tűnt, lehetővé teszik a válást, ha a feleség házasságtörést követ el. Egyes korai egyházatyák (így Hermász, Jusztinus mártír, Athenagoras, Tertullianus és Alexandriai Kelemen) úgy értelmezték Máténak a válásra vonatkozó szövegeit, hogy a férfi elválhat házasságtörő feleségétől, de azután egyik fél sem házasodhat újra. A későbbi teológusok, mint Ambrus, Justinianus és Ágoston ragaszkodtak a házasság felbonthatatlanságához, amit aztán a későbbi zsinatok, így az arles-i (314), a miievei (416) és a herefordi (673) ki is mondtak.

Más zsinatok azonban engedélyezték az újránházasodást, amennyiben a válás házasságtörés miatt következett be. Így például a vannes-i (465) és a verberie-i zsinat is, igaz a lehetőséget csak a férjeknek és csak bizonyos körülmények között tartották fenn. A válási doktrínák kuszasága a penitenciás könyvekben is visszaköszönt. Theodor 7. századi penitenciás könyve hétévi szigorú (vagy tizenöt évi könnyebb) bűnbánatot írt elő annak a férfinak, aki feleségét elhagyva újránházasodott, ám csak egyévit arra az esetre, ha azután házasodott újra, hogy a felesége hagyta el. Máté válást taglaló szövegeinek fényében különösen jelentős, hogy ez a penitenciás könyv lehetővé tette a házasságtörő feleség férjének az újránházasodást, illetve a feleség számára is, ötévi bűnbánat után. A keleti egyház végül is házasságtörés esetén engedélyezte a válást.

Túl azon, hogy a korai keresztény egyházon belül nem volt egységes álláspont a válás kérdéseiben, a korabeli világi törvénykönyvek is meglehetősen változatos képet mutattak, bár ilyen vagy olyan formában többségük engedélyezte a válást. A válásra vonatkozó római törvény folyamatosan alakult és a 6. században, Justinianus és II. Justinianus idején számos módosításon ment keresztül. A germán törvényhozás az 5. századtól a 9.-ig lehetővé tette mind a közös megegyezésen alapuló, mind az egyoldalúan kezdeményezett válást, bár az utóbbi inkább a férjnek kedvezett. A frank törvények értelmében a feleség nem kezdeményezhetett válást, a burgundiai törvények pedig úgy rendelkeztek, hogy a férjétől való próbáló asszonyt mocsárba kell fojtani. Az angolszász törvények ugyanakkor engedélyezték a válást, akár a felek közös, akár az egyik házastárs kérésére.

Jóllehet, a katolikus egyház nem ítélte meg egységesen a válás kérdését, a hatóságok inkább a felbonthatatlanság oldalán álltak. A felbonthatatlanságot illetően az egyházon belül megerősödő egyetértés és a felbonthatóságnak a világi törvényhozásba beágyazódott doktrínája között egyre nagyobbá vált a távolság és a 8. század során a katolikus álláspont kezdett eluralkodni. A sors iróniája, hogy e folyamat kulcsfigurája egy világi uralkodó, Nagy Károly császár volt, aki a házasság felbonthatatlanságának egyházi doktrínáját birodalma világi bíróságain is kötelezővé tette. Ara a 9. században több zsinat még így is ellenszegült. A Jenő pápa által 826-ban összehívott római zsinat például leszögezte, hogy házasságtörés esetén engedélyezhető a válás, és az ártatlan fél újraházasodhat.

Ennek ellenére egyre erősebbé vált a válást ellenzők tábor. E politika egyik első szenvedő alanya II. Lothar, Lotaringia királya volt, aki 858-ban megpróbált megszabadulni a feleségétől, hogy elvehesse ágyasát. Lothar két, egymás után következő pápával is megküzdött e kérdésben, de több mint tíz év elteltével beadta a derekát, elismerte a pápaság győzelmét, amely ily módon is kimutatta a házasság megerősítésére irányuló elszántságát.

A felbonthatatlanság doktrínája nem egykönnyen jutott érvényre a római katolikus egyházban, és a 13. századra más, egyházon belüli vívmányok is kapcsolódtak hozzá. Sokat fejlődött a kánonjog és az egyházi bíróságok rendszere, és az egyház Európa-szerte sikeresen a maga hatáskörébe vonta a házassági ügyeket. A házasság definíciója rögzült, és általános egyetértés uralkodott azon alapvetően, hogy a házasság lényeges előfeltétele a felek egyetértése. Végül az egyházi doktrína részeként elfogadták a házasság szentségét, jóllehet a kánonjog része csak a 16. században lett. A házasság felbonthatatlanságának vagyis a válás tiltásának doktrínája, szerves része lett a házasság erőteljes újrafogalmazásának, mely egy évezreden át tartó viták és összeütközések révén alakult, és amely a 11-12. században kristályosodott ki.

Persze az egyház kihirdethette házassági doktrínáit, az már egészen más dolog volt, hogy azokat miként kényszeríti rá a hagyományos igen eltérő szokásokhoz és szabályokhoz igazodó népességre. Számtalan bizonyíték áll rendelkezésünkre arra vonatkozóan hogy a papok által meghatározott, alakulóban lévő eljárásokkal párhuzamosan léteztek a hagyományos házassági rítusok. A házasságot több kultúrában is étel és ital egymásnak nyújtásával pecsételték meg, mint abban az (André Burguière által közzétett) 1483-as francia esetben, melynek szereplői Jean Binet és akit feleségül kért, Henriette, Legouge özvegye:

Akkor az apa azt mondta a lányának, hogy üljön Jean Binet mellé, majd egy pohárba bort töltött és azt mondta Binet-nek, adja a lányának, hogy igyon a házasság nevében. Binet szó nélkül engedelmeskedett. Mikor ez megtörtént, ezt mondta Henriette nagybátyja: "Add Jeannak, hogy igyon a házasság nevében, miként ő is odaadta neked." Henriette odaadta az italt [Binet-nek] ... Binet Henriette kezéből ivott, majd ezt mondta: "Szeretném, ha elfogadnád a csókom a házasság nevében", és megcsókolta a nőt.

Egy másik esetben valószínűleg e szokás maradványait látjuk viszont, amikor is bizonyos Pierre Pellart, mielőtt Marguerite-tel, Jacomart özvegyével szeretkezett volna, azt mondta neki: "Marguerite, hogy ne tarts attól, hogy rosszul bánok veled, a házasság nevében a szádba teszem a nyelvem."

A hagyományos házassági rítusok, különösen a katolikus Európa peremén létező kultúrákban még sokáig túlélték az egyház próbálkozásait, melyek azt célozták, hogy a keresztény eljárásokat honosítsák meg. A Dél-Franciaországban élő baszkok körében még sokáig tartotta magát a szokás, hogy egy pár csak akkor házasodott össze, amikor a hű megfogant. A kánonjog szerinti házasságot ugyan már a 13. században elfogadták Izlandon, ám a népre, melynek saját törvényei lehetővé tették a válást, csak 1429-től tudták ráerőltetni. Jóllehet az egyház sikeresen felváltotta a válást szabályozó eredeti törvényeket, a győzelem rövid életűnek bizonyult, ugyanis alig másfél évszázad múltán Izland a reformáció felé fordult, és visszaállították a válás intézményét. Végül a katolikus doktrína semmibevételét olvashatjuk egy jelentős 13. századi spanyol törvénykönyvben, a Las Siete Partidasban is, amely az ártatlan fél számára engedélyezte az újraházasodást, miután házasságtörés, eretnokség vagy a keresztény hit elhagyása miatt semmissé nyilvánították a házasságot. Az ilyen semmissé nyilvánítások valójában válást jelentettek, csak az elnevezésük volt más.

A házasság felbonthatatlanságának doktrínáját övező, mind teljesebb egyetértés ellenére az egyház továbbra is nehézségekbe ütközött, amikor a keresztény világra ráerőltetni kívánt házassági szabályok maradéktalan betartását követelte. A legfőbb próbatétel mind tágabb, teológiai értelemben, mind a házasság szűkebb területén természetesen a protestáns reformáció volt. Az egyházon belül azonban már ezt megelőzően is jelentős hangsúlyra volt bizonyos ellenvéleményeknek. A humanisták, köztük Erasmus és Morus Tamás kétségbe vonták a házasságról szóló katolikus tanítást. Erasmus például azokat az egyházatyákat és zsinatokat idézte, akik és

amelyek elfogadták a válás kimondását házasságtörés esetén, és azt javasolta, hogy a házasság felbonthatatlanságának doktrínáját legalábbis felül kellene vizsgálni. Morus pedig Utópiája házassági törvényébe belefoglalta a válást, számos indokot szolgáltatva annak alapjául, például a házasságtörést is, valamint azt is, ha a felek érzelmiileg nem illettek össze.

Sem Erasmus, sem Morus Tamás nem befolyásolta az egyház házasságra vonatkozó nézeteit, és jöllehet, a katolikus válási doktrínák protestáns részről fölmerülő elutasítása nem maradt hatástalan, leginkább a felbonthatatlanság doktrínáinak megerősítését eredményezte. A katolikus doktrínákat általánosságban ért próbátételek következtében a tridenti zsinat (1560-1563) új kánonjogi törvényt alkotott a 16. század közepén: megszületett a házasságra és válásra vonatkozó kánonjogi törvény, amely nem hagyott kétséget afelől, hogyan foglal állást az egyház e kényes kérdésekben. A szüzességet és a cölibátust felsőbbrendűnek nyilvánították a házassághoz képest, a házasság szentségét dogmatikai alapon megerősítették, a házasságot lehetetlenné tévő akadályokat pedig kodifikálták. A mi szempontunkból a tridenti zsinat munkájának leglényegesebb eleme a felbonthatatlanság elvének bevezetése volt, melyet a VII. kánonba foglaltak bele:

Ha bárki azt mondja, az egyház tévedett abban, amit tanított és tanít az evangéliumi és apostoli doktrínában, mely szerint a házasság kötelékét nem szabad felbontani az egyik fél házasságtörése miatt; továbbá, hogy semelyik, még az ártatlan fél sem, aki nem követett el házasságtörést, nem köthet újabb házasságot, míg a másik fél él; és hogy házasságtörésben bűnös az is, aki házasságtörő feleségét elküldve másik nőt vesz el, illetve aki házasságtörő férjét elküldve másik férfihoz megy feleségül, aki ezt mondja, közössiessék ki.

A házasság felbonthatatlansága alapelvének dogmatikai megerősítése és kodifikálása a kánonjogban a katolikus doktrína elleni protestáns támadásra adott válasz volt. Mire a tridenti zsinat e kérdésekkel foglalkozni kezdett, a reformok hívei nemcsak hogy elutasították a házasságra és a válásra vonatkozó katolikus tanítást, de a protestáns Európában már keresztül is vitték a válás legalizálását. A reformáció akkoriban éles törést jelentett a válási doktrínák és alapelvek irányvonalában. A 700 évvel korábban, a 9. században elindult folyamat, mely a házasság felbonthatatlanságának egységes és megerősített alapelve felé tartott, ekkor megtorpant és visszajára fordult Közép- illetve Kelet-Európa nagyobb részén.

A reformok hívei - akiknek legjelentősebb vezetője Luther Márton, valamint Kálvin János volt - nemcsak a válásra vonatkozó katolikus doktrínát utasították el, hanem a házasság doktrínájának szinte minden elemét. Egyhangúlag tiltakoztak az ellen, hogy a házasság alacsonyabb rendű volna a szüzességnél és a cölibátusnál, ezzel szemben azt állították, hogy a házasság Isten rendelése szerint való, értékteli állapot és semmi máséhoz képest nem másodrendű. Kálvin bírálta az egyházat a "szüzesség féktelen és szenvedélyes dicsérete" miatt, Martin Bucer, a strasbourgi reformátor pedig Ágoston és több más egyházi tekintély álláspontját ítélte el mint "a szűzies élet nevetséges imádatát". A reformerek szerint a katolikus házassági szabályok romlottságának megtestesülése az egyház által megnevezett akadályok alóli mentesség megadásának rendszere. Az egyház e gyakorlata lényegében a szex engedélyhez kötését jelenti, papjaiból pedig kereskedőket csinált, állítja Luther: "Hogy mit árusítanak? Hüvelyeket és nemi szerveket - ezek A kereskedők legértékesebb áruai, akik kapzsiságukban és istentelenségükben mocskossá és szemérmegtlenül lettek. Nincs az az akadály, melyet manapság a mammon közbeiktatásával ne lehetne törvényesen feloldani." Luther és más reformátorok ragaszkodtak ahhoz, hogy csak a Bibliában egyértelműen meghatározott házassági akadályokat lehet elismerni: a másodfokú vérrokonságot, az első fokú szerzett rokonságot, a szexuális impotenciát, illetve az érvényesen megkötött házasság elhanyagolását. Ám Luther még ilyen esetekben sem tartja indokoltnak az automatikus semmissé tételt. Arra az esetre, ha a férfi impotens, azt javasolja (a valóságtól némiképp elrugaskodva), hogy a feleség háljon együtt egy másik férfival - mondjuk a férj testvérével -, és e viszony teljes titokban tartása mellett az így születendő gyermekeket a férj fogadja el sajátjaiként.

Persze nemcsak a házassági akadályok alóli mentesítési gyakorlattal vonta magára a reformátorok haragját a katolikus egyház, hanem a papi cölibátushoz való ragaszkodása is. A szüzességi fogadalom, mondták a reformátorok, a szexualitás isteni ajándéka elleni vétség. Luther, aki maga is szerzetes volt, s csak azt követően házasodott meg, úgy gondolta, "több ezerből csupán egy" olyan ember akad, aki élete végéig képes megőrizni szüzességét. 1525-ben azt írta egy német szerzetesnek, hogy Isten "nem azt kívánja, hogy az ember egyedül éljen, hanem hogy szaporodjon, s ezért társat ad neki, aki vele él... Éppen ezért, aki egyedül él, az nem teljesít egy feladatot és Isten ígéje ellenében cselekszik." Luther kiterjesztette az elvet a nőkre is, mint az három apácához szóló leveléből kitetszik: egy nőnek sem kell szégyenkezni "amiatt, amire Isten teremtette és megalkotta őt".

A reformerek az erőszakolt cölibátus gyakorlati következményeire is rámutattak. Heinrich Bullinger válogatott módon pocskondiázta a katolikus klérust: Ha a fát gyümölcse után ítéljük meg, könyörgöm, milyen

gyümölcsöt hoz a magányos élet, amelyet tekintetbe vehetnénk? Micsoda mocskos ügyekről, kurvapecérkedésről, házasságtörésekről, paráználkodásokról, a nők megerőszakolásáról, vérfertőzésekről és kegyetlen közöszlésekről hallunk újra meg újra? Ugyan ki él napjainkban tisztátalanabb és tisztességtelenebb életet, mint a papok és a szerzetesek?

A reformerek végül, elvetették a házasság szentségét. A házasság valóban Isten rendelése - mint Kálvin írja, "Isten jó és szent rendelése" -, de önmagában nem közvetít kegyelmet.

A katolikus házassági doktrínák és gyakorlat Kálvin szerint "hibák, hazugságok, csalások és bűnök" sorozatából állnak, és ez a nézet általánosan elterjedt a reformerek körében. A házasság felbonthatatlanságának doktrínája csupán egy ebben a sorban, ezért most fordítsuk figyelmünket a válásra vonatkozó protestáns elvek felé. Figyelemre méltó, hogy a reformerek a válás tekintetében többet haboztak, mint más doktrínák esetében. Amilyen elszántan utasították el például a cölibátus és a szüzesség felsőbbrendűségének elvét, olyan vonakodva fogadták el a válást.

Jó példa erre Luther válásra vonatkozó felfogásának alakulása. 1520-ban Luther még bizonytalan volt a tekintetben, vajon Isten megengedi-e a válást vagy sem: "Ami a válást illeti - írta -, ma is vita tárgya, hogy megengedhető-e. Részemről oly mértékben ellenzem a válást, hogy annál még a bigámiát is jobbnak tartom; de hogy megengedhető-e, annak eldöntésére nem venném a bátorságot." A következő évben Luther, úgy tűnik, arra a következtetésre jutott, hogy a válás nem engedhető meg, legalábbis azon az alapon nem, hogy a felek közös megegyezésre jutnak vagy éppen szexuálisan összeférhetetlenek. Ellenezte tehát az eskü semmissé tételének elvét, mivel ha az áhitatos eskü az egyén akaratából visszavonható, "már akkor is elfogadható a válás, ha a házastársak összezőrdülnek". Egy évvel később (1522-ben) viszont Luther három olyan érvet sorol fel, amely indokolja a válást, ezek az impotencia (amely addig is alapja lehetett a semmissé nyilvánításnak), a házasságtörés és a "házastársi kötelesség [szexuális együttlét] teljesítésének vagy a másikkal való együttélésnek" a megtagadása.

Luther részletezte is ezeket az eseteket, a házasságtörésen kezdve, melyet a legegértelműbbnek vélt. A házasságtörés Isten törvénye szerint alapot ad a váláshoz, mivel, így Luther, a házasság az egyik fél halálával felbomlik (Róm 7,2), a házasságtörésért pedig halálbüntetés jár (MTörv 22,20-21). Luther házasságtörésről szóló, Máténál előforduló szövegekre is utal. Az az elrendelés, miszerint amit Isten összekötött, ember szét nem választhatja, ilyen esetekben egyszerűen nem alkalmazható, mondja Luther: "az ilyen válás nem ember által való, hiszen nem Isten ígését nélkülözve kerül rá sor."

Az elhagyás esetét már problémásabbnak ítélte Luther. A Biblia kifejezett formában nem említi, kivéve a pali privilégium szigorúan körülhatárolt formuláját. Korai munkáiban Luther kísérletet tett arra, hogy az elhagyást összefüggésbe hozza a házasságtöréssel, azt feltételezve, hogy aki elhagyja a társát, majdnem bizonyosan házasságtörést követ el, de végül elfogadta, hogy a szándékos elhagyás önmagában is megáll. Ha az elhagyó fél sem kérésre, sem utasításra nem tér vissza, világi vagy egyházi hatóságok száműzzék, az elhagyott fél pedig kapjon engedélyt az újraházasodásra.

Ennél kétértelműbb volt a válásra alapot adó többi lehetséges ok. Ha a feleség folyamatosan megtagadja a szexuális együttlétet és ezzel arra kényszeríti a férjet, hogy a házasságtörés veszélyének legyen kitéve, figyelmeztetnie kell feleségét, hogy "ha te nem vagy hajlandó, majd hajlandó lesz más; jön a szolgál, ha az asszony nem akar". Ha a feleség még ekkor is visszautasítja a férjét, az nyilvánosan megvádolhatja, köztudomásúvá teheti az asszony törvényszegését, és ha az asszony még ekkor is visszautasítja, a férj "szabaduljon meg tőle". Luther szemében nem ok a válásra, ha a házastársak szexuálisan vagy érzelmileg nem illenek össze. Akkor is meg kell próbálniuk együtt maradni, ha nem jönnek ki egymással, amennyiben azonban az egyik fél teljesen tarthatatlannak ítéli a házasságot, a felek különválhatnak, ám nem házasodhatnak újra. Ez inkább a különélés esete, semmint a válásé.

Jóllehet, Luther megengedhetőnek tartotta a válást házasságtörés, elhagyás vagy a szexuális együttlét megtagadása esetén, hangsúlyozta azonban, hogy az engedélyt nem szabad könnyen megadni. A bűnös félnek bocsánatot kell kérnie, az ártatlannak meg kell bocsátania. A válás csak a legvégső megoldás lehet, még azokban az esetekben is, amikor indokolt. Válás után egyik fél sem házasodhat újra egyhamar - Luther fél-, egyévnyi várakozási időt javasolt - nehogy azt a benyomást keltsék, hogy a válás vidám dolog. Luther, akitől gyakran kértek tanácsot házassági problémák ügyében, nyomasztó és bonyolult dolognak tartotta a házassági és válási kérdéseket. Mint följegyezték, valamikor 1536-ban Márton mester így sóhajtott fel egyszer: »Jó Isten, mit mértél ránk ezekkel a házassági ügyekkel! Micsoda munka és erőfeszítés összehozni egy párt! Aztán mennyi nyűggel jár egyben tartani őket.«"

Ha Luther vonakodott is engedélyezni a válást, és ha mégoly nehéz is volt egy-egy ügy, végül mégiscsak lehetővé lett a válás Luther Württembergjében, majd Németország más részein, így Augsburgban és Nürnbergben is. Luther befolyása nyilvánvaló volt Skandináviában is, ahol a svéd egyház 1572-ben törvényessé tette a válást,

még hozzá olyan alapelvekre építve, amelyek erősen emlékeztettek a lutheránus német törvényekre. A svéd papság igyekezett összebékíteni a házastársakat, és büntetés, deres, börtön várhatott a felekre, ha nem voltak hajlandók békében és összhangban élni. Utolsó megoldásként lehetett csak a váláshoz folyamodni, de csak akkor, ha az egyik fél házasságtörést követett el vagy elhagyta a másikat. 1582-ben Dániában és Norvégiában nagyjából a lutheri alapelvek nyomán (házasságtörés, elhagyás és impotencia okán) tették lehetővé a válást, miként három évvel később Izlandon is.

A 16. századi Európában másutt Kálvin János befolyásolta jelentősen és széles körben a válást szabályozó törvényeket: Svájc egyes részein, Hollandiában és Skóciában az ő doktrínáira alapult a törvényhozás. Kálvin számára csakúgy, mint Luther számára a válás elsődleges indoka a házasságtörés volt. Korábban, mondta Kálvin, a házasságtörést halállal büntették, miáltal fölösleges volt a válás, ám "manapság az egyházi eljárók kóros engedékenysége folytán szükségessé vált, hogy férfiak elválhassanak tisztátalan feleségüktől". A kifejezőmód ellenére Kálvin azonos mértékben tartotta felelősnek a férjet és a feleséget szexuális hűség tekintetében. Az elhagyást Kálvin bonyolultabb ügynek gondolta, és Luther korai elképzeléséhez hasonlóan ő is összefüggésbe hozta a házasságtöréssel. Ha egy férfi odáig megy Isten rendelkezésével szemben, hogy elhagyja feleségét, írja Kálvin, arról aligha feltételezhetjük, hogy "az Úr vezérli" a tisztább élet felé.

A házasságtörés és a bizonyos szövegekben még súlyosabb házasságtörésként értékelt elhagyás esetein túlmenően Kálvin nem ismert el más válóokot. Aki impotens társsal házasodott össze, és házasságon kívüli szexuális kapcsolat kísértésébe esik, azt Isten ellenállásra kell vezesse. Ha a házastársak természete összeférhetetlen, az még nem ok a válásra, mert a boldogtalan házasság az eredendő bűn következménye, és éppúgy el kell viselni, mint annak más velejáróit. Kálvin tömören összefoglalta a rossz házasságban élőknek szóló tanácsait:

Ha egy férfi felesége durva és elviselhetetlen, akit sehogyan sem lehet irányítani, a férj tudatosítsa magában, hogy az az eredendő bűn és romlottság termése, mely őbenne is megvan. A feleségnek ugyanakkor el kell fogadnia a fizetséget, mely Isten iránti engedetlensége miatt jár neki, mivel nem volt eléggé alázatos híve.

Kálvin tanácsa szerint férjnek és feleségnek nem csupán el kell fogadnia az összhang hiányát, de a válásban sem kereshetik a megoldást. Még az az asszony se gondolhat válásra, akivel férje "kegyetlenül, túl durván vagy méltánytalanul" bánik. A házasság, és benne a "boldog kötelék" Istennek tetsző, és ha nem kerül sor házasságtörésre vagy elhagyásra, a házaspárnak mindaddig együtt kell maradnia, míg egyikük meg nem hal.

Kálvin és genfi vallási vezetőként utóda, Theodore Beza intézményesítette ezeket a doktrínákat az 1545-ös, illetve 1561-es házassági rendeletekkel. E törvények értelmében a feleség és a férj is elválhatott házasságtörés miatt, de csak akkor, ha a folyamodó fél bizonyíthatóan ártatlan. Ami az elhagyást illeti, megkülönböztették a nem szándékos és az akaratlagos távollétet. Ha bizonyítható volt, hogy a katona férj valahol fogságba esett vagy az utazó kereskedőt akarata ellenére tartják vissza, a feleség nem válhatott el. Ha azonban a távollévő szándékosan maradt el otthonról, a válást ki lehetett mondani, ám csak akkor, ha előbb az elköltözött felet megpróbálták visszatérésre bírni. Ha az elhagyó férj többszöri kérésre sem tért vissza vagy visszatért, de kitartott amellett, hogy elmegy, a feleség elválhatott. Ha viszont a feleség hagyta el a férjét, a férjet kötelezték arra, hogy az idézésre hazatérő feleségét visszafogadja, de csak akkor, ha a férj elfogadta, hogy a felesége nem követett el házasságtörést távolléte alatt. E feltételek világosan árulkodnak arról, milyen kényesen viszonyult egymáshoz Kálvin válási doktrínájában elhagyás és házasságtörés, illetve mennyire tartotta magát a szexuális erkölcs megítélésében a kettős mérce, annak ellenére, hogy a házastársi hűség fenntartásában nagy hangsúlyt kapott férj és feleség egyenlő felelőssége.

A 16. századi Genfben alkalmazott szigorú megszorítások hozzájárultak ahhoz, hogy alacsony volt a válások aránya. Ugyanilyen hatással járt a szexuális tevékenység kriminalizálása. A paráznaság (két független személy kapcsolata) börtönbüntetést vont maga után, melynek ideje alatt az elítélteket kenyéren és vízen tartották. Ha a házasságtörést elkövetők egyike független személy, a büntetés száműzés volt, míg ha két házas személy követte el ugyanezt, halállal lakoltak. 1559 és 1569 között 302 genfi lakost közsítették ki házastársi veszekedés vagy vita miatt, a válások száma azonban átlagosan nem volt több évi egynél a 16. század folyamán, illetve a 17. század elején. Hogy mennyire vonakodtak engedélyeznia válást a genfi bírák, az abból is kitetszik, hogy 1572-ben attól a Jacques Quiblet-től is megtagadták ezt a lehetőséget, akinek felesége, mint boszorkányság miatt száműzött személy, csak fővesztés terhe mellett térhetett volna vissza a városba. A feleség, ha visszatér megoldotta volna férje dilemmáját, érthető módon azonban nem óhajtotta meghozni ezt az áldozatot. Quiblet ily módon nem szabadulhatott házasságából, amely pedig már csupán névlegesen létezett.

Kálvin doktrínáit valamivel liberálisabban értelmezték Skóciában, ahol 1563-ban John Knox vezetése alatt emelkedtek törvényerőre. A válás legfőbb oka a házasságtörés lehetett, s a bűnösre halálbüntetés várt vagy kiközösítés mindaddig, míg megbánást nem tanúsított, ez esetben engedélyezték az újraházasodást. 1573-ban a házasságtörés mellé fölvtették válóoknak a négy évnél hosszabb időn át tartó, rosszhiszemű elhagyást, elsősorban Agyle grófja, Skócia kancellárja kedvéért, aki el akart válni Stuart Johannától, Mária skót királynő féltestvérétől. Skóciában, mintegy Kálvin válási doktrínájának tovább élő hagyatékaként egészen 1938-ig csak a házasságtörés és az elhagyás lehetett válóok, miközben Svájc már rég meghaladta e doktrínákat.

Kálvin és Luther tanításai a válásról a reformáció során megfogalmazott legjelentősebb doktrínáknak bizonyultak, hiszen Európa nagy részén ezeken alapult a törvényhozás. Egyes protestáns területeken azonban másreformer egyéniségek a maguk szempontjai szerint alakították ki a válási doktrínáit, és a törvényhozást. Ilyen egyéniség volt Hudeich Zwingli, a zürichi reformer, aki a bibliai szöveget úgy értelmezte, hogy a házasságtörés nem a legfőbb, hanem csupán kisebb vétség, amely nemigen indokolhatja a házasság felbontását. Ha a házasságtörés váláshoz vezethet, mondtá, úgy hasonlóképpen más, "komolyabb indok" is. Ezek közé sorolta a következőket: "pusztító életmód, az élet veszélyeztetése, az örültség, prostituáltak látogatása, az egyik fél engedély nélküli elhagyása, hosszabb időtartamú külföldi tartózkodás vagy éppen leprás megbetegedés". De Zwingli nem is annyira egy teljes lista összeállítására törekedett (ahogyan a zürichi utóda Heinrich Bul-linger sem), sokkal inkább úgy vélte, hogy a bírának minden esetet a maga mércéjével kell mérnie, "és olyan eljárást kell lefolytatniuk, amely megfelel Isten és az eset kívánalmainak". 1525-ben Zwingli a megreformált zürichi házassági törvények érvényesítése érdekében létrehozta a házassági bíróságot (Ehegericht), amely egyházi és világi bírákból állt. Ám még a válásra vonatkozó, viszonylag liberális törvények ellenére sem lehetett könnyen házasságot bontani a városban: 1525 és 1531, Zwingli halálának az éve között a bírósági testület huszonnyolc beadványt, vagyis a benyújtott kérelmek 35%-át fogadta el. Ez azonban még mindig jóval több volt, mint a hasonló esetek száma Genfben, akár egy évszázaddal később is.

Bázel svájci területén is volt lehetőség a válásra, ahol a házassági jog reformját Zwingli közeli barátja, Johannes Oecolampadius felügyelte. Az 1533-ban kiadott rendeletek szerint házasságtörés, együttélés magtagadása, bántalmazás, impotencia, valamint főbenjáró bűn elkövetése lehetett a válás alapja. Vagyis több oka lehetett a válásnak, mint amennyit Luther és Kálvin elismert, de kevesebb, mint amennyit Zwingli elfogadott. Thomas Max Safley Bázel bíróságáról szóló tanulmányában kimutatja, hogy 1356 házassági eset került sorra 1550 és 1592 között (évi átlagban 34), de ebből csak 226 (17%) beadvány folyamodott válásért, és 18 (1 %) pert indítottak különélésért. A válási kérelmek felét (114-et) házasságtörés, 84-et az együttélés magtagadása, 21-et különféle bántalmazások, 7-et pedig impotencia miatt nyújtottak be. A bírósághoz fordulókat valamivel több mint a fele (127 fő, 56%) nő volt. A bíróság az esetek több mint felében (a 226 közül 125 ügyben) ítélezett jóváhagyólag, 65 esetet határozottan elvetett, és 35 esetben utasította arra a házastársakat, hogy nézeteltéréseiket egyezséggel oldják meg.

A kontinensen jelen lévő más protestáns áramlatok kevésbé meg-engedően viszonyultak a váláshoz. A szekták közül például a hutteriták és a mennoniták szigorúan ragaszkodtak a bibliai szövegekhez, általában csak a házasságtörést, illetve a poli-gámiát tekintették válóoknak. A hutteriták 1547-es öt cikkelye csupán házasságtörés miatt engedélyezte a válást, és jöllehet, a hutterita asszonyok "hitetlen" férjüktől is elválhattak (de csak abban az esetben, ha az ő, és gyermekeik hite veszélyben forgott). Az elvált asszonynak tilos volt újraházasodnia, amíg "férje" élt. Ehhez hasonlóan az 1554-es wismari mennonita döntés is megengedte a szekthívőnek vegyes házasság esetén a különválást, de újraházasodásra csak a hitetlen fél házasságtörése vagy újraházasodása esetén adott lehetőséget. De a szektatag fél még így is csak "a gyülekezet idősebb tagjai tanácsára" köthetett újabb házasságot.

A házassági és válási kérdések nagyobb általánosságban más ösz-szefüggésekben is előtérbe kerültek a reformáció idején. A kisebb szekták között például akadtt olyan, amelyik amellettt érvelt, hogy a poli-gámiát engedélyezni kellene. Ennek egyik szószólója volt Johannes von Leyden a német Münster városának szellemi vezetője. 1534-től kezdődően a német Münster városában nemcsak hogy engedélyezték, de egyenesen bátorították a poli-gámiát, a népszaporulat növelésére, illetve a bibliai pátriárkák példájára hivatkozva, ám sokan úgy vélték, inkább csak arról volt szó, hogy - az akkor már ház-as - Johannes Leyden a poli-gámia engedélyezésében látta lehetőséget annak, hogy feleségül vehesse a nőt, aki tetszett neki. Münster férfi lakossága olyan lelkesen engedelmeskedett a törvény szavának, hogy egy 1535 januárjában kibocsátott rendelet lehetővé tette az erőszakkal kiházásított nők számára a válást. A megelőző öt hónap során házasságra lépett 2000 nő közül mintegy 200 élt a válás lehetőségével.

A münsteri házassági reform enyhén szólva rendhagyó volt, ugyanakkor nem mondhatjuk, hogy liberális lett volna, mivel a házasságokat és válásokat szigorúan ellenőrizték. A reformáció korának legliberálisabb házassági doktrínái a strasbourgi reformernek, Martin Bucernek tulajdoníthatók. Bucer válási doktrínája azt mondta ki,

hogy a házasság közös megegyezés, illetve bizonyos sajátos körülmények fennállása esetén felbontható, és e felfogásával kívül helyezkedett a válásról való gondolkodás 16. századi protestáns főáramán. Bucer nézeteit egy évszázaddal később sem fogadták el jobban, amikor John Milton értelmezte őket.

Bucer másoknál erősebben kötötte válási alapelveit a házasságról alkotott elképzeléséhez. Elutasítva azt a római katolikus tanítást, mely szerint a házasság elsődleges célja az utódnemzés (ha így volna, írta, Mária és József viszonya sem volna házasság), Bucer a férj és feleség érzelmi kapcsolatának elsődlegességét hangsúlyozta: "A házasság leghelyesebb és legfőbb célja mind az emberei, mind az isteni kötelességek megosztása, a legnagyobb jóakarat jegyében." Mit jelent ez? Azt, hogy a pár éljen együtt, a felek szeressék egymást, szexuálisan hűségesek legyenek, a férj felesége irányítója és védelmezője legyen, a feleség pedig segítse férjét. Ha e jellemzők hiányoznak, és a pár nem hajlandó vagy nem képes teljesíteni kötelességeit, "az a házasság nem igazi házasság, e felek pedig nem tekinthetők férjnek és feleségnek". E doktrína tehát nemcsak az elhagyás és a házasságtörés alapján engedi meg a válást, hanem a felek kölcsönös megegyezését, illetve az érzelmi összeférhetetlenséget is figyelembe veszi.

Bucer egy felsorolást is készített azokról az okokról, amelyek igazolhatják a válást. Ebben szerepelt a boszorkányság és szentségtörés, az, ha a férj felesége szeme láttára erkölcstelen nőséméllyel folytat viszonyt, továbbá a házastársi erőszak is. Bucer kifejezetten elvetette Kálvinnak és másoknak azt az elképzelését, hogy a szörnyű házasságot keresztként kelljen viselni; Bucer meg volt győződve arról, hogy Istennek nem áll szándékában tisztességes férfiakat és nőket arra kárhoztatni, hogy egész életükre egy gyalázatos társhoz legyenek kötve. Ez nem azt jelentette, hogy Bucer könnyen vette a házasságot (noha ellenfelei ezt állították róla), hiszen azt akarta, hogy a házasságokat "komoly és istenfélő férfiak" felügyeljék, és próbálják szavatolni férj és feleség harmonikus együttélését. Végül azonban Bucer, hajlandónak mutatkozott szembenézni a később "tönkrement házasságnak" elnevezett jelenség valóságával és engedélyezni, hogy a férfiak és nők véget vessenek nyomasztó, tűrhetetlen vagy egyszerűen csak rossz házasságuknak.

Amennyiben Martin Bucer képviseli a 16. századi válási doktrínák skáláján az engedékeny szélső értéket, az anglikán egyházat a legkorlátozottabb érték képviselőjének tekinthetjük. Anglia ugyanis kivételnek számított a protestáns országok sorában, mivel nem utasította el a házasság felbonthatatlanságát kimondó római katolikus doktrínát. Ez már csak azért is paradox, mert az angol egyház és Róma között azért került sor szakításra, mert a pápa nem semmisítette meg VIII. Henrik Aragóniai Katalinnal kötött házasságát, amikor a király Boleyn Annát tervezte feleségül venni. Henrik király házassági pereit megvilágítják a katolikusok és protestánsok korabeli vitáit és háttérként szolgálhatnak az angol válási alapelvek és törvények történetének tanulmányozásához.

VIII. Henrik házassági pályafutása jól ismert, noha az érvénytelenítésekre gyakran - félrevezetően - "válásokként" utalnak. Az első érvénytelenítésre, az Aragóniai Katalinnal kötött házasságára, a katolikus szabályok szerinti, e fejezetben korábban leírt akadályok értelmében került sor. Katalin először Henrik bátyjához, Artúrhoz ment férjhez 1501-ben, de a következő évben megözvegyült. Az angol-spanyol kapcsolatok szempontjából előnyösnek ítélték meg Katalin és Henrik házasságát, ezért az a döntés született, hogy amint Henrik tizenöt éves lesz, házasodjanak össze. Mivel a szerzett rokonság miatt akadályoztatva volt a frigy, II. György pápától meg kellett szerezni a mentességet, s amikor ez megvolt, 1509-ben a felek törvényesen házasságra léphettek.

Tizenhét évvel később, 1527 júniusában Henrik közölte Katalinnal, hogy házasságuk az egyház törvényei szerint érvénytelen. Nem tudjuk, pontosan mikor kezdett Henrik kételkedni házassága érvényességében, és azt sem tudjuk, kétségei a Boleyn Anna iránti szerelme fellángolása előtt vagy után keletkeztek. Annyi bizonyos, hogy Henrik mindenáron fiú utódra vágyott, a Tudor-dinasztia helyzetének megerősítése érdekében, és Katalintól erre nem számíthatott. Házasságukból egy leánygyermek született, a későbbi Mária királynő, rajta kívül Katalinnak még öt gyermeke született, de egyikük sem maradt életben, továbbá számos vetélés is volt. Úgy tűnt, fiú utód már csak fiatalabb asszonytól remélhető és Boleyn Anna színre lépése Henrik szemében Isten rendelkezésének tűnhetett.

Mivel Anglia egyháza katolikus volt, Henrik nem válhatott el, ezért házassága érvénytelenítéséért folyamodott, azzal az indokkal, hogy Katalinnak a bátyjával kötött házassága oly mértékű akadályoztatás kettejük frigyének, hogy az alól a pápa nem adhat nekik mentességet. Henrik többek között a Levitikus könyvére hivatkozott: "Ha valaki nőül veszi testvére feleségét, ez tisztátalanság, mivel testvérenek meztelenségét fedte föl, ezért haljanak meg gyermek nélkül" (Lev 20,21). Henrik és Katalin ugyan nem volt gyermektelen, de az elhalálozott gyermekek és a számos vetélés láttán a szöveg arról győzhette meg Henriket, hogy Isten szemében kárhozatos a házassága.

1529-ben Henrik VII. Kelemen pápához folyamodott házassága érvénytelenítéséért, de a pápa a kérelmet elutasította. Kelemen nem csupán egyik elődje menetességi engedélyét nem óhajtotta megsemmisíteni, hanem

ráadásul még V Károly császár, Aragóniai Katalin unokaöccse fogságában is volt. Károlynak pedig semmi érdeke nem fűződött ahhoz, hogy nagynénjét elmozdítsák az angol trónról, márpedig a házasság megsemmisítése ezt jelentette volna. Ráadásul Henrik kérvénye mozgósította Katalin támogatóit is, akik Katalin házasságának érvényességét bizonyítandó bevetették a maguk bibliamagyarázói és más tekintélyeit.

Az ügy kapcsán felvetődtek bizonyos kérdések, így az is, hogy Artúr és Katalin elhálták-e házasságukat. Ha ugyanis igen, Henrik és Katalin házasságának akadálya a szexuális érintkezés révén szerzett rokonság lett volna, ám ha nem, akkor az akadály kisebb mértékű, a jegyesség vagy az el nem hált házasság az újabb nász felől nézve csupán "közérkölcsebe" ütköző. Katalin kitartott amellett, hogy Artúrral kötött házasságát nem hálta el, és Henrikhez szűzen ment férjhez, ám a király és támogatói másként vélekedtek. Ok arra alapoztak, hogy Artúr kijelentette "házassága másnapján, reggel, hogy az éjjel Spanyolország kellős közepén járt". Henrik csak az egész eljárás végén ismerte el, hogy Katalin szűz volt, amikor házasságra léptek.

Anélkül, hogy belemélyednénk a Henrik első házasságának érvénytelenítését célzó per ármányaiba, megjegyezzük, hogy miután a pápa nem semmisítette meg a házasságot, Henrik arra az álláspontra helyezkedett, miszerint násza Isten törvénye értelmében nem számít, érvénytelen, 1533 januárjában titokban feleségül vette Boleyn Annát, röviddel azután, hogy kiderült, a hölgy gyermeket vár. Három hónappal később a dél-angliai egyházi zsinat úgy határozott, hogy Henrik és Katalin házassága isteni törvénybe ütközik, és ezt nem befolyásolja a pápai feloldozás. Henrik és a pápa szakítását kisvártatva formálisan is kifejezték azzal, hogy Henrik az anglikán egyház feje lett.

A válasz története felől nézve itt az a legérdekesebb, hogy Henrik nem vált el Katalintól. Henriknek meg lett volna a lehetősége arra, hogy Rómával szakítva új egyházat alapítson [amit meg is tett], és legalizálja a válást, miként a kontinensen máshol a megreformált egyházak így is jártak el. Henrik azonban nem ment el eddig, sőt, azok az európai reformerek is kizárták a válást a megoldások sorából, akiknek Henrik a tanácsát kérte a semmissé nyilvánítás ügyében. Egyesek, mint például Zwingli, a semmissé nyilvánítást támogatták, míg mások, például Oecolampadius, azt tartották, hogy még ha kezdetben érvénytelen is volt a frigy, az elhalással és a sokévi együttéléssel érvényesítették. A legtöbb tudós azonban, akiket Henrik megkérdezett, azt tanácsolta, hogy a király házasodjék újra, anélkül, hogy előző házasságát érvénytelenítenék, vagyis hogy éljen bigámiában. Luther ezt írta: "előbb engedném meg a királynak, hogy még egy nőt feleségül vegyen, és így, a pátriárkák és más királyok példájához hasonlóan, két asszonya, illetve királynéja legyen egyidejűleg, semmint ilyen válásba [semmissé tételbe] beleegyezzem". Ezt a tanácsot kapta - és meg is szívelte - Hesseni Fülöp tartománygróf is 1539-ben, miután közölte Lutherrel és másokkal, hogy a feleségével képtelen élni, ugyanakkor a szexről nem tud lemondani.

Henrik házassága valóban nem mindennapi frigy volt, hiszen a fiatal Tudor-dinasztia megszületése múltott rajta. Éppen ezért fontos volt, hogy olyan fiú utóda születés, akinek trónutódlási jogát nem vonhatják kétségbe a riválisok. A válást jóval kevésbé ismerték el érvényesnek a kortársak, mint a semmissé nyilvánítást, ami minden bizonnyal sokat nyomott a latban, amikor Henrik, illetve támogatói és tanácsadói mérlegelték a helyzetet. Figyelemre méltó, hogy a protestánsok, akik a maguk felségterületén bevezették a válást, VIII. Henrik kivételes helyzetében nem javasolták a válást. Ez az eset rávilágít arra, hogy még ezek az újtók is mennyi vonakodással viszonyultak a váláshoz, és hogy mennyire a házasság kereteit tartották helyénvalónak. Az, hogy Henrik mennyire ragaszkodott házassága semmissé nyilvánításához, arra utal, hogy a róla kialakult közfelfogással ellentétben igencsak körültekintő volt a házasság kérdésében.

Az Aragóniai Katalinnal kötött házasságának érvénytelenítése csak az első volt a Henrik házassági pályafutását tarkító három semmissé nyilvánítási eljárás sorában. A Boleyn Annával kötött házassága is így ért véget 1536-ban, bár ebben az ügyben a pontos hivatkozási alapot nem ismerjük. (Boleyn Annát házasságtörés és vérfertőzés bűnében vétkesnek ítélték és kivégezték.) Henrik negyedik, Cléves-i Annával kötött házasságát is megsemmisítették, noha ez esetben sem ismerjük a pontos okot. Henrik azt állította, hogy nem egyezett bele igazán ebbe a házasságba, hogy Anna nem volt szűz, amikor megesküdtek, és hogy egész megjelenésével impotenciát okozott Henriknek, miáltal nem is tudták elhálni a házasságot. Az anglikán egyház harmadik alkalommal is hagyta, hogy a király csúrje-csavarja a doktrínákat, és épp olyan módon hagyta kihasználni a megsemmisítés intézményét, mint amit a reformerek a katolikus egyház gyakorlatában olyannyira elítéltek.

Amikor VIII. Henrik meg se kísérelte a válás lehetőségét, akár vallási, akár politikai indíttatás alapján, ezzel az elkövetkező 300 évre meghatározta a válás alakulását Angliában. Jóllehet a 18. században korlátozott formában lehetővé tették a házasság megszüntetését, valódi válási törvényt csak a 19. század közepén hoztak. Nem maradt visszhang híján, hogy a többi megreformált egyházzal ellentétben az anglikán egyház nem vetette el

a házasság fel-bonthatatlanságának doktrínáját, ugyanis számos korai angol reformer a válás legalizálása mellett emelt szót. így például William Tyndale, aki úgy vélte, házasságtörés (legalábbis a feleség házasságtörése) és elhagyatás esetén lehetővé kellene tenni a válást. Thomas Becan, Cranmer érsek káplánja, jobban ragaszkodva a Biblia szavához, csak a feleség házasságtörése és a szigorú értelemben vett pali privilégium esetén gondolta engedélyezhetőnek a válást. John Hooper, Gloucester püspöke szerint bármelyik fél házasságtörése válóok lehet, ahogyan az is, ha a nem hívő fél elhagyja a hívőt (pali privilégium).

A korszak talán legérdekesebb teológusa, a válás története szempontjából Thomas Cranmer, canterburyi érsek (1532-1553), akit VIII. Henrikhez egész életén át tartó, bizalmas viszony fűzött. Henrik sorozatos semmissé nyilvánítási ügyeinek fényében igencsak figyelemre méltó, hogy Cranmer minden körülmények között ellenezte a válást. 1540-ben így írt az egyik reformernek: "Mit hozhatnak fel a mentségükre, ha megengedik, hogy a férfi, a válást követően, amikor még mind a férfi, mind a nő életben van, új házasságot kössön?"

Egy évtizeddel később Cranmer meggondolta magát, és késznek mutatkozott elismerni válóokként a házasságtörést. A fordulatot William Parnak, Northampton márkijának az esete váltotta ki, aki 1542-ben kieszközölte egy egyház bíróságnál a feleségétől való különélést, az asszony házasságtörése okán. Northampton márkí ezt követően újraházasodásra kért engedélyt (noha első házasságát nem bontották föl, és még a felesége is élt), és 1547-ben Cranmert megbízták, vizsgálja meg az újraházasodás engedélyezésének lehetőségét. Ez már önmagában is engedmény volt az anglikán egyház részéről, de még mielőtt Cranmer elkészítette volna jelentését, Northampton márkí megkötötte új házasságát, mondván, "Isten ígéje szerint az első feleségéhez fűződő köteléke alól felszabadult; a házasság felbonthatatlansága pedig csak a pápista törvények része". Northampton márkí szavaival és tetteivel súlyos kihívást jelentett az anglikán egyház számára. Részint, mert a házasságtörést a házasság felbontásának okává minősítette, részint, mert ezzel azt üzentte, hogy a házasságtörés önmagában - azaz bírói ítélet - nélkül felbontja a házasságot. E következtetések egyikét sem fogadták el azonnal, és Northampton márkí, illetve második feleségét a Cranmer-jelentés elkészültéig különélésre utasították. Az érsek jelentésében az állt, hogy a válást nemcsak a házasságtörés, de az elhagyás is indokolja. Az anglikán egyházon belül azonban továbbra is nagyobb súllyal voltak jelen a válás ellenzői, és jóllehet, Northampton márkí házasságát kivételes parlamenti törvény tette lehetővé, ezzel nem kívántak precedenst teremteni.

Northampton márkí esetének azonban voltak tanulságai. 1543-ban VIII. Henrik felállított egy érsekekből, más teológusokból, laikusokból és jogászokból álló bizottságot, azzal a céllal, hogy alkossák meg az anglikán egyház kánonjogát. A bizottság jelentése, a *Reformatio Legum Ecclesiasticarum* az 1550-es években született meg, és Cranmer, akinek vélhetően nagy befolyása volt az egészre (és aki ekkorra már meghozta az ítéletet Northampton márkí ügyében), azt javasolta, hogy az anglikán kánonjog törölje el a különélést és legalizálja a válást. Válóokként a házasságtörést (mely esetben csak az ártatlan fél házassodhatna újra), az elhagyást vagy a híradás nélkül hosszan tartó távollétet, "halálos fenyegetést" (gyilkossági kísérletet), illetve a férjnek a feleség rovására elkövetett erőszakos cselekedetét jelölte meg. Utóbbi esetben azonban kivételt jelentett, ha a bántalmazásra azért került sor, mert a férj kénytelen volt megbüntetni a feleséget. (Ez a kitétel utalás a férjnek arra a jogára, hogy "mérséklelesen" megfenyíthesse feleségét; erről a 7. fejezetben lesz szó.) A *Reformatio Legum Ecclesiasticarum* összességében a többi európai országban, illetve protestáns egyházban abban az időben bevett válási politikánál liberálisabb törvényt javasolt. A jelentést röviden megtárgyalták a parlamentben, az anglikán egyház számára azonban elfogadhatatlannak bizonyult. Amikor 1604-ben az anglikán egyház kánonjogának rendszeres felülvizsgálatát elvégezték, a különválást engedélyezték, ám a válás lehetőségét határozottan kizárták.

Azok között az európai államok között, amelyek a 16. században szakítottak Rómával, Anglia volt az egyetlen, amelyik, miközben nem adta fel a házasság felbonthatatlanságának doktrínáját, bizonyos fokig lehetővé tette a válást. Németország és Svájc protestáns területei, Hollandia, Dánia, Norvégia, Svédország, Izland és Skócia mind engedélyezték a válást ilyen vagy olyan keretek között, és mindegyik elfogadta a házasság felbontásának alapjaként a később bevett protestáns válóokokat, a házasságtörést és az elhagyást. Mindazonáltal a házasságtörés volt a par excellence házasság elleni vétség - mint láttuk, Luther és Kálvin bizonyos mértékig az elhagyás esetét is összekapcsolta a házasságtöréssel -, és jelentősége a protestáns válási doktrínában némi magyarázatot igényel.

Hogy Anglia egyházának kivételével teljes az egyetértés a tekintetben, hogy a házasságtörés válóok lehet, elsősorban annak tudható be, hogy az közvetlenül szerepel a Bibliában, mint a felbonthatatlanság törvénye alól felmentést adó eset. A házasságtörés ilyen megítélése ezen túlmenően arra a protestáns felfogásra rímelt, mely a házasság alapvetően szexuális jellegét hangsúlyozta. A katolikus házassági doktrínának volt olyan része, amelyet

a reformerek többsége nem utasított el, mégpedig a házasság értelme. A katolikus egyház, de Luther, Kálvin és sokan mások is a házasság elsődleges céljának az utódnemzést, másodlagos céljának a törvénytelen szexuális kapcsolatok megelőzését (ezt általában a "paráznaság megelőzéseként" említették), harmadlagos céljának pedig a társas viszonyt, a házastársak egymásnak nyújtott segítséget tekintették. Az angol reformer, Mártír Péter e célokat a következőképpen fogalmazta meg: "hogya sokasodjanak a gyermekek, hogy ne legyen kurvázás, hogy a férfi segítséget kapjon és legyen, aki ellátja." A házasság e céljait csak kevesen vetették el a reformerek közül. Martin Bucer, aki házassági ügyekben rendhagyó nézeteket képviselt, a házasságnak nem annyira a szexuális, mint a társadalmi és érzelmi vonatkozásait hangsúlyozta.

A reformerek válásra vonatkozó doktrínájának alakulásában a házasságon belüli szexualitás hangsúlyozása hozzájárult ahhoz, hogy a házasságtörést mint a házasság megsértésének legnyilvánvalóbb, a válást is indokoltá tevő esetét hangsúlyozzák. Ha a házasság törvényes gyermekek nemzésére való, valamint arra, hogy a férfi és nő szexuálisan büntetlen maradjon, a házasságtörés tagadja a házasságot, mivel kétségbe vonja az apa kilétét, és természetből fogva tisztátalan. Minthogy a reformerek házassági nézetei nem sokra értékelték a házasságon belül az érzelmi kapcsolatot, ez nagy mértékben magyarázza, miért nem tekintették a válóoknak, ha a felek nem illettek össze. Számukra is kíváncsi volt persze a boldog, harmonikus kapcsolat, de nem tartották a házasság lényeges elemének. Figyelemre méltó, hogy Bucer, aki nagy jelentőséget tulajdonított férj és feleség érzelmi kapcsolatának, akkor is engedélyezte a válást, ha a felek összeférhetetlenek voltak.

Amikor azt tárgyaljuk, milyen hangsúlyos a házasságtörés a válást érintő doktrínán belül, figyelembe kell vennünk, mennyire riasztotta a reformereket a törvénytelen szexuális kapcsolatok elterjedtsége, melyet a katolikus egyház képmutató doktrínája a szüzességről és a cölibátusról nemcsak hogy lehetővé tett, de egyenesen elő is mozdított. Thomas Becon, angol teológus súlyos szavakkal kelt ki a "kurvaság bűzlő pocsolója", illetve a "házasságtörés, kurvaság, paráznaság és tisztátalanság" ellen, amely "nemhogy felütötte a fejét, de szinte az egész világot elárasztotta". A reformerek a katolikus egyházat a törvénytelen szexuális kapcsolatok iránti engedékenysége miatt kárhoztatták, amit azzal példáztak, hogy a katolikusok már nem mérnek halálbüntetést a házasságtörőkre, miként pedig azt a Biblia előírja. Kálvin és mások szerint ez az engedékenység tette szükségessé a válás bevezetését, mint a házasságtörő félre kiszabandó, s a halálbüntetést helyettesítő eljárást. Kálvin ténylegesen el is érte, hogy a 16. században egy időre halálos bűnnek számított a házasságtörés, és ugyanez a büntetés járt érte Skóciában és Münsterben is. Másutt - így például Angliában - a törvényhozás a következő évszázadtól büntette halállal a házasságtörést.

Számos megfontolás eredményeképpen a házasságtörés szinte minden reformer szemében válóoknak minősült. Abban is szinte egyhangúlag egyetértettek, hogy a váláshoz kell egy hibás fél. Bucer ugyan elismerte a kölcsönös megegyezésen alapuló válás jogosultságát, de a többiek mind olyan körülményekben gondolkodtak, ahol az egyik fél vétkes, a másik pedig teljesen ártatlan. Ezért egyes protestáns válási törvények értelmében a férj, illetve a feleség csak akkor válhatott el, ha bizonyítani tudta ártatlanságát. Mi több, a válási törvények sok esetben megtiltották a bűnös fél újraházasodását. Am egyes törvények olyan körülményeket is elfogadtak válóokként, amelyekben nem volt egyértelműen tetten érhető a vétkesség. A svéd egyház válási törvénye például abban az esetben is engedélyezte a válást, ha az egyik fél hosszú időre távol volt, és egyébként az elmaradás szándékossága nem is volt igazolható.

Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a reformerek szerint a házasság ellen elkövetett bármely véttség, akár az olyan súlyos is, mint a házasságtörés, nem indokolta magától értetődően a válást. A legtöbb törvénykönyv kötelező erővel előírta, hogy meg kell kísérelni a békítést, illetve hogy egy bizonyos ideig együtt kell élnie a párnak még akkor is, ha az egyik fél házasságtörést követett el. Elhagyás esetén az elhagyó felet kell megpróbálni rávenni arra, hogy térjen vissza társához, és igyekezzenek helyrehozni a házasságot. Csupán a házasság helyreállítására tett kísérletek kudarca után kerülhetett sor a válás engedélyezésére, és ennyiben a reformerek is tekintetbe vették a házastársi kapcsolat állapotát. Jóllehet, a házasság elleni véttség válási eljárást indított meg, a felek azon közös akarata, hogy a házasság fennmaradjon, felülírhatta a véttséget. Csak abban az esetben lehetett az elváltatásért folyamodni, ha a házastársak nem akartak vagy nem tudtak tovább együtt élni, és ennyiben a protestáns válási törvény, ha kimondatlanul is, de elismerte a házasság megromlásának lehetőségét.

Gyakran nagyon elhúzták az eljárást, ami szintén azt a benyomásunkat erősíti, hogy a reformerek mennyire vonakodtak elfogadni a válást. Nemcsak a teológusok, hanem a bírák és más hivatalnokok is arra törekedtek, hogy az esetek számát a lehető legalacsonyabb szinten tartsák. Említettük, hogy a válást kérelmező beadványok száma eleve alacsony volt a 16. századi Európában, és sokszor még ezeket is elutasították. A zürichi bírák 1525

és 1531 között 80 kérelem közül 28-at hagytak jóvá, Bázelen pedig 1550 és 1592 között 226 kérelem közül 125-öt. Zwickauban Safley szerint “gyakorlatilag éppolyan nehéz volt kieszközölni a válást a protestáns rendszertől, mint a katolikustól”.

Amikor magyarázatot akarunk találni a protestáns lelki vezetők és bírák határozatlanságára, figyelembe kell vennünk a hagyomány erejét, a házasság becsülete és az egyes házasságok fenntartására irányuló vágyat, s hogy ezeket az embereket még befolyásolta a házasság felbonthatatlanságának alapelve. A reformerek a házasság intézményét fontos fegyvernek tartották a hívők gonosz ellen vívott küzdelmében. A házasság Isten által rendelt állapot, mely teret ad a törvényes szexuális kapcsolatnak, egymás kölcsönös segítésének, s a keresztyének számára a megváltás erős alapját jelenti. Elég csak azt figyelembe venni, milyen veszélyekkel néz szembe, aki kívül reked a házasság intézményén: a szexualitás kísértése, illetve a szabadosság, melyre ennek a köteléknek a hiánya csak ösztönöz. Látható, hogy a házasság fenntartása mennyire fontos volt nem csupán az erény, de a társadalmi rend felől nézve is. A protestáns házassági és válási doktrínák tehát szakítottak ugyan a katolikus doktrína fontos elemeivel, ám ugyanazokból az értékekből és alapvető erkölcsi irányultságból táplálkoztak. A protestánsok válásfelfogásának ellentmondásos jellege a válás paradoxonját tükrözi. A válást általában ártalmasnak tekintik a házasságra nézve: mi sem nyilvánvalóbb, mint hogy a házasságot felbontó eljárás kárt okoz. Meg kell hagyni azonban, hogy amikor a protestáns reformáció lehetővé tette a válást, ezzel lényegében többre értékelte a házasságot, mint a római katolikus doktrína, ugyanis áthelyezte a hangsúlyt a házasság formáságairól a tartalmára, a felek kapcsolatának minőségére. A 16. századi protestánsok a házasság tágabb értelmű felfogása felé tartottak, mint amilyet a katolikus törvények illetve doktrínák megengedtek. Ám még túl közel voltak időben a Rómával való szakításhoz, hogy teljesen levetkőzzék azokat a rossz érzéseket, amelyek társadalmi teológiájuk logikája folytán a válással kapcsolatosan megvoltak bennük.

További olvasmányok

Bels, Pierre: *Le mariage des Protestants frangais jusqu'en 1685*. Paris, 1968. Brundage, James A.: *Law, Sex and Christian Society Society in Medieval, Europe*. Chicago, 1987.

Burguière, André: *Les rituels du mariage en Francé: pratiques ecclésiastiques et pratiques populaires (XVI'-XVIII'siècle)*. *Annales E. S. C.* 33:3 (1978 május-június), 637-649.

Duby, George: *Medieval Marriage*. Baltimore, 1978.

Duby, George: *The Knight, the Lady and the Priest: The Making of Marriage in Medieval Francé*. Cambridge, 1983.

Flandrin, Jean-Louis: *Families in Farmer Times*. Cambridge, 1979.

Hanawalt, Barbara A.: *The Ties that Bound: Peasant Families in Medieval Engand*. New York, 1986.

Helmholz, R. H.: *Marriage Litigation in Medieval Engand*. Cambridge, 1974.

Kelly, Henry Ansgar: *The Matrimonial Trials of Henry VIII*. Stanford, 1976.

Norskov Olsen, V: *The New Testament Logia on Divorce*. Tübingen, 1971. Nylander, Ivar: *Studier Rörande den Svenska Átkenskapsráttens Historia*. Stockholm, 1961.

Ozment, Steven: *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe*. Cambridge, Mass., 1983.

Rheinstein, Max: *Marriage Stability, Divorce and the Law*. Chicago, 1972.

Safley, Thomas Max: *Let No Man Fut Asunder. The Control of Marriage in the Germán Southwest: a Comparative Study, 1550-1600*. Kirksville, 1984.

Winnett, A. R.: *Divorce and Remarriage in Anglicanism*. London, 1958.

AZ ORMÁNSÁGI SZÜLETÉSKORLÁTOZÁS TÖRTÉNETE

A hatvanas évekbeni magyar születésszám gazdasági-társadalmi tényezőinek¹ kutatásából kiindulva jutottam el az Ormánság demográfiai történetének tanulmányozásához. A szociológiában széles körben alkalmazott területi keresztmetszeti adatokon alapuló, többváltozós regressziós elemzéssel kerestem az akkori alacsony születésszám okait. Magyarország megyéinek, járásainak, városainak 1960. évi termékenysége, valamint különböző gazdasági és társadalmi mutatóik között számítottam regressziót. A talált korrelációk a várt irányúak voltak (a termékenység tendenciaszerűen alacsonyabb ott, ahol nagyobb a nem mezőgazdasági népesség aránya, ahol magasabb a népesség iskolai végzettsége, több a kereső nő), de nem túlságosan erősek, tehát a gazdasági és társadalmi fejlettség említett tényezői mellett más erőknek is befolyásolniuk kellett a termékenységekülönbségeket. Amikor a regressziószámítást 1949. és 1930. évi adatokkal is elvégeztem, feltűnt, hogy egyes országrészek következetesen a regressziós egyenesek fölött, mások alatta helyezkedtek el: az északkeleti megyék (Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar, Borsod-Abaúj-Zemplén) mindig magasabb gyermekszámúak voltak, nemcsak az átlagnál, hanem annál a szintnél is, amely gazdasági és társadalmi fejlettségük alapján várható lett volna. A Dél-Dunántúl és a Dél-Alföld viszont lényegesen alacsonyabb termékenységgű volt, mint amilyent fejlettsége indokolt. Azt a következtetést vontam le, hogy kell lennie valamilyen hagyományos tényezőnek, amely a gazdasági fejlettségtől függetlenül, országrészenként eltérően befolyásolja a termékenységet.

Ekkor ismertem meg közelebbről a családrekonstrukció módszerét.² Ennek segítségével anyakönyveket dolgoznak fel, és egyházközségek demográfiai történetét ismerik meg. Azt hiszem, nemzedékem minden társadalmi érdeklődésű tagja számára közismert volt az ormánsági egyke, így elég kézenfekvőnek látszott, hogy a családrekonstrukció módszerével először ormánsági falvak demográfiai történetét próbáljam feltárni, az alacsony gyermekszám történeti gyökereit felderíteni.³

Amikor most e családrekonstrukciós vizsgálatok eredményeit bemutatom, több nézőpont kínálkozik:

1. *A családrekonstrukció módszerének bemutatása.* Ennek az lenne az értelme, hogy esetleg másokat - a helytörténet népszerűsödő kutatásainak művelőit - arra ösztönöznék: maguk is készítsenek hasonló családrekonstrukciós feldolgozásokat. Minden ilyen kutatás előbbre vinné egy-egy elemmel Magyarország demográfiai történetének megismerését.⁴

2. *Az ormánsági születéskorlátozás okai.* Igen nagy irodalma van az ormánsági egykének, de sok benne az ellentmondás; érdekes lehetne a vitás kérdéseket tisztázni.⁵

3. *Magyarország 18-19. századi népességtörténete.* Egészen a 19. század második feléig egyetlen biztos támpontunk van: a II. József-féle népszámlálás (1784-85). 1869-től tartottak tízévenként rendszeresen népszámlálásokat, és 1876-tól közölték évről évre a születési és más demográfiai arányszámokat. Az ezt megelőző jó másfél évszázad demográfiai történetének pontosabb megismerése azonban feltétlenül szükséges lenne olyan kérdések tisztázásához, mint: Mekkora pusztulást, visszaesést okozott a török hódoltság? Menynyire volt gyors a 18. századi gazdasági és demográfiai fejlődés? Tovább ment vagy megtorpant ez a fejlődés a 19. század első felében?

4. *A demográfia, elmélete.* A népességtudomány jelentős fejlettsége ellenére ma sincs tisztázva, hogyan és milyen tényezők hatására csökkent le a gyermekszám a korábbi feltételezett magas szintről a modern társadalmakra jellemző alacsonyabb szintre. Mivel a Föld népességének többségénél a születésszám ma is igen magas, és csökkenését többnyire kívánatosnak tartják, hasznos lenne tudni, hogy azokban a társadalmakban, ahol ez a demográfiai átmenet végbement, milyen tényezők segítették azt elő.

A továbbiakban az első két (kevésbé bonyolult) nézőpontot helyezem előtérbe, de néhány gondolatot a magyar népesség történetével és a demográfiai elmélettel kapcsolatban is megfogalmazok

A CSALÁDREKONSTITÚCIÓ MÓDSZERE ÉS EREDMÉNYEI

A tridenti zsinat (1545-1563) rendelte el az esketések, keresztelesek és temetések anyakönyvezését. Egyes helyeken már ennél korábban is vezettek anyakönyveket. A legrégebbi a burgundiai Givry anyakönyve, amely 1334-ben kezdődik. Ténylegesen azonban jóval később vált általánossá Európában az anyakönyvvezetés. A történeti Magyarországon az első anyakönyvet tudomásunk szerint Nagyszombaton vezették a 16. század második felében, de a mai Magyarország területéről a 17. század utolsó éveiből ismerjük az első olyan anyakönyveket, amelyeket a családrekonstitúció módszerével fel lehetne dolgozni.⁶ Általánossá csak a 18. század második felében vált az anyakönyvvezetés, többé-kevésbé II. József népszámlálásával egyidejűleg.

Érthető: hiszen a rendszeres anyakönyvezés a társadalmi és államigazgatási fejlettség elég jó mutatója. Maga az igény is csak bizonyos fejlettségi szinten jelentkezik: örökösödési viszonyokat kell tisztázni, a katonaállításhoz alapul veszik a népességszámot, a központi kormányzat tudni akarja, hogyan alakul a népességszám, hogy a népességet egy esetleges éhínség esetén élelmiszerral lehessen ellátni stb. Másrészt művelt lelkészek és az egyházi-állami igazgatás bizonyos szervezettsége (amely lehetővé teszi egységes anyakönyvezési irányelvek kialakítását) szükségesek hozzá.

1876-tól, az állami anyakönyvezés megindulásától így is legalább másfél évszázadot lehet "visszamenni" a családrekonstitúció módszerével.

A családrekonstitúció első lépése az anyakönyv kiválasztása.⁷

Mivel a szerencsétlen választás az egész családrekonstitúciós munkát zátonyra futtathatja, vagy legalábbis lényegesen csökkentheti eredményeit, érdemes néhány szempontot leírni:

1. Természetesen minél korábban kezdődnek az anyakönyvek, annál hosszabb időszakot vizsgálhatunk. Előfordul, hogy a születéseket vagy házasságkötéseket korábban kezdték anyakönyvezni; a családrekonstitúció ilyenkor csak attól az évtől kezdődhet, amikor már a haláleseteket is beírták az anyakönyvbe.

2. Sok problémát okozhat - különösen a régebbi időszakokban - az anyakönyvek olvashatósága, nyelve. (A katolikus anyakönyvek például igen sokáig a latin nyelvet használták.)

3. Igen fontos, hogy az anyakönyvek ne legyenek hiányosak. Azt természetesen nem lehet előre megállapítani, hány keresztelest stb. felejtett el a lelkész bejegyezni, bizonyos hiányok azonban már az egyszerű áttekintésnél szembetűnnek. Levéltárosok körében ismert az az eset, amikor valamelyik falu lelkésze egy évben csupán annyit jegyzett be a halálozási anyakönyvbe, hogy a lakosság egyharmada meghalt, de még nagyobb baj, hogy összes disznói is megdöglöttek. (Nincs kizárva, hogy ez az információ nem teljesen hiteles.) Főként a halálozási anyakönyv szokott hiányos lenni; úgy látszik, a halálest anyakönyvezésének volt a legkisebb jelentősége.

4. Minél több adat szerepel az anyakönyvben, annál előnyösebb a családrekonstitúció céljára. Különösen fontos, hogy a születési anyakönyvben minél korábban kezdjék el az apa mellett az anya nevét is feltüntetni, mert ez nagyon megkönnyíti a született gyermekek családokhoz sorolását. (Több azonos nevű apa élhetett egy időben a faluban.)

5. Több ezer lakosú község anyakönyvének feldolgozása igen nagy munka terhet jelent. Ha sikerülne a családrekonstitúciót számítógépen végezni, megszűnne ez a nehézség. Eddig azonban ez csak Kanadában sikerült. (A számítógépesítés egyik előfeltétele, hogy a vezetéknevek írása egyáltalán ne változzék, mert a számítógép nem képes hasonló neveket felismerni.)

6. Célszerű egyvallású községet választani, mert itt kicsi a vegyes házasságok aránya. Az ilyen házasságok adatai ugyanis mindkét felekezet anyakönyvében szerepelhetnek.

7. Célszerű olyan községet választani, ahol anyaegyház volt, mert ott általában teljesebb és pontosabb az anyakönyvezés. Előnyös az is, ha a kérdéses anyaegyházközséghez nem tartoztak leányegyházközségek - vagyis más falvak lakóit nem anyakönyvezték a kérdéses anyakönyvbe -, mert ezeknek a leányegyházaknak hovatartozása gyakran változott.

8. Szerencsés körülmény, ha a kiválasztott egyházközség népessége keveset változtatta lakóhelyét. (Mint általában a jobbágyparasztok; a majorsági cselédek gyakran változtatták lakóhelyüket.)

9. Minél több más, név szerinti (a lakosok nevét feltüntető) forrás áll rendelkezésre, annál jobban megismerhetjük a település demográfiai történetének gazdasági és társadalmi hátterét. Ilyen források lehetnek: az 1784-85. évi népszámlálás listája, a Mária Terézia-féle urbárium, az 1828-as jobbágyösszeírás, a gyülekezet tagjainak név szerinti felsorolásai különböző alkalmakkor (például templomépítéskor) stb.⁸

Cédulák a vajszlói anyakönyv bejegyzései alapján	
Születés	
	1800. április 21.
	GYÖRGY
Apa: Dani Sámuel	Anyja: Lukács Susa
Házasságkötés	
	1814. február 2.
Tót Péter Kovács	Vajszló, nőlen, apja: Tóth István
Tót Mátyás Eszter	Vajszló, hajadon
Halálozás	
1816. augusztus 17.	
Tóth Susanna, Boros András özvegye	
47 év	Tüdőgyulladás

A munka első lépése: cédulákra kell kiírni minden egyes anyakönyvi bejegyzést; lehetőleg minden adatot.

Ezután következik a nem név szerinti (nem nominatív) feldolgozás. Megállapítjuk, hányan kötöttek házasságot, születtek és haltak meg évenként, milyen családi állapotúak (nőtlenek, illetve hajadonok, özvegyek) voltak, hova valók és hány évesek voltak a házasulók, milyen volt a nemek aránya az újszülöttek között, mennyi volt az ikerszülés, a házasságon kívüli születés, mennyi idős korukban és milyen okból haltak meg a férfiak és a nők. (A házasulók és halottak életkorát, a halálokat általában csak elég későn kezdték az anyakönyvbe beírni.) Érdekes lehet a házasságkötések, születések és halálozások havi ingadozása is.

Vajszlón 1746 óta vezettek református anyakönyvet. A születések száma az 1791 és 1800 közötti évtizedben volt a legmagasabb (499), de ekkor még több környező község anyakönyvezése is ide tartozott. Ettől kezdve folyamatosan csökkent a születések száma. Besencén 1787-ben kezdődik a református anyakönyv. A születésszám csúcsa az 1831-1840 közti évtizedre esik (111). A legtöbb házasságkötés mindkét faluban 1831-1840 között történt (Vajszlón 140, Besencén 38). Ugyanebben az évtizedben fordult elő a legtöbb haláleset (Vajszlón 298, Besencén 104), különösen kiugrik ebben és a megelőző évtizedben a kolera okozta halálozás. Olyan nagy halálozási csúcserőket, amilyeneket például a 17. században Franciaországban figyeltek meg, itt az egész vizsgált időszakban nem fordultak elő, tehát sem különösen pusztító járványok, sem nagy éhínségek nem sújtották ezt a két falut.

Ebből a nem nominatív feldolgozásból azonban elég keveset tudhatunk meg a demográfiai viszonyokról, különösen a születéskorlátozás kezdetéről. Kiss Géza évtizedekkel ezelőtt 45 ormánsági község évi születésszámaikat számította ki hasonló módon (minden tizedik évben), és ebből jutott arra a következtetésre, hogy - mivel a születésszám csúcsa 1863-ban volt -, az egyke a jobbágyfelszabadítás után, annak hatására indult el.⁹ A születések, halálozások számának egyszerű összesítéséből még nehéz finomabb következtetéseket levonni: nem ismerjük azt a népességszámot, még kevésbé annak a népességnek nemek és életkor szerinti megoszlását, amelyre ezek a számok vonatkoznak. A két vizsgált faluról például csak annyit tudunk, hogy Vajszló népességszáma II. József idején 765, 1869-ben pedig 1187, Besencéé ugyané két időpontban 239 és 332. A közbenső időszakból Nagy Ludovicus és Fényes Elek közöltek népességszámokat. Kérdéses azonban, hogy ezek mennyire pontosak, és mely évekre vonatkoznak. Mindkét faluban élt más vallású népesség is, ezek adatai nem kerültek a református anyakönyvbe, viszont egyes időszakokban más református községek népességének házasságkötéseit stb. a vajszlói és besencei anyakönyvbe jegyezték be. Ezért a szokásos házasságkötési, születési és halálozási arányszámok kiszámítása csupán egyes évekre lenne lehetséges, és akkor is nagyon bizonytalanul.

A családrekonstrukció módszerének éppen az az értelme, hogy ebben a helyzetben is lehetővé teszi egészen finom demográfiai arányszámok kiszámítását, különösen a születések vonatkozásában. Alapja a nominatív feldolgozás, vagyis az anyakönyvi bejegyzéseknek a családi és személynevek alapján végzett csoportosítása. Az egy családra vonatkozó adatokat egy családlapra gyűjtik össze. Feltétlenül szerepelniük kell a következő adatoknak: az apa és anyja házasságkötésének időpontja, az anyja születésének, gyermekeik születésének és a házasság megszűnésének időpontja (vagyis gyakorlatilag mind az apa, mind az anyja halálának időpontja, melyek közül a korábbi a házasság megszűnésének időpontja). Célszerű a rendelkezésre álló további adatokat - a nagyszülők nevét, a gyermekek házasságkötését és halálát stb. - is feltüntetni. A családlapon meghatározzuk, hogy a gyermekek az anyja hány éves korában születtek, és hány hónap telt el a házasságkötés és az első, valamint az azt követő szülések között.

Családlapok a vajszlói anyakönyv alapján				
				apa: B. Sámuel anya: Tót Eszter
BAGI SÁMUEL				BÖBÉK JÚLIA
Szüil.: 1795				1794-7-27
Ház.: (19 éves	1815-1-25			(20 éves)
Hal.: 1856-8-19 (61 éves)				1878-6-1 (78 éves)
Gyermekek:				
Anna	1816-8-27	22	19	
Juliana	1818-12-14	24	28	Pallag József 1902-5-22
János	1820-11-20	26	28	Szűcs Juli
Sámuel	1823-8-11	29	34	1859-2-11
Péter	1825-12-26	31	27	
József	1831-12-15	37	72	1834-1-6
				Apa: T.M. Jákob Anyja: Szabó Anna
L RINCZ JÓZSEF				TÓTH MÁTYÁS KATALIN
szül:1794				1796-7-8
Ház:(20 éves)	1815-1-25			(18 éves)
Hal.: 1870-1-25 (75 éves)				1873-1-7 (76 éves)
Péter	1819-4-12	22	51	Varga Juli 1896-2-22
József	1821-8-1	25	28	1921-9-15

Elvben csak az említett, feltétlenül szükséges adatok mindegyikét tartalmazó családlapokat használhatjuk fel. Gyakorlatilag - kivételes esetekben - némi engedményeket tehetünk.¹⁰ A két ormánsági községben összesen 381 teljes családlapot sikerült összeállítani; ez a Vajszlón és Besencén az ebben az időszakban élt családok körülbelül egynegyede.

Többféle oka lehet, hogy egyes családok lapján adathiányok maradtak, így az adatlapok használhatatlanok voltak:

1. Hiányzott a házasságkötés időpontja, mert az esketésre más faluban került sor. Általános szokás volt, hogy ha a menyasszony más faluból jött, az esküvőt az ő szülőfalujában tartották. A környező falvak anyakönyveiben sikerült is számos ilyen hiányzó házasságkötést megtalálni.

2. Hiányzott az anya születésének pontos időpontja, mert nem e két községben, vagy az anyakönyvezés megkezdése előtt született. Ilyenkor is segítséget nyújthat a szomszédos községek anyakönyvének áttanulmányozása. Később már a házasságkötéskor és a halálozáskor is feljegyezték az életkort, ebből vissza lehet számítani a születés évét. Ezek az életkor-bejegyzések azonban sokszor pontatlanok.

3. Hiányoztak a halálozási időpontok, mert esetleg elköltöztek vagy elmulasztották a halálozást anyakönyvezni (a temetési anyakönyvek a legpontatlanabbak) vagy 1895 után történt a halálozás. Ilyenkor segített a későbbi államanyakönyv.

Hogy a demográfiai jelenségek időbeli változásait kimutathassam, négy csoportra osztottam a családlapokat: az 1790-ig, az 1791 és 1820 között, az 1821 és 1850 között, végül az 1850 és 1895 között kötött házasságokra.

A családlapokon szereplő házaspárok életkora a házasságkötéskor igen alacsony volt: az első házasságkötéseknél (tehát az özvegyek újraházasodását nem számítva) a férfiak átlag életkora 21 és 23, a nők 17 és 19 év között mozgott. A vajszlóiak és besenceiek tehát korábban házasodtak a 18-19. században, mint a mai magyar fiatalok. Még feltűnőbb a különbség a korabeli Nyugat-Európához viszonyítva. Ott ugyanis a 16. század közepétől a 19. század közepéig-végéig egészen különleges házasságkötési szokások, normák uralkodtak: igen későn (sok helyen 28-30 éves korban) házasodtak, és a népességnek elég nagy része (20-30%-a) élete végéig nem házasodott meg. Hajnal szerint - aki e különleges nyugat-európai házasságkötési "mintát" először írta le¹¹ - ennek keleti határa a Trieszt-Szentpétervár vonalon húzódott; ettől keletre a fiatalkori és általános házasodás volt

szokásos. A nyugat-európai minta lényegesen befolyásolta a születésszámot: már maga az a tény, hogy a nők mondjuk 18 éves koruk helyett 28 éves korukban házasodnak, négygyel-ötten csökkenti gyermekeik várható maximális számát. Ha ehhez hozzászámítjuk annak a hatását, hogy 20-30 százalék egyáltalán nem házasodott meg, akkor e minta felére csökkenti azt a gyermekszámot, amely a nők természetes termékenységeinek érvényesülése esetén (születéskorlátozás hiányában) születne.

A születésszám vizsgálatára, tendenciáinak felderítésére ma is elsősorban az úgynevezett korszecifikus termékenységi arányszámokat használjuk. Ezek azt mutatják meg, hogy ezer megfelelő korú (például 20-24 éves) nőre az adott évben hány szülés jutott. A vajszlói és besencei termékenység elemzésénél is hasonló arányszámokat használtam, azzal a különbséggel, hogy ezek csak a házas nőkre vonatoztak (mivel a családlapokon a házas nők története szerepelt), és nem egy adott év születési adataiból, hanem a kérdéses nők egész élettörténetéből számítottam őket; vagyis kohorsz termékenységi arányszámok. Számításunk módja a következő: összeszámoljuk, hogy a családlapokon szereplő házas nők az adott korévekben (például 20-24 éves korukban) hány gyermeket szültek, és ezt a számot elosztjuk a házasságban eltöltött évek számával, vagyis az összes évek számából levonjuk a még hajadon, illetve már özvegy családi állapotban töltött éveket. Az 1. táblázat mutatja a kiszámított arányszámokat. Az első sorban a második helyen szereplő 343 például azt mondja, hogy az 1790 előtt házasodott nők, akik a házasságkötéskor 20 évesnél fiatalabbak voltak, 20-24 éves korukban ezer házas év alatt ennyi gyermeket, vagyis körülbelül háromévenként szültek.

Az 1. táblázat adatai azt mutatják, hogy a házas termékenység a két ormánsági közsgében a 18. század utolsó éveitől kezdve folyamatosan csökkent. Hacsak fel nem tételezzük, hogy valamilyen ok (például betegség) következtében az ormánsági nők megtermékenyíthetősége, biológiai termékenysége folyamatosan és lényegesen csökkent, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy legkésőbb a 18. század végén megindult a születéskorlátozás elterjedése.

1. táblázat								
A házas nők korszecifikus termékenységi arányszámai Vajszlón és Besencén, a házasságkötés éve és koréve szerint								
A házasságkötés éve	A feleség életkora házasságkötéskor	Az 1000 házas nő évre jutó születések száma						
		15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49
		éves életkorban						
1747-1790	15-19	306	343	303	281	176	135	21
	20-24	n. a.	378	322	226	222	150	85
	Együtt	306	350	311	266	189	141	45
1791-1820	15-19	251	274	214	177	126	40	0
	20-24	n. a.	345	304	213	189	105	25
	Együtt	251	291	244	198	152	66	16
1821-1850	15-19	211	247	194	150	95	20	12
	20-24	n. a.	250	266	192	112	16	0
	Együtt	211	248	219	172	112	29	6
1851-1895	15-19	232	216	151	94	23	0	0
	20-24	n. a.	324	189	113	50	35	0
	Együtt	232	245	160	119	32	13	0
n. a. Nincs adat. (szerk.)								

A születéskorlátozás mértékét a következő számítás szemlélteti. Ha összeadjuk a korszecifikus termékenységi együtthatókat a 15 éves kortól a 49 éves korig, ezt a számot megszorozzuk ötten (mivel mindegyik öt évre vonatkozik), akkor megkapjuk, hogy ezer nő, aki 15 éves korától 49 éves koráig végig házasságban él, hány gyermeket szülne. (Ténylegesen nem szültek ennyi gyermeket, hiszen nagy részük 15 éves koránál több évvel később házasodott, egy részük megözvegyült vagy meghalt 49 éves kora előtt.) A kapott szám az 1747 és 1790 között kötött házasságoknál 7540, az 1791-1820. éviéknél 6090, az 1821-1850. éviéknél 4985, végül az 1850-1895 között házasodottaknál 4005. Más szóval: ez a hipotetikus gyermekszám az egyes időszakokban 7-8, 6, 5 és 4 gyermek körül van.

Hasonló számítással a 17-18. századi Nyugat-Európában általában legalább 7, többnyire 8-10 gyermeket kaptak, sőt egyes igen nagy termékenységű! népességeknél, például a kanadai francia származású lakosoknál 10-nél több gyermek születése kerülne sor azoknál a nőknél, akik 15 éves korukban már megházasodnak, és szülőképes koruk végéig házasságban élnek (Ténylegesen ennél kevesebb gyermeket szültek, mert - mint erről már szó volt - ezekben a századokban a nyugat-európai nők jóval később házasodtak.) Azokban a ritka esetekben, amikor Nyugat-Európában a családrekonstrukciós vizsgálatok során ennél kisebb házasság termékenységet állapítottak meg (amikor az arányszámoknak ez az összege 7000-nél kisebb volt), a kutatók feltételezték, hogy a házaspárok születéskorlátozáshoz folyamodtak. Ilyen volt az angliai Colyton az 1645-46. évi nagy pestishalandóság után 1720-ig, valamint a genfi polgárság a 17. század közepétől.¹²

Felmerülhet azonban a kérdés: vajon az 1747 és 1790 között kötött házasságokban nem fordult elő születéskorlátozás? Ezt sem lehet kizárni. Az említett 7-8 gyermeknek megfelelő házasság termékenység ugyanis elég messze elmarad attól, amit természetes - vagyis születéskorlátozás nélkül előforduló - termékenységnek szoktak tekinteni. Az utóbbit általában azonosnak veszik az amerikai hutterita szekta házasság termékenységével, mert a szekta tagjai igen egészségesek, és a születéskorlátozás minden módját tiltják. Náluk egy 15 éves korától 49 éves koráig házasságban élő nő átlagosan 12 gyermeket szült. Ezt a termékenységet azonban nagyobb történeti népességek sohasem érték el. Az oka tisztázatlan: lehetséges, hogy egészségi okai vannak, de az is feltételezhető, hogy a szórványosan előforduló születéskorlátozás az oka.

A születéskorlátozás előfordulását és terjedését még más finom módszerekkel is kutathatjuk. Ilyen például a különböző életkorban házasságot kötő nők korszpecifikus termékenységi arányszámainak összehasonlítása. E mögött a következő okoskodás van: ha a termékenységet nem korlátozzák, akkor az nem nagyon függhet attól, hogy a nő hány év óta házas, mert a biológiai termékenység elsősorban az életkortól függ; ezzel szemben, ha a születések számát korlátozzák, akkor a házasság elején gyakrabban szülnék, a későbbi években viszont, amikor a kívánt gyermekszámot már megközelítették, lényegesen csökken a termékenység, mert az újabb születéseket erőteljesen igyekeznek megelőzni. Vajszlón és Besencén az 1790 utáni házasságokban valóban következetesen magasabb a később (20-24 éves korban) házasodott nők születéseinek gyakorisága, mint a korábban házasodottaké ugyanabban az életkorban.

2. táblázat				
A házas nők átlagos szülési intervallumai Vajszlón és Besencén, a házasságkötés éve szerint				
		Intervallum (hónap)		
A házasságkötés naptári éve	Házasságkötés első szülése	Első-második szülés	Második-harmadik szülés	Harmadik-negyedik szülés
1747-1790	24	34	36	37
1791-1820	31	40	39	37
1821-1850	35	48	50	45
1851-1895	35	45	45	48

A családlapokból könnyen kiszámíthatjuk a házasságkötés és az első szülés, valamint az ezt követő szülések között eltelt átlagos időtartamot (2. táblázat). Az első intervallum erősen függ attól, milyen gyakori a házasságkötés előtti fogamzás előfordulása. Nyugat-Európa egyes részeiben ez egészen általános volt, de nem valamiféle "szabados erkölcs" következtében, hanem annak tisztázása végett, hogy a feleség képes lesz-e utódot, örököszt hozni a világra. Vajszlón és Besencén viszont ilyen szokásnak szinte semmi nyoma. De a házasság előtti nemi kapcsolatok kizárása esetén sem szokott az első intervallum két évnél hosszabb lenni, ha nem alkalmaznak születéskorlátozást. Két ormánsági községünkben viszont 1790-től az első intervallum közel három év. Hasonlóképpen a nők 30 éves koráig a következő intervallumok sem szoktak két-két és fél évnél hosszabbak lenni, ha az újabb fogamzás, illetve szülés előfordulását tervszerűen nem akadályozzák.¹³ Vajszlón és Besencén viszont három-négy éves átlagos intervallumok fordultak elő.

Végül a hagyományos szociográfiai és néprajzi módszerrel megvizsgálhatjuk, hány gyermek született a családlapokon szereplő házasságokban. Ez a legkevésbé pontos módszer, mert nem szűri ki a házasságkötéskori életkor és az özvegyülés hatását, de jól szemlélteti, hogyan terjedt el a születéskorlátozás (3. táblázat). Az 1790 előtt kötött házasságoknál jól láthatóan elkülönül két csoport. A statisztika nyelvén úgy mondjuk, hogy az

3. táblázat													
<i>A házasságkötés éve szerint Vajszlón és Besencén a házasságkötés éve szerint</i>													
A házasságkötés naptári éve	Összesen született gyermekek száma												
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1747-1790	1	1	6	6	11	6	9	11	11	8	6	4	2
1791-1820	-	5	17	20	21	15	10	10	4	5	3	-	-
1821-1850	-	12	22	24	19	10	4	2	3	1	2	-	-
1851-1895	2	20	25	21	19	4	2	2	1	-	-	-	-

eloszlás két módusú¹⁴: az első módusz négy szülésnél, a második hét-nyolc szülésnél van. Az előbbiekről feltételezhetjük, hogy születéseik számát korlátozták, az utóbbiak ezt valószínűleg nem, vagy csak igen kis mértékben (a házasság végén, idősebb korban) tették. 1791-től eltűnik a második vagy “nem születéskorlátozó” módusz, és az első módusz is fokozatosan egyre kisebb gyermekszámra tolódik át. Az 1851 és 1895 között kötött házasságokban már a kétgyermekes családok a leggyakoribbak. Végig marad azonban néhány család, amelynek gyermekszáma olyan nagy; hogy feltételezhetjük: nem alkalmaztak születéskorlátozást.¹⁵

A halandóság megismeréséhez kapjuk a legkevesebb támpontot a családrekonstrukció módszerével. Nagyon valószínűnek látszik ugyanis, hogy a halálozás anyakönyvezése volt a leghiányosabb. (Vajszlón egyes években teljesen hiányzik, az anyakönyv megállapítása szerint “a lelkész hanyagsága következtében”). A csecsemőhalandóság a vizsgált időszakban 200-300 ezrelék között mozgott, csupán a 19. század végén mutatkoznak csökkenésének jelei. Lényegesebb javulás tapasztalható az 1-4 évesek halandóságánál; az többé-kevésbé felére csökkent. Végeredményben a 18. században a megszületett gyermekeknek kevesebb, mint fele érte meg ötödik születésnapját, és ez az arány a 19. század végére körülbelül kétharmad részre nőtt.

Bármennyire ijesztőek ezek a halálozási arányok a ma élő ember számára, akkoriban nem voltak rosszabbak az országos átlagnál, sőt a 18. században az akkori Nyugat-Európához viszonyítva sem különösen rossz a halandóság.¹⁶

Számunkra itt az a legérdekesebb kérdés, hogyan befolyásolhatta a halandóság változása a termékenység alakulását. Az egészen biztosnak látszik, hogy a halandóság javulása a vizsgált időszakban jóval kisebb volt, mint a születésszám csökkenése, így nemcsak a megszületett gyermekek száma, hanem az életben maradóké (a felnőttkort megérőké) is lényegesen csökkenhetett.¹⁷

De még így sem mondhatjuk, hogy az egyke (egyetlen életben maradó és felnövekvő gyermek) általánossá vált. Az 1790 előtti házasságoknál ugyanis a 164 szülőnek 524 gyermeke született. Ha a gyermekeknek kevesebb, mint fele érte meg a felnőttkort, ez akkor is bővített népességreprodukciót eredményezett. Az 1851 és 1895 közötti 96 házasságból pedig 263 gyermek született, és ha ezeknek csak kétharmada érte meg a felnőttkort, ez a szám alig kevesebb, mint ami szüleik egyszerű reprodukálásához szükséges. Az a tény azonban, hogy egy népesség nem szül annyi gyermeket, amennyi az egyszerű reprodukcióhoz szükséges, mindenképpen elég rendkívüli jelenség, és nagyon komoly okai kellett hogy legyenek.¹⁸

AZ ORMÁNSÁGI SZÜLETÉSKORLÁTOZÁS OKAI

Az ormánsági egyke vizsgálatának három különálló korszaka volt. Először a reformkorban Höbbling Miksa, Baranya vármegye főorvosa hívta fel rá a figyelmet,¹⁹ hogy a baranyai református népesség születésszáma feltűnően alacsony, sőt a katolikusok közül is a magyaroké a legkisebb, és ennek oka “nem egyéb, mint a következő: a legtöbb magyar helységeinkben szégyennek tartják a menyecskék, ha ők házasságuk első 4, sőt 10 évében szülnék, aztán a legegészségesebb és legerősebb asszony is ritkán szül többet 2 gyermeknél... Sok menyecske szépségének fönttartása végett akadályozza titkon és bűnös módon a szülést, sokat pedig a szegénység visz arra, minthogy tudniillik, egy-egy fél telken sokszor 3-4 család is kénytelen elélni.” A német népesség gyermekszáma nagyobb, és mivel az a szokás, hogy a telkeiket nem osztják fel, hanem a legidősebb fiúgyermek örökli azt, a többi testvér örökrészt pénzben fizetik ki, a német népesség képes felvásárolni a más nemzetségszerű parasztok, elsősorban a szerbek telkeit. Így “méltán félhetni... a magyarra is elkövetkezik a sor, és 50-100 év múlva a cifra magyar gatya helyett csak szűk sváb nadrág lesz található”. Höbbling leírásában a későbbi egykevit a legtöbb lényeges eleme szerepel már: a gazdasági, illetve erkölcsi ok; a magyarok és németek, a reformátusok és katolikusok különbsége.²⁰

Másodszor a múlt század utolsó éveiben kezdtek újra a dél-dunántúli születéskorlátozással foglalkozni. Először Somogyban, majd Baranyában. Az utóbbi megye egykebizottságának előadója, Buday Dezső statisztikai adatok és a községek előljárói által kitöltött kérdőívek alapján elemezte a jelenséget.²¹ Feltételezte, hogy a magyar népesség az 1809-es hadjárat során itt járt francia katonáktól tanulta meg a születéskorlátozás módszerét. Három egykés területet határolt körül Baranyában: 1. a református Ormánságot; 2. a katolikus Mecsekalkját (Kövágószőlős körül); 3. a református, katolikus és görögkeleti lakosságú Duna mentét (Mohácstól délre, Kölked stb.). Az egyke okát elsősorban a földszükében, a birtok növelésének nehézségeiben, illetve a megosztástól való félelemben, az áruértékesítés nehézségeiben, a gazdasági pangásban látta. A gazdasági okokhoz hozzájárul azonban a magyar parasztság igényessége is.

Harmadszor az 1920-as évek végén terelődött a figyelem az egykére. Fülep Lajos, miután Zengővárkonyba került református lelkésznek, a Pesti Naplóban cikksorozatot közölt (sajnos befejezetlenül) az egykéről.²² Meghívta Zengővárkonyba Illyés Gyulát, és e látogatásból született a Pusztulás, és a Nyugat 1933. évi 19. száma, amelyben sokan hozzászóltak az egykekérdéshez.²³ Az egykével foglalkozó irodalom rövid idő alatt nagyra nőtt, a vitában sokszor dühös indulatok csaptak össze. Az alábbi néhány idézet érzékelteti az ellentétes álláspontokat:

1. Az egyke kezdete:

A népesség grafikonja a következő képet mutatja: "1863-ig a himnusz csattogása. Szárnyal a hang, és jövőt keres. Utána megbukik a hang. Négy évtizedig elégia. Összevonja szárnyait a madár. Aztán jeremiád."²⁴

"Az Ormánságban évszázadok óta folyik születésszabályozás, kimondott egykezes azonban csak a múlt század hatvanas éveitől kezdve észlelhető."²⁵

"Az egykézésre való áttérés a 48-as jobbágyfelszabadítás, illetve birtokmegváltás után következett be."²⁶

2. Az egyke kiterjedése:

"A protestáns nép romlása... a legteljesebb mértékben általános...", viszont "a nép szaporodásának legfontosabb tényezője, az egyke leghatásosabb, sőt egyetlen ellenszere a katolicizmus".²⁷

"Az egyke gyökerei túl vannak a hitfelekezeten és túl a nemzetiség határain."²⁸

"Nem kisebb dologról van itt szó, mint hogy a magyarság előre kiszámítható és már nagyon rövid idő alatt az ő Dunántúlról teljesen eltűnik, helyébe német lakosság lép."²⁹

"Az első tíz év után 5 százalékkal apadt a magyarság, és 10-el szaporodtak a betelepülők, a második után már 12 százalékkal volt kevesebb a magyar, a harmadik után 25-tel. Ötven-hatvan év múlva már keresni kell itt a magyart. Nemcsak itt lent Tolnában, Somogyban és Baranyában, hanem a Dunántúl más részein is."³⁰

Ezek a kijelentések "a statisztikához egyáltalán nem értő költő képzelődései". "Ne féltse Illyés Gyula a dunántúli magyarságot az elnémetesedéstől."³¹

3. Az egyke oka:

Az egyke "lényege szerint erkölcsi nyavalya".³²

"Az egyke oka erkölcsi ok. (...) Az egyke oka az, hogy a nép minél könny-nyebben akar átevezni az életen, hogy vígan akar élni, és minél többet élvezni, jelszava, hogy fél a gyermek nevelésével járó gondtól, veszélytől és szenvedéstől, s mindezt elviselhetetlen tehernek tekinti."³³

"Valami titokzatos törvényszerűség folytán kell így alakulnia, hogy elfogyjon ez a nép."³⁴

"Az egyke oka pusztán anyagi. Nem a szegénység az oka, hanem a szegénységtől való félelem, tehát végeredményben mégis a gazdasági megnyomorítottság... Az egykés vidéken ma már százféle sajátos tünetet lehet megfigyelni, de összetéveszti az okot az okozattal az, aki ebben látja a baj eredetét."³⁵

"Az egyke egyik legfontosabb oka, sőt megindítója minden kétségen felül a földhiány volt", "a nagybirtok halálgyűrűje".³⁶

Az egyke "a liberokapitalista rendszer következménye".³⁷

"A helytelenül végrehajtott jobbágyfelszabadítás és birtokmegváltás megfojtotta az életet Kemsén." "Összebb szorította a megélhetési területeket... Ezután csak abból az egy-két fertály (8-12-16 kat. hold) földből kellett megélni, az pedig kevés volt."³⁸

“Legeltetni, halászni, vadászni többet nem lehetett, mert most már a legelő, a folyó és az erdő a földesúr tulajdona lett.”³⁹

“S így van ez mindenütt, ahol a parasztnak van ugyan annyi földje, amiből jól megél, de ahhoz szerezni nem tud.”⁴⁰

“Nincs a halálgyűrűn túl egyetlen lépés terjeszkedési lehetőség... Nyújt-e jövőt egy fejlődni akaró család előtt 8-10 holdnyi terület?”⁴¹

“Nekem hiába beszél a tisztelendő úr, hogy ez a rossz gazdasági állapotok következménye. Hogy ez azért van, mert a környező uradalmak nem adnak harmados földet meg feleset, sőt még napszámot sem ezeknek a gazdáknak. Én magam láttam, hogy a kákicsiaknak annyi földjük van, amennyi nekik éppen elég... Ezek nem szeretnek dolgozni.”⁴²

Az egyke “egy lehetetlenné vált élethelyzetnek különleges társadalmi formaképzéssel való vélt enyhítése”, “társul hozzá az egész életrendnek különös eltorzulása”.⁴³ A meghonosodott paraszttársadalomban azok a parasztok alkalmazzák, akiknek “elég volt a paraszti életből, de... nem menekülnek. Megátalkodottan megvetik a lábukat, és az életet magát tagadják meg..”⁴⁴

Azokban a falvakban fordul elő, amelyek “nem tudtak bekapcsolódni a modern gazdasági élet kifejlődésébe”.⁴⁵

Mit tud a vajszlói és besencei családrekonstrukciós vizsgálat e vitakérdések tisztázásához nyújtani?

A születéskorlátozás időbeli kifejlődésének és a születéskorlátozó népségek társadalmi, etnikai, vallási összetételének megismerése előbbre visz az okok felderítésében is. Így a családrekonstrukciós vizsgálatoknak az az eredménye, hogy a termékenység fokozatosan csökkent, tehát a születéskorlátozás fokozatosan fejlődött ki a 18. század utolsó évtizedei óta, eleve kizárja azokat a magyarázatokat, amelyek azt a jobbjágyfelszabadításkor beállott gyökeres változásokkal vagy a napóleoni háborúk francia katonáitól való eltanulással hozzák összefüggésbe. Mivel már az 1790 előtt kötött házasságok között is találunk olyanokat, ahol a születéskorlátozás gyanítható, mindenféle “eltanulás”-elmélet tévesnek látszik. Nagyon valószínű, hogy a születéskorlátozás különböző lehetőségeit már korábban ismerték, de nem alkalmazták olyan nagy mértékben, mint később.

Az írók és szociográfusok figyelme évtizedeken keresztül az ormánsági (és mellette a sárközi) egykére összpontosult. A születéskorlátozás azonban nem csak ezeken a kis területeken fordult elő. Kovács Alajos az 1900 és 1910 közötti évtized népmozgalmi adatai alapján “egyketérképet” készített, egykésnek tekintve minden olyan falut, ahol az élveszületési arányszám 25 ezreléknél kisebb volt. Ilyen községeket talált Baranyán kívül Tolnában, Dél-Somogyban, Szentgotthárd környékén, Nógrád megye északi részein, Temes, Krassó-Szörény és Hunyad megyében stb.⁴⁶ Tekse Kálmán teljes megyék házassági termékenységi együtthatóit vizsgálta az 1900 körüli években.⁴⁷ Baranya mellett leginkább Krassó-Szörényt, valamint Temes, Hunyad, Nagy-Küküllő, Komárom, Hont és Gömör megyéket találta alacsony termékenységszintűnek. Demény Pál az 1880-1900 közötti időszak adatai alapján arra a következtetésre jutott, hogy három népségcsoportban volt különösen elterjedt a születéskorlátozás: a ‘dunántúli református magyarok, a bánáti római katolikus németek és krassó-szörényi görögkeleti románok között’.⁴⁸ A 19. század végén tehát a születéskorlátozás semmiképpen sem volt az ormánsági református népesség valamilyen különleges sajátossága, és egyáltalán nem korlátozódott csak magyar vagy csak protestáns népségcsoportokra.

Vajon elmondhatjuk-e ugyanezt a száz évvel korábbi időszakra vonatkozóan is, amikor az ormánsági születéskorlátozás sejtetően terjedni kezdett? E kérdés biztos megválaszolásához a jelenleginél sokkal több (különböző etnikai, vallási és társadalmi összetételű településekre vonatkozó) családrekonstrukciós vizsgálat eredményeit kellene ismernünk. Tény azonban, hogy egyrészt baranyai katolikus községekben, nevezetesen a Buday-féle második egykés területéhez tartozó Bakonyán, Töttösön és Tengerin, valamint a somogyi Csurgó református népességnél hasonló termékenységszökkenést és -szintet állapítottak meg. A csökkenés legfeljebb egy-két évtized késéssel jelentkezik.⁴⁹ Ugyanakkor másutt (például Győrben, Bágyogon, Velemen, a német telepes Nagykovácsiban) ennél, lényegesen magasabb termékenységet találtak.⁵⁰

Milyen közös jellemzőjük volt azoknak a népségcsoportoknak, amelyeknél a születéskorlátozás korai jelentkezését megfigyelték? Nem a felekezeti hovatartozás, nem is az etnikum, hanem - szerintem - az a tény, hogy mind telkes jobbjágyok voltak.⁵¹ Az ormánsági népesség esetében ehhez még egy feltételezhető fontos jellemző járul: nagy részük ezen a környéken élt a török hódoltság idején is.⁵² Éppen ezért alapvető tények - a

telkes jobbágyság viszonylag függetlenebb volta és az ellenreformációt erőltető hatalmi központoktól való távolság - magyarázzák meg azt, hogy az ormánsági népesség református maradt. Így az ormánságiak református voltának ugyanaz az alapvető társadalmi háttere, mint az egyke kialakulásának.

A felszabadító háborúk, illetve a Rákóczi-szabadságharc után ezeken a területeken nagy fejlődési lehetőségek nyíltak. Ugyanolyan "határ"-helyzet alakult ki,⁵³ mint az amerikai vadnyugaton. Szinte korlátlanul lehetett földet szerezni, a messze távol lakó földesurak nyilván örültek, ha akadt, aki a földet megműveli, és a jobbági szolgáltatásokat teljesíti. Ezt mutatja a községek népességének rohamos növekedése. Vajszlón 1696-ban 3 családot, 1741-ben 19 családot, 1767-ben 58 családot, Besencén ugyanezen összeírások alkalmával 3, 9 és 13 családot számláltak össze. Bár az összeírásokból kimaradtak feltehetően igen nagy aránya miatt az adatokból nem lehet pontos következtetéseket levonni, az igen gyors növekedés vitathatatlan.

Ezek a terjeszkedési lehetőségek a 18. század második felében fokozatosan lezárultak. Egyre kevesebb a megműveletlen föld, terjedni kezd a földesúri majorsági gazdálkodás, a földesurak a szabad földeket a majorságok részére foglalják le, sőt a parasztok kezén levő földekből is próbálnak visszaszerezni, korlátozni⁵⁴ kezdik az erdők, vizek, legelők használatát. A földesuraknak ezek a törekvései erős ellenkezést váltottak ki a parasztság körében, a Dunántúlon parasztmozgalmak keletkeztek, s átterjedtek Baranyára is. Ezek hatására született a Mária Terézia-féle úrbéri rendezés⁵⁵ egyrészt megvédte a jobbágyságot, vagyis az adózókat a földesurak további visszaszorító törekvéseitől, ugyanakkor rögzítette a fennálló helyzetet, amivel gátat szabtak a parasztok azon törekvéseinek, hogy a telki állományt növeljék.⁵⁶

A parasztság kezében levő földterület ugyan lassan tovább nőtt,⁵⁷ az ország mezőgazdasági termelése is növekvő tendenciát mutatott a következő százegynéhány évben,⁵⁸ de a paraszti terjeszkedési lehetőségek nagyon összeszűkültek. Ez a helyzet korábban állt elő a Dunántúlon, mint az Alföldön, és valószínű, hogy Baranyában a kötött forgalmú nagybirtokok (hitbizományok és egyházi birtokok) különösen nagy aránya még súlyosabbá tette a helyzetet. Ilyen körülmények között a telkes jobbági, később birtokos paraszt a következő lehetőségek közül választhatott: 1. elvándorol az ország más részeibe, 2. a mezőgazdaságon kívül keres munkát, 3. a nagybirtokokon vállal munkát, 4. növeli munkájának termelékenységét különböző újításokkal, 5. fölaprózza birtokát, és ezzel elszegényedik, 6. korlátozza szaporodását. A 2. és 4. alternatíva alkalmazását gátolta az Ormánság gazdasági stagnálása, távolsága az értékesítési piacoktól, a rossz közlekedés. A nagybirtokon való munkavállalás érthetően súlyos társadalmi süllyedés volt az évszázadok óta viszonylag független telkes jobbágyság és kisbirtokosok szemében. Az elvándorlás ellen szólt, hogy az legtöbbször a református egyháztól való elszakadást jelentette volna, amelyhez pedig erősen ragaszkodtak. Maradt tehát az elszegényedés és a születéskorlátozás alternatívája, és elég érthető, hogy az ormánsági népesség inkább az utóbbit választotta. Ezzel sikerült az elért életszínvonalat tartani. Az anyagi emelkedés útja pedig az egyke révén az örökségek egyesítése volt. A születéskorlátozásnak a magyarázatát támasztja alá az a tény, hogy a féltelkeseknél, negyedtelkeseknél kevesebb gyermek született, mint az egésztelkes jobbágyságnál. A gazdasági ésszerűség diktálta születéskorlátozást az idők folyamán szigorú társadalmi normarendszerben fogalmazódott meg. E normák áthágása, több gyermek születése már nemcsak gazdasági leromlást, hanem társadalmi elítélést is eredményezett. Szélsőséges esetekben a normákat követő, sőt túlteljesítő viselkedés ésszerűtlenné is válhatott: az egyes családok, sőt az egész ormánsági népesség csökkenéséhez és gazdasági romlásához vezethetett.⁵⁹

Hasonló gazdasági körülmények közé került a 16. század közepén Nyugat-Európa nagy részének parasztsága is. A 14. századi nagy pestis okozta népességpusztulás ekkorra bepótlódott, a népesség többé-kevésbé elérte a terület eltartóképességének határát, a gazdaság többé-kevésbé stagnált a 18. század elejéig.⁶⁰ A nyugat-európai parasztság azonban nem az ormánsági kiutat, a házasságon belül alkalmazott születéskorlátozást választotta, hanem a házasság korlátozásával (késői házassággal, a hajadonok magas arányával) mérsékelte a népesség növekedését.

Sokan írtak az ormánsági születéskorlátozás kegyetlen és veszélyes módszereiről. Nem kevésbé kegyetlen azonban a nyugat-európai megoldás sem, mert élete végéig tartó nemi önmegtartóztatásra kötelezte a népesség jelentős részét. (Az a tény ugyanis, hogy a parasztközösségekben - ellentétben a városokkal - igen kevés volt a házasságon kívül született gyermek, arra enged következtetni, hogy házasságon kívüli nemi kapcsolatok is ritkán fordultak elő.) A sorozatos éhínségek (például Franciaországban a 17. században) azonban olyan szörnyű emlékeket hagytak, amelyek teljesen indokoltá tették, hogy az élelmiszertermelés és a népességszám közötti egyensúly fenntartását szigorú, sokszor kegyetlennek látszó viselkedési normákkal kényszerítsék ki.

ADALÉKOK MAGYARORSZÁG NÉPESEDÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ

Bár a vizsgált két falu csak elenyészően kis része a korabeli Magyarországnak, s az itt tapasztaltakat semmiképpen sem tekinthetjük az egész országra jellemzőnek, a családrekonstrukció eredményei mégis adhatnak néhány részadatot a 18. és 19. századi magyar népességtörténethez.

A jelenleg legvalószínűbbnek tartott adatok alapján Magyarország népessége (Erdéllyel együtt, de Horvátország nélkül) a következőképpen alakult:⁶¹ a honfoglaló magyarok száma 400 ezer, az itt talált népesség 200 ezer volt;⁶² ez a szám a 17. század végére 1,8-2,2 millióra növekedett. A tatárjárás és a 14. századi pestis okozta népességvesztések meglágyították a növekedést, úgyhogy a 15-16. századfordulón 3,5-4 millió lehetett a népességszám.⁶³ A török hódoltság és a Rákóczi-szabadságharc után, 1720-ban körülbelül ugyanekkora lehetett a népesség. Az első biztos adatot a DL József-féle népszámlálás adja, ekkor (1787-ben, a népszámlálás revíziójának évében) az ország népessége 7 millió 909 ezer. (Horvátország népessége további 647 ezer.) 1869-ben az első hivatalos magyar népszámlálás újra biztos adatot szolgáltat, ekkor a népességszám 13 millió 664 ezer.

E két utóbbi népszámlálási népességszám kivételével minden más adat csupán becslés, mégpedig erősen vitatott becslés. Így ma is vitás az 1720. évi népességszám. Acsády Ignác annak idején az 1720. évi adóösszeírás alapján 2,6 millióra becsülte az akkori népességet. Dávid Zoltán kimutatta, hogy ez az összeírás erősen hiányos, a tényleges népességszám nagyobb kellett hogy legyen.⁶⁴ Acsádi György úgy helyesbítette Acsády Ignác becslését, hogy a DL József kori népességszámból visszafelé számolt egy valószínűnek látszó születési és halálozási arányszámokkal, és fél-egymillió bevándorlót feltételezve.⁶⁵ Újabban Kováts Zoltán elfogadhatatlanul magának találta az Acsádi György által feltételezett évi egyszázalékos természetes szaporodást; félszázalékos természetes szaporodást és egymillió bevándorlót feltételezve, 5-5,5 millióra becsülte az 1720. évi népességet.⁶⁶ A II. József-féle népszámlálás előtti népesedés tehát teljesen bizonytalan. Megismerése annak a lényeges kérdésnek tisztázásához is szükséges lenne, hogy mekkora volt a török háborúk közel két évszázadának népességpusztító hatása.

1787 és 1869 között - tehát 82 év alatt - 73 százalékkal nőtt az ország népessége. Ezt megelőzően 67 év alatt legalább megkétszereződött (ha a 3,5-4 milliós becslést fogadjuk el). A népességnövekedés tehát meglassult. Ennek több magyarázata lehet:

1. 1720-ban nagyobb volt a népesség, vagyis a Kováts Zoltán féle becslés a helyes;
2. az 1787 előtti nagyobb növekedést a feltételezettnél nagyobb bevándorlás okozta;
3. 1787 után nagyobb volt a halandóság, mint előtte;
4. 1787 után kisebb volt a születési arányszám, mint előtte. (A fordulópont természetesen nem szükségszerűen 1787, csak azért választjuk ezt az évet, mert erről van népességszámadatunk.)

A különböző alternatívák közötti választás kihat arra is, hogyan ítéljük meg egész kiegyezés előtti gazdasági fejlődésünket. A halandóság emelkedése például jelentős gazdasági nehézségekre engedne következtetni.

Láttuk, hogy Vajszlón és Besencén a 18. századi viszonylag kedvező halandóság a 19. század végéig alig javult, ezzel szemben a 18. században még elég nagy születési gyakoriság a 19. század folyamán rohamosan lecsökkent. Amennyiben ez a demográfiai fejlődés nem volt kivételes, megmagyarázhatja, miért volt gyorsabb a természetes szaporodás 1787 előtt, mint utána a 19. század második feléig. Ez egyben azt jelentené, hogy 1720-ra a 3,5-4 milliós becslés állhat közelebb az igazsághoz.

Ha ez a séma igaz, akkor a demográfiai "átmenet" egy különleges típusát figyelhetjük meg Magyarországon: a 18. században gyors természetes szaporodás (1%), majd a 19. század elején lassulás (0,56%), ezt csak a kapitalista fejlődés megindulásakor váltja fel rövid időre újra gyors szaporodás. (1876 után, amikor már közeltek országos születési és halálozási arányszámokat, az első világháborúig általában 1 százaléknál nagyobb volt a természetes szaporodás.) Ugyanakkor például Angliában a 18. században megindult gyors népességnövekedés töretlenül tartott a 19. század végéig, viszont Franciaországban a természetes szaporodás 1770 óta sohasem közelítette meg az 1 százalékot. A demográfiai átmenetnek tehát nincs egységes sémája Európában.

Ez a demográfiai fejlődés azt is sejteti, hogy a II. József uralkodása és a kiegyezés közötti időszak gazdasági viszonyai nem voltak különösebben kedvezőek, a gazdasági fejlődés igen lassú lehetett. Ebben a történeti korszakban ugyanis a halandóság alakulása az életszínvonalnak elég szoros függvénye volt, és az is nagyon

valószínűnek látszik, hogy az iparosodást megelőző évszázadban és az ipari fejlődés megindulásakor a gyorsabb gazdasági növekedés, az új munkahelyek teremtése a születésszámot átmenetileg emelte, a gazdasági pangás viszont csökkentette. (A gazdasági fejlődéssel párhuzamos születésszám-csökkenés csak hosszú, évszázados távlatban jelentkezett.)⁶⁷

ADALÉKOK A DEMOGRÁFIA ELMÉLETÉHEZ

A demográfiában és a köztudatban is uralkodik egy olyan felfogás, hogy a születéskorlátozás valamilyen új jelenség, amelyet csak modern népeségek ismernek vagy képesek alkalmazni. Ez bizonyos fokig összefügg azzal a másik nézettel, hogy a világ népesedési problémáinak megoldásához a kulcsot a felvilágosításban, propagandában kell keresni. Etnológusok újabban bizonyították, hogy szinte minden primitív népnél ki lehet mutatni a születéskorlátozás különböző módszereinek ismeretét és tudatos alkalmazását.⁶⁸ Szélsőséges esetekben a csecsemőgyilkosságot is igénybe veszik, a művi abortusz szinte általánosan ismert, de a modern fogamzásgátlási módszerek technikailag kevésbé tökéletes változatait (például a férfiakon végrehajtott sterilizáló operációkat, a condom és pesszárium elvén alapuló mechanikus fogamzásgátlókat) is alkalmazták. Az utóbbi években éppen történeti demográfusok is kezdik hangoztatni, hogy kutatásaik szerint az ipari forradalmat megelőző évszázadokban is elég széles körben alkalmazták a születéskorlátozást. Carlsson úgy fogalmazta meg a két elméleti alternatívát, hogy a születéskorlátozás lehet újítás, vagyis egy addig ismeretlen viselkedési forma bevezetése, vagy pedig alkalmazkodás a megváltozott gazdasági körülményekhez, vagyis egy már korábban ismert módszer szélesebb körű alkalmazása.⁶⁹ Svédországi történeti vizsgálatok alapján ő maga az utóbbi elméleti modellt tartotta igaznak.

Az ormánsági családrekonstrukciós vizsgálatok is egyértelműen az utóbbi alternatívát támasztják alá. Úgy látszik, már a 18. század utolsó évtizedeiben kötött házasságokban is korlátozták szórványosan a születések számát, és a 19. század első felében, tehát a magyarországi kapitalista iparosodást jóval megelőzően általánossá vált a születéskorlátozás.

Milyen gazdasági és társadalmi körülmények idézik elő a születéskorlátozás elterjedését? A népességtudományban jelenleg uralkodó demográfiai átmenetelmélet szerint egyrészt a halandóság csökkenése, másrészt az iparosodás, városiasodás, az iskolai végzettség emelkedése, a racionális gondolkodásmód elterjedése tekinthetők a születésszám-csökkenés előfeltételeinek.

A vajszlói és besencei születéskorlátozás elterjedését nem előzte meg és nem kísérte a halandóság hasonló méretű javulása. Iparosodásról, városiasodásról, az iskolai végzettség lényeges emelkedéséről pedig egészen a 20. századig nem lehet ezen a környéken beszélni. Viszont kialakult egy olyan helyzet, amelyben a népesség gyors növekedése az egész ormánsági társadalmi közösséget, a nagyobb gyermekszám az egyes ormánsági parasztszaladokat lényegesen elszegényítette volna. Az egyéni és kollektív gazdasági emelkedési, fejlődési lehetőségek ilyen beszűkülése más európai népességcsoportoknál, például a Wrigley által vizsgált Colyton lakosságánál hasonló reakciót váltott ki: ilyen vagy olyan eszközökkel korlátozták a népesség növekedését. Azt lehet tehát mondani, hogy ha a népesség növekedése veszélyezteti az elért életszínvonal tartását, elszegényedéssel, sőt éhínségekkel fenyeget,⁷⁰ akkor minden népesség előbb-utóbb olyan viselkedési normákat fogad el, amelyekkel a növekedést lassítja. E normák előírhatják a késői házassodást, a nőüenséget vagy a házasságon belüli születéskorlátozást, illetve ösztönözhetnek kivándorlásra.

Vajon azt el lehet-e fogadni, hogy olyan gazdasági, társadalmi és kulturális fejlettségi szinten álló népeségek, mint amilyenek például az ormánsági parasztok is voltak, ehhez hasonló racionális megfontolásokra képesek? Ez a kérdés régi vitatéma a társadalomtudományokban. A korai születéskorlátozás ismert esetei mindenesetre arra engednek következtetni, hogy a racionális viselkedés nem csak a modern társadalmakban fordul elő.

A racionalitás tendenciaszerű érvényesülését azonban nem lenne helyes úgy értelmezni, hogy minden egyes házaspár minden további gyermeke megszülése előtt anyagi számvetést készít a gazdasági következményekről. Bár ilyen megfontolások is szerepet játszanak, a racionalitás a társadalmi normákon, a tág értelemben vett kultúrán (szokásokon, véleményeken, hiedelmeken, értékeléseken) keresztül hat. A demográfiában két elméleti irányzat áll egymással szemben: az egyik gazdasági adottságokkal, azokon alapuló elhatározásokkal magyarázza a gyermekszám alakulását, a másik szerint ezek semmi szerepet nem játszanak, a házaspárok a társadalomban elfogadott kulturális normákhoz igazodnak, amikor gyermekeik számáról döntenek.⁷¹ Tulajdonképpen ugyanez az

ellentét tükröződött az ormánsági egykével foglalkozó magyar irodalomban, amikor a gazdasági és erkölcsi okok álláspontjának képviselői csaptak össze.⁷² Az utóbbiak szerint az ormánsági népesség valamilyen érthetetlen és bűnös felfogás miatt egykezett. A születéskorlátozás elterjedése gazdasági körülményeinek kutatása azonban arra mutat, hogy az egykés "életrendszernek" nagyon reális gazdasági és társadalmi alapjai voltak. Azt lehet mondani: az ormánsági példa bizonyítja, hogy a gazdasági és társadalmi körülmények alakítják ki a kívánatos gyermekszámmal kapcsolatos elképzeléseket és viselkedési normákat, tehát a születésszám alakulásának végső okait a gazdasági adottságokban kell keresnünk, a kultúrának lényeges, de csak közvetítő szerepe van a gazdasági alap és a születésszámmra vonatkozó döntések között.⁷³

Jegyzetek:

- 1 Andorka Rudolf: A születésszám gazdasági és társadalmi tényezői Magyarországon. Valóság, 1969.3. sz. 26-39. p.
- 2 A családrekonstrukció módszerét egyrészt Louis Henry francia demográfus, másrészt a közelmúltban magyarul is megjelent *Népesség és történelem* munka (Budapest, 1973, Kossuth, 243 p.) szerzője, E. A. Wrigley angol történész dolgozta ki. Lásd Fleury, M. - Henry, L.: *Nouveau manuel de dépouillement d'exploitation de l'état civil ancien*. Párizs, 1965, 182. p. és Wrigley, E. A. (ed.): *An Introduction to English Historical Demography*. London, 1966, 283 p. Európa és Észak-Amerika számos országában alkalmazták a módszert. Különösen sok település családrekonstrukcióját végezték el Franciaországban, ahol legújabbban egy szisztematikusan mintát is választottak a régi anyakönyvekből, és azoknak feldolgozása alapján kívánják megismerni Franciaország demográfiai történetét a 17. század második fele óta, különös tekintettel a születésszám csökkenésének kezdetére. A Szovjetunióban (Észtországban) családrekonstrukciót végzett Palli, H.: *Ajaloolise demográfia probleeme Eestis*. Tallin, 1973, Eesti/NSV Teaduste Akadeemia, 131 p.
- 3 A magyarországi családrekonstrukciós kutatásokat Dányi Dezső kezdeményezte és a KSH Könyvtárának Történeti Statisztikai Csoportja köré csoportosította. Ebbe a már folyamatban levő munkába kapcsolódtam be a vajszlói és besencei családrekonstrukcióval. Hasonló feldolgozásokat készített Dányi Dezső Győr városáról, Mandl Sándorné a Sopron megyei Bágvögről, Csalog Zsolt Gyöngyössolymosról, Kováts Zoltán és Cs. Tóth Péter néhány csurgói családról, Moess Alfréd a Vas megyei Velemről, a Pest megyei Nagykovácsiról, valamint a baranyai Bakonya, Töttös és Tengeri községekről. Jelenleg is folynak hasonló munkák. Magam a sárközi Alsónyéken és Sárpilisén dolgozom, Faragó Tamás Nagykovácsin, Kulcsár Rózsa Pócsmegyeren stb. B. Lukács Ágnes reprezentatív mintát alkotó községekben az 1820-1829-es évtizedre vonatkozó hasonló elemzéseket végez. Lényegében ugyanezt a módszert alkalmazta genealógiák elemzésére Fügedi Erik: *A 15. századi magyar arisztokrácia demográfiai viszonyai*. Történeti Statisztikai Évkönyv 1963-64. Budapest, 1965, KSH Könyvtár, 35-72. p.
- 4 Az anyakönyvekből kikövetkeztethető népesedéstörténeti adatok iránti érdeklődés egyik példája például Bodosi György cikke: *Mit lehet kiolvasni egy Matriculából?* Kortárs, 1971.12.sz 1930-1940.p.
- 5 Ezt az irodalmat ismerteti Andorka Rudolf: *A dél-dunántúli egykeutak története*. Statisztikai Szemle, 1969.12. sz. 1245-1257. p.
- 6 A legkorábbi anyakönyvek, amelyeket láttam, a soproni evangélikus és római katolikus anyakönyvek.
- 8 A vajszlói és besencei családrekonstrukciónál nem írtuk ki a keresztszüleket és házassági tanukat az anyakönyvből, azonban ezek az adatok is érdekesek lehetnek, ha a családok társadalmi kapcsolatait akarjuk vizsgálni.
- 9 Kiss Géza: *Ormányság*. Budapest, 1937, Sylvester, 427 p. Az utóbbi években megindult az ország összes egyházi anyakönyvének hasonló nem nominatív feldolgozása 1828-tól 1900-ig. Eddig hét megye eredményeit publikálták. Klingner András (szerk.): *A népmozgalom főbb adatai községenként 1828-1900. I. köt. Fejér megye, Győr-Sopron megye, Komárom megye*. 1972, 173 p.; II. köt. Vas megye, Komárom megye. 1972, 173 p.; II. köt. Vas megye, Veszprém megye. 1973, 173 p.; III. köt. Baranya megye és Pécs, Tolna megye. 1974, 160 p. KSH kiadványok.
- 10 Vajszlón és Besencén például a legkorábbi időszakban kötött házasságoknál sokszor nem sikerült megtalálni a házasságkötés anyakönyvi bejegyzését, mert más faluban történt az esküvő, és e faluban nem vezettek anyakönyvet. Ezért az ilyen családlapokon (csak az 1790-ig kötött házasságoknál) becsültem a házasságkötés időpontját olyan módon, hogy az első gyermek születése elé "tettem" annyi hónappal, amennyi a többi házasságoknál átlagos volt.
- 11 Hajnal, J.: *European Marriage Patterns in Perspective*. In Glass, D. V. - Eversley, D. E. C. (eds.): *Population in History*. London, 1965, Edward Arnold, 101-143. p.
- 12 Wrigley idézett *Népesség és történelem* című könyvében közli a colytoni és genfi házas korszpecifikus termékenységi arányszámokat, valamint sok más nyugat-európai település adatait, ahol feltehetően nem volt elterjedt születéskorlátozás a házasságon belül.
- 13 Tisztázatlan, hogy az előző gyermek szoptatása mennyire csökkenti a megtermékenyülés valószínűségét, és hogy alkalmazták-e tudatosan a hosszú szoptatást a következő szülés halasztására.
- 14 A módszer a legnagyobb gyakorisággal előforduló érték, ebben az esetben a leggyakoribb gyermekszám.
- 15 A példaképpen bemutatott két vajszlói családlap szemlélteti, hogyan alakult egy feltehetően nem születéskorlátozó és egy születéskorlátozó család története. Bagi Sámuel és Böbék Júlia házasságában az első gyermek a házasságkötés után 19 hónappal született, majd a következő négy gyermek is három évnél rövidebb időközönként, végül az ötödik szülés után következett egy hosszabb intervallum, és az ezt követő szülés után már nem születik több gyermek ebből a házasságból. Az ötödik szülés után elképzelhetőnek látszik a tudatos születéskorlátozás, de ugyanígy valamilyen betegség, a hatodik szülés után pedig a természetellenes válás is okozhatta a termékenység lecsökkenését. A hat gyermek közül három biztosan megérte a felnőttkort, mert házasságkötésükre, illetve halálukra vonatkozó bejegyzést találtunk az anya könyvében, a hatodik gyermek viszont kétéves korában elhunyt. Bagi Sámuel 1828-ban egészen kellemes jobbágy volt, egy pár ökre volt.
- Lőrincz József és Tót Mátyás Katalin viszont (akik ugyanazon a napon házasodtak, mint Bagi Sámuel és Böbék Júlia), már a házasság elején születéskorlátozáshoz folyamodhattak, mert az első gyermek az esküvő után 51 hónappal született, és ezt követően csak egy gyermekük született, aki hathetes korában meghalt. Lőrincz József valószínűleg háromnegyed telkes jobbágy volt, tehát szegényebb Bagi Sámuelnél. Szintén egy ökörpárral dolgozott.

16 A halandóságra vonatkozó minden megállapítás természetesen kétséges, mert nem tudjuk, milyen mértékű volt és elsősorban kiket (fiatalokat vagy öregeket) érintett az anyakönyvezés elmulasztása.

17 Természetesen az lenne az ideális, ha a családlapokon szereplő családok mindegyikénél pontosan tudnánk az életben maradt gyermekek számát. Ezt azonban nem sikerült megállapítani, mert egyes megszületett gyermekeknek semmi további nyomuk sincsen az anyakönyvekben. Ennek oka ugyanígy lehet a gyermekkori elhalálozás és az anyakönyvezés elmulasztása, mint a felnőttkori elköltözés (pl. más faluba házasodás).

18 Bármennyire finomak a családrekonstrukció alapján számított demográfiai mutatók, nem szabad elhallgatni a korlátaikat: 1. Semmiképpen sem jellemzik az egész országot, de valójában még az adott falvakat sem, mert a családoknak csak egy részét sikerül rekonstruálni, és pedig egyáltalán nem véletlenszerűen kiválasztott családokat. Nagyon valószínű ugyanis, hogy azok a családok, amelyeknek minden szükséges adatát sikerült megtalálni, a helyben lakó és birtokos, tehát gazdagabb családok. 2. Az összeállított családlapokra vonatkozó eredmények sem megbízhatóak, ha az anyakönyvezés hiányos volt. Ezért célszerű a hiányok nagyságrendjét megvizsgálni. Vajszlón és Besencén például visszakerestem a 14 éven aluli gyermekhalottak születési bejegyzéseit és mivel egytized részüket nem találtam meg, arra következtettem, hogy a születések anyakönyvezésénél a hiány 10 százaléknál nagyobb nem lehet. A hiányok egyik jellegzetes okának mondják azt, hogy a néhány napos korban meghalt csecsemőket - akiket még nem kereszteltek meg - nem írták be az anyakönyvbe. Erre különösen nagy esély van akkor, ha a születés és keresztelés között hosszabb idő szokott eltelni. Vajszlón és Besencén azonban ez az idő általában igen rövid (egy-két nap) volt.

19 Hölbling Miksa: Baranya vármegyének orvosi helyirata. Pécs, 1845, 151. p.

20 Nem ez az első forrás, amely a születéskorlátozás szélesebb körű előfordulását említi Magyarországon. Az 1777. évi lelkek összeírásáról egy névtelen hivatalnok összefoglalást készített, és ebben rosszállólag említi meg, hogy "a szülők, átérezve nagyobb számú sarjadék táplálására való elégtelenségüket és ivadékaiknak jövőendő szükségét, az isteni törvény szigorát mellőzve magában a házassági aktusban a fogamzást és nemzést akadályozzák". Lásd Dányi Dezső: Az 1777. évi lelkek összeírása. Történeti Statisztikai Évkönyv 1960. Budapest, 1960, KSH Könyvtár, 167-193. p.

21 Buday Dezső: Az egyke. In Litván György - Szücs László (szerk.): A szociológia első magyar műhelye. II. köt. Budapest, 1973, Gondolat, 136-151. p. A vizsgálat eredményeit ennél a Huszadik Században megjelent tanulmány nál részletesebben is megírta könyv alakban: Az egyke Baranya vármegyében. Budapest, 1909, 165. p. Buday ekkor árvaszéki ülnök volt, később egyetemi tanár, 1919-ben a kecskeméti munkástanács végrehajtó bizottságának vezetője, Orgoványban halt meg a fehérterror áldozataként.

22 Fülep Lajossal készített riport és cikkei. Pesti Napló, 1929. november 10., 17., 26., december 4., 15.

23 Illyés Gyula: Pusztulás. Útirajz. Nyugat, 1933. 17-18. sz. 189-205. p.

24 Kiss Géza: Az "egyke". Protestáns Szemle, 1929. 4. sz. 11. p.

25 Kovács Imre: A néma forradalom. Budapest, é. n., Cserépfalvi, 119. p.

26 Elek Péter stb.: Elszüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete. Budapest, 1986, Sylvester, 39. p.

27 Pezenhoffer Antal: A demográfiai viszonyok befolyása a nép szaporodására. Budapest, 1922, Szerző kiadása, 247. és 243. p.

28 Móríciz Miklós: Lehet-e földreformmal az egykén segíteni. Szabadság, 1934, 22. p.

29 Babits Mihály: Elfogy a magyarság. Nyugat, 1933. 19. sz. 270. p.

30 Illyés Gyula: Magyarok. Budapest, é. n., Nyugat, 15. p.

31 Kovács Alajos: Az anyanyelvi statisztika megbízhatósága. Magyar Statisztikai Szemle, 1934. 1. sz. 1-1. p.

32 Kenéz Béla: Népesedési politikai kérdések. Magyar Statisztikai Szemle, 1934. 6. sz. 441-456. p.

33 Pezenhoffer: i. m. 19. p.

34 Harsányi Gréte: Egyke. Nyugat, 1933. 19. sz. 275. p.

35 Illyés Gyula: Magyarok. I. m. 34. p.

36 Kovács Imre: i. m. 133. p.

37 Hidvégi János: Hulló magyarság. Budapest, é. n., Athenaeum, 213. p.

38 Elek Péter stb.: i. m. 40. p.

39 Kovács Imre: i. m. 129. p.

40 Kodolányi János - ifj. Kodolányi János: Baranyai utazás. Budapest, 1963, Magvető, 21. p.

41 Kiss Géza: Ormánság. I. m. 379. p.

42 Móríciz Zsigmond: Riportok. 4. köt. Budapest, 1958, Szépirodalmi, 113. p. /Móríciz Zsigmond összegyűjtött művei

43 Erkel Ferenc: A magyar paraszttársadalom. Budapest, é. n., Franklin, 66-67. p.

- 44 Erdei Ferenc: *Parasztok*. Budapest, 1973, Akadémiai, 177. p.
- 45 Móricz Miklós: i. m.
- 46 Kovács Alajos: *Az egyke és a népszaporodás*. Magyar Statisztikai Szemle, 1923. 3-4. sz. 65-79. p.
- 47 Tekse Kálmán: *A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az első világháború előtt*. Demográfia, 1969. 1-2. sz. 23-48. p.
- 48 Demény, P.: *Early Fertility Decline in Austria-Hungary: A Lesson in Demographic Transition*. Daedalus, 1968, Spring, 502-522. p. Tekse és Demény tanulmánya egy nagyobb kutatás része volt, amely egész Európában hasonló módszerekkel kutatta a házasság termékenység csökkenésének történeti folyamatait. Az eredmények alapján több alacsony házasság termékenységgű ("egykes") terület bontakozik ki, úgymint egy mediterrán övezet (Dél-Franciaország, Katalónia), egy balti övezet (Svédország és a mai balti szocialista köztársaságok), egy atlanti övezet (Norvégia, Észak-Skócia, Bretagne, Ibéria atlanti partvidéke). A dél-dunántúli születéskorlátozás tehát európai keretben sem volt egyedülálló.
- 49 Moess Alfréd: *A falusi születésszabályozás kezdetei Baranyában*. Kézirat. Kovács Zoltán -Cs. Tóth Péter: *Csurgói jobbágycsaládok demográfiai viszonyai 1720-1950*. Történeti Statisztikai Évkönyv 1961-62. 1962, KSH, 48-89. p.
- 50 Dányi Dezső előadása a 9. Biológiai Vándorgyűlésen. 1970.
- 51 Az 1767. évi úrbéri tabella és az 1828. évi összeírás alapján tudjuk, hogy a vajszlói és besencei református parasztok nagy többségükben telkes jobbágyságok voltak, bár a birtokok már erősen felaprózódtak.
- 52 A vajszlói és besencei református anyakönyvekben előforduló családneveknek körülbelül háromnegyed részét meg lehet találni Baranya megye területén azokban a török kori adóösszeírásokban, amelyeket Káldy-Nagy Gyula tett közzé: *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. 1960, Budapest, 144. p. A családnevek használata ugyan elég bizonytalan és változó ebben az időszakban, mégis feltételezhetjük, hogy nagyrészt ugyanazokról a családokról van szó.
- 53 Den Hollander, A. N.: *The Great Hungarian Plain: A European Frontier. Comparative Studies in Society and History*, 1960-61, 74-88. és 155-167. p. Ez a munka az Alföldet tekintette az európai "határnak", de a 18. században kiterjeszthetjük ezt a Dél-Dunántúlra is.
- 54 Ruzsás Lajos: *A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokokkal 1711-1848*. Budapest, 1964, Akadémiai, 254. p. Varga János: *Jobbágyság a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556-1767*. Budapest, 1969, Akadémiai, 614 p.
- 55 Vörös Károly: *Az 1765-66-i dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés*. In Spira György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790*. Budapest, 1952, Akadémiai, 299-384. p.
- 56 T. Mérey Klára: *A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba*. Budapest, 1965, Akadémiai, 276. p.
- 57 Varga János: *A jobbági földbirtoklás típusai és problémái 1767-1849*. Budapest, 1967, Akadémiai, 154. p.
- 58 Benda Gyula: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767-1867*. Budapest, 1973, KSH Könyvtár, 457. p.
- 59 Az egykes népességnek a falvakban megmaradt része néha valóban elszomorító képet nyújt. Például Besencén 1970 tavaszán 48 család élt, közülük 24 családnak egyik felnőtt tagja sem volt ormánsági születésű, és csak 11 család viselt olyan vezetéknév, amelyet a 18-19. századi anyakönyvből ismertem. Ennyi maradt a hajdani besencei lakosságból. Azt azonban nem lehet pontosan megmondani, hogy e népességcsökkenésnek oka a természetes fogyás vagy az elvándorlás volt-e.
- 60 Le Roy Ladurie, E.: *Les paysans française au XVI siècle*. Köpeczi Béla - H. Balázs Éva (réd.): *Paysannerie française, paysannerie hongroise XVI-XX. siècles*. Budapest, 1973, Akadémiai, 33-53. p.
- 61 Lásd: *Magyarország népességszáma és népmozgalma a honfoglalástól a XIX. század végéig*. Valóság, 1968. 6. sz. 83-91. p.
- 62 Györffy György: *Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig*. In Kovács József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 45-62. p.
- 63 Szabó István: *Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között*. In Kovács József (szerk.): i. m. 63-114. p.
- 64 Dávid Zoltán: *Az 1715-20. évi összeírás*. In Kovács József (szerk.): *A történeti statisztikai források*. Budapest, 1957, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 145-199. p.
- 65 Acsádi György: *Az 1784-85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnyelváltatások*. In Kovács József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. I. m. 224-241. p.
- 66 Kovács Zoltán: *A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig*. Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1971, 77-88. p. és 1972, 3-25. p.
- 67 Wrigley mutatta ki az iparosodás megindulásának ezt a születésszám-növelő hatását több nyugat-európai területen. Ezeket a kutatásait röviden ismertette *Népesség és történelem* című munkájában is.
- 68 Nag, M.: *Factors Affecting Human Fertility in Nonindustrial Societies: A Cross-cultural Study*. Yale University Publications in Anthropology, 1962. no. 66. 227. p.; Polgár, S. (ed.): *Culture and Population: a Collection of Current Studies*. Cambridge, 1971, Mass. Carolina Population Center, 195. p.
- 69 Carlsson, G.: *The Decline of Fertility: Innovation or Adjustment Process*. Population Studies, 1966. no. 20. 149-174. p.

70 Jelenleg még nem tudjuk, hogy Magyarországon mekkora halálozást okoztak a nagy éhínségek, azonban például Franciaországban részletesen tanulmányozták a 17. századi ismétlődő és hatalmas halandósági csúcsokat okozó éhínségeket. Lásd Goubert, D.: *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 a 1730*. 1-2. t. Párizs, 1960, *École Pratique des Hautes Études*, 653. p., 118. p.

71 A gazdasági magyarázat legkiválóbb képviselője R. A. Easterlin: *Toward a Socio-economic Theory of Fertility*. In Behram, S. - Corsa, L. - Freedman, B. (eds.): *Fertility and Family Planning*. Ann Arbor, 1969, University of Michigan Press, 127-156. p. A kulturális normák álláspontját leghatározottabban megfogalmazta J. Blake: *Are Babies Consumer Durables?* *Population Studies*, 1968. no. 22.5-25. p.

72 A magyarországi vitában a két ellentétes magyarázat képviselőit nagyon kézzelfogható anyagi érdekek is vezették. A gazdasági magyarázat képviselői ugyanis gazdasági és társadalmi reformokat, elsősorban földreformot sürgettek, az erkölcsi álláspont képviselői viszont tudatosan vagy öntudatlanul e reformok ellenzőinek szolgáltattak érveket.

73 Természetesen ez a kulturális felépítmény átmenetileg elszakadhat a gazdasági alaptól, elmaradhat annak változásaitól, így előfordulhatott születéskorlátozás a gazdasági racionalitáson túlmenően, sőt azzal kifejezetten ellentétesen is.

A MÁR PUBLIKÁLT ÍRÁSOK MEGJELENÉSI HELYE

1. Cseh-Szombathy László: *A család meghatározása*

In: Cseh-Szombathy László: *Családszociológiai problémák és módszerek Gondolat Kiadó, Budapest, 1979*

2. Vaskovics László: *Társadalmi modernizáció és a szülői szerepváltozás összefüggései (Akadémiai székfoglaló)*

Magyar Tudományos Akadémia, 2000

3. Somlai Péter: *A sokféleség zavara: a családi életformák pluralizációja Magyarországon*

In: *Demográfia XLII. 1-2., 1999*

4. Cseh-Szombathy László: *A házasság minősége*

In: *Törések és kötések a magyar társadalomban, Századvég Kiadó, Budapest, 2000*

5. Bánlaky Pál: *A család belső működése – A családon belüli kapcsolatok dinamikája*

In: Bánlaky Pál: *Családszociológia, Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 2001*

6. Pierre Bourdieu: *Férfiuralom*

In: Hadas Miklós: *Férfiuralom, Replika Kör, Budapest, 1994*

7. Simone de Beauvoir: *Történelem*

In: Simone de Beauvoir: *A második nem, Gondolat Kiadó, Budapest, 1969*

8. Roderick Phillips: *Katolikusok és protestánsok*

In: Roderick Phillips: *Amit Isten összekötött ... A válás rövid története, Osiris Kiadó, Budapest, 2004*

9. Andorka Rudolf: *Az ormánsági születéskorlátozás története*

In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem – Történeti demográfiai tanulmányok, Századvég Kiadó, Budapest, 2001*

10. Utasi Ágnes: *Tradicionális család individuális értékpreferenciákkal*

In: Spéder Zsolt – Tóth Pál Péter: *Emberei viszonyok, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest, 2000*

11. Harrier Silius: *Foglalkoztatottság, egyenlő esélyek és a nőtudomány (women's studies) kilenc európai országban*

In: Pető Andrea (szerk.): *Női esélyegyenlőség Európában, Balassi Kiadó, Budapest, 2003*

